

Popravki in dopolnila po natisu so označeni s sivo. Zaradi spremembe fonta in popravkov je paginacija v e-varianti knjige drugačna od tiste v natisnjeni.

Knjiga je na prodaj v Knjigarni FF na Aškerčevi 2 v Ljubljani
(<http://www.ff.uni-lj.si/fakulteta/ZalozbalnKnjigarna/knjigarna/narocila.asp>):
25,06 eur, za študente 20 % ceneje.

Miran Hladnik

SLOVENSKI ZGODOVINSKI ROMAN

Ljubljana, 2009

SLOVENSKI ZGODOVINSKI ROMAN

Avtor: Miran Hladnik

Recenzenta: Gregor Kocijan, Mateja Pezdirc Bartol

Prevod povzetka: Timothy Pogačar

Tehnična urednica: Lavoslava Benčič

© Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2009

Vse pravice pridržane.

Imetnik pravic na tem delu je Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, razen moralnih pravic, ki pripadajo avtorju. To delo je na voljo pod pogoji slovenske licence Creative Commons 2.5 (priznanje avtorstva, nekomercialno, brez predelav). V skladu s to licenco je mogoče vsakemu uporabniku ob priznanja avtorstva delo razmnoževati, distribuirati, javno priobčevati in dajati v najem, vendar samo v nekomercialne namene. Dela ni dovoljeno predelovati.

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal: Oddelek za slovenistiko

Za založbo: Valentin Bucik, dekan Filozofske fakultete

Vodja področnega uredništva visokošolskih in drugih učbenikov: Branka Kalenič Ramšak

Ljubljana, 2009

Prvi natis

Naklada: 400 izvodov

Oblikovanje tipskih strani: Jana Kuharič

Prelom: Miran Hladnik

Tisk: Birografika Bori d. o. o.

Cena 25,06 EUR

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

82.0-311.6(075.8)

821.09-311.6(075.8)

821.163.6.09-311.6(075.8)

HLADNIK, Miran

Slovenski zgodovinski roman / Miran Hladnik ; [prevod povzetka Timothy Pogačar]. - 1. natis. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009

ISBN 978-961-237-291-0

245948160

Vsebina

Uvod.....	5
Zamejitev	8
Izbira termina.....	15
Kaj izvemo o zgodovinskem romanu od drugih	21
Čas	22
Meje žanra.....	24
Vznik in konec	26
Fikcija in fakt.....	30
Preteklost in sedanjost	34
Tipologija	36
Periodizacija	38
Nacionalnopolitična funkcija.....	41
Kaj so pisali o zgodovinskem romanu doma	47
Žanru specifične kritiške teme	53
Negativno o žanru	58
Nemški zgodovinski roman	69
V katerih časih se dogaja slovenski zgodovinski roman	75
Žanrski tipi.....	87
Antika	88
Naselitev in pokristjanjevanje.....	90
Vitezi Miroslava Malovrha	96
Celjski grofje.....	101
Turki.....	109
Rokovnjači	113
Protestanti	118
Kmečki upori.....	127
Lokalna zgodovina	131
Skrivnostne združbe.....	133
Čarovnice in Tavčarjeva <i>Visoška kronika</i>	137
Uskoki.....	151
Duhovniki Ivana Preglja	156
Biografski roman	163
Rodbinska kronika.....	168
Žanrske lastnosti	171
Naslovi in podnaslovi	171
Začetki	173
Gospodarjenje s časom	174
Obseg in vrstne oznake	177
Jezik in slog	185
Slovenski sovražniki in Bartolov <i>Alamut</i>	188
Slovenstvo in slovanstvo.....	200

Liberalno kontra klerikalno	206
Ženske	218
Proizvodnja.....	221
Avtorji.....	222
Mohorjeva družba	229
Predhodniki in sorodniki.....	235
Zgodovinski roman in kmečka povest.....	235
Prevedeni zgodovinski romani	241
Epska pesnitev: Prešeren in Žemljevič <i>Sedem sinov</i>	247
<i>Martin Krpan</i> ali konstrukcija slovenskega junaka	258
Modeli soočanja s tujim ali strategije nacionalnega preživetja	271
Epilog	281
Bibliografije	287
Seznam slovenskih zgodovinskih pripovedi	287
Najdaljše zgodovinske pripovedi.....	301
Literatura	302
Razprave za to knjigo.....	306
Seznam grafikonov, tabel in slik	309
Kazalo povzetkov	310
Povzetki pripovedi	311
The Slovene Historical Novel.....	326

Uvod

Ta knjiga se je rojevala dolgo. Njeni zametki segajo v začetek 90. let, ko sem zaključil monografijo o slovenski kmečki povesti in načrtoval kmalu na podoben način nadaljevati z drugim velikim slovenskim pripovednim žanrom, z zgodovinskim romanom in povestjo, za katerega sem sproti dopolnjeval bibliografsko gradivo in pisal razprave. S tem bi bilo pokrito najpomembnejše žanrsko dogajanje v slovenski pripovedni prozi od njenega začetka sredi 19. stoletja do danes. Prvo študijo na temo zgodovinske povesti sem napisal leta 1982, študijsko bivanje v ZDA 1994/95 je pomagalo pri razgledovanju, kako se takim projektom streže drugod po svetu, in sledila je serija razprav, ki so primerno izhodišče za monografijo o slovenskem zgodovinskem romanu.

Razlogi za odlašanje so bili raznoliki. Če pustim ob strani konkurenčne literarnovedne načrte, ki so vedno znova porinili zgodovinski roman na drugo mesto, nosi velik del odgovornosti za to občutek, da knjižna monografija pravzaprav ni potrebna, ko pa ima zainteresirani bralec vse gradivo, tj. podatkovno zbirko, in študije o posameznih žanrskih tipih, v neprimerno bolj uporabni in simpatični obliki na razpolago na internetu.¹ V osebni bibliografiji sem spletišče, kjer so bile zbrane razprave na to temo, zato poimenoval *Slovenski zgodovinski roman: Knjiga v nastajanju*. Profesionalna eksistenca akademske humanistike je sicer še vedno zelo odvisna od zmožnosti produkcije in objavljanja zaokroženih, sintetičnih monografskih publikacij. Alternativne oblike prezentacije znanstvenih spoznanj se odprejo takrat, ko avtor ni več odvisen od zahtev, ki mu jih glede tega narekuje nujna akademskega napredovanja. Zamenjava medija pa pomeni tudi modifikacijo razpravnega sloga: več naj bi bilo interesa in posluha za neekspertnega bralca in več pozornosti posvečene poljudnejšim oblikam izražanja. Misel na vzporedno elektronsko objavo je ukinila potrebo po stvarnem in osebnem kazalu in po citiranju dolgih spletnih naslovov. Kdor se bo hotel po knjigi sprehajati tako dejavno, bo posegel pač po njeni spletni obliki. Poskrbeli smo, da je nezanemarljiva količina zgodovinskih pripovedi, ki so predmet razpravljanja, dostopna v spletni obliki in da nanjo kažejo logotipi spletnih virov v seznamu na koncu.

Drugi razlog za oklevanje je povezan s spoznanjem, da metodološkega vzorca, po katerem je nastala knjiga o slovenski kmečki povesti, pri zgodovinskem romanu vendarle ni mogoče uporabiti brez obsežnejšega prilagajanja. Monografiji o kmečki povesti je trdno strukturo zagotovil model treh pomenskih polj (doma, junaka, zunanjega sveta), na katerih naj bi temeljila globinska struktura tega žanra, pri zgodovinskem romanu in povesti pa se je ob zgledih obravnav v drugih nacionalnih

¹ Zbirka slovenskega zgodovinskega romana ☆; Slovenski zgodovinski roman ☆, postavljeno 16. oktobra 1999; vmesnik je pripravil Primož Jakopin, ki je tudi avtor programa Eva, v katerem je podatkovna zbirka. Spletne lokacije, na katere v knjigi opozarja pajčevina, najdejo iskalniki.

literaturah, zlasti angleški in ameriški, zdelo, kot da žanr kakšne enotne globinske strukture nima in mu identiteto daje le množica zgodovinskih dogodkov in oseb, ki jih obravnava. Razvrstitev poglavij v knjigi zgolj po zgodovinskih obdobjih, dogodkih in osebah, ki jih romani postavljajo pred bralca, začenši s prazgodovino in antiko ter z zaključkom pri romanih, ki tematizirajo nedavno preteklost – taka razvrstitev je značilna za angleško napisane monografije –, se je zdela glede na domače humanistične navade in predstave le malo preveč mehanična, premalo stremeljiva in neznanstvena. Naši literarnozgodovinski krogi, ki so dajali prednost bolj zapletenim urejevalnim principom, so se od omenjene preproste klasifikacije radi vzvišeno odvrčali. Ker pa pride klasifikacija romanov po dogajalnem času še kako prav bralcem žanra, te preproste kompozicijske možnosti enostavno ni bilo mogoče zanemariti. V letih odlašanja pa se je pojavil in počasi dozorel še en potencialni organizacijski princip, ki ga preprosto imenujem razmerje med domačim in tujim, in pometel s skušnjavo, poseči po tretji, pri nas zelo pogosto izrabljeni možnosti, ponatisniti svoje razprave na temo slovenskega zgodovinskega pripovedništva v zborniški obliki in brez rdeče niti.

Kompozicija knjige se je hotela zgledovati pri ambicioznih sociološko-literarnih shemah, nazadnje pa je obtičala pri redu, kakor ga je narekovalo do zdaj zbrano in reflektirano gradivo, saj bi ambicioznejši pristopi odprli preveč neobdelanih poglavij. Zato je v enem poglavju obdelana ženska problematika, čeprav bi morala biti ločeno, glede na to, ali gre za avtorice ali junakinje, in pokrajinska tematika. Vesel sem, da razpravljanje ne teče od avtorja do avtorja ali od teksta do teksta, ampak po nadrejenih kriterijih (žanrskih tipih in značilnostih), sprijazniti pa se je zdaj treba s tem, da so informacije o enem tekstu ali enem avtorju razporejene v več poglavij. V dodatek sem umaknil zgodbene povzetke povesti, ki se z njimi natančneje ukvarjam ali so se zdeli potrebni zaradi ilustrativnosti oz. reprezentativnosti. Kratkih biografij analiziranih in interpretiranih avtorjev pa ni bilo preveč, zato sem jih lahko pustil v besedilu. Ne prinašajo zaključene enciklopedične informacije, ampak poudarjajo tista manj znana dejstva, ki so potrebna za razumevanje avtorjeve žanrske dejavnosti.

Zaradi relativne majhnosti slovenskega literarnega sistema sem vseskozi domneval, da bo do izčrpnih empiričnih popisov posameznih žanrov še najlaže prišlo pri nas in v podobno drobnih in obvladljivih nacionalnih literarnih sistemih, kjer se da besedila žanrskega korpusa prešteti v celoti, čeprav to počne le en človek in to celo peš; slovenska literatura naj bi imela zaradi svoje kvantitativne obvladljivosti nekakšno laboratorijsko vrednost za podobna početja v drugih, obsežnejših literaturah. Domneva je bila napačna, saj so prvo tako obravnavo, ki bi si je želel tudi za slovensko književnost, napravili za več desetkrat obsežnejši nemški zgodovinski roman. Projekt *Historischer Roman*, ki je potekal med letoma 1991 in 1997 na germanistiki univerze v Innsbrucku, je zajel 6700 nemških zgodovinskih romanov od 1780 do 1945 in jih predstavil na spletu² ter v seriji klasično objavljenih študij. Zgledni nemški projekt je bil slovenskim raziskavam po eni strani spodbuda, po drugi strani pa je zaradi svoje profesionalne nedosegljivosti jemal vetra iz jader.

² Projekt *Historischer Roman*, Institut für Germanistik, Universität Innsbruck .

Knjiga je v nekaterih poglavjih ilustrirana z grafikoni, ki dokumentirajo avtorjevo prizadevanje po kvantificiranju literarnih dejstev. Preveč zaupljivega bralca je vendarle treba opozoriti, da gre za osnovnošolsko statistiko, ki si na srečo ni zadala previsokih ciljev, čisto dobro pa je uporabna pri objektivnem umeščanju zgodovinskega romana v slovenski literarni sistem in njegovih primerjavah z drugimi žanri.

Med spodbudne razloge za to, da je do knjige prišlo, spada spoznanje, da so informacije o zgodovinskem romanu, ki jih najde študent razsute po internetu, za znanje na izpitu nezadostne, in upanje, da mu bodo v knjižni obliki mogoče bolj zavezujoče. Veliko vlogo ima seveda tudi hvalevredna ponudba in priganjanje s strani Marka Juvana, ki si je prizadeval, da bi knjiga izšla v zbirki *Studia litteraria*.

Upoštevati je treba, da knjiga temelji na internetni podatkovni zbirki in jo »prevaja« v knjižni diskurz, da materijo sicer organizira po enotnem principu, vendar se zaveda njegove arbitrarnosti in mu ne daje prevelike teže. Iz dvoma v splošno in trajno veljavnost izbranega organizacijskega principa se tudi odpoveduje pregledu, refleksiji in preverjanju teoretičnih definicij zgodovinskega romana, kakor so jih oblikovale različne tuje literarnovedne šole, in namesto tega namenja več prostora analizi in interpretaciji posameznih besedil. Knjiga o slovenskem zgodovinskem romanu zaradi naštetega do neke mere odstopa od podobnih monografskih podjetij.

Pri zgodovinskem romanu se je bolj kot pri kmečki povesti utrdilo moje prepričanje o zelo omejeni in zgolj akademski vrednosti tradicionalnega teoretičnega razglabljanja o žanru. Tegobe izhodiščnih definicij, ki naj pomagajo zamejiti gradivo, bremenijo v glavnem evropske avtorje, medtem ko se pragmatični angleško pišoči z vprašanjem »bistva žanra« ne trajajo in na seznam uvrščajo vsa dela, ki so se sama tako deklarirala ali so bila kot zgodovinski romani prepoznana. Zato je v principu mogoče, da se v istem žanru znajdeti dve časovno oddaljeni in strukturno popolnoma različni deli, ki ju veže edinole žanrsko določilo v podnaslovu. Povzetke teoretičnih razglabljanj, kolikor jih v knjigi je, je treba razumeti kot davek razpravnim običajem v literarni vedi pri nas in manj kot vodilo za konkretne analize. V pomoč so teoretični spisi lahko pri preglednejšem klasificiranju materije, dokončnega odgovora na vprašanje o »bistvu« žanra pa od njih ni pričakovati. To je tudi odgovor bralcu, ki bo v knjigi pogrešal »temeljnih« teoretičnih referenc v zvezi z zgodovinskim romanom. Gotovo so relevantne za izbrana kapitalna dela svetovne književnosti, iz katerih so zrasle, na celotno slovensko gradivo pa jih brez hudih zadreg ni mogoče presaditi.

Mogoče bi se morale v teh časih pisati drugačne knjige, z manj pozornosti na žanrsko strukturo in z večjim interesom za socialno funkcijo literature, na primer o literarnih konstrukcijah slovenskega junaka, o modeliranju razmerja do tujega, o tem, kako lahko literatura pomaga pri oblikovanju boljšega sveta. Mogoče bi se morali bolj kot z zgodovinskim romanom ukvarjati s tematizacijo preteklosti v veliko vplivnejših medijih, saj literatura ni več privilegirano mesto razmišljanja o lastni zgodovinski usodi in perspektivi. No, naj jim bo monografija o slovenskem zgodovinskem romanu za popotnico.

Zamejitev

Zamejitev romanov in povesti, ki naj bodo predmet obravnave, je bolj mehanično, arbitrarno, kot vsebinsko opravilo, saj se meje žanra v času spreminjajo in je zato pretirana investicija skrbi v to smer nesmiselna.³ Prvo vodilo pri izboru in zamejitvi gradiva je izčrpnost in drugo vodilo obvladljivost. Izčrpnost pomeni, da vnaprejšnja selekcija ni sprejemljiva, ker izločanje tistih tekstov, ki v tej ali oni lastnosti odstopajo od naših žanrskih predstav in jih občutimo kot motnjo, pomeni že anticipacijo teze oz. vodi k samovoljni in vnaprej predvideni konstrukciji sklepov. Izčrpnost zajem materije daje raziskavi status empiričnosti. Princip obvladljivosti je principu izčrpnosti nasproten, skrbi pa za to, da materije ni več, kot je je ob odsotnosti bolj stremljivih raziskovalnih možnosti in skupinskih projektov posameznemu literarnemu zgodovinarju, ki se je lotil podjetja, mogoče obvladati. Rezultat prizadevanja, ki ga usmerjata ta dva principa, je zato kompromisne narave. Kolikšen je torej obseg »obvladljive« materije? Pogled v bibliografijo zgodovinske povesti in romana na koncu knjige razkrije, da je izvirne daljše slovenske pripovedne proze z zgodovinsko tematiko vsega okrog 369 naslovov, za katere je bilo odgovorno 143 avtorjev, ki so objavili svoje tekste v stoletju in pol od srede 19. stoletja do letnice izida te knjige.⁴

V žanrski korpus slovenskega zgodovinskega romana so bila zajeta

- dela, ki jih med zgodovinske romane ali povesti uvrščata podnaslov ali naslov (npr. *Ivan Erazem Tatenbah: Historični roman, povest iz časa turških bojev*) in

- dela, ki izrecne žanrske oznake nimajo, jim je pa status žanra zgodovinskega pripovedništva pripisala kritika, literarna zgodovina ali knjižničarji in bralci, ker so jih k temu napeljale uporaba zgodovinskih letnic, zgodovinskih oseb in dogodkov, umeščenost v časovno natančno nedoločljivo, vendar daljno preteklost ipd.

Kljub izpolnitvi teh pogojev na seznamu praviloma ni del,

- ki so krajša od 10.000 besed in spadajo v kratko prozo,⁵

³ Žal se velik del literarne vede še danes izgublja prav v tem početju, najbrž v upanju, tako priti bliže »bistvu« raziskovanih pojavov, v našem primeru »pravemu zgodovinskemu romanu«. Seveda ima vprašanje meja tudi nazorsko podlago. Prevelika zavzetost za določanje meja v žanru neprijetno asociira na podobna početja v politiki ter oboje uvršča v tisto vrsto dojemanja sveta, ki ga določata ruralna kultura in mentaliteta.

⁴ Glede na to, da je bilo treba še nekaj dni pred oddajo knjige kakšnega avtorja in njegovo delo črtati s seznama, kakšno spregledano pa dodati, je treba navedene številke jemati z določeno rezervo.

⁵ Zaradi kratkosti na seznamu ni nekaterih del, ki so v knjigi obravnavana ali dostopna v spletni obliki ali so sicer poznana: Janez Trdina, *Arov in Zman*, SB 1850, 6200, ; Luka Svetec, *Vladimir in Kosara*, SB 1851 (obe črpata iz slovanske zgodovine); Josipina Urbančič – Turnograjska, *Nedolžnost in sila*, SB 1851 (o Veroniki Deseniški), 840, ; *Svatoboj puščavnik*, SB 1851, 1600, ; Valentin Zarnik, *Katarina*, 1854 (o Francozih na Slovenskem), 1300, ; Fran Levstik, *Martin Krpan z Vrha*, SG 1858, 5700, [ZSLB](#); Ivan Vesel Vesnin, *Bojmir*, SG 1862 (o padcu japonskega Metula); *Kranjska nevesta*, SG 1864, 8700, ; Davorin Bole, *Dragojila: Zgodovinska novela iz 16. stoletja*, SG 1864, 8700, ; Fran Celestin, *Oskrbnik Lebeškega grada: Izvirna povest iz sedemnajstega stoletja*, 1865 (Slovenska vila), ; Milan Lipovec, *Čubejska prigoda*, 1972, 7500, [ZSLB](#). Prim. tudi Gregor Kocijan, *Zgodovinska snov v pripovedni prozi med Vrazom in Jurčičem*, *JiS* 24/8 (1978/79), 251–57.

- katerih dogajanje je umeščeno v čas avtorjeve življenjske izkušnje,
- ki so jih napisali neslovenski avtorji.

Prvi izločitveni kriterij je pragmatične narave: kratke proze z zgodovinsko tematiko sicer ni neobvladljivo veliko, vendar bi njen popis in analiza kljub temu zahtevala celega človeka. Omejitev na daljšo prozo vendarle ni čisto samovoljna. Čeprav je imela kratka proza pomembno vlogo v razvoju nacionalnega literarnega sistema, so se literarne inovacije dogajale bolj pri sodobnih temah in žanra zgodovinske povesti niso zadevale. Pod izrazom zgodovinska povest si skratka ne predstavljamo kratke proze, ampak besedila, ki so bila v časopisu objavljena v nadaljevanju ali pa v knjižni obliki. Razen mimogrede in v primerjavi tudi niso bile pod lupo vzete zgodovinske pripovedi v verzih, čeprav sem in tja segajo preko meje kratkih besedil. Ker so žanrsko prepoznavne pod utrjenim imenom pripovedna pesnitev (npr. Prešernov *Krst pri Savici* in Žemljevi *Sedem sinov*), naj počakajo na samostojno monografsko analizo. V primeru redkih proznih zgodovinskih knjig brez pripovednega značaja, kakršne je pisal npr. Drago Kuhar, sem se zaradi njihove maloštevilnosti in ker zanje ne obstaja noben drug žanrski predalček, odločil za vključitev.

Bolj problematičen je kriterij časovne odmaknjenosti dogajanja. Zadeva tisto vrsto pisanja, ki je nastajalo v prelomnih zgodovinskih trenutkih ali kmalu po njih in jih tematiziralo z izraznimi sredstvi in v maniri zgodovinskega romana – v literarni zgodovini je zanje v navadi termin *roman časa*. Zgolj stvar dogovora je, ali roman časa obravnavati znotraj žanra zgodovinskega romana kot enega izmed žanrskih tipov (podobno kot je eden izmed žanrskih tipov zgodovinskega romana biografski roman) ali ne. Odločitev za *ne* so narekemale podobne odločitve v drugih literarnih zgodovinah. Pri nas njihovemu zgledu niti ne bi bilo treba slediti, ker takih tekstov ni zelo veliko, če se ne bi vmešal še strah, da se bo nazadnje s stališča bralca vsaka pripoved, ki se ne dogaja v njegovem času, dojela kot zgodovinska pripoved, da torej kot zgodovinski roman razumemo vse nacionalno romanopisje z izjemo sveže izdanih knjig. Taka vseobsežnost, npr. uvrščanje Jurčičevega »izvirnega romana« *Deseti brat*, ki se dogaja v Jurčičevi sodobnosti, med zgodovinske romane v nekaterih leksikonskih oznakah in površnih domačih zapisih, nima seveda nobenega smisla.

Literarnozgodovinski pregled slovenskega zgodovinskega pripovedništva je metodološko konservativen toliko, kolikor izhaja iz kronološko urejenega bibliografskega seznama objavljenih tekstov in jih v nadaljevanju v skladu z običaji v stroki organizira po avtorskih imenih. V tradicionalno smer se je zaenkrat po sili razmer razrešila še druga pomembna metodološka dilema. Navzlic zavesti, da je bil slovenski literarni sistem v 19. stoletju komplementaren nemškemu in da je pri pravični rekonstrukciji literarne scene treba upoštevati tudi dela tujih avtorjev (bodisi v nemščini za dvojezičnega intelektualnega bralca bodisi v slovenskem prevodu za preprosto publiko – oboje so bralci na Slovenskem konzumirali vsaj v taki količini kot izvirno slovensko produkcijo in oboje je močno oblikovalo njihove žanrske predstave in pričakovanja), so bili zgodovinski romani tujih avtorjev (gre zlasti za knjige v nemščini) izpuščeni iz obzorja pozornosti. To se zdi škoda zlasti v primerih, ko gre za nemško pišočo avtorje, ki so bili rojeni oz. so živeli na Slovenskem (Slovence in

Nemce), ali pa ko gre za tuje avtorje, ki so jih zanimali zgodovinski dogodki na Slovenskem.

Podatkovna zbirka nemškega zgodovinskega romana razkrije nekatere izmed njih. Friedrich Freiherr von Gagern je bil rojen na gradu Mokrice, Johanna Maria Heinrich in Hans Karl Meixner⁶ pa v Ljubljani; Ljubljančan Heinrich Moritz Penn je leta 1874 napisal roman o Matiji Gubcu *Der slawische Bauernkönig*; vzbujal je navdušenje s trditvijo, da so Slovenci potomci Japodov, sicer pa ga prištevajo med nemške nacionaliste. Na Kranjskem se dogajajo romani Auguste Groner, Gottloba Heinricha Heinseja in Karla Roma,⁷ v Ljubljani konkretno Woldemarja Urbana *Alarich: Roman aus der Völkerwanderung* (1889), v Julijskih Alpah pa Gertrude Bäumer *Der Berg des Königs: Das Epos des langobardischen Volkes* (1938).

Iz Celja je bil Leo Smolle, *Der letzte Graf von Cilli: Geschichtliche Erzählung aus Steiermarks Vergangenheit* (1907). O celjskih grofih so pisali in se pri tem mogoče dotaknili še Slovencev Franz Krones (Frank), Wilhelmine Konstanze Guischard, Carl Borromäus Sebastian Herloßsohn in Josef Vogler.⁸ Da so jih pri nas brali, pričajo v knjižnicah ohranjeni izvodi, prevedeno in širše poznano pa je bilo le delo Anne Wambrechtsamer *Heut Grafen von Cilly und nimmermehr* (1933). V Mariboru je bila rojena Anna Wittula, ki je napisala »roman iz Štajerske okrog leta 1830« *Die Venus vom Candussihof* (1921), pa še enega iz predmarčne dobe, iz časa francoske okupacije in iz obdobja bidermajerja.⁹ Mariborčana sta bila Alfred Maderno (*Die Wildenrainer: Altsteirischer Roman*, 1915) in pisateljica biografskih romanov Hilde Knobloch.¹⁰ V Mariboru rojeni docent in založnik Heinz Brunner je napisal zgodovinski roman *Brücke über die Drau* (1940), protireformacijski Maribor pa popisuje roman Ludwiga Mahnerta *Der Predikant: Historischer Roman aus der Zeit der Gegenreformation* (1933). Polovica nemških štajerskih avtorjev se je rodila v bližnjem Gradcu, zato ni izključeno, da bi kaj, kar se nanaša na Slovence, našli še v katerem od njihovih romanov.

S Koroške so Wilhelmine Aichbichler (Slovenci jo poznamo samo pod psevdonimom Dolores Viesèr), ki je napisala roman o »slovenski svetnici« Hemi

⁶ Meixner (1880–1951) je avtor romana o »čarovnici« Agnes Bernauer (1937), ki je bavarska varianta Veronike Deseniške.

⁷ Augusta Groner, *Aus grauer Vorzeit: Culturgeschichtliche Erzählung aus der Heimat unserer Vorfahren* (1894); Gottlob Heinrich Heinse, *Albrecht der Weise und seine Brüder, Erzherzöge von Österreich* (1793); Karl Rom, *Rebellion in der Gottschee* (1938).

⁸ Franz Krones, *Ulrich Graf von Cilli und seine Zeit: 1437–1456* (1865); Wilhelmine Konstanze Guischard, *Die Hunyady* (1858); Carl Borromäus Sebastian Herloßsohn, *Der Ungar: Historisch-romantisches Gemälde aus der Zeit der Hunyades* (1832); Josef Vogler, *Der verwunschene Turm* (1939).

⁹ Anna Wittula, *Die Jungfer Nanett vom »Goldenen Straußen«: Roman aus dem untersteirischen Vormärz* (1922), *Veit Billerbecks Erben: Roman aus der Franzosenzeit in Graz* (1924), *Das Gerberhaus: Familienroman aus der südsteirischen Biedermeierzeit* (1926).

¹⁰ Hilde Knobloch, *Die Liebeschronik Seiner Durchlaucht* (1926), *Der fahrende Schüler* (1935), *Der Feuergeist: Das Leben Friedrich Ludwig Schröders* (1941), *Die allwissenden Augen: Der Roman Hans Holbeins* (1944).

Krški.¹¹ Na Koroškem se dogaja roman Gustava Renkerja *Das Dorf ohne Bauern: Roman aus der Kärntner Franzosenzeit* (1938).¹² V Osojah na Koroškem se godi njegov roman *Das Volk ohne Heimat* (1925). Nihče še ni preveril, koliko med več kot 50 nemškimi romani, ki jih najde iskanje z geslom »Türkenkriege«, se nanaša tudi na slovenski del Koroške oz. na Slovence nasploh. Mimogrede, istega leta kot Jurčičev »historični roman« *Ivan Erazem Tatenbah* je izšel tudi nemški *Erasmus Tattenbach* Franza Isidorja Proschka, o »našem« Eneju Silviju Piccolominiu je dobrih sto let pred Alojzom Rebulo pisal omenjeni Herloßsohn, *Die Tochter des Piccolomini* (1846). Šest nemških romanov se ukvarja z mehiškim cesarjem Maksimilijanom (npr. Ernst Dietze, *Werner Kautzsch*, 1923) – verjetno kateri od njih omenja tudi kranjske meksikajnarje –, trije o vojskovodju Josefu Radetzkeu, na desetine o Evghenu Savojskem – vsi ti so bili obenem predmet zanimanja slovenskih zgodovinskih romanov.

Seznam zgodovinskih tem, ki so bile zanimive tako za nemško kot za slovensko romanopisje, nas ne sme zavesti k prehitremu sklepu o enotnem kulturnem prostoru, ki je artikularno skupno zgodovinsko in kulturno dediščino v različnih jezikih. Glede na splošne predstave o tesni vključenosti Slovencev v nemški kulturni krog bi takih skupnih tem lahko pričakovali veliko več, pa jih ni. Tako se zdi, da je slovenski zgodovinski roman našel tematsko nišo, ki do srede 19. stoletja ni zanimala veliko piscev iz drugih nacionalnih literatur. Gre za bolj ali manj lokalno pomembne zgodovinske dogodke in osebe. Velike vladarske osebnosti in umetniški geniji so se rojevali drugje, velike bitke so se bojevale drugje. Celo najpomembnejše zgodovinsko srečanje pri nas, kongres svete alianse v Ljubljani 1821, kjer se je odločala prihodnja usoda Evrope, je bil iz patriotskih razlogov leposlovno zanimiv samo Slovincem.

Presoja naštetih in drugih nemških del, ki so tematizirala zgodovinsko dogajanje v našem prostoru, ki so jih v nemščini napisali pri nas rojeni ali živeči avtorji ali so bili celo predmet domačega literarnega konzuma, je nezanemarljiva naloga slovenske slovenistične in germanistične literarne vede. Nič npr. ne vemo o knjigah psevdonimne avtorice Bassoe-Hejken, katere pravo ime Marie Bergljot Czizek zveni nekam nenemško, če že ne slovensko, njen roman o življenju baročnega arhitekta Johanna Bernharda Fischerja von Erlacha *Die Schale des Lichts* (1937), ki je zašel tudi v slovenske knjižnice, pa se med drugim dogaja v Gradcu in Trstu; pisala je tudi o izumitelju ladijskega vijaka Josefu Ressleru, ki je živel in umrl v Ljubljani.¹³ Domnevamo lahko, da je relacij slovenskega zgodovinskega romana z drugimi nacionalnimi zgodovinskimi romani (hrvaškimi, madžarskimi, italijanskimi ...) manj, na potrdilo za tako trditev pa bomo morali počakati, dokler kolegi jugoslavisti, bohemisti, romanisti ... ne poskrbijo za ustrezne primerjalne študije.

Od romanov, ki so bili izvirno napisani v drugem jeziku in prevedeni v slovenščino, sta dva vključena na seznam iz različnih dodatnih razlogov. Nemško pišoča Margareta

¹¹ Dolores Viesèr, *Das Singerlein: Die Geschichte einer jungen Seele* (1928), *Der Gurnitzer* (1931), *Hemma von Gurk* (1938).

¹² Renkerja sicer poznamo po prevodu njegove planinskega romana *Pet mož gradi pot* (*Fünf Männer bauen einen Weg: Ein Alpenroman*, 1935), ki govori tudi o Slovincih.

¹³ Češki biografski roman o Ressleru *Mornar brez jader* Jana Severina je bil v slovenščino preveden 1972.

Hess-Rak (tudi Rack) locira dogajanje na Slovensko in je dojeta kot hišna avtorica Mohorjeve družbe, Valerija Skrinjar-Tvrz pa se je za udeležbo v slovenskem literarnem sistemu odločila po preselitvi iz Bosne nazaj v Slovenijo. Na tujem slovensko pišoči avtorji (Tita Kovač-Artemis, Lev Detela, Franc Jeza, Karel Mauser) seveda niso bili predmet dileme.

Bibliografija slovenskega zgodovinskega pripovedništva ne navaja ločeno ponatisov, kar bi najbolje pokazalo na uspešnost žanra in na njegovo odmevnost med bralstvom – nanje je opozorjeno le pri natančneje analiziranih romanih in v seznamu del na koncu, z izjemo šolskih klasikov, katerih ponatisov je preveč za registracijo.¹⁴ Omejitve na prve natise sicer prispeva k preglednosti ustvarjalne scene, priznati pa je treba, da gre to do neke mere na račun preglednosti recepcijske scene. Z manj slabe vesti so izpuščeni romani, ki so ostali v rokopisu in niso imeli priložnosti prispevati k pomembnosti žanra. Za ravnotežje naštetim izpustom slovenska zbirka zgodovinskih povesti in romanov vsebuje romane, ki so izšli samo kot podlistki v časnikih ali v nadaljevanjih v literarnih časopisih; ustrezna zbirka nemškega zgodovinskega romana, resda neprimerno večja od slovenske, se je na tej točki omejila na zgolj knjižne izdaje.

Z vključenostjo ali ne vključenostjo posameznih besedil v korpus si nisem preveč belil glave, saj žanrskega korpusa ni mogoče dojemati tako, kot je predstavo o organskih entitetah oblikoval biologizem 19. stoletja, torej kot organizma z jasno in razločno razmejitvijo od drugih podobnih entitet in od okolja. Romani niso vedno enoumno žanrsko določljivi. Dvojne uvrstitve niso le značilnost sodobne žanrske hibridizacije, ampak so neredko nujne tudi za dela 19. stoletja. Zato naj bralca ne moti, kadar na seznamu zgodovinskih pripovedi najde tudi dela, ki bi jih sam mogoče raje spravil pod kakšno drugačno žanrsko znamko. Takega žanrsko dvoumnega značaja je kakšna desetina korpusa.¹⁵ Če je neka knjiga uvrstljiva v kmečko povest, to ne pomeni, da ni istočasno uvrstljiva tudi v zgodovinsko povest (npr. Bevkov *Vedomec*, 1931), če je rodbinska kronika v prvem delu žanrski tip zgodovinskega romana, je v drugem delu vojni roman (npr. Mikelnov *Veliki voz*, 1992) ipd. Roman lahko obenem izpolnjuje zahteve enega in drugega žanra. Statusa nekaterih tekstov bodisi iz časovnih razlogov bodisi zaradi težke dosegljivosti ni bilo mogoče preveriti. Ponekod še vedno manjkajo podatki o avtorjih ali ostaja nejasno, v kolikšni meri so teksti izvirni, prirejeni ali prevedeni (npr. opus Jožefa Urbanije), manjkajo podatki o nakladah in recepciji del ipd.

Za vrsto knjig slej ko prej ostaja vključenost ali izključenost v žanrski korpus arbitrarna. Dvome je vzbujala povest Janez Švajncerja *Gostilna na ovinku* (2002), ker so dogodki, ki jih popisuje, že iz časa avtorjevega otroštva, čeprav se je o krajevni zgodovini gotovo poučil iz knjig, in iz istega razloga 9. knjiga Bogdana Novaka iz cikla *Lipa zelenela je* z naslovom *Tiha zaobljuba* (1999), čeprav jo jemljemo v roke iz kulturnozgodovinskega interesa in je njen avtor o kulturnozgodovinskih dogodkih

¹⁴ Ponatise niso navedeni pri *Alamutu*, *Visoški kroniki*, *Pod svobodnim soncem*, *Juriju Kozjaku* ipd.

¹⁵ Težave z določitvijo žanra so bile npr. pri dvajsetih povestih s poudarjeno ljubezensko tematiko, ki se dogajajo v vseh časih od 15. stoletja dalje, napisali pa so jih Josip Jurčič (*Lepa Vida*, 1877), Ivan Lah (*Roman o gospe Ani in študentu Avreliju*, 1914), Miroslav Malovrh (*Ljubezen Končanove Klare*, 1908, *Zadnji rodovine Benalja*, 1909) idr.

poročal iz druge roke. Mejni primerek je umetniška biografija Simona Jenka (Pregljev Šmonca, 1924).

Puščave (1997)¹⁶ Bogdana Novaka nisem uvrstil med zgodovinske romane, ker gre bolj za alegorično parafrazo poglavja svetega pisma. Štirinajst poglavij knjige asociira na prav toliko postaj križevega pota, glavna oseba romana, ki tava po puščavi in od oaze do oaze išče obljubljeno zemljo mimo teh postaj, pa je ljudstvo, ki mu sosedge pravijo Suoeni ali Venelainen – kaj torej drugega kot izvoljeni slovenski narod. Uradni pripovedovalec ljudstva veliko razmišlja o svojem poklicu pripovedovanja in o pomenu zgodb: »V zgodbi ni potrebno ničesar dodajati ali odvezmati. Resnična naloga zgodbe je namreč, da predstavlja dogodke, kakor so se zares zgodili.« (7) Knjiga je odlična analiza oblasti in njenih postopkov ter njenega stalnega konfliktnega razmerja z ljudstvom.¹⁷

Težave je povzročal roman Draga Jančarja *Zvenenje v glavi*, ki pripoveduje zgodbo zaporniške vstaje leta 1975, za osmislitev in razlago pa ji dodaja fragmente zgodovinskega dogajanja iz biblijskega časa, natančneje zgodbo o uporih Izraelcev Rimljanom pod vodstvom Eleazarja in Menahema ter padec njihove utrdbe Masade leta 66. Delež zgodovinskega oziroma bibličnega je tako droben, da ne upravičuje uvrščanja romana med zgodovinske; skušnjave za tako odločitev je vzbujalo Jančarjevo izrecno vzporejanje sedanjih dogodkov s preteklimi, opremljanje 20 let starih dogodkov z zgodovinsko patino, zagotavljanje bralcu, da bo njegovo poročilo kljub domišljijškemu značaju verodostojno, in sklicevanje na zgodovinopisje, kar so nedvomno poteze zgodovinskega romana. Sporočilo pripovedi je, da usodne zgodovinske dogodke sprožijo drobne in naključne reči, v tem primeru nespodobna kretnja:

In zaradi nespodobne kretnje tega človeka je bilo treba vse razbiti? Judovska vojna, sem rekel, se je tudi začela zaradi nespodobne kretnje. Dajte no, Keber, je rekel Stari, zgodovina je nekaj drugega. Nič drugega, sem rekel, neki rimski vojak je s takšno kretnjo užalil Jude. Enemu je počil film, pobral je kamen, potem so razbili mesto in tako se je začelo. Mene pa je razbesnel paznik Albert s svojim pendrekom, s svojo ritjo, ki jo je postavil pred ekran, predvsem pa mi je tisti dan od jutra in ves dan zvenelo v glavi. (17)

Najbolj živo je dogajanje na žanrskih robovih, kronološko pa na njegovem začetku in koncu. Glede na visoke produkcijske številke v zadnjih letih bi bilo napovedovanje konca žanra neprepričljivo, nedvomno pa doživlja korenite modifikacije. Porast del na dnu seznama slovenskih zgodovinskih romanov je mogoče pripisati več razlogom. Slovenska bibliografija preko Cobissa vedno natančneje katalogizira nova dela, do podatkov o žanrski identiteti novitet je lažje priti in seznam je zato lahko izčrpnjši kot v obdobju listkovnih katalogov. K porastu je prispevalo vključevanje del žanrsko hibridne narave, npr. druženje zgodovine s

¹⁶ Bogdan Novak, *Puščava: Sveta knjiga ljudstva* (Ljubljana: SZ, 1997).

¹⁷ »Ni dobro za oblast, kar je dobro za ljudstvo.« (56) Ljudstvo želi živeti v skladu s samim sabo, naloga oblasti pa je, da ga pri tem ovira (»razvoj ljudstva vedno omejujeta cerkvena in posvetna oblast«, 58), mu postavlja lažne velike cilje in ga žejnega pripelje čez vodo. Najbolj negativne družbene vloge pripiše duhovščini, vračem in, da, celo pesnikom.

potopisom pri Ivanu Sivcu, s folkloro pri Antonu Gričniku, s hagiografijo (Frančišek Jerant, Lojze Kozar ml., Franc Hrastelj, Ivan Sivec), z arheologijo (Rasto Božič) in rodoslovjem (Vinko Korošak). Kljub porastu popularnosti bi o kakšni organizirani nacionalni podpori zgodovinskemu romanu težko govorili. Vse preveč je namreč med izdajami samozaložb in malega založništva.

Seznami sponzorjev, ki so pomagali pri izidu in so povečini iz krajev, v katerih se dogajajo zgodovinski romani, govorijo o pomenu tega pisanja za lokalne skupnosti. K lokalnemu statusu prispevajo slovarčki narečnih ali starinskih besed v dodatku. Ivan Sivec uporabi pisma osebe s kulturnozgodovinskim pomenom za povest o njem, kar se približuje redakciji rokopisov oseb (Izidor Predan, *Desetnjak Dorič pripoveduje*, 2005, Anton Gričnik, spisi Pohorca Jurija Vodovnika).¹⁸ Najbolj na žanrskem robu je fabuliranje arheoloških spoznanj, ki z opombami, seznamom uporabljene literature in slik ter tujejezičnim povzetkom že navzven kaže na svojo zvezo s strokovnim pisanjem, s pripovedništvom pa ga veže pravzaprav samo vnos direktnega govora in poljudnejše (bolj publicistično kot leposlovno) poročilo. O kakšnem rivalstvu med zgodovino in leposlovjem ni govora, leposlovje je v splošnem v službi zgodovine in meje med leposlovno in zgodovinarsko strokovno formo se razblinjajo. Spremne besede k zgodovinskim povestim pišejo tudi ljudje, ki z leposlovjem nimajo prave zveze, župan, kustos muzeja, zgodovinar, škof, ilustrator.

Avtorji v posvetilih ali spremnih besedah razlagajo, da so se lotili opisa odmaknjenih časov, da bi potrdili starodavnost svoje eksistence: za tiste, »ki imajo še smisel za našo grudo in njeno zgodovino, zate, moje ljudstvo, sem spisal to zgodbo« (Alozij Remec, *PSBL*, s. v.), »Vnukom, da vedo za svoje korenine« (Vuga, *Hiša na meji*), bralcem, ki so ponosni na svoje korenine in rod (Rasto Božič). Prvi cilj te publicistike je potrjevanje davne preteklosti slovenstva, sredstva oz. žanri, preko katerih naj se nacija zave svoje preteklosti in postane nanjo ponosna, pa je sekundarno vprašanje, zato se isti avtor enkrat odloči za formo kronike, drugič za romansirano kroniko (Anton Gričnik).

Žanr je oznaka, ki jo določa bralska recepcija, zato o žanru v pravem pomenu besede lahko govorimo šele tedaj, ko imamo opraviti z dovolj veliko količino podobnih si besedil, ki predstavljajo žanrsko normo in s kontinuiranim izhajanjem oblikujejo žanrska pričakovanja. V slovenskih razmerah smemo biti pri presoji količine izvirnih besedil, potrebnih za rojstvo žanra, manj strogi. Žanrska zavest se namreč ni oblikovala le na podlagi izvirnih slovenskih besedil, ampak tudi na podlagi prevedenih besedil in besedil v drugem jeziku. Slovenski dvojezični meščanski bralec 19. stoletja je tudi sporadična slovenska besedila mogel prepoznavati v žanrskem okviru, ker mu je žanrske predstave oblikovala vzporedna udeležba v nemškem literarnem sistemu.

Zbirka del, avtorjev, založnikov, časopisov je pripravljena za dopolnjevanje, izsledki študije pa za dopolnila oziroma korekturo, ki bi jo zahtevalo na novo analizirano

¹⁸ Anton Gričnik, *Zapiski in pričevanja sejalcev, kronika sv. Kunigunde na Pohorju*, 1989; Jurij Vodovnik, *Po njegovih poteh: Mala kronika Vodovnikove rojstne župnije, šole in kraja*, razširjeni Vodovnikovi življenjepisni podlistki z dragocenimi dodatki ter nekaj (pesmi s kratkimi življenjepisi) Vodovnikovih predhodnikov in vzornikov, sodobnikov in tekmecev, naslednikov in posnemovalcev, 2006.

gradivo. Zgodovinski roman je danes še kako živ žanr. Bibliografski seznam zgodovinskega romana obsega vse do trenutka oddaje knjige v tisk registrirane daljše pripovedi, analize posameznih lastnosti ali žanrskih tipov pa so se, ker so bile izvedene že pred desetletjem, omejile na tekste do okrogle letnice 2000. Čisto mogoče je, da se je kakšno delo izmuznilo registraciji, tako kakor je bila skoraj spregledana saga *Zlata ura* (1993) Frančka Štefanca, ki je zato upoštevana samo v bibliografiji na koncu, v statistiki pa ne, vendar sem prepričan, da morebitne nove drobne najdbe splošne slike slovenske zgodovinske pripovedne proze bistveno ne morejo spremeniti. Nobene ovire ni, da se elektronska zbirka, ki je bila podlaga večjemu delu analiz, v prihodnje ne dopolni še z deli po 2000 in naknadno najdenimi deli.¹⁹ Velika količina besedil je usmerjala v bolj naštevno, klasifikacijsko, statistično in povzemanlo literarnozgodovinsko obravnavo. Natančnejših interpretativnih odstavkov so bila deležna le posamezna besedila in ne vedno tista, ki so za posamezne žanrske tipe reprezentativna (*Visoška kronika, Alamut*), ampak zlasti tista na žanrskem robu (*Martin Krpan, Sedem sinov*). Marsikateri žanrsko pomemben opus še čaka na podrobnejšo obravnavo (Mimi Malenšek, Anton Slodnjak).

Izbira termina

Dilema glede termina, ki naj pokrije zbrano gradivo, je bila obenem dilema o ustreznem naslovu knjige. Kot je razvidno iz sinonimne rabe izrazov v predhodnih odstavkih, so bili v igri termini *zgodovinski roman*, *zgodovinska povest* in *zgodovinska pripoved* (*zgodovinsko pripovedništvo*). Ker je monografija nekakšno nadaljevanje knjige *Slovenska kmečka povest*, bi jo bilo najbolj enostavno nasloviti po tem vzorcu, če ne bi poimenovalna tradicija pri zgodovinskem žanru odstopala od tiste pri kmečkem. Kmečka povest je bil tako zelo pogost in utrjen termin, da je kot zbirni izraz brez večjih težav lahko zajel tekste, ki so se sami opredeljevali za kmečke povesti, kot tudi veliko redkejše zgodovinske romane, zgodovinske novele in kar je bilo še drugih eksotičnih poimenovanj. Pri pripovedih z zgodovinsko tematiko pa sta se enakovredno ponujala dva konkurenčna izraza, ki sta se zdela enako močna, *zgodovinska povest* in *zgodovinski roman*.

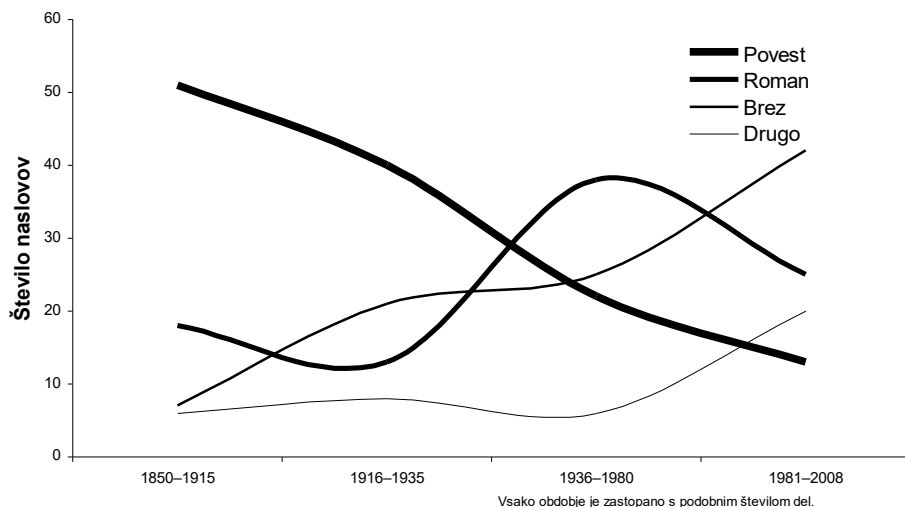
Med povestjo in romanom včasih seveda ločujemo, kakor so med njima ločevali tudi nekateri pisci, vendar tule ne gre za načrt, da bi distinkcije ukinili, temveč za željo, najti zbirni izraz za celotno produkcijo. Najmanj dvoumno bi bilo reči kar *zgodovinsko pripovedništvo* ali *zgodovinska pripoved*, toda izraza nista utrjena kot žanrski termin in zaradi svojega teoretičnega izvora ne zvenita najbolj privlačno. Nihanje med povestjo

¹⁹ Iskanje zgodovinskih romanov po Cobissu je potekalo s pomočjo ključnih besed *zgodovinski roman*, *zgodovinska povest*, *zgodovinska pripoved*, *kronika* ipd., v ukaznem iskanju pa z nizom *lc=a5 and la=slv and py=1835:2008*, pri čemer *a5* pomeni biografske romane, avtobiografije in biografije, *slv* slovenščino in *py* leta objave. Parameter *lc=a3* je bil za zgodovinske in vojne romane. V obeh zadnjih primerih je bilo zadetkov preveč, zato je seznam na koncu knjige še vedno večinoma ročno delo.

in romanom je obremenjeno z dejstvom, da se povest nanaša bolj na 19. stoletje in na domačo produkcijo, namenjeno popularnemu bralcu (v prvih sto letih slovenske pripovedne proze je bila povest daleč najpogostejši podnaslov ne glede na dolžino besedil), roman pa se nanaša bolj na drugo polovico 20. stoletje in na tuja ter prevedena dela. Za krovni izraz zgodovinska povest nagovarjajo podnaslovi v žanru, saj je v skupnem seštevku povesti še vedno za tretjino več kot romana (126 : 93). Ker pa je povprečna dolžina slovenske pripovedne proze z zgodovinsko tematiko s skoraj 72.000 besedami dvakrat večja od pripovedne proze s kmečko tematiko, nagovarja ponovno k uporabi izraza roman. V šolski poetiki je namreč veljalo, da je povest slovensko ime za krajši, oblikovno nestremljivi roman, ki so mu spodnjo mejo določili s 50.000 besedami. Za roman nagovarja tudi izginjanje izraza povest v današnji rabi, čeprav je treba v isti sapi dodati, da se vedno slabše piše tudi izrazu roman.

Kot je razvidno iz naslova, je kljub pomislekom odločitev padla v korist *zgodovinskega romana*. Izbira krovnega in naslovnega termina ostaja slej ko prej arbitrarna. Nič namreč ne pove o »bistvu žanra«, zato je pričujočo poimenovalno dilemo treba pripisati zgolj prizadevanju za kolikor mogoče nevtrarno terminologijo in skrbi za bralski interes, v konkretnih primerih poimenovanj pa iz konteksta presoditi, ali gre za citatno in ožjo terminološko rabo ali za širši pomen, kakršnega zahteva zbirni izraz. Čeprav posamezni literarni zgodovinar trdi, da je *Sreča v nesreči* Janeza Ciglerja roman in da je zametek romana celo Prešernov *Krst pri Savici* iz istega leta 1836, bomo tu pri obravnavi konkretnih besedil 19. stoletja največkrat uporabljali izraz povest.

Grafikon 1: Dinamika vrstnih oznak

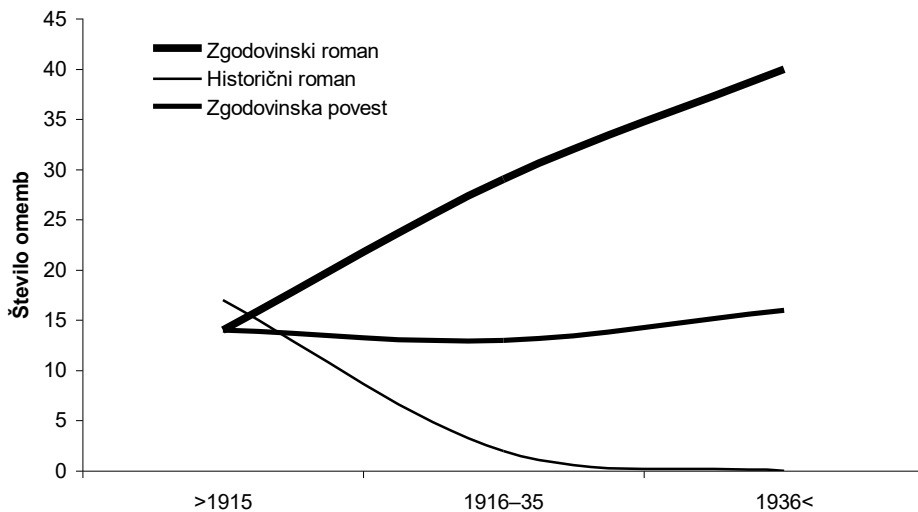

Do 1950 se razmerja med vrstnima oznakama povest in roman bistveno ne spreminjajo in gredo močno v korist povesti. Po 1950 je delež povesti pri zgodovinski

tematiki izrazito upadel,²⁰ nasprotno pa je močno naraslo število romanov in roman je prevzel vodstvo med vrstnimi oznakami. V zadnjih 30 letih priljubljenost te nekdaj eminentne vrstne oznake spet pospešeno usiha in se umika besedilom brez vrstne oznake oziroma besedilom z alternativnimi oznakami, katerih delež ves čas vztrajno in v zadnjem obdobju pospešeno narašča. Iz tega lahko sklepamo, da so formalna določila besedil z zgodovinsko tematiko vedno bolj rahla in vrstna zavest vedno šibkejša. Roman postaja v drugi polovici 20. stoletja podobno formalno neoprijemljiva oznaka, kot je bila do 1950 formalno težko določljiva oznaka povest. Od tod izhajajo sklepi, da vrstna oznaka v žanru ne izraža toliko specifične vrstne strukture, kot govori o poimenovalni navadi.

Pogled v katalog literarnovednega izrazja, ki dokumentira publicistično rabo do 1970, razkrije, da sta se zgodovinska povest in zgodovinski roman do 1915 uporabljala enakomerno in je romanu dvignila frekvenco nemška raba (*historischer Roman*), med 1916 in 1935 pa je zgodovinski roman že več kot dvakrat bolj običajna oznaka od zgodovinske povesti; po 1936 se prednost zgodovinskega romana le še poveča. Drugi izrazi (novela, pripoved, obraz, slika, črtica, podoba ipd.) so redkejši. Razlogi za pogostejšo vrstno oznako roman so različni: relativno večja dolžina, zgledovanje pri tujem žanrskem vzorcu, zgledovanje pri nemški terminologiji, večji delež ljubezenske motivike, občutek večje umetniške zahtevnosti ipd.

Grafikon 2: Uporaba terminov

Preverimo razmerje med zgodovinsko povestjo in zgodovinskim romanom še v današnji vsakdanji rabi, kakor jo prezentira besedilna zbirka *Nova beseda*.²¹ Očitna je

²⁰ Gl. tudi grafikon z alternativnim polstoletnim razporedom obdobj in mejami pri okroglih letih 1900 in 1950 v moji razpravi Čas v slovenskem zgodovinskem romanu.

²¹ Nova beseda 24. jan. 2009 ☞.

sprememba v frekvenci konkurenčnih nizov: danes je sintagma zgodovinski roman neprimerno pogostejša od sintagme zgodovinska povest (180 pojavitev ali 87 % : 26 pojavitev ali 13 %; 155 : 21 ali 88 % : 12 % – novejša preštevanja), zato odločitev za zbirno žanrsko ime *zgodovinski roman* ni bila težka. Ko za nazaj na enak način preverjam pravilnost odločitve za kmečko povest, se izkaže, da je ta besedna zveza veliko bolj skromno zastopana v slovenskem besedilnem korpusu (pa še to v glavnem po zaslugi moje monografije o slovenski kmečki povesti in njenega odmeva) in zato tudi v zavesti povprečnega govorca, saj se pojavi komaj desetkrat, kmečki roman pa vsega trikrat. Odločanje za zbirni termin je bilo pri kmečki prozi skratka akademsko početje, pri zgodovinskem romanu pa zadeva tudi laične predstave o predmetu. S kako drobnim segmentom sveta se ukvarjamo, ko nas zanimata kmečka in zgodovinska tematika v književnosti, lepo pokaže preštevanje izrazov *kmečk** in *zgodovinsk** v zbirki *Nova beseda*. Prvi se pojavi 8000-krat, drugi 28.000-krat: literarne upodobitve kmečkega in zgodovinskega sveta pomenijo torej v najboljšem primeru en odstotek tematizacije teh dveh področij.

Slika 1: Dimežovo slovo od Katrce, Anton Cerar – Danilo, Dimež, 1945

Kaj izvemo o zgodovinskem romanu od drugih

Zgodovinski roman ni ravno sveža tema za literarnovedno razpravljanje. V velikih literarnih sistemih je monografij na temo zgodovinskega romana res že neobvladljivo veliko, kar pa ne velja za slovenski literarni prostor, kjer imamo, če izvzamemo diplomska dela, pravzaprav samo tri znanstvene monografije: ena jemlje v pretres Tavčarjev roman *Visoška kronika* (Kramberger 1964), druga slovenske zgodovinske romane v razdobju od 1920 do 1940 (Starikova 2006; v slovenskih knjižnicah so dostopni le trije izvodi), tretja (Bogataj-Gradišnik 1991) pa se nanaša na slovenski zgodovinski roman 19. stoletja. Tule bom povzel glavne teme razpravljanja o zgodovinskem romanu. Citirana strokovna literatura je večinoma nemška in angleška, ne le zato ker mi je bila najbolj dostopna,²² ampak ker je razpravljanja v teh dveh jezikih najbrž res več kot v drugih. Vseh številnih referenc ni bilo mogoče prelistati niti za statistične namene; povzemanje se je omejilo na najbolj znano strokovno literaturo, v seznamu literature na koncu pa sem opozoril še na monografije, ki osvetljujejo žanr v manjših literaturah.

Najzgodnejši interes za zgodovinski roman pripada bibliografiji in izhaja iz želje urediti nepregledni korpus besedil tako, da bo kar najbolj v pomoč potencialnemu bralcu (Dickinson 1958, McGarry 1963 idr.). Uporabnike teh seznamov očitno ne zanima toliko artistična kot tematska dimenzija žanra. Ker tematski bibliografski vodiči po zgodovinskem romanu izhajajo v dopolnjenih ponatisih še danes, smemo domnevati, da branje zgodovinskega romana kot prijaznejše oblike zgodovinopisnega poročila – z namenom pridobiti si praktično vednost o zgodovinskih dogodkih – ni nič redkega in slučajnega. Anotirani bibliografski vodiči so zavezani področju estetike le toliko, kolikor so prisiljeni izbirati med množico besedil in pri tem upoštevati berljivost, vsečnost, literarno kvaliteto. Veliko število strokovnih knjig, ki analizirajo leposlovje na kako od zgodovinskih tem, skoraj nima prave zveze z literarno vedo, ampak spadajo prej v zgodovino oziroma sociologijo, saj jih bolj zanima zgodovinski dogodek sam kot njegova literarna upodobitev.

Literarni vedi bližje je bibliografsko razvrščanje in komentiranje obsežnega korpusa besedil po nacionalni pripadnosti (jeziku) in znotraj tega po obdobjih ter žanrskih tipih. Ena takih zgodovin (Nélot 1969: 212, 317) pozna celo Slovence in je zato vredna pohvale. Manj navdušujejo zgledi slovenskega zgodovinskega romana: Levstikov *Martin Krpan* kot romantična simbolna legenda in Jurčičev *Deseti brat* kot realizacija

²² Literaturo na temo zgodovinskega romana sem pregledoval s podporo Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v septembru 1992 v dunajski univerzitetni knjižnici in jeseni 1994 v knjižnici kansaške univerze v Lawrencu kot Fulbrightov štipendist.

Levstikovega literarnega programa – nobenega od teh dveh besedil nismo navajeni imeti za zgodovinski roman.

V okviru bibliografskega popisovanja, urejenega po predstavljenih obdobjih, dogodkih in osebah, se je rodila tudi potreba po praktični definiciji zgodovinskega romana, to je po razmejitvi od sorodnih žanrov, in po njegovi tipologiji (Nélot 1969, Dickinson 1986). Bibliografski popisi so ponekod osnova obsežnejših literarnozgodovinskih analiz večjega števila besedil. Do presoje besedilnega korpusa se je literarna veda povzpela najprej v okviru raziskav trivialne literature, ko ni bila več zavezana občudujočemu odnosu do posameznega avtorja in posameznega teksta (npr. Bauer 1930). Klasifikacija množice besedil po žanrskih tipih postaja standardno početje literarne zgodovine (Hvišč 1988, Dokoupil 1987) in je materialno izhodišče za statistične analize stila oziroma za vsakršne empirične analize (Drop 1958, Eggert 1971, Štěpan 1986).

Čas

Čas je osrednja kategorija zgodovinskega romana na podoben način, kot je prostor temeljna kategorija potopisnega romana in je dom temeljna kategorija kmečke povesti ali zločin temeljna kategorija kriminalnega romana. Natančneje, gre za pretekli čas; prihodnosti je namreč zapisan žanr znanstvene fantastike in deloma utopije, sedanjosti pa npr. reportažni roman.

Zgodovinski roman naj bi se začel z Walterjem Scottom, ker naj bi ta prinesel v literaturo nekaj, česar pred njim ni bilo: novo občutje časa ali zgodovinsko zavest. Kako je bilo z občutjem časa pred Scottom, popisuje Günter Dux v knjigi *Die Zeit in der Geschichte* (1989). Ker gre za abstraktno kategorijo, se je koncept časa v civilizaciji oblikoval počasi in skozi različne stadije. Težave, ki jih ima doraščajoči otrok s časom, morejo biti ilustracija težavam, ki jih je s časom imela civilizacija. V zgodnji antiki še ni bilo univerzalnega časa, kakor se danes meri z uro in koledarjem. Merilo časa niso bile ure, dnevi, meseci, leta, ampak dogodki.²³ Z današnjega stališča se zdi samoumevno izjavljati, da se je tega in tega ob tej in tej uri zgodilo to in to, tega in tega ob isti uri pa se ni zgodilo nič. Zgodnja antika je poznala samo aktivni čas, čas dogodkov, ni pa znala uzavestiti časa med dvema dogodkoma. Danes za obdobje 1918–39 samoumevno rečemo »čas med vojnama«. Zgodnjeantični človek, prestavljen v naš čas, bi znal reči le »po prvi vojni« ali »pred drugo vojno«. Homerjevo za današnje razumevanje samovoljno in površno gospodarjenje s časom v *Iliadi* (8. stol. pr. n. š.) je zgovoren dokaz za izrečeno. Tam so dogodki predstavljeni tako, kot da si neposredno sledijo in kot da med njimi ne bi bilo velikih časovnih praznin. Ko oseba spi, spi z njo tudi čas. Homer ni poznal pojmov, kot so

²³ Popularno je še danes čas »obdobje, v katerem se kaj zgodi« (Time, Funk and Wagnalls New Encyclopedia, 1993, s. v.).

potem, prej, obenem, medtem, in izrazov za trajanje časa. Manjkala je nadredna časovna struktura, pripovedovalčev čas, ki bi koordiniral dogajanje (Dux 1989: 256).²⁴

S Herodotom, »očetom zgodovinopisja«, se je v 5. stoletju pred n. š. ali morda celo prej začela naslednja razvojna stopnja. Čas se je tedaj ločil od konkretnih dogodkov (dokument te osamosvojitve je personifikacija časa v osebi boga Kronosa) in je tako postal bolj obvladljiv. Herodotov čas je bolj kompakten od Homerjevega, ureja ga po centrih moči (dinastijah) in njihovi dejavnosti (vojskah). Tipično temporalno določilo je: »V času, ko je vladal ...«, trajanje pa je, tako kot sicer v primitivnih družbah, časovno obvladljivo največ tri generacije nazaj; onstran te meje se občutek za čas izgubi (278). Ker v antiki manjka zavest enotnega svetovnega časa, tudi ni pojma svetovnega dogajanja in svetovne zgodovine. Pri Herodotu povezujejo dogodke med seboj prerokbe, sanje in orakli. Dogajanju določajo začetek in konec, mu dajejo enotnost in ga razumejo kot usodno določeno ter neslučajno. Aktualni dogodki niso posledica preteklih, ampak jih določa usoda, ki se izpolnjuje (dopolni – prim. tudi zgodbo Kristusovega življenja) v prihodnosti. Sedanji čas je le gibanje proti prihodnosti. Trojstva preteklost-sedanjest-prihodnost antika še ni poznala.

Zgodnji srednji vek antičnega koncepta časa ni kaj dosti spremenil. Čas je lokalni čas, čas konkretnega dogodka in konkretne osebe; vsak človek ima svoj čas. Folklorna frazeologija ilustrira pravkar izrečeno: »Prišel je njegov čas« ali »Vse se zgodi ob svojem času.« Poosebljeni čas je vzrok in gibalno vseh stvari, skratka gospodar vsega – s kakšnim drugim razlogom bi sicer srednjeveški človek preklinjal »uro«, ko se je rodil. Tudi zdaj še ni nobenih naključij. V zgodnesrednjeveških epih dogajanje ne izhaja toliko iz dogodkov, ki so se zgodili pred tem, kot iz dogodkov, ki so bili tik prej opisani, torej prostorska predstava prevladuje nad časovno. Nekateri filozofi pripisujejo prelomno vlogo v razumevanju časa srednjeveškim samostanom, kjer sta bila delo in molitev organizirana v strogih ciklih, vendar po Günterju Duxu tudi tu ni mogoče govoriti o svetovnem, povsod enakem času, ker se menihi do 15. stoletja niso ravnali po uri, ampak po sončnem vzhodu in zahodu; ciklični časovni koncept (»iz prahu si, v prah se povrneš«), simboliziran z vedno enakim in strogim samostanskim urnikom, je prej ilustracija božje večnosti kot človeške časnosti.²⁵

Kdaj je čas postal pomemben do te mere, da je ljudi začelo zanimati, koliko je ura, ni prav jasno. Nekateri pogumno vlečejo mejo v enajstem ali dvanajstem stoletju, drugi previdneje v renesanso v 14. in 15. stoletju, ko so začeli po evropskih mestih, najprej le najrazvitejših, na mestne hiše in cerkvene stolpe vgrajevati ure, ki so z zvonjenjem zaznamovale začetek in konec dela. Izum urnega mehanizma v 14. stoletju povezujejo z vedno strožjo organizacijo produkcije v tekstilni manufakturi.

Visoki srednji vek je izumil pojem svetovnega časa. Z uro je čas postal objektivno merilo. Šele zdaj sta usodnost in usojenost začeli izgubljati svoj pomen – nadomestila ju je naključnost. Med dogodki, ki so bili do tedaj enakovredni, se je oblikovala

²⁴ Gramatična sredstva za izražanje časovnih kategorij (trajanje, istočasnost ipd.) se od jezika do jezika razlikujejo. Ker se naša zavest oblikuje skupaj z jezikom, bi bilo zanimivo preveriti, v kakšni meri te razlike vplivajo na razvoj zgodovinskega romana v različnih jezikih.

²⁵ Najprej, leta 1370, je državni čas (z uro kot enoto) nadomestil verski čas v Londonu. Prva javna ura je začela teči v Italiji leta 1309.

hierarhija. Ker so dogodki naključni, pomeni, da bi se lahko namesto tega, kar se je zgodilo, pripetilo tudi čisto kaj drugega. Poročati o preteklem je pomenilo izbrati vrsto dogodkov iz množice pripetljajev. Čas ni več absolutni vladar stvari, razmerje je lahko tudi obrnjeno: nekdo lahko začne »dobro gospodariti s časom«, »zna obrniti čas sebi v prid«, razvije se občutek za manipulacijo s časom – čas se da izrabiti. Ker je čas mogoče organizirati, je narava izgubila vlogo interpretacijske paradigme, z drugimi besedami: čas ni več ciklično organiziran tako kot narava v svojem letnem ciklu. Situacija postaja paradokсно podobna oni v zgodnjeantičnem času: nekdanj ni čas pomenil nič, če ga niso zapolnjevali dogodki, zdaj ne pomeni nič, če se koristno ne izrabi. Ta abstraktni, pragmatični čas je iz zavesti izrinil prejšnji mitični in metafizični čas.

Zadnja faza (zadnjih 200 let) je prinesla idejo o razvoju časa oziroma napredku. Giovanni B. Vico je v začetku 18. stoletja še razumel zgodovino kot ciklični proces, ki vodi skozi različne stadije (čas bogov, čas herojev in čas ljudi) od barbarstva v civilizacijo in potem spet nazaj v barbarstvo, in Johann G. von Herder je v zadnji četrtini 18. stoletja še lahko postavil tezo, da narava in človeška zgodovina delujeta po istih zakonih. V 19. stoletju so misel o razvojnosti časa zunaj kategorije cikličnosti določili Auguste Comte (zanj obstajajo tri razvojne zgodovinske faze: teološki čas, ki ga obvladujejo monarhi, metafizični ali abstraktni čas, ki ga regulirajo družbene pogodbe med sloji, in pozitivni čas, ki ga obvladuje znanost), Wilhlem F. Hegel (zgodovina mu je proces osvobajanja) in v naravoslovju Charles Darwin. Na vse stvari smo se navadili gledati kot na pojave s svojo zgodovino, to je s svojim začetkom, razvojnimi vrhom in koncem; človek ima občutek za čas vgrajen v gene in se ga mora le priučiti (Whitrow 1990). Smemo zato zgodovinski roman opredeliti kot prozo, ki čas razume kot napredek? Če to storimo, ostanemo brez velikega dela zgodovinskega pripovedništva, ki s takim razumevanjem časa nima nič, tudi trivialno literaturo, ki je zapisana cikličnemu razumevanju časa. Človekove predstave o času se spreminjajo, kakor se drastično spreminja svet, v katerem živimo, in predrzno bi bilo govoriti, da je proces oblikovanja zavesti o času že zaključen.

Meje žanra

Datacija začetka žanra je arbitrarna. Leksikoni nam običajno ponudijo Walterja Scotta za začetnika zgodovinskega romana, ko pa pobrskamo malo širše po strokovni literaturi, najdemo, da se marsikdo s Scottovim prvenstvom ne strinja in da bi bil lahko pravzparav tudi predstavnik zadnje, parodične faze v razvoju psevdofaktične proze.²⁶ Žanrske norme so podvržene stalnemu postopnemu spreminjanju. Spremembe se sicer razbirajo kot odstopanje od norme in grozijo inovativno besedilo postaviti ven iz žanrskih okvirov; ko pa se odstopanja od žanrske norme začnejo pojavljati dovolj

²⁶ Kar najbolj so npr. različni predlogi o začetku ruskega zgodovinskega romana: 1800, 1829, 1850 ali 1860. Leva N. Tolstoja imajo nekateri za začetek pravega zgodovinskega romana, drugi za njegov konec.

pogosto, postanejo same žanrotvorne – v žanrski logiki ima namreč prednost kontinuiteta pred diskontinuiteto. Spremembe prinašajo novi, konjunkturni literarni tokovi, gibanja in šole, ki so za razliko od žanrov, ki stremijo k stalnosti, spremenljivi modeli. Takoj ko uveljavijo predlagano inovacijo, že sežejo po drugi. Avtorji se raje vidijo v vlogi predstavnikov določenega toka kot določenega žanra, zato jim ni prav verjeti, ko prepričujejo bralce o svoji originalnosti. Žanrska pravila lahko sicer do neke mere obidejo, ne morejo pa se jim popolnoma odpovedati. Tokovi ne spreminjajo žanrov v celoti, vplivajo le na njihove posamezne elemente. Modernizem dvajsetih let je tako v zgodovinski roman vnesel tok zavesti. Ker pa se je zgodovinskim temam praviloma izogibal, inovacija dolgo časa ni mogla postati žanrotvorna in oblikovalo se je prepričanje, da je modernistični eksperiment z zgodovinskim romanom nekompatibilen in da je zgodovinski roman zapisan realistični izrazni maniri (Wesseling 1991).

Danes se zdijo akademsko težavna vprašanja o začetku in koncu žanra, o tem, kateri teksti spadajo vanj, kateri pa ne več, kakšna je jedrna struktura žanra, o nujnih pogojih, da neko delo še pripada temu žanru in ne drugemu, vedno bolj odveč, saj le izražajo stisko napačne, recimo temu »biološke« ali »organične« koncepcije žanrov. Literarni žanr tedaj primerjamo z živim organizmom z jedrom, telesom in ovojnico. Dela, ki so reprezentativna za žanr, so umeščena v jedro, druga pa glede na stopnjo zvestobe letem vedno bolj proti obrobju, vendar vedno (razen v patoloških primerih) tako, da je jasna njihova pripadnost organizmu. Literarna pojavnost seveda ni take narave, da bi se ji model v vseh primerih prilagal. Literarni »organizmi« (dela, opusi, žanri, obdobja, vrste, zvrsti itd.) se tiščejo drug drugega, se močno spreminjajo, združujejo in cepijo, se medsebojno uporabljajo, skratka: danes je njihov seznam tak, jutri drugačen in ni vedno mogoče za vsak del, za vsako besedilo jasno določiti, kateremu »organizmu« pripada. Besedilo npr. je lahko član dveh žanrov hkrati (Wesseling 1991). Zgled take dvojnosti sta npr. tudi v slovenski literaturi poznana komični zgodovinski roman in erotični zgodovinski roman.

Če si že želimo sinhronih opisov sistema, potem tak opis velja le za ozko odrezano časovno rezino, sicer pa se je bolje sprijazniti z dejstvom, da se žanri spreminjajo celo tako močno, da so kasnejša besedila komaj še podobna začetnim, da nimajo skupnega identifikacijskega jedra in da je edino, kar nas upravičuje, da govorimo o enem žanru, le vedno enako ali podobno žanrsko ime oziroma zavest, da gre za posebno pojavnost. Po tej radikalni relativizaciji pojma žanr je že lažje sklepati o pravem začetku zgodovinskega romana. Začel se je takrat, ko je nastala zavest o novi kvaliteti, in to je bilo z Walterjem Scottom, čeprav so dela z zgodovinsko snovjo prebirali že prej in čeprav se lahko pohvalijo z enakimi pripovednimi postopki kot Scott.²⁷ Imela so pač drugačen žanrski predznak: grozljivi roman, viteški roman ipd.²⁸ Scottov izum je bil prezentacija preteklosti kot nečesa, kar je od sedanjosti

²⁷ Wolff (1970) in Cuddon (1991) enako tehniko in inovacije nahajata že leta 1800 pri irski avtorici Marii Edgeworth in s tem relativizirata Scottovo prvenstvo.

²⁸ Grozljivi roman je za razliko od predhodnih slučajnih in sporadičnih besedil z zgodovinsko tematiko (npr. v elizabetinskem pikaresknem romanu) pristopil k zgodovini sistematično, na žanrski način. Preteklost mu je sicer bila že nekaj vznemirljivo drugačnega kot sedanjost, vendar je bil njegov interes omejen na eksotiko in obskurnost srednjega veka.

različno, v roman je torej vnesel občutek za čas ali zavest o spreminjanju časa, skratka zgodovinsko zavest.

Izjave o žanrih moremo razvrstiti okrog dveh skrajnih teorij. Starejša prototipska teorija si prizadeva najti začetno besedilo žanra, prototip, iz katerega naj bi v genetski povezavi nastala še vsa druga besedila žanra. Druga teorija je relativistična in zanika obstoj žanrskega jedra, ki bi ponujalo elemente, obvezne za vse primerke v žanru. Trdi, da so si besedila v žanru le površno podobna in da se grupirajo v žanr prej na podlagi obbesedilnih značilnosti (ustrezno avtorjevi ali založbini nameri, kritiški uvrstitvi ipd.) kot pa na podlagi formalne strukture. Spreminjavnost žanrov je pripeljala najbolj skeptične teoretike celo do sklepa, da žanrov s tekstnimi značilnostmi sploh ni mogoče določati, ko na ta način niti razlike med sodobnim leposlovjem in neleposlovjem ni mogoče razložiti – zgodovinopisna in romaneskna besedila naj bi bila formalno enaka (Gerald Prince, Hayden V. White, John R. Searle, Linda Hutcheon). Slediti ni dobro nobeni od skrajnih teorij, ampak skupaj z Davidom Fishelovom²⁹ poiskati rešitev nekje vmes. Čeprav je definiranje žanrov zgolj iz besedilnih značilnosti samovoljno, najnovejše empirične raziskave dokazujejo, da žanrov ne določajo zgolj obtektstni elementi, ampak da so prepoznavni do neke mere že celo na ravni mikrosekvenc besedila (Hayward 1994).

Vznik in konec

Razpravljanje o zgodovinskem romanu kot »večnem žanru« (tako npr. še Bauer 1930) je dandanašnji redko. Še vedno je popularno sklicevanje na Lukácsovo materialistično teorijo, po kateri je zgodovinski roman produkt nove nacionalne in zgodovinske zavesti, ki sta sami posledica evropske industrializacije in francoske revolucije. Čeprav se je zgodovinski roman začel v Angliji in ga je v Franciji relativno malo, je Lukács prisodil francoski revoluciji in pariški zmagi meščanstva odločilno vlogo pri rojstvu žanra.³⁰ Iz politično-ideoloških razlogov je zavrnil stimulatívno vlogo nemške romantike, ki je bila nasprotna francoski revoluciji, a je bila naklonjena zgodovinskemu romanu, češ da ji je šlo le za aktualizacijo preteklosti, namesto da bi stremela k njeni objektivni predstavitvi in k odkritju splošnih zakonitosti zgodovinskega razvoja iz posameznih zgodovinskih dogodkov.

Odpovedati se je treba neplodni nazorski debati o tem, čemu pripada prvenstvo, ali materialnim pogojem, to je razvoju industrije, ali človeški zavesti. Po materialističnem naziranju je primaren razvoj industrije, ki je začela na hitro spreminjati družbo, po idealističnem naziranju je seveda ravno narobe. Diskusija o tem, ali zavest povzroča spremembe v materialnem življenju ali spremembe v materialnem življenju izsilijo

²⁹ Genre theory and family resemblance—revisited, *Poetics* 20 (1991), 123–38.

³⁰ Mogoče zato, ker sta bili v nemškem prostoru francoska revolucija in napoleonske vojne izredno priljubljeni literarni temi; seveda zaradi komaj 10–30-letne oddaljenosti nista bili primerni za rojstvo novega žanra (Larousse 1976).

novo zavest (s primerom: ali so zgodovinsko zavest pripravile francoska revolucija 1789 ter napoleonske vojne, kakor trdi Lukács, ali je bilo ravno narobe, da je vznik zgodovinske zavesti pripeljal do revolucije, kot trdita Wesseling 1991 in Wittkau 1992), ne spada več v literarno vedo, zato jo lahko brez slabe vesti izpustimo.

Dokler ni prišlo do novega občutja časa, je imela preteklost v literaturi standardno obliko sage, tj. zgodovine rodu, legende ali mita (Emrich 1965). Proces oblikovanja nove zavesti je bil postopen. Pojavljati se je začela že v razsvetljenstvu, kjer je prišla prav le za sklepanje na prihodnost, polno pa jo je izrabila šele romantika, ki je aktualizirala zlasti doktrino o organski enotnosti zgodovinskih pojavov (organskost je pojavom podeljeval koncept razvoja oz. napredka) in doktrino o sklenjenosti nacionalne kulture (Fleishman 1971). V filozofiji je do sprememb prišlo med 1760 in 1830 pod vplivom Voltairja, Johanna G. Herderja, Davida Huma in Wilhelma F. Hegla. Nova znanstvena metoda historizem je v 19. stoletju ustoličila zgodovino celo za vodilno med znanostmi. Sporočilo historizma je, da pojavov ni mogoče definirati brez časovne dimenzije, saj se pojavnost v času spreminja oziroma čas vedno na novo določa definicijo pojavnosti. Historizem je prežemal vse panoge od ekonomije do filozofije, a je imel poleg privržencev tudi nasprotnike. Friedrich Nietzsche je npr. trdil, da historistično relativiziranje hromi in onemogoča človeško dejavnost. Historizem je bil obtožen, da uničuje trdni svet prej absolutnih vrednot, iz katerih je bila mogoča pozitivna akcija. Če verjamemo filozofom, se je z Maxom Webrom v začetku našega stoletja spor pomiril: historični pogled na stvar ni bil več destruktivna dejavnost v svetu normativnih vrednot, ampak je postal konstruktivna dejavnost v svetu faktov (Wittkau 1992).

Začetnik žanra zgodovinskega romana Walter Scott se je svojih novih postopkov še kako zavedal in ker ni bil prav nič gotov, da bo z njimi tudi uspel, se je sprva previdno skril za psevdonim. Inovacije so bile v glavnem naslednje: a) poseg v bližnjo preteklost (le 60 let nazaj; na to je opozoril že v podnaslovu svojega prvega zgodovinskega romana *Waverly* 1814) – pred tem se je zgodovinska zavest sproščala le v okviru srednjega veka –, b) demokratični interes za vse družbene sloje – pred tem le za vladarje oziroma družbeno moč –, c) mit nacionalne zgodovine, ki je preteklosti dajal koherenco, to je boj Saksoncev za osvoboditev izpod jarma aristokratskih Normanov (Fleishman 1971)³¹ in č) formalna blagovna znamka *local colour*. Šele ko se je v romantiki časovni konkretizaciji pridružila lokalna, je bil narejen vzorec za pisanje o katerem koli zgodovinskem obdobju. Od tedaj naprej avtorji svoja besedila tudi zavestno poimenujejo z žanrsko oznako zgodovinski roman (Fleishman 1971).

Prototipsko besedilo, roman *Waverly*, je obravnaval nedavno preteklost, državni udar pred 60 leti, vendar niso vsa naslednja Scottova dela šla v isto smer: vrsta romanov je predstavila tudi dogodke iz starejše angleške zgodovine (prototip takega zgodovinskega romana je Scottov *Ivanhoe*), tako da invenciji bližnje preteklosti ni mogoče pripisovati prevelikega prelomnega pomena za tvorbo žanra. Bralce je najbolj

³¹ Podobno vodilo je najti tudi v slovenskem romanu: boj Slovencev za emancipacijo in osvoboditev izpod Nemcev, sicer pa se vprašanje začetka zgodovinskega romana slovenske literature neposredno ne dotika, saj je slovenski zgodovinski roman nastal skupaj s slovensko pripovedno prozo šele sredi prejšnjega stoletja, skoraj pol stoletja za evropskim.

prepričal Scottov pripovedni detajl, ki je napravil dogodke verjetne in slikovite, in njegovo lagodno, a k cilju usmerjeno pripovedovanje. Zgodovinski roman je prevzel vlogo modernega nacionalnega epa, predstavljajoč bralcu prednike in njihova stremjenja. Zgodovinski roman je dokazoval, da zgodovine in nacije ne konstituirajo velike osebnosti, vladarji, kakor je učila shakespearjanska dramatika, ampak da sta nacija in zgodovina produkt človeka iz množice, ki v dokumentih ni pustil svojega imena (Larousse 1976).³² Seveda tudi ta izhodiščna scottovska poteza ni značilna za celotni žanr. Kasneje se je zgodovinski roman spet vrnil k velikim zgodovinskim osebnostim (npr. Edward G. Bulwer-Lytton, Stendhal), res pa je, da je izbira pomembne osebnosti vodila proti žanrski meji, v bližino biografskega ali psihološkega romana.

Sicer razpravljanja o biografskem romanu ni potrebno ločevati od vsega ostalega pisanja o zgodovinskih temah v romanu, saj je strukturno gledano žanrski tip zgodovinskega romana (Scheuer 1995: 123), ki pa je zaradi številčnosti korpusa dobil lastno žanrsko oznako. Nujo po samostojni žanrski oznaki izražajo biografski romani, ki ne priznavajo vpliva dobe na osebnost, medtem ko v primerih, ko je naslovna oseba le orodje zgodovine, z uvrščanjem v zgodovinski žanr nimamo težav. Kot zgodovina posameznikovega življenja je biografski roman ena izmed oblik romana o razvoju osebnosti; kadar gre za sodobnika, seveda ne spada v zgodovinsko pripovedništvo, kakor tudi avtobiografija ne. Večinoma obravnava celo življenje. Ko obravnava samo en izsek v posameznikovem življenju, naj bi v literarnovrstnem smislu šlo za biografsko novelo, kadar pa pripoveduje o več osebnostih, gre za skupinski, vzporedni ali generacijski biografski roman. Med biografskim romanom, ki pripada leposlovju, in biografijo, ki pripada strokovni literaturi, vleče ločnico, zelo v grobem rečeno, prisotnost ali odsotnost fiktivnega.

Z zglednimi biografijami je začela že antika (*de viris illustribus*), v srednjem veku so imele enako funkcijo svetniške legende, v 19. in 20. stoletju vladarske in vojaške biografije, biografije družbenih upornikov iz različnih slojev in biografije umetnikov oz. kulturnozgodovinskih osebnosti. Po prvi svetovni vojni je za biografski roman značilno psihologiziranje, vključevati zna tudi pustolovsko napetost, za njegovo sodobno obliko so prepoznavni diskontinuiteta, kronološka preurejenost dogodkov, razzgodbenje in igra različnih verjetnih razpletov (Scheuer 1995: 135). Ker ni več normativnih modelov obnašanja, nastopi raznolikost perspektiv.

Zgodovinski roman se je v angleščini konstituiral tudi s pomočjo žanrske opozicije *historical romance* : *historical novel*. Walter Scott je bil prvi avtor zgodovinskega romana, ker je predstavljal socialno življenje drugače od eskapistično usmerjene historične *romance*.³³ *Romance* pomeni nekaj zunajčasovnega in se danes enači s

³² Iz domoljubnih pobud so nastali tudi zgodovinski romani v drugih literaturah (Träger 1986, Schönhaar 1990): nemški (Bauer 1930), mehiški (Read 1939), nizozemski (Drop 1958), kolumbijski (McGrady 1962), kanadski (Lemire 1970), hrvaški (Seretić 1970), srbski (Maticki 1996, Jovičević 2007), ameriški (Henderson 1974), ruski (Twarog 1985), poljski (Dubowik 1986), češki (Dokoupil 1987) ... in tudi slovenski.

³³ Ena izmed zelo popularnih oblik tega pisanja v Španiji 15. in 16. stoletja je bil viteški roman, ki je v Cervantesovem *Don Kihotu* doživel satirično obravnavo.

trivialno literaturo. Pripovedna besedila pred Scottom in ona, ki niso sledila Scottovi inovaciji zgodovinskega romana (npr. Stevensonovo zabavno, avanturistično, nedidaktično pisanje z zgodovinsko snovjo – Müllenbrock 1980), se imenujejo *historical romance*, kar pomeni toliko kot psevdohistorični roman. Razlika med terminoma je kontekstualna in je uporabna v glavnem za kritično vrednotenje besedil, sicer pa med *romance* in romanom ni mogoče natančno in z uspehom razlikovati (Dekker 1987): v razmerju do kasnejšega faktografskega pisanja (npr. kakega kritičnega Thackerayja) dobi celo Scott status *romance*.³⁴ Vrednotenjsko zastavljena literarna zgodovina ob zgodovinskem romanu pogosto navaja k neekspliciranemu absurdnemu sklepu, da je najboljši zgodovinski roman tisti, ki ni več zgodovinski v klasičnem pomenu besede. Neplodni opoziciji literarno vredno : neumetniško se je zato najvarneje popolnoma odpovedati.

Bolj problematično kot določanje začetka žanra je določanje njegova konca. Po prototipski ali retrospektivni teoriji (termin uvaja Schabert 1981) bi moralo biti žanra konec takoj, ko ne moremo več dokazati zveze s prototipskim besedilom, v zgodovinskem romanu torej takoj, ko ne deluje več Scottov izhodiščni vzorec. Zgodovinski roman enači z romantičnimi, idealizirajočimi besedili, ki v motivnem repertoarju spominjajo na grozljivi roman in zgodovinsko romanco, in ga zamejujejo zgoraj z imeni ne več scottovskih Williama Faulknerja in Virginie Woolf (Fleishman 1971, Show 1990).³⁵ Po relativistični ali prospektivni teoriji pa je Scott le izhodišče, ki lahko pripelje do čisto sodobnih žanrskih oblik (Geppert 1976, Henderson 1974, Schabert 1981). Teorija poudarja tiste lastnosti žanra, ki imajo razvojni potencial: realistični lokalni kolorit, umik vsevednega pripovedovalca in njegovega komentarja, vnos dokumentarnega citata ipd. Zgodovinskega romana ne zaključuje s koncem 19. stoletja ali z dvajsetimi leti 20. stoletja, ampak mu sledi prav v današnji čas.

Literarna veda in kritika sta imeli do izida romana *Ime rože* Umberta Eca z žanrom zgodovinskega romana precejšnje težave. Ker jima je obnavljanje Scottovega modela v sodobni literaturi pomenilo trivializacijo, sta od zgodovinskega romana zahtevali, da se pridruži modernističnemu in avantgardističnemu eksperimentu, kar pa je usodno zmanjševalo njegovo žanrsko prepoznavnost. Zgodovinski roman se je skrčil na račun spominskega, avtobiografskega pisanja, ki je dajalo prednost individualni resničnosti in psihološkemu pristopu pred navidezno objektivno resničnostjo socialnega sveta. Zdi se, da je šele obdobje postmodernizma spet razširilo meje žanra in tako postavilo ugodne pogoje za njegov nadaljnji razvoj (Wesseling 1991). Woolfova in Faulkner sta bila zato sprejeta med zgodovinske romanopisce šele v 60. letih – v vmesnem 30-letnem obdobju njune zveze z žanrsko tradicijo niso bile v zavesti, ker je bila predstava o zgodovinskem romanu še preveč povezana s scottovsko formulo realistične pripovedi, ki jo določa zlasti *local colour*.

³⁴ Opozicija med zgodovinskim romanom in romanco je v veliki meri literarnoteoretični konstrukt, saj je tudi Scott črpal iz tradicije *romance*, npr. viteške pustolovščine popularnega Riharda Levjesrčnega v romanu *Ivanhoe*, ki je celo podnaslovljena »a romance«.

³⁵ Pri nas je to implicitno storil Janez Rotar (1983), ko je modernemu zgodovinskemu romanu dal novo ime historicistični roman. Prim. tudi Hodel (1993).

Zgodovinski roman danes nikakor ni mrtev žanr, četudi ni več zapisan scottovski paradigmi, temveč kaže sorodstvo z (znanstveno)fantastično literaturo.³⁶

Fikcija in fakt

Razmerje med faktom in fikcijo, to je med zgodovino in zgodovinskim romanom, je eden najbolj trdoživih problemov zgodovinskega romana in pomenljivo tudi za vpogled v razlike med evropskim in angleškim oziroma ameriškim dojemanjem sveta. Evropejci pri žanru poudarjamo elemente literarnosti, ki zgodovinski roman jasno uvrščajo na področje fikcije, s pragmatičnega angleškega in ameriškega vidika pa je zgodovinski roman v rivalskem odnosu z zgodovinopisjem, saj gre za dve obliki enega in istega stremljenja (Fleishman 1971). Zgodovinski roman je tam »romantični kontroverzni eksperiment na mejnem področju med romanom in zgodovino« (Schabert 1981), ima status dokumentarne fikcije ali je celo le posebna oblika zgodovinopisja. Ko angleško pišeči germanisti (Roberts in Thomson 1991) sestavijo zbornik razprav o nemškem zgodovinskem romanu, se jim zdi v uvodu potrebno poudariti, da zgodovinski roman ni isto kot zgodovinopisje – za evropsko razmišljanje aksiomatična in pravzaprav nepotrebna izjava, nikakor pa odveč v okviru angleškega razmišljanja o stvareh, kjer je meja med obojima manj razvidna.

Aristotel je mejo med pesništvom in zgodovinopisjem uzavestil s trditvijo, da prvo slika splošno in verjetno, drugo pa slika posamično: ni naloga poeta popisati, kaj se je dejansko zgodilo (to počne namreč zgodovinar), ampak kaj bi se lahko zgodilo po zakonih verjetnosti ali nujnosti. Ker izraža univerzalno, je poezija višje od zgodovine, ki izraža le partikularno. Danes je Aristotelova pozicija nevzdržna: romanopisec in zgodovinar, oba interpetirata preteklo, da bi iz posameznega prišla do splošnejših zaključkov. Razlika je v tem, da romaneskne interpretacije praviloma nihče ne preverja in avtorja ne kliče na odgovornost, pri zgodovinopiscih pa je medsebojno preverjanje, potrjevanje ali zavračanje interpretacije nujno in običajno početje (Hess 1989). Aristotelovo opozicijo so potrjevala in zavračala številna filozofska peresa. Roman Ingarden je v delu *Das literarische Kunstwerk* (1931)³⁷ diskurz zgodovinskega romana razločno pripisal literaturi in ne zgodovinopisju. V enaki dvoumni poziciji kot zgodovinski roman so v principu vsa literarna dela, ki govore o dejansko izpričanih stvareh, osebah ali dogodkih: reportažni roman, roman s ključem, dokumentarni roman, avtobiografski, biografski, spominski roman, senzacionalni roman, vojni roman, roman o umetnikovem življenju itd., torej velik del literarne ustvarjalnosti. Če hočemo brati literaturo kot literaturo, po Ingardnu ne smemo biti pozorni na faktično realnost, ki proseva skozi literarno realnost oz. se kaže za literarnim svetom, ki ga ustvarja naše branje. Zgodovinski roman je vrsta literature, ki nas vabi ven iz fiktivnega literarnega sveta v realnost, vendar se temu lahko upremo s »pravilnim

³⁶ Sodobni literarni zgodovini pomaga sodobni zgodovinski roman dokazovati preživelost modernistične vrednostne zahteve po stalnem presenečanju in podiranju ustaljenih predstav o svetu.

³⁷ Slovenski prevod pod naslovom *Literarna umetnina* (Ljubljana: ŠKUC, 1991; Studia humanitatis).

branjem« in ignoriramo zunajliterarne realije. Ingardnov koncept literarnega branja je ekskluzivističen in po mojem zgodovinskemu romanu krivičen, ker je pripravljen sprejeti le njegovo estetsko dimenzijo in reducirati njegovo spoznavno funkcijo. Ingardnova elitistična estetika je indiferentna do vprašanj, ki si jih zastavlja tale pregled, in zato neuporabna pri iskanju odgovorov nanja.

György Lukács (1955) gleda na zgodovinski roman izrazito drugače kot Ingarden: vrednost romana odkriva v njegovi zvestobi zgodovinski realnosti, torej v njegovi spoznavni razsežnosti; estetika stoji tu ob strani. Zgodovinski roman je pričevanje o zgodovini in je obenem umetnost. Dober, to je pravi zgodovinski roman naj bi bil le tak roman, ki preteklost popisuje kot pogoj za sedanjost, prikazuje neizbežen propad starih družbenih formacij in zgodovino razume kot dialektičen proces z lastnimi zakoni in s končnim ciljem osvoboditi družbo.

Scottov zgodovinski roman je Lukácsu zaslužen za to, ker je prvi v čutno nazorni obliki predstavil »zgodovinsko zavest«, ki jo je zgodovinska veda razvila že v razsvetljenstvu. Zgodovinska zavest mu je pomenila zavest o nujnosti družbenega razvoja in s tem nujnosti, da propadejo preživele družbene formacije. S tega stališča je Lukács pritrjeval Scottovi liniji razvoja zgodovinskega romana: Wilibaldju Alexisu v Nemčiji, Jamesu Fenimorju Cooperju v ZDA, Puškinu in Gogolju v Rusiji in deloma razsvetljenski tradiciji v Franciji (Meriméeju, Stendhalu in kasneje zlasti Balzacu) ter se odvrčal od reakcionarnih romantičnih piscev zgodovinskega romana, Tiecka, Novalisa, Vignyja, deloma celo Hugoja in Goetheja.

Lukács je dedič klasicistične teorije romana, ki je videla funkcijo romana v moraličnem učinku na bralca, ob privlačni in zabavni zgodbi seveda. Z Ingardnom ga povezuje elitistični ekskluzivizem, ki ga sili v iskanje »pravega« zgodovinskega romana, v vrednotenje in pretirano selekcioniranje besedil – nesimpatičen ton daje njegovi knjigi nenehno naštevanje »napak« tistih kapitalnih del zgodovinske proze, ki so bila pisana iz konservativne perspektive. Zaradi ideološke pristranosti je Lukács sev pristop neprimeren potrebam žanrsko orientirane literarne zgodovine. Lukács se v domot ni bil omejen na avtorje iz socialističnih držav (npr. Górski 1963, Mitrović 1982), blizu je bil tudi ameriškemu razpravljanju (Fleishman 1971, Show 1990), ki je presojalo zgodovinski roman po tem, ali dovolj ceni pozitivno vlogo ljudstva v zgodovinskih dogodkih (Schabert 1981, Henderson 1974, Dekker 1987). Filozofska dimenzija Lukácsvega razpravljanja še danes ni presežena: prvi je problematiziral tradicionalni poetološki predsodek o dihotomnem razmerju med fikcijo in faktom (Schabert 1981), ki je še danes eden osrednjih problemov žanra.

Med zgodovino in zgodovinskim romanom ni bilo vedno takih razlik, kot jih vidimo danes – razvijala sta se vzporedno in v medsebojni odvisnosti. Dokler ni zgodovina stopila v območje znanosti, se je komaj kaj razlikovala od leposlovja, bila je pravzaprav del pripovedne literature. Po drugi strani je psevdofaktični roman pred Scottom kopiral historiografski diskurz do te mere, da njegova leposlovna dimenzija ni bila prav jasno razvidna. Razliko je vpisal v zgodovinopisni diskurz šele historizem 19. stoletja, najizraziteje pod vplivom nemškega akademskega zgodovinopisja Leopolda Rankeja, čigar opus je zaznamoval desetletja od 1824 dalje. Namesto kronikalnega načina poročanja se je začel uveljavljati razpravni stil s citatom dokumenta, viri in

vsem drugim, kar strokovni diskurz ločuje od leposlovnega; profesionalno zgodovino pisje se je odpovedalo oblikovanju zgodbe in pripovedni retoriki. Na drugi strani sta se v zgodovinskem romanu fiktivni in faktični del diskurza pregledno ločila (Wesseling 1991).

Čeprav ni nobenega dvoma o tem, da spada produkcija Scotta in njegovih naslednikov v leposlovje (tj. na področje zabave) in ne v zgodovino (tj. na področje znanosti), je zgodovinski roman 19. stoletja le nekakšna konkurenca sočasnemu popularnemu, neakadetskemu zgodovino pisju (npr. Thomasa Macaulayja ali Thomasa Carlyla), ki je vztrajalo pri pripovedni in esejistični, sugestivni in imaginativni formi zgodovine in se razlikovalo od profesionalnega zgodovino pisja v tem, da je zahtevalo vživljanje v preteklost namesto gole deskriptivnosti. Slovelo je po natančnih in učinkovitih opisih dogodkov in oseb, skromno pa je bilo z razlagami ekonomskih, socialnih in religioznih vprašanj. Cilj je bil leposlovju in zgodovini do neke mere skupen: razširjati zgodovinsko vednost, vendar vsaj pri Scottu ne toliko vednosti o vladarjih in vojnah kot o vsakdanjem življenju v preteklosti. V 30. in 40. letih se je pod vplivom Edwarda Bulwerja-Lyttona zgodovinski roman ponovno približal zgodovini z obravnavo zgodovinskih osebnosti ter obsežnim deležem zgodovinskega diskurza. Romanopisci niso študirali arhivov in dokumentov nič manj intenzivno kot zgodovinarji, bralci in kritiki so obravnavali zgodovinski roman kot del zgodovino pisja in avtorjem ni prišlo na misel, da bi se pred očitki anahronizmov branili z umetniško svobodo – prevzeli so vlogo popularnih zgodovinarjev in se v obrambi raje sklicevali na zgodovinske vire (Simmons 1973). Leposlovne obdelave peteklosti so posnemale zgodovinarski slog poročanja z uvedbo opomb pod črto ali ob robu.

Razlike med panogama zamegljuje dejstvo, da nekateri zgodovinarji pišejo tudi romane.³⁸ Znastveni zgodovinarji žele preseči dolgočasnost, puščobnost in nepopularnost svoje stroke z dobro, sugestivno, avtentično zgodbo, kakršnih je polno leposlovje. Jasno jim je namreč, da ima fikcija veliko večji domet kot historiografija (Tebbel 1962). Skupno zgodovinskemu romanu in zgodovini je tudi, da avtorji ne pišejo iz lastne izkušnje, ampak se morajo o dogodkih, ki so se zgodili pred njihovim rojstvom (Tebbel 1962, Henderson 1974), vsi poučiti iz istih zgodovinskih dokumentov. Zgodovinar pogosto grdo gleda na romanopisca, ker je ljubosumen na njegovo popularnost; po nepotrebnem, je prepričan Tebbel (1962), ker sta oba v službi nacije, ki potrebuje zgodovinsko informirane ljudi, da bi se vedela pravilno odločati za prihodnost. Zgodovinarjev odnos do literature z zgodovinsko tematiko pa je lahko tudi naravnost sovražen: romanopiscu očita dvoumnost, izmuzljivost, da mu je fiktivnost le maska, za katero se skriva ideološko sporočilo. Sklicuje se na nekdanjo razliko med izrazoma *story* in *history*: prva (zgodba) je pomenila zgolj neobvezno zabavo, bila je namenjena ubijanju časa, *history* (zgodovina) pa je klicala k resnemu in poučnemu branju (Davis 1983). Rivalstvo je rodilo celo tako zlobne izjave, kot je tista znanega

³⁸ Na prelomu stoletja se je to v Nemčiji imenovalo »profesorski roman«, med vojnama je bil popularen zlasti Lion Feuchtenwanger, danes je najbolj znani profesor romanopisec pač Umberto Eco, med drugim avtor ene izmed tipoloških klasifikacij žanra. Pri Slovencih lahko navedemo vsaj Maksa Pleteršnika (*Prvi dnevi drugega triumvirata*, 1880), Ivana Janežiča (*Gospa s Pristave*, 1894) in Antona Slodnjaka (*Slovenska trilogija*, 1938, 1946, 1976).

angleškega zgodovinarja Thomasa Carlyla: »Končno je le zgodovina prava poezija« ali »Realnost je bolj veličastna od fikcije« (po Fleishmanu 1971). Odlični Carlylov slog – podobno kot kolegov Thomasa B. Macaulayja, Hippolyta A. Taina in Julesa Micheleta – vendar ne more skriti očaranosti od Scottove romaneskne tehnike.

Romanopisci, ki izhajajo iz scottovske paradigme, sicer zgodovinskemu romanu dovoljujejo, da si izmišlja, vendar le dokler ne dela sile izpričani zgodovinski resnici. Ko se tako znajdejo ob boku zgodovinarjev, ugotovijo, da zgodovina (ki ima zaradi znanstvenega statusa glede uporabe narativnih sredstev zavezane roke) izrablja zgodovinski roman za lastno popularizacijo, ne priznava pa mu sebi enakovrednega položaja, trdeč, da se zgodovinski roman lahko razvija le tam, kjer resni zgodovini manjka dokumentov. Seveda so romanopisci nasprotno prepričani, da roman pomeni nadgradnjo zgodovine, da šele fikcija oživi mrtev zgodovinski dokument (Borgmaier in Reitz 1984).

Razlike med zgodovinsko znanostjo in zgodovinskim romanom kot izdelkom s področja besedne umetnosti so zamegljene tudi na nivoju recepcije. Bralec more čisto legitimno brati zgodovinski roman zaradi informacije o času (največ zgodovinskih romanov je bilo sploh napisano z namenom popularizirati zgodovinsko vednost in ne zaradi estetskega učinka – McGrady 1962); tako pravzaprav lahko bere vsak roman, ne le zgodovinskega. Vprašanje dogovora je torej, ali definiramo zgodovinski roman kot poetično formo (torej na podlagi izrabe poetičnih sredstev) ali kot formo zgodovinopisnega diskurza (torej v razmerju do zgodovinskega fakta). Ko se odločimo zgodovinski roman brati kot umetnost, nas ne zanima več njegova ustreznost izpričani realnosti in ga razrešimo tudi dolžnosti, da bi bil zgolj ilustracija kakega od ideoloških konstruktov zgodovine, kar je od zgodovinskega romana zahteval Lukács – ni pa pravično reducirati recepcijo samo na to plat. Naivna bi bila tudi absolutizacija druge konstitutivne ravni žanra, to je njegove zgodovinske informativnosti: zgodovinski roman namreč v svojem prizadevanju, da bi nazorno predstavil zgodovino, naredi nazorno le določeno zavest o zgodovini, to je zavest o časovni razliki med trenutkom poročanja in preteklimi dogodki (Borgmaier in Reitz 1984). Normativno razpoložena literarna teorija si ni prav na jasnem, kakšen naj bo »pravi zgodovinski roman«. V svojih vrednostnih sodbah jadikuje enkrat nad pretirano odvisnostjo od zgodovinopisnega dejstva, nad nepreoblikovanostjo historiografskega gradiva, drugič je nezadovoljna z eksotično podobo časa, z romantično slikovitostjo preteklosti, ki je sama sebi namen. Vzor ji je praviloma nenasilna prepletenost historičnih dejstev in fikcije v sugestivno literarno podobo. »Čisti zgodovinski roman« naj bi se nahajal nekje na kompromisni sredini med obema robovoma (McEwan 1987).

Sodobni čas je postavil razmerje med zgodovino in zgodovinskim romanom na novo. Tokrat ni več vprašljiv status fikcije, ampak postane vprašljiv koncept objektivne znanosti. V preteklih stoletjih se je znanost emancipirala kot posebna disciplina s tem, da se je odpovedala narativnosti, ki je tako postala prepoznavno znamenje fikcije (umetnosti). V postmodernistični znanosti dobi pripoved, zgodba, kot temeljna oblika artikulacije naše izkušnje s svetom ponovno ugledno mesto. Nepogrešljiva je za kognitivno psihologijo, za raziskave umetne inteligence, zgodovino (Rötgers 1982) itd., na široko se uporablja tudi v popularnem strokovnem diskurzu (»zgodba

filozofije«, »zgodba o verzu«, »zgodba slovenske literature«) in v vsakdanjem razumevanju sveta (»ta je pa iz druge zgodbe«). Znanstveni interes za zgodbo, ki je bila dolgo ekskluzivno sredstvo literature, ponovno zbližuje področji zgodovine in literature in onemogoča potegniti jasno ločnico med njima. Filozofija zgodovine je že na prelomu stoletij ugotovila, da historiografska pripoved ni transparenten in objektivni način predstavljanja zgodovinskih dogodkov in da so vzročno-posledična razmerja v zgodovinskem diskurzu in njegova teleološka kontinuiteta prej posledica jezikovne logike kot strukture opisanih pojavov. Zgodovina ni le kronološko naštevanje dogodkov, ampak je selekcioniranje dogodkov tako, da izbrani dogodki tvorijo zgodbo in ji pripišejo določen smisel. Zgodovinopisje torej gleda na dogodke tako, kot da bi bil njihov smisel v prihodnosti (Wesseling 1991).

V zgodovinopisju se je meja med fikcijo in faktom, med zgodovinskim romanom in zgodovino, začela razpuščati po letu 1945, najizraziteje pa s Haydnom Whitom (1973, 1978): zgodovina nima več nobene načelne prednosti pred literaturo glede objektivne vednosti o preteklem. S stališča bralca med dejstveno in fikcijsko pripovedjo ni bistvene razlike. Obe početji sta zavezani retorični naravi jezika in misli (Show 1990), obe preteklost konstruirata iz istih dokumentov po skupnih pravilih, ki zahtevajo, da bodi konstrukcija verjetna, obe morata tehtati med pomembnimi, manj pomembnimi in nepomembnimi podatki, obe sta torej interpretativni. Posledice relativizma Whitovega teoretičnega izhodišča se kažejo v današnjem akademskem diskurzu do neke mere kot resignativno, včasih celo cinično odpovedovanje želji po kolikor mogoče objektivni predstavitvi preteklosti. Vsako zgodovinopisje je namreč podvrženo logiki zgodbe in je mitotvorno. O svojem predmetu ne poroča, ampak ga proizvaja. Zgodovinarjev prvi interes je profilirati svojo, »osebno vizijo zgodovine«, legitimna je celo interpretacijska samovolja. Korektiv preobsežnim špekulacijam je edino akademska publika, ki pa prisega na enake vrednote, to je na primarnost retorike v zgodovinskem diskurzu (Wilson 1994). V sodobni praksi vendar ni nevarnosti, da bi se pomešala literarni in zgodovinarski diskurz. Sodobni zgodovinski roman namreč ne pristaja na zvestobo faktom, ker zgodovino raje »falsificira«, jo dela na novo, medtem ko zgodovinopisje mimo faktov ne more. Praktična razlika med zgodovino in leposlovjem je tudi v deležu zgodovinskega in v drugačni selekciji dogodkov: romanopisca v prvi vrsti zanimajo dogodki, ki so za zgodovinarja nepomembni, in narobe.

Preteklost in sedanjost

Ali lahko časovna razdalja med zdaj poročanja in nekoč dogajanja definira zgodovinski roman bolje kot problematično razmerje med fiktivnostjo in faktičnostjo? Kolikšna mora biti časovna oddaljenost pripovedovalca od dogodkov, da dobimo zgodovinski roman? Scottov prvi zgodovinski roman *Waverly* (1814) je postavil dogajanje pičlih 60 let nazaj in med normativno razporeženimi literarnimi zgodovinarji oblikoval prepričanje, da je to čas »pravega zgodovinskega romana«; če pripoved posega preveč nazaj, ni več izkušnjsko povezana s sedanjostjo in zaide v trivialno eksotiko

kostumskega romana. »Idealna odmaknjenost« naj bi bila dve generaciji nazaj, to je mladost pripovedovalčevih starih staršev (Wolff 1970, Borgmaier in Reitz 1984, 7–38). Takoj ko se zgodovinski roman odmakne od te meje, je v nevarnosti, da zaide ali v antikvarno muzealnost ali se zlije s časovnim romanom, kjer se preteklost nadomesti s sedanjostjo.

Nekatere teorije (npr. Schiffels 1975) časovne razdalje ne določajo z leti, ampak z zgodovinskim občutjem. Besedilo je zgodovinski roman, tudi če govori o časovno komaj kaj oddaljenih dogodkih, da le uzavešča in poudarja časovno razliko med trenutkom pripovedovanja in časom dogodkov ter gradi iz nje svoj temeljni učinek na bralca (Roberts in Thomson 1991).³⁹ Občutje časa iz pragmatičnih razlogov ne more biti osnova definicije zgodovinskega romana. Je namreč temeljno prepoznavno določilo časovnega romana (*Zeitroman*, pri nas se včasih prevaja tudi kot generacijski roman), ki sicer do neke mere izhaja iz zgodovinskega romana in ga celo izpodriva (po 1945 npr. nemške literarne zgodovine poglavje Zgodovinski roman nadomeščajo z naslovom *Zeitroman*), vendar ima lastne žanrske značilnosti.⁴⁰

Kakor se zdi posebno občutje preteklosti pomembno vsebinsko določilo žanra, je za praktične potrebe identifikacije zgodovinskega romana veliko manj uporabno kot domenjena časovna distanca. Mejo med zgodovinskim in časovnim romanom določi dogovor, da v časovnem romanu pripoved o preteklosti določa avtorjeva osebna izkušnja tega časa, v zgodovinskem romanu pa ne. Za uvrstitev nekega besedila med zgodovinske romane je torej potrebna določena literarnozgodovinska vednost: avtorjeva rojstna letnica, njegova morebitna vpletenost v dogodke, o katerih poroča, ipd. Roman, ki govori o drugi svetovni vojni, je vojni roman, če ga je napisal nekdanji udeleženec ali avtor, ki je vsaj doživel ta čas, in je zgodovinski roman, če ga je napisal avtor, rojen po vojni in brez izkušenj tistega časa.

Dogovorno je občutje časa lahko koristno za izločitev besedil, ki se nedvomno dogajajo v avtorju izkušnjsko nedostopni preteklosti, včasih celo koledarsko natančneje določeni, ki pa nikoli niso imela namena biti zgodovinski roman, temveč so bila sprejeta skozi drugačno žanrsko identifikacijo: Bevkovega *Vedomca* (1931,

³⁹ Postopek odmika nedavne preteklosti ni ravno nov. V slovenski literaturi ga dokumentirajo npr. Simona Rutarja povest *Miramar* (1874) – dogaja se pred 10 leti, Frana Detele *Malo življenje* (1882) – pred 25 leti, Kostanjevčeva *Na solčnih tleh* (1915) – 20 let nazaj, itd., res pa je pogostejši v 20. stoletju zlasti na račun tematizacije prve svetovne vojne, prim. Davorin Ravljen, *Črna vojna* (1938 – pred 20 leti) in Prežihova romana *Požganica* (1939) in *Doberdob* (1940).

⁴⁰ Časovni roman (ponekod je izrecno označen kot »zgodovinski roman sedanjosti«) nima jasne kronološke linije dogajanja, gre mu za sliko časa. Nedavne dogodke, v glavnem politične in kulturne narave, predstavlja mozaično, montažno, v dialogni obliki, v več pramenih, iz različnih perspektiv in praviloma statično. Namesto osrednje osebe postavlja kolektiv, množico oseb, ki vsaka predstavlja svoj tip, značilen za čas. Povrhu so fiktivne osebe rahlo prikriti portreti znanih osebnosti, kar spominja na roman s ključem. Socialno kritična besedila časovnega romana je včasih težko razlikovati od tendenčnega romana (*Metzler Literatur-Lexikon*, Stuttgart, ²1990). Časovni roman ima tudi svojo trivialno varianto, prim. Volker Neuhaus, *Der zeitgeschichtliche Sensationsroman in Deutschland 1855–1878: »Sir John Retcliffe« und seine Schule* (Berlin: Erich Schmidt Verlag, 1980). Ker govori o zgodovinskih dogodkih sredi prejšnjega stoletja, bi ga danes lahko brali na način zgodovinskega romana, vendar nam literarnozgodovinska vednost, to je dejstvo, da je nastal tik po dogodkih, narekuje uvrstitev med oblike reportážnega romana.

dogajanje 1858), Jalnovega *Ovčarja Marka* (1929 – dogajanje v fevdalnem času), Dularjevo *Krka umira* (1943, dogajanje 1881–82), Prežihove *Samorastnike* (1937, dogajanje okrog 1850) sem tako uvrstil tudi ali samo med kmečke povesti, *Cvetino Borograsko* (1855 idr., »povest iz viteških časov« – zgodovinske podatke črpa iz Valvasorja), ljudsko povest *Genovefo* (govori o mavrsko-francoski vojni) in vrsto drugih pa v ženskoscetniško in družinsko krištofšmidovsko povest.

Posebna oblika zgodovinskega romana je kronikalni roman. V njem je v preteklosti potekajoče dogajanje predstavljeno tako, kakor da bi poročilo nastalo v njegovi neposredni časovni bližini. Avtor nastopa v vlogi fiktivnega najditelja, izdajatelja, urednika ali komentatorja kronike ali rokopisa, pisem ali dnevnika, ki naj bi jih napisal star kronist. Pripoved stilistično arhaizira, da bi se bralec čim lažje vživel v to standardno fiktivno kronikalno situacijo. Če besedilo prikrije svojo literarno, tj. fiksijsko dimenzijo, potem govori zgodovina o falsifikatu oz. o mistifikaciji. V romantiki je kronika pogosto oblika komičnega romana.⁴¹

Tipologija

Razmerje med sedanjostjo in preteklostjo generira vedno nove tipologije zgodovinskega romana. Normativni zahtevi po ravnotežju med zvestobo preteklosti in interesom za sedanjost je redko ustrezno. Enkrat je v dobrem preteklost kot zanimiv čas, čisto drugačen od sedanjosti (tako dojetja časa je značilno tudi za utopični roman in za grozljivi roman) in zato vreden naše pozornosti, naslednjič je vsa predstavljena preteklost v podrejenem položaju: je le metafora našega aktualnega sveta ali le kostum, v katerega se obleče človeška »večna«, zunajčasovna problematika. Slednji tip v zanikanju zgodovine kot posebne vrednote vodi k mejam žanra: prehaja v filozofski, psihološki, tendenčni roman ipd. (McEwan 1987).

Ali ima preteklost v zgodovinskem romanu le eno funkcijo ali jih ima lahko več? Ali se lahko funkcija predstavljene preteklosti v času spreminja? Normativna razpravljanja se odločajo za eno samo funkcijo, ki jo razbirajo iz prototipskega besedila žanra, običajno iz Scotta. Pa tudi tam zadeve niso tako enostavne, kot je videti na prvi pogled, saj zgodovinski roman najbrž nikoli ni bil zapisan le eni nalogi, enemu poslanstvu, vedno jih je mogoče iz besedila razbrati več. Od bralca in od njegovega časa je odvisno, na katere bo bolj pozoren. Tipologije zgodovinskega romana glede na funkcijo, ki jo ima v njem preteklost, zaradi kompleksne večpomenskosti preteklosti največkrat niso kaj prida uporabne za uspešno žanrsko klasifikacijo besedil, prispevajo pa k preglednosti možnih funkcij zgodovinskega romana.⁴²

⁴¹ Hans Friedrich Reske, Chronik, *Metzler Literatur-Lexikon* (Stuttgart, ²1990), s. v.

⁴² Po Hugu Austu (1994: 18) je zgodovinski roman vedno paraboličen, ker nenehno primerja zdaj z nekoč. Preteklost je enkrat tu zato, da bi jo slavili, drugič zato, da bi jo obžalovali.

I. Prvi tip so besedila, ki jim gre za prezentacijo preteklosti (klasični zgodovinski roman, tudi čisti epski ali scottovski zgodovinski roman). Preteklost je tu zaradi tega, ker je zanimivo drugačna od sedanjosti.

1. Znotraj tega tipa je preteklost lahko eksotična, slikovita, poetična, skratka sama sebi namen (zgodovinska žanrska slika, grozljivi roman),

2. lahko pa je v dvojni relaciji s sedanjostjo:

a) če je bolj simpatična od sedanjosti, potem gre za eskapistična besedila (Henderson 1974 navaja tu *romance*),

b) če je prikazana v temnih barvah, potem se razume kot razvojna predstopnja sočasnosti, kar je povsod hotel videti Lukács (npr. idejnozgodovinski roman).⁴³

II. V drugem tipu ima zgodovinsko v razmerju do drugih časov instrumentalno vlogo; besedila se ukvarjajo pač s

1. splošnočloveškimi problemi: dejanja, ki so v preteklosti enaka, kot bi bila v sedanjosti, dokazujejo nespremenljivost človeške čudi (npr. zgodovinska romanca, Dumasov »roman intrige in meča« (*cape and sword novel*), Zévacov pustolovski zgodovinski roman ali psihološki zgodovinski roman)

2. ali z aktualnimi socialnimi problemi, pa je iz političnih, cenzurnih in podobnih razlogov sedanji čas neprimeren ali celo prepovedan in pride zato prav preteklost kot metafora, krinka, preobleka za sedanost (Dokoupil 1987 reče temu projekcijski roman, Henderson 1974 pa satirični roman). V slednjem primeru je avtorjem ponovno na voljo več stopenj v razponu med skrajnima dvema:

a) metafora ima lahko zgolj spoznavno razsežnost v smislu izreka, da se zgodovina ponavlja,

b) lahko pa ima mobilizacijsko (propagandno, agitatorsko) funkcijo.

Drugačna klasifikacija se oblikuje glede na razmerje med faktom in fikcijo. Na eni strani je profesorski roman z maksimalnim deležem zgodovinopisnih izjav, zgodovinsko izpričanih oseb, dogodkov, dokumentov o vsem tem in majhnim deležem fiktivnosti, na nasprotni strani besedila, ki se sicer očitno dogajajo v preteklosti, vendar so s stališča zgodovine nedvomno čista izmišljotina ali jih ni mogoče niti natančno časovno ter krajevno umestiti niti preveriti, kateri od predstavljenih oseb in dogodkov bi utegnili biti zgodovinsko izpričani (para-, kvazi-, psevdozgodovinski roman).⁴⁴ Med tema skrajnostima je vrsta možnosti, ki se na lestvico uvrščajo glede na stopnjo verjetnosti. Vzporedno s Scottovim tipom, kjer imajo izpričane zgodovinske osebnosti stransko vlogo, je že v tridesetih letih 19. stoletja prišlo do absolutizacije zgodovinskega mišljenja, ki je pripeljala po eni strani do stroge znanstvene zgodovine,

⁴³ Pred 19. stoletjem so avtorji kombinirali poetično in zgodovinsko tako, da so izbirali pomembne postavbe iz svetovne zgodovine in jih drapirali z romanesknimi pustolovščinami. Počasi pa so v zgodovini sami odkrili poetičnost in časovne spremembe, navade, nravi ter atmosfero drugih časov napravili za glavni predmet (Larousse 1976).

⁴⁴ V slovenski literaturi sodijo na področje psevdohistoričnega romana Reharjeve fabrikacije zgodovine (*Semisiris*, 1936); njegov *Oceanopolis* (1933) je bolj utopični kot zgodovinski roman.

po literarni plati pa do presežka dokumentacije v romanu.⁴⁵ Glede na dojemanje časa gre lahko za roman napredka, roman cikla in roman naključja (Aust 1994: 33).

Različna predalčkanja zgodovinskega romana bi bila lahko veljavna tudi za druge žanre: romani z individualno glavno osebo in z množičnim subjektom, z domačim dogajališčem in personalom: svetovno oz. svetovljansko dogajališče in personal. Formalni kriterij ponuja še dodatne klasifikacijske možnosti: kronika, dokumentarni zgodovinski roman ipd.

Periodizacija

Čeprav znana definicija trdi, da je žanr konkretizacija vrste v določenem času,⁴⁶ sta v praksi žanrski in periodizacijski pogled na literaturo večkrat nezdružljiva. Zato je treba uporabljati izraze kot romantični, realistični, naturalistični zgodovinski roman s previdnostjo. Previdnost priporoča tudi dejstvo, da zgodovine trivialne literature rade naštevajo zgodovinski roman na prvem mestu med trivialnimi žanri,⁴⁷ za trivialno literaturo pa je znano, da ima v razmerju do renomiranih del status nekakšne »večnosti« oziroma da je v veliki meri indiferentna do periodizacijskih paradigem. Seveda nikakor nočem reči, da je zgodovinski roman v principu nevredno pisanje; očitek trivialnosti ga je doletel zaradi relativne trdnosti žanrskih pravil; besedila, ki so posnemala arhetipski vzorec, so v času prevlade poetike inovativnosti pač dobila status manjvrednosti. Stopnjo trivialnosti je določala tudi odsotnost dokumentarnosti oziroma avtorjevega zgodovinskega študija. Bila je namreč dokaz »neresnosti« in gole zabavnosti avtorjevega početja. Očitka so bila deležna najpogostejše besedila na temo srednjega veka, ker za njegov študij ni bilo na voljo dovolj strokovne literature (Bauer 1930). Mar ni tudi velik del Ecovega uspeha pripisati prav kritiški vzhičenosti nad avtorjevo zgodovinsko načitanostjo?

Z Lukáčsevima izrazoma romantika in realizem si pri periodizaciji zgodovinskega romana ne moremo pomagati. Pomenita mu namreč dva temeljna, zgodovinsko nezamejena, periodično izmenjujoča se nazorska odnosa do sveta. Romantika je v tej dvojici negativno, realizem pozitivno, vsa druga obdobja pa se razvrščajo na pozitivno oz. negativno stran po stopnji sorodnosti z realizmom oziroma romantiko, tako da sta na vredni strani razsvetljenstvo in socialni realizem, na nevredni pa modernizmi vseh vrst.

⁴⁵ Schönhaar (1990) našteva v tej zvezi ameriška avtorja Daniela Hawthorna in Harriet Beecher-Stowe, angleška Williama M. Thackerayja in Charlesa Dickensa, med Nemci Gustava Freytaga in profsorski roman Felixa Dahna, pa tudi Gustava Flauberta in Leva N. Tolstoja, ki je z *Vojno in mirom* (1863–69) postal nova identifikacijska avtoriteta žanra. Simmons (1973) in Wesseling (1991) dodajata tej vrsti še Edwarda G. Bulwerja-Lyttona, ki je v obliki romansirane življenjepisa ponovno vzel v središče dokumentirane zgodovinske osebe.

⁴⁶ Pavao Pavličić, *Književna genologija* (Zagreb: Liber, 1983).

⁴⁷ Peter Domagalski, *Trivalliteratur: Geschichte, Produktion, Rezeption* (Freiburg: Herder, 1981); o trivialnosti žanra tudi Dokoupil (1987) in Müllenbrock (1980).

Periodizacijske dileme v zvezi z nastankom zgodovinskega romana je v slovenščini pregledno povzel že Janko Kos v spremni besedi k ponatisu Scottovega romana *Waverly* v zbirki Sto romanov (1973). Najlepše jih ilustrira kar Lukácsovo negotovo stališče glede tega romana. Leta 1916 ga je v knjigi *Die Theorie des Romans* na kratko negativno označil kot zgled idealistične romantike, ki beži v preteklost, da se ji ne bi bilo treba spopasti s problemi sedanjosti, leta 1937 pa je v monografiji o zgodovinskem romanu ugledal v njem pozitivni zgled realistične literature, ki skozi povprečnega junaka, tipičnega za svoj čas, reflektira zakonitosti časa,⁴⁸ ker pa v drugem desetletju 19. stoletja le še ne moremo govoriti o polnem realizmu, je v zvezi s Scottom uporabil pojem instinktivni realizem.

Sporen je bil Scottov sloves že na samem začetku. Romantik Goethe ga je hvalil zaradi realistične inovacije, to je empirične natančnosti opisov, vendar je bil obenem do njega kritičen, češ da ga zabava, naučiti pa se ne more iz njega nič. Realist Stendhal ga je prav zaradi opisnosti grajal, češ da so junaki brez potrebne psihološke poglobljenosti, da je vse samo zunanja (beri: romantična) slikovitost. V prevladi je uvrščanje Scotta v romantiko (Van Tieghem, Wolff 1970, Fleishman 1971, Kos 1973, Borgmaier in Reitz 1984), čeprav gre bolj za zunanjo kot notranjo romantiko. Romantičen je zlasti junak s svojo intenzivno domišljijo, sanjač s kontemplativnim pogledom na svet, romantična je estetizacija preteklosti, druge ravnine Scottovega pisanja pa so zapisane sosednjim periodizacijskim kategorijam: razrešitev je v imenu razuma, torej razsvetljenska (svet se da po pameti urediti), pripovedni postopki se zgledujejo pri razsvetljenskem romanu, predromantični *romance* in neoklasicističnem romanu (Fleishman 1971), kolikor ne gre celo za periodizacijsko indiferentne klišeje trivialnih žanrov viteškega, pikareskega, sentimentalnega in grozljivega romana, še prej pa srednjeveških epov. Od njih prevzema popularne formule ljubezenskega trikotnika, spletk, zamenjav in preoblačenj, sentimentalnost in fantastiko. Iz pikareskega romana je lik iznajdljivega sluge, iz roparskega in črnega ali grozljivega romana motivi skrivnostnih družčin, grobov, smrti in duhov, iz sentimentalnega moralističnega romana Richardsonovega tipa nesrečen konec. Marsikaj od naštetega je prevzel tudi iz t. i. ljudskih knjig.

Druga polovica 19. stoletja je Scottov romantični model zgodovinskega romana dopolnila s kritičnim (realističnim) Thackerayjevim modelom (Wolff 1970, Scanlan 1990). Najdlje se je od Scotta odmaknila romansirana biografija, ki je tudi povezana z drugačno žanrsko tradicijo, z romanom o umetnikovem življenju.⁴⁹ Naturalizem je zgodovinski roman zaradi oddaljene tematike, ki je avtor izkušensko ne more

⁴⁸ Zgodovinski roman je v principu realistična literatura tudi za Simmonsa (1973), Laroussa (1976) in Mitrovičev (1982).

⁴⁹ Funkcionalno je biografski roman nekakšna paralela zgodovinskemu: prvi pripoveduje o dozorevanju posameznika, tema drugega je dozorevanje nacije. Biografski roman predstavlja znamenito zgodovinsko osebo kot nosilca duha časa. Med biografskim romanom in biografijo je razmerje podobno zapleteno kot med zgodovinskim romanom in zgodovino. Kot pripovedna oblika pa je biografija starejša od zgodovine; še v 19. stoletju je bila zgodovina pravzaprav skupek biografij znamenitih osebnosti v kronološkem zaporedju. V 20. stoletju je bil biografski roman deležen enakih sprememb kot zgodovinski: ni mu šlo več za duha časa, ampak bolj za analizo in interpretacijo psiholoških mehanizmov, ki usmerjajo obnašanje velikih oseb.

obvladati, v načelu sicer odklonil, vendar se ni mogoče znebiti občutka, da je prav zgodovinarsko eruditstvo, značilno za profesorski roman, anticipacija in kasneje zelo primerna realizacija naturalistične poetike. Naturalizem je razvil občutek za zgodovinsko pokrajino in ga cepil na nacionalno samopoveličevalno patetiko ter v nemških literaturah doživel velik tržni uspeh. Nova romantika je združila naturalistični stil in romantično veselje do pustolovščine, nekaj kasneje se je tej kombinaciji pridružila še psihoanaliza.

Prva svetovna vojna in zgodovinsko relativistična filozofija Benedetta Croceja sta zaustavila razmah historizma in z njim tudi zgodovinskega romana 19. stoletja. Piscem zgodovina ni bila več prostor drugačnega in izjemnega, začeli so opozarjati na ponavljajoče se pojave v preteklosti in na odvisnost zgodovinskih predstav od naših trenutnih interesov. S tehniko večkratne fokalizacije (polifoničnosti, več gledišč) izražajo prepričanje, da ima zgodovinska resnica več plati (Wesseling 1991). Modernistični zgodovinski roman⁵⁰ kaže, kako se kolektivna preteklost odraža v individualni zavesti – zato je najpogostejša oblika tega časa biografski roman ali roman o umetnikovem življenju. Gre mu za subjektivizacijo zgodovine, za njeno transcendiranje in religiozno ali mitološko simbolizacijo. Zgodovinar, ki premišlja o svoji stroki, je pogosto glavna oseba romana in skrbi za samorefleksivno dimenzijo žanra. Za žanr je značilna velika raznovrstnost: žanrski tipi obstajajo vzporedno in težko bi bilo govoriti o določljivih razvojnih fazah. Prepoznaven je ekspresionizem (Max Brod, Alfred Döblin, Klabund) in po jasnem političnem angažmaju tudi socialistični realizem (Louis Aragon).

Sodobni čas je v zgodovinskem romanu konvencionaliziral samorefleksivnost, ki jo je vanj vnesel že modernizem. Ni več zgodovinskega romana brez eksperimenta (Fleishman 1971). Žanr reflektira metode zgodovinskega raziskovanja in pisanja in se na ta način znova postavlja nad zgodovinopisje. Zgodovinsko vednost relativizira z izrecnim dvomom v objektivnost zgodovinskih virov – resnica zgodovine je nedostopna zgodovinskemu romanu enako kot zgodovinopisju. Razlika med modernizmom in postmodernizmom je v tem, da se je prvi poigral z različnimi interpretacijami istega fakta, drugi pa konstruira alternativno, kontrafakturno zgodovinsko resničnost (tako imenovane alternativne ali apokrifne zgodbe) mimo zgodovinskih faktov in proti njim ter tako na parodičen in včasih komičen način realizira možnosti, ki jih zgodovina ni uresničila. Z drugimi besedami: modernizem je bil zaposlen z epistemološkimi vprašanji (kako razumeti svet), postmodernizem po drugi svetovni vojni pa se ukvarja z ontološkimi vprašanji (kako narediti svet). Postmodernizem je tudi bolj naklonjen politizaciji žanra kot obdobje prej. Postavlja se na pozicijo družbenih manjšin, predstavlja utopično pluralistično, multikulturno družbo in si zastavlja metahistorično vprašanje, ali je zgodovinska vednost sama sebi namen ali je tudi sredstvo politične moči. Odgovor oblikuje na ozadju apokaliptične vizije sveta in v opoziciji z zgodovinopisjem: zgodovinopisje tematizira praviloma preteklost

⁵⁰ Izraz modernistični zgodovinski roman, ki ga uporablja Wesselingova, nima nobene zveze z moderno, kakor jo pozna slovenska literarna zgodovina. Slovenska moderna je ime za duhovne in stilne spremembe na prelomu stoletja nekako do prve svetovne vojne, Wesselingovi pa pomeni modernistični zgodovinski roman nov tip zgodovinskega romana od 20. let dalje.

zmagovalcev, postmodernistični zgodovinski roman pa tematizira stališče poražencev (Wesseling 1991).

Sodobni pisatelji s stališča sedanjosti kritično komentirajo naravo in funkcijo zgodovinske vednosti; zgodovinski dogodki sami na sebi jih ne zanimajo več. Žanri se spreminjajo s privzemanjem in hibridizacijo konvencij drugih žanrov. Postmodernistični samorefleksivni zgodovinski roman je tako zmes zgodovinskega romana 19. stoletja, detektivke in znanstvene fantastike. Že prej omenjeno sorodstvo z utopijo (zgodovinski roman je invertirana utopija – Henderson 1974, McEwan 1987; povezuje ju pogosto idealiziranje preteklosti oziroma prihodnosti v razmerju do sedanjosti in tema potovanja skozi čas) ponuja obema žanroma skupno družinsko ime *ukronija* (veljalo bi lahko tudi za parahistorični oz. psevdohistorični roman onstran dokumentirane zgodovine in za t. i. apokrifno zgodovino – Wesseling 1991). S strogega normativnega vidika bi bil današnji zgodovinski roman seveda le falsifikacija zgodovine.

Nacionalnopolitična funkcija

Zgodovinski roman poznajo vse razvite nacionalne literature. Razvoj žanra je bil v veliki meri odvisen od istega skupnega vzorca in to dejstvo uvršča zgodovinski roman med žanre svetovne literature. Ker pa je bil njegov začetek tesno povezan z rojstvom nacionalne zavesti, je postal eden najbolj nacionalno specifično interpretiranih žanrov, tako med romanopisci kot med literarnimi zgodovinarji. K politični tendenčnosti je prispevala jasna lokacija v prostor bralčevega nacionalnega interesa in tematizacija preteklih dogodkov, ki jih je bralec interpretiral kot anticipacijo lastne sočasne politične in nacionalne usode. Delno izjemo predstavljajo v tem pogledu zgodovinski romani o antiki in o geografsko odmaknjenih deželah, ker jih je bilo mogoče le posredno vključiti v bralčev aktualni politični kontekst. Da se je to vendarle dogajalo, je dokaz že Bartolov *Alamut* (1938) z izrazitim aktualnim političnim sporočilom. Zaradi specifične nacionalne funkcije žanra so monografije o zgodovinskem romanu ponavadi nacionalno zamejene.

Scottov zgodovinski roman je tudi izraz avtorjevega dvojnega odnosa do škotske domovine, ki je z naglo industrializacijo izgubljala samostojnost. Priznaval je nujnost tega razvoja, vendar mu je pripisoval tragičen značaj, ker je pomenil izgubo vrste tradicionalnih družinskih, plemenskih (nacionalnih) in aristokratskih viteških vrednot. Scottu so po eni strani pripisovali socialno progresivnost (Lukács), po drugi strani pa konservativnost. Bil je res kritičen do srednjega veka, vendar je le bolj naklonjen estetski kontemplaciji zgodovinskih dogodkov kot njihovemu usmerjanju; povrh je njegova zgodovina zgodovina aristokracije in ne progresivnega meščanstva. Vsaj v zgodnjem obdobju je bil zgodovinski roman politično napredno opredeljen, v posameznih literaturah (npr. mehiški – Read 1939) je bil menda celo liberalski monopolni žanr, prepoznaven po klicu proti tiraniji, absolutizmu in avtoritarnosti. Od 50. let 19. stoletja dalje so zgodovinske teme močno pod vplivom filozofije in religije.

Konservativni avtorji radi nadomeščajo nacionalno problematiko z religiozno in jo predstavljajo v antiko (Simmons 1973, Müllenbrock 1980).⁵¹

Nacionalizem zgodovinskega romana je dveh vrst: liberalni (v imenu boja proti aristokraciji) in etnični ali rasni (v imenu boja proti tuji imperialni moči). Prvi tematizira družbenega nasprotnika, drugi se obrača k lastnemu narodu, da bi mu dal samozavest in moč za nacionalno emancipacijo ter osvoboditev izpod univerzalizmov in kulturnega imperializma velikih literatur (Lemire 1972). Slovenski zgodovinski roman bi po Lemirovi klasifikaciji spadal skupaj z grškim, nemškim, poljskim, ruskim, italijanskim, madžarskim ... v to drugo skupino. Od tod tudi potreba po lokalni obarvanosti in folklorizaciji preteklosti. Najbolj nacionalistične so teme z negativnimi junaki in zgodbami, npr. o nacionalnem izdajstvu.

O nacionalnem pomenu žanra prepričuje zlasti na Nemškem pogosto izjavljanje, da začetkov nemškega zgodovinskega romana ni spodbudil Scott, ampak je nastal samostojno in so Scottovi vplivi šele kasnejšega datuma (Sieper 1930, Schreinert 1941, Schönhaar 1990). Nemški roman 18. stoletja z zgodovinsko tematiko (Heinrich Clauren, Gottlieb Meissner, Benedikte Naubert, Heinrich Zschokke) ne izkazuje nobenega vpliva (angleškega) grozljivega romana (Bauer 1930, 68),⁵² ampak prevzema motivni repertoar heroično-galantnega ter viteškega romana (npr. v skrivnostne okoliščine zavito rojstvo, ugrabitev, zasledovanje, dvojnik, ločitev, lažna vest o smrti, številni ljubezenski trikotniki, usodni nesporazumi) in se odlikuje z moralno, pedagoško in nacionalnopolitično tendenco. Od predhodnih žanrov se razlikuje v tem, da tematizira znane zgodovinske dogodke.

⁵¹ Prim. katoliškega angleškega avtorja Nicholasa Wiesemana *Fabiola, or, the Church in the Catacombs*, 1854; prevod v slovenščino 1867, in izvirno slovensko besedilo *Zadnji dnevi v Ogleju* Alojzija Carlija Lukoviča iz leta 1876.

⁵² Teza o nepovezanosti tradicije grozljivega romana z zgodovinskim romanom je nasprotna tezi, ki jo pri nas zastopa Katarina Bogataj-Gradišnik (1991, 1994). Žanra sta v isti razvojni liniji: zgodovinski roman je glede popularnosti naslednik grozljivega romana. Med njima je vendar toliko razlik, da ju ni mogoče spraviti pod skupni imenovalec, kakor predlagajo nekateri francoski avtorji. Zgodovinski roman se razlikuje od grozljivega po nacionalni patriotični noti, dokumentiranju dogajanja oziroma po zvestobi historičnim dejstvom, lokalnem koloritu in refleksiji preteklosti, po odpovedi nadnaravnemu in romantični nostalgiji idealizaciji srednjega veka (v opoziciji z zgražanjem nad »mračnim srednjim vekom« v grozljivem romanu). — Obenem pa je nespregledljiva vrsta lastnosti, ki pričajo o skupnem rodovniku: preteklost je že v grozljivem romanu ugledana kot nekaj drugečnega od sedanjosti, glavne osebe so izmišljene, sorodne so tudi pripovedne konvencije. Standardna dogajališča so podzemne ječe v gradu ali samostanu, grajski stolp, kjer potekajo mučenja, in razvaline gradov, kjer se zbira zarotniška družina. Junakova stiska sovпада z neurjem v naravi, samostani so prizorišča orgij in posilstev. Značilna je oseba zlobnega zapeljivca s skrivnostno preteklostjo, ki preganja nedolžno junakinjo. Druge osebe so moderni Prometej ali Faust, večni Žid, usodna ženska, zvesti služabnik, smešni služabnik, mati in hči, tiranski oče, dobri krušni oče, zlobna mačeha, tihotapci, rokovnjači, cigani. Med dogajalnimi shemami in motivi je treba naštetih prerokbe, sanje, prekletstva, generacijski spopad z umorom, incestom, preganjanjem in begom, skrivanjem za lažno ime, prepoznavanje preko medaljona, prstana, pisma, pokop pri živem telesu, dvojnika, ločena pa zopet združena zaljubljena, prekinjen poročni obred, skrivno poroko ipd. Iz naštevaja je razvidno, da gre za eminentno fabulativna žanra. Dogodke skladata tako, da se dejanje prekine ob koncu poglavja v trenutku največje napetosti. Eden izmed postopkov, ki so generativni še danes, je fikcija najdenega rokopisa.

Walter Scott je v dvajsetih letih 19. stoletja kot najbolj brani evropski romanopisec (Larousse 1976) vplival na drugačen pogled na zgodovinski razvoj, uveljavljal je prepričanje, da zgodovine ne dela več junak, ampak ljudstvo oziroma nacija. Rast in padec žanra sta bila močno odvisna od socialnih in političnih razmer v deželi. Na porast izvirne produkcije so v Nemčiji okrog 1860 vplivale meddržavne pogodbe o zaščiti avtorskih pravic, vojna 1866 pa je povzročila upad celotne knjižne produkcije. Izrazito spodbudo so pomenila nacionalna združevalna gibanja v Evropi: zedinjenje Italije, Švice, Nemčije, Slovenije itd. – zgodovinski roman je s tematizacijo slavne preteklosti poetično argumentiral rojstvo nacije. Uresničeni politični cilji (npr. vsenemška združitev leta 1875) so prinesli upad nacionalnodržavnih tem v zgodovinskem romanu: žanru ni bilo več treba pomagati uresničevati političnega ideala nacionalne enotnosti.

Aktualni politični razlogi so botrovali tudi relativno poznemu razvoju žanra v Ameriki. Preteklost je Ameriko spominjala na Evropo, ta pa je bila v njenih očeh pokvarjena in kompromitirana. Zato ameriška proza dolgo ni imela smisla za upodabljanje zgodovinskega in socialnega življenja sploh – rojevala je samo romance, idile ter melodrame, vse brez obremenjujočega občutka za zgodovino. Ameriški zgodovinski roman je tematiziral domačo, lokalno zgodovino. Scott je vplival nanj z lokalnim koloritom ter z motivom zasledovanja in bega, ki je postal jedro izrecno ameriških žanrov, npr. divjegahodne povesti. Ameriško romanopisje je po svoje preokrojilo evropsko izročilo. James Fenimore Cooper je npr. modificiral lik romantičnega izobčenca v lik samotnega jezdeca in aktualiziral predromantični lik plemenitega divjaka. Zgodovinsko tematiko je pripel na ogrodje pustolovskega (akcijskega) romana (Bogataj-Gradišnik 1991).⁵³

Tudi v 20. stoletju je zgodovinski roman nacionalno specifičen. V Ameriki tematizira osvajanje divjega zahoda in državljansko vojno, v Evropi etnično problematiko (npr. Ivo Andrić) in lokalno zgodovino ter je politično ali vsaj nazorsko angažiran. Izrabil ga je zlasti nacionalsocializem v 30. in 40. letih, ko je potreboval zgodovinsko opravičilo za lastno politično akcijo. Posegel je v daljno preteklost in ob pomanjkanju dokumentov konstruiral nacionalno mitologijo ter ritual. Avtorji, ki so šli v eksil zaradi nasprotovanja fašizmu, so uporabili zgodovinski roman za kritiko aktualnih socialnih in političnih razmer; v obeh primerih gre prej za politično kot estetsko dejanje. Današnja debata se spet suče okrog politične relevantnosti zgodovinskega romana. Marksistični teoretiki in dekonstruktivisti mu očitajo konservativnost, pomanjkanje angažmaja in socialno indiferentnost, drugi (npr. Wesseling 1990) so nasprotno prepričani, da je sodobni zgodovinski roman izrazito politično angažiran.

Sklep pričujočega pregleda razprav o zgodovinskem romanu naj bo ugotovitev, da je enačenje zgodovinskega romana s scottovskim izhodiščnim modelom nevzdržno in da se je treba odpovedati popularni definiciji žanra (Dickinson 1986) kot pripovedni prozi z jasno določenim časom, prostorom in osebami dogajanja. Dozdajšnje razpravljanje je pokazalo, da ni mogoče govoriti o stalnih, jedrnih formalnih značilnostih žanra brez

⁵³ Zaradi sorodnosti s slovensko je posebej zanimiva adaptacija Scottovega šibkega in odpovedujočega se junaka v ameriški prozi: izpostavljene herojske vloge tudi tu opravljajo ženske (Dekker 1987). O Scottovem vplivu na slovenski roman tudi Kos (1985).

natančnejše omejitve korpusa besedil v času in brez upoštevanja pripadnosti posameznemu narodu. Prepričljivo »definicijo« slovenskega zgodovinskega romana si bomo lahko privoščili šele po natančnejši formalni analizi slovenskih besedil z zgodovinsko tematiko od srede prejšnjega stoletja do danes. Ob njej bo mogoče preveriti trditve literarne vede, da zgodovinski roman nima lastne strukture (Show 1990) in da vedno parazitira na drugih žanrih, ter ga primerjati z realizacijami v drugih nacionalnih literaturah. Po uspehu »profesorskega romana« *Ime rože* Umberta Eca (*Il nome della rosa*, 1980) so odveč vsakršni pomisleki o nezdružljivosti žanra z današnjim časom.

Slika 2: Naslovnica v Alojzij Carli Lukovič, *Zadnji dnevi v Ogleju*, 1924

Kaj so pisali o zgodovinskem romanu doma

Prvi zapisi o evropskem, zlasti nemškem zgodovinskem romanu so na Slovenskem od srede 19. stoletja dalje artikulirali temeljne dileme žanra: njegovo zadolženost romantiki oziroma realizmu, razmerje med zgodovinopisnimi podatki in literarno obdelavo (tj. vprašanje zvestobe faktom) ter njegovo socialno angažiranost. Slovenski žanrski termin »zgodovinska povest« so utrjevali literarni programi založb in časopisov, razpisi literarnih nagrad in knjižna naznanila podjetnih avtorjev ter prevajalcev. Od 80. let dalje je glavnino člankov o žanru, večinoma kritike, prinašal osrednji literarni časopis *Ljubljanski zvon*, ki je zato najbolj odgovoren za oblikovanje predstav o zgodovinskem romanu. Zgledujoč se pri drugih slovanskih narodih je kritika pri žanru poudarjala njegovo nacionalnospodbudno funkcijo in bila pripravljena pohvaliti tudi estetsko manj uspele izdelke, če so le bili zvesti nacionalnim kulturnim in političnim interesom. Tolerirala ali celo spodbujala je še druge njegove tendence: katoliško ali liberalsko ali slovansko.

Funkcija zgodovine je po mnenju kritikov v romanu mnogovrstna, vendar v prvi vrsti metafora kakega aktualnega socialnega ali splošnočloveškega problema, ki pomaga bralcu pri orientaciji v sodobnosti. Ugled žanra in vrednost besedil sta iz poetoloških predsodkov ali zaradi njegove popularnosti pogosto problematizirana. Oblikovno je zgodovinski roman konservativen in je opozicija modernističnim izmom; kritiki se vendar ne morejo zediniti, ali je zgodovinski roman eminentno romantični žanr, nezdružljiv z realizmom, ali pa oba prisegata na isto poetiko v smislu izjave, da je realistični roman pravzaprav zgodovina sodobnega življenja. Kritika je vedno cenila avtorjevo zgodovinsko načitanost, težko pa je bilo ustreči njenim idealnim zahtevam po kombinaciji faktografske zvestobe s hkratno podrejenostjo faktov umetniškemu sporočilu: enkrat je očitala romanom preveč, drugič premalo zgodovine.

Zavest o obsežnem žanrskem korpusu je utrjevalo kritiško prizivanje motivno, tematsko ali nazorsko sorodnih besedil. Svetovnliterarne primerjave so bile redke: ob Prešernovi »povesti v verzih« *Krst pri Savici* (1836) se je dokazovalo, da je slovenska zgodovinska povest samoroden pojav, ki se od evropske razlikuje zlasti po poudarjeni nacionalni funkcionalnosti.

Ivan Cankar zgodovinskega romana ni maral in ga tudi ni pisal. Eminentni kritik Josip Vidmar je po 1926 ob katoliškem pisatelju Ivanu Preglju deloma iz nazorskih razlogov deloma iz splošnega nezaupanja v žanr oblikoval standard negativne kritike zgodovinskega romana. Takoj po 1945 je kritiko poudarjeno zanimala ustreznost literarne upodobitve zgodovinskim faktom oziroma historičnomaterialistični interpretaciji dejstev, kasneje pa so ugledni kritiki obnovili elitistično odklanjanje zgodovinskega romana kot manjvrednega žanra, ki traja takorekoč do današnjega časa. Na primer, ob Jančarjevem *Galjotu* (1978) je kritik Andrej Inkret izraz »zgodovinski roman« postavljal v narekovaje oz. govoril raje o

»zgodovinskih temah«, da bi poudaril, kako je to roman o »globalnih vprašanjih moderne človeške usode« in da ni podoben jurčičevskemu tipu pripovedi.

Literarnozgodovinske izjave ne spreminjajo bistveno podobe žanra, kakor so jo oblikovale sprotne kritiške sodbe. Razmisleku o žanrski pripadnosti se literarna zgodovina pogosto izogiba in išče alternativne vrstne oznake ali pa jo zanimajo druge lastnosti besedil. Ker razgrinjajo identično problematiko, je presoje biografskega romana, ki se je pri nas kritika začela ukvarjati z njim v 30. letih 20. stoletja, mogoče vključiti med izjave o zgodovinskem romanu.

Poglavja o tem, kaj so sodobniki vedeli povedati o svojem berilu, so standardni del literarnovednih spisov. Na Slovenskem se zdi to razpravljanje še posebej pomembno, ker je bila pri nas ob poznih leposlovnih začetkih programska dimenzija literature pač očitnejša kot drugod in se je podoba slovenske literature oblikovala včasih bolj skozi literarne programe kot skozi dejansko produkcijo in branje. Ocene so izdatno usmerjale branje zgodovinskih romanov in povesti, zato je smiselno pregledati, kako so kritiki žanr prepoznavali, kaj so od njega pričakovali, s čim so bili zadovoljni in kaj so zavračali ter kaj so žanru priporočali. V poglavju so zbrane in urejene slovenske kritiške in nekatere literarnozgodovinske izjave na temo zgodovinskega romana in povesti.⁵⁴

V 19. stoletju so se Slovenci seznanjali s svetovno literaturo in z novimi žanri prek nemškega literarnega sistema, z zgodovinskim romanom torej prek nemške oziroma v nemščino prevedene romaneskne produkcije in prek nemške literarne kritike. V časopisih *Carinthii* (Celovec, 1811–63) in *Carniolii* (1838–44) je bilo ime za serijski leposlovni podlistek z zgodovinsko tematiko »historisch-romantische Erzählung«, ⁵⁵ priljubljen avtor je bil Johann von Gallenstein, naslovi tipa *Treue bis zum Tode* ali *Lebendig gegrabene* pa so napovedovali sugestivno berilo. V *Laibacher Tagblatt* so kot zgodovinski roman oglašali celo izid *Die neue Geheimnisse von Paris* (1871, 206, 5)⁵⁶ in *Licht und Finsterniß oder Die Geheimnisse der Wiener Hofburg* (1872, 41, 4), ki bi ju danes že zaradi pomenljivega naslova raje uvrstili med skrivnostnostne romane. Poleg trivialne produkcije je na Slovensko očitno prihajal tudi literarno ambiciozni zgodovinski roman, sicer kritik v *Laibacher Zeitung* ne bi mogel obtožiti žanra modnega realističnega stremljenja, ker da skupaj s socialnim romanom upodablja zgolj mrzlo konkretno resničnost in želi biti le slika življenja, čeprav vemo, da resnično ni obenem vedno tudi lepo (1857, 253, 1019–20). Bralec se je tako seznanil z eno izmed osnovnih dilem žanra, ki še danes zaposluje literarne zgodovinarje: ali je zgodovinski roman plod idealistične romantike ali je mogoče prvenstveno realističen žanr.

Dovolj zgodaj so se artikulirala tudi ostala temeljna vprašanja žanra, to je njegova socialna angažiranost, razmerje med fikcijo in faktom ter žanrska tipologija. Glede idejne in politične angažiranosti je bil zgodovinski roman odprt obema skrajnima možnostima in kar najbolj raznolikim interpretacijam: en kritik hvali Walterja Scotta, ker naj bi se ne zavzemal

⁵⁴ Gradivo za kritike je iz kataloga literarnoteoretičnega izrazja pri ZRC SAZU in iz avtorjeve zbirke kritik zgodovinskega romana.

⁵⁵ V 50. in 60. letih 19. stoletja je bila zgodovinska fikcija v slovenski periodiki podobno označena kot »zgodovinsko-romantičen obraz« ali »historiško-romantiški obraz«.

⁵⁶ Kratke navedbe virov zaradi prihranka prostora postavljam kar v oklepaj v razpravnem besedilu, daljše, ki se praviloma začenjajo z imenom avtorja, pa v opombe.

za nobeno idejo in nazor posebej, ampak sledil nekim globljim življenjskim spoznanjem in resnici (LT 1871, 186, 2), spet drugi kritik ne more skriti veselja nad avtorjevim očitnim liberalskim oziroma protijeziškim nagnjenjem ter nad nedvomno politično razsvetljevalno vlogo, ki jo lahko opravlja zgodovinski roman (LT 1872, 41, 4). Pohvalno se je nemško pišoči novičar izrazil o sposobnosti zgodovinskega romana, da živo kombinira znana in dokazana zgodovinska dejstva pa tudi sveže, pikantne zgodovinske podrobnosti iz življenja vladarjev z vseskozi napetim, tj. fiktivnim dejanjem (LT 1872, 41, 4).

Ob 100-letnici Scottovega rojstva je slovenski bralec lahko prebiral o nekakšni nacionalni tipologiji evropskega romana, pri čemer je bil Scottov zgodovinski roman opisan kot zlata sredina med francoskim pustolovskim romanom (»Spannungs-Roman«), ki ga reprezentira Victor Hugo, in nemškim razpoloženjskim romanom (»Stimmungs-Roman«), ki mu je za zgled Goethejevo *Trpljenje mladega Wertherja* (LT 1871, 186, 1). Nekaj let kasneje je najti že žanrsko klasifikacijo, v kateri je zgodovinski roman poleg časovnega, salonskega, ljudskega, pomorskega in erotičnega romana pglavitni romaneskni žanr.⁵⁷ Omembe in ocene nemških zgodovinskih romanov v 19. stoletju številčno presegajo poročanje o zgodovinskih romanih pri drugih narodih (Hrvatih, Čehih, Rusih itd.) kakor tudi poročila o slovenskem izvirnem zgodovinskem romanu.

V 50. letih se je o zgodovinskem romanu začelo pogovarjati po slovensko. Celovski urednik Anton Janežič je noviške bralce povabil na naročilo novega časopisa *Slovenska bčela*, ki

bo prinašala 1. Poštene pesmice [...] 2. Povesti, pozebo zgodovinske (izvirne in iz drugih slav. narečij prestavljene) in druge manjše pripovedke razun tako imenovanih storij. 3. Življenjepis imenitnih Slovanov. 4. Popise navad in običajev posameznih narodov. 5. Posebno veliko podučivnih sestavkov iz zgodovine, literature, narodopisa, basnoslovja, naravoslovja, krajopisa i. t. d. 6. [...] Kratke kritike posebno jugoslavenskih spisov in naznanila vsih imenitniših prikazni na polju slavj. literature in umetnost. 7. [...] Imenitniše prigodbe; [...] krajše zgodovinske črtice⁵⁸ in mnogoverstne kratkočasnice, narodne pregovore in zastavice, kakor tudi naznanila društva sv. Mohora.⁵⁹

Enotno ime žanra sprva še ni bilo utrjeno, pisci so poskušali z različnimi zvezami: »zgodovinsko-zabavno delo«, »novela historična«, »historiški roman«. Izraz zgodovinska povest se je po zaslugi Novic in spretnega oglaševanja skrivnostnostne povesti *Čudne poti božje vsegamogočnosti, ali skrivne sodbe srednjih časov*, ki jo je 1862 prevedel, sam založil in za pičlih 45 krajcarjev po kosu prodajal ajdovski učitelj Franc Bunc, utrdil v 60. letih. Tudi reklamiranje in prodaja »historične novele [...] na temelju narodne pripovedi iz srede 15. stoletja« *Mlinarjev Janez* zagrebškega pisatelja Ferda Kočevarja sta potekala na enak, s stališča slovenskih literarnih avtoritet sumljiv samozaložniški način; Kočevar je vabil kupce tudi s tem, da je vsak 11. naročeni izvod

⁵⁷ Anton Schlossar, Gottschals *Literatur-Geschichte* (LZg 1882, 78). — Prva slovenska tipologija žanra je Pregljev poskus Iz poetike (*Mentor* 1917/18, 1–2, 25), kjer pravi, da je zgodovinski roman lahko obenem »psihologičen, utopistični-filozofski, geografski, arheološki itd.«

⁵⁸ Pri zgodovinskih črticah seveda ni bila mišljena leposlovna črtica, kakor jo poznamo iz časa moderne, ampak kratek zgodovinopisni, biografski, krajepisni ali potopisni prispevek.

⁵⁹ Anton Janežič, Povabilo na naročbo *Slovenske bčele*, N 1852, Oglasnik št. 50.

ponujal zastonj (SG 1859, 50)! Privatna komercialna literarna pobuda je v začetku torej uspešno dopolnjevala nacionalni literarni program. Zgodovinskim temam je rasla popularnost: Etbin Henrik Costa, kustos deželnega muzeja, je objavil razpravo o tem, kaj je zgodovina in kako se piše (N 1864, 35), Jurčiču je bila istega leta za »zgodovinsko povest« *Jurij Kozjak, slovenski janičar* podeljena nagrada Mohorjeve družbe in mohorjanski razpis bodočih literarnih nagrad je hrepenel samo še po zgodovinskih povestih, saj je ponujal

a) 100 gold. za najboljšo izvirno pripoved v obsegu petih tiskanih pol; predmet naj se jej zame iz domače zgodovine ali se vsaj oslanja na-njo; b) 50 goldinarjev za najboljšo izvirno pripovedko iz družinskega življenja sploh, v obsegu blizo treh tiskanih pol. Če ne pride nobene take, darila vredne izvirne pripovedke, podeli se darilo najmičniši prestavljeni povesti, ki pa mora vsaj blizo pet pol obširna biti (N 1864, 127).

Ker je bila Mohorjeva družba založba, ki se je s knjigo pečala na tak način, da se ji je to splačalo, je navedeni cenik pomenljiv za pravilno vrednotenje besedil. Pisateljska kondicija se je, kot kaže, hitro večala in pisatelj je bilo vedno več, zato so zahteve založnikov do avtorjev rasle. Še leto poprej bi bili pripravljeni brezpogojno odšteti 100 goldinarjev že za tri do štiri avtorske pole, zdaj diktirajo temo in zahtevajo za enak honorar skoraj podvojen obseg besedila.

Od 1881 dalje je predstavo o zgodovinski povesti in romanu oblikoval osrednji literarni časopis *Ljubljanski zvon*, ki po količini in kakovosti ocen daleč presega vse ostale publikacije. Tu so izhajala tudi nekatera najpomembnejša besedila žanra.⁶⁰ Za razliko od nemškega razpravljanja o zgodovinskem romanu, ki je kazalo v smer estetskega presojanja, se je v prvem opaznejšem prispevku v *LZ* zarisal popolnoma drugačen okvir: zgledujoč se sprva zlasti pri Čehih in Poljaki, ⁶¹ potem pa skoraj izključno ob domači produkciji, je prevladala pozornost na nacionalnospodbudni moment žanra:

Kakor pri vsakem narodu, kedar se začne zavedati, tako so tudi pri češkem narodu od začetka vsi pesniki, lirični, epični, da! celo dramatični imeli pred soboj glavni in vzvišeni smoter s svojimi spisi delovati na to, da se narodna zavest popolnem prebudi in utrdi [...] delovalo se je posebno na to in sicer posebno s tem, da so si pisatelji za predmete izbirali dogodke iz slavne zgodovine češke minolosti.⁶²

⁶⁰ Npr. Jurčič-Kersnikov »historičen roman« *Rokovnjači* (1881), nedokončani Jurčičev *Slovenski svetec in učitelj* (1886), Tavčarjeva *Vita vitae meae* (1883) in »zgodovinska podoba« *Grajski pisar* (1889), Detelov *Veliki grof* (1885), Budalov *Križev pot Petra Kupljenika* (1911), Pahorjeva *Serenissima* (1929).

⁶¹ »Zgodovina in njen mit nista morda v nobeni evropski književnosti igrala večje vloge, kakor v Poljski, saj ja apoteoza zgodovine tvorila naravnost izhodišče njih literarnega ustvarjanja vse do svetovne vojne, ki jih je politično osvobodila« (France Vodnik, Novejša poljska zgodovinska povest, S 1929, 141, 9). Podobno velja tudi za hrvaško literaturo: Šenoova umetnost je imela v času bujenja narodne zavesti vedno pred očmi cilj »dati narodu v delih umetnosti podobo njega samega, njegovih idealov, njegovih borb, njegovih prizadevanj ter buditi v njem vero v bodočnost [...] Hočemo dvigniti narod, da se zave, da popravimo napake preteklosti, da budimo v njem smisel za vse, kar je lepo, dobro in plemenito. [...] Vsi ti romani so bili Avgustu Šenou v prvi vrsti sredstvo za buditev narodne zavesti in utrjevanje narodnih idealov« (France Vodnik, Ob 100-letnici A. Šenoe, MP 1937/38, 357–59).

⁶² Ivan Hribar, Novejša češka literatura, LZ 1881, 318.

V boju smo, borimo se za življenje; nam pa mora biti življenje naroda čez vse. Zanje se mora vse boriti, tudi umetnost. [...] Spomin na davne, slavne čine starih očetov je oni čudotvorni balzam, ki je obudil češki narod, in ki ga dosihdob krepi v borbi za napredek, omiko in svobodo. V zgodovini svojega naroda išče in nahaja Čeh spodbudo in krepost za svoje nadaljnje težnje in boje, in taki pisatelji so češkemu ljudstvu najljubši, kateri mu umejo razodevati slavno in otožno usodo nekdanjih pradedov.⁶³

O Jiráskovem »historičnem romanu« *Psoglavci* je zapisal kritik, da mogoče res ni avtorjev najboljši izdelek, je pa »najinstruktivnejši«, tudi za Slovence.⁶⁴ Nacionalno zavedni kritik lahko očita domačemu besedilu, da smrti glavne osebe žal ni motiviralo z nacionalnim sovraštvom Nemcev do Slovencea, ampak le z značajsko hibo.⁶⁵ Zdi se mu samoumevno, da zgodovinski roman »tolaži narod«⁶⁶ ali da se je avtor izkazal za rodoljuba,⁶⁷ da je njegova prava vsebina »iz bolesi radi tisočletnega trpljenja domače grude«.⁶⁸ Ob pomanjkanju zgodovinsko izpričanih in za slovenski narod pomembnih osebnosti je bilo to izhodišče zgodovinskega romana neškodljivo in ni grozilo zapeljati v patetične domoljubne fantazije. Z Budalovimi besedami: »Majhni so bili ljudje, majhne razmere, majhna domovina.« (LZ 1912, 103). V poveličevalno smer je morda zašel le veliki Finžgarjev tekst *Pod svobodnim soncem*, ki vidi Janko Lokar v njem »slavospev bratoljubja, sloge in discipline« (LZ 1913, 183–91). Nacionalnospodbudna dimenzija pravzaprav zmanjšuje pomen zgodovine v romanu, ker je le-ta avtorju in njegovim narodnopedagoškim ciljem samo »dobrodošla opora« (LZ 1930, 736–37). Pravo sporočilo romanov se ne tiče preteklosti, ampak je bralčeve sodobnosti in njegovih življenjskih interesov; pogosto je izrecno spoznanje, da »nasilni gospodarji naših tal prihajajo in odhajajo, ljudstvo pa ostaja«.⁶⁹ Kritika je rade volje pogledala romanu skozi prste, le da je bil v nacionalnem pogledu poučen in spodbuden za »vztrajnejši odpor proti nasilnemu tujstvu« ter proti »nemški silovitosti«.⁷⁰ Zlasti obdobja, usodna za nacionalno preživetje, so bila naklonjena narodnospodbudnemu zgodovinskemu romanu (S 1941, 7, 8).

Kako izredno pomembna je bila nacionalna dimenzija literature, dokazuje že primer vodilnega slovenskega naturalista Frana Govekarja, ki se je mimo zgledov svetovne literature odločal izrazito v prid nacionalnemu zgodovinskemu romanu. Sicer skrit za

⁶³ A. Jirásek, K petdesetletnici njegovega rojstva, *SN* 1901, 199.

⁶⁴ »Vsak narod ljubi svojo zemljo [...] in zato ga dogodki iz njegove preteklosti zanimajo vedno bolj, nego obče človeški problemi, ki jih sicer obravnava pripovedna literatura. // Zgodovinski roman ima največ vpliva na vsak narod, ker ni samo zabava in kratkočasje, nego tudi najiminitnejše vzgojno sredstvo, ker razvema domovinski čut in razvija narodno zavednost in narodni ponos. // Dasi je naša preteklost jako revna [...] vendar se čitajoče občinstvo pri nas najbolj zanima za zgodovinske povesti, zajete iz življenja lastnega naroda, potem pa za zgodovinske romane iz življenja drugih narodov. [...] To je zlasti z nacionalnega stališča jako vesel pojav. [...] Zgodovinski roman je zabaven in je obenem eminentno vzgojno sredstvo. Čitatelja popelja taka povest iz neprijetne sedanosti v lepšo ali vsaj večjo preteklost, iz mizerije vsakdanosti v dobo bojev velikih ljudi za velike namene, da pozabi skrb in neprijetnosti življenja in najde v minolosti razvedrila in zabave, utehe in vzpodbude« (R., *SN* 1907, 232–33).

⁶⁵ Ob Bedenkovem biografskem romanu *Od pluga do krone* (LZ 1892, 56–57).

⁶⁶ Anton Aškerc v LZ 1901, 75.

⁶⁷ Andrej Budal ob Lahovih *Brambovcih* (LZ 1912, 98).

⁶⁸ Andrej Budal ob Bevkovem romanu *Človek proti človeku* (LZ 1930, 736–37).

⁶⁹ Andrej Budal o Feiglovem *Breznu* (LZ 1931, 448) in podobno ob Bevkovih romanih.

⁷⁰ Fran Govekar, Pesnik *Psoglavcev* in njih torišče, *Sn* 1906/07, 20–21.

šifro je v oceni Lahovih *Upornikov* tožil nad dejstvom, da nimamo velikih zgodovinskih oseb in dogodkov, primernih za dramo, in romanopiscev, ki bi »obširno obdelali [...] dobo v velikih slikah in živih prizorih«; kako tudi, ponavlja za Prešernom, ko imamo na razpolago le turške navale, reformacijske nemire, francosko okupacijo in kmečke upore. Zato tudi

nimamo v svoji beletristični prozi nič pomembnejših historičnih del. [...] Historična povest ali drama [je tudi] z narodnega stališča največjega pomena ter [...] je našla pri drugih narodih baš pri najodličnejših umetnikih najuspešnejše gojitve. [...] Veseli smo torej te najnovejše slovenske zgodovinske povesti ter le želimo, da bi ostal Lah zvest zgodovinskim snovem ki donesejo več koristi čitateljstvu, kakor tuje dekadentne spake brez slovenske krvi! (*Sn* 1906/07, 125–26, 156–57).

Prešernov odnos do zgodovinske tematike, na katerega se je skliceval Govekar, je analiziral Fran Petre 1940 in se strinjal z Ivanom Prijateljem, da Prešernova tematizacija slovenske zgodovine v *Krstu* nima značaja obče veljavnosti; Prešernov pesimizem v tem delu naj bi imel zgolj osebni in trenutni značaj. Kakor že Petre povzdiguje umetniško dimenzijo *Krsta* nad domoljubno funkcijo, značilno za sočasni češki psevdozgodovinski roman, je njegovo omejevanje Prešernove resignativnosti simptomatično za recepcijo žanra v letih tik pred drugo svetovno vojno: zgodovinska tematika je bila očitno še vedno premočno v službi nacionalne mobilizacije, da bi dovoljevala defetistične interpretacije.

Vzgojnost oziroma zgodovinska poučnost je bila večini kritikov čisto sprejemljiva lastnost zgodovinskega romana, četudi ni bila izrecno zasidrana v nacionalnem interesu; razlike med idejnostjo in tendenčnostjo ne liberalnih ne konservativnih kritikov niso pretirano vznemirjale. Anton Aškerc je tako v Malovrhovem romanu *Pod novim orlom* ob nacionalni pohvalil tudi liberalno tendenco dela, čeprav je nedvomno šlo za propagandni trivialni roman (*LZ* 1904, 310–11). Iz nazorskih razlogov je hvalil tudi katoliški kritik in postavljaj informativno ter vzgojno sposobnost teksta nad njegovo umetniškost (Finžgar »ni le umetnik, ampak je tudi učitelj«),⁷¹ čeprav je bil v načelu proti poudarjeni poučni dimenziji literature. Pogoj za pozitivno sodbo je bila »pravilnost« avtorjeve nazorske podlage, to je krščanskega svetovnega naziranja (»le pravo in čisto krščanstvo daje tisti fini čut, da zna človek tudi v subtilnih stvareh zadeti vselej pravo mero spodobnosti in dostojnosti«); iz te perspektive je zelo toleranten celo do avtorjeve črno-bele karakterizacije – važno je, da avtor ne posega sam pretirano z moraliziranjem v dejanje. Šele po nastopu Josipa Vidmarju so začeli kritiki na tendenco gledati z negotovanjem, zlasti kadar se je tepla z zgodovinsko izpričanimi dejstvi.⁷²

⁷¹ Pavel Perko, Fran S. Finžgar, *Pod svobodnim soncem*, Čas 1913, 151.

⁷² Vinko Košak tako graja slovensko in jugoslovansko idejo, ki jo je Ivan Lah pripisal svojemu junaku, uporniku v zrinjsko-frankopanski zaroti konec 18. stoletja, Sigmundu Virskemu (*LZ* 1932, 185–87).

Žanru specifične kritiške teme

Tehnično gledano so kritike zgodovinskih romanov podobne kritikam drugih leposlovnih del: ocenjevalci so spregovorili nekaj besed o avtorju in njegovem siceršnjem opusu, na široko povzeli dogajanje, pokomentirali dejanje in nehanje literarnih oseb po vrsti, kakor da bi šlo za igralce v lokalni gledališki predstavi, sledeč zahtevam realizma, naj dejanje znači junaka, porekli besedo dve o tehniki, kompoziciji in perspektivi, na koncu pohvalili ali grajali jezik, oceno pa sproti barvali s citati. Do neke mere je bil zgodovinski roman zaradi žanrske določenosti varen pred strogo, ozko elitistično, po čisti avtorski izvornosti hrepenečo kritiko; kritiki so se pač zavedali, da ima zgodovinski roman svoja pravila.⁷³ Žanru specifične so bile naslednje kritiške teme: 1. funkcija zgodovine v besedilu in funkcija žanra, 2. ugled žanra in problem trivialnosti ter 3. razmerje do zgodovinopisne predloge oziroma do zgodovinskih virov.

1. O poglavitnem namenu ali funkciji zgodovinskega romana kritiki niso bili enotnega mnenja. Poleg že dokumentirane narodnopedagoške funkcije se je zdela za zgodovinski roman bistvena prisotnost »časovnega duha«,⁷⁴ ki ga akademsko zgodovinopisje ni sposobno priklicati v bralčevo zavest, »časovne barve« (LZ 1913, 183), »zgodovinskega vzdušja« (LZ 1933, 482–83) oz. »časovnega in krajevnega kolorita«, ki ga Josip Vidmar tako usodno pogreša v romanu *Pod svobodnim soncem* (LZ 1932, 372–74). Ugotovitev, da roman nima časovne atmosfere, je skoraj identična sodbi, da potem že nimamo opraviti z zgodovinskim romanom.

Vnetosti za zgodovinske snovi ni vedno mogoče najti samo enega vzroka. Po eni strani je to

le uporno prizadevanje, da pokaže in dokaže slavo toliko krat omalovaževane slovenske zgodovine, oziroma da da svoji misli romantičen, skoro eksotičen okvir – ali pa je bil to beg pred resnično stvarnostjo, ki ji ni znal (ali ni smel) dati umetniški izraz. Najtežje je nacionalne in socialne probleme je slovenski pisatelj ovijal v plašč zgodovinskih dogodkov in oseb, ki so s simboličnim pomenom, ki so ga dobivale, izgubljale trdna zgodovinska tla pod nogami.⁷⁵

Zgodovinska poučnost je koristna, saj bodo zgodovinsko informirani bralci znali ustrezneje presoјati dileme današnjosti. Tako je prišlo ob pravem času na trg delo *Umirajoče duše* Ilke Vaštetove, ki govori o oblikovalcu Ljubljane Francescu Robbi, ker se je podobnega obnoveitvenega projekta mesta tedaj loteval arhitekt Jože Plečnik.⁷⁶ Ivan Zorec je za *Bele menihe* požel uničujočo sodbo, ker »pisatelju ni bila dosti mar zahteva: namreč, da bodi zgodovinska povest zrcalo sodobnih teženj in stremljenj«. ⁷⁷ Z drugimi besedami:

⁷³ »Pošten in soliden zgodovinski roman. Pisatelj ve, kako se taka reč napravi« (Andrej Budal ob Lahovih *Brambovcih*, LZ 1912, 98–108).

⁷⁴ Anton Debeljak, Fr. Remec, *Na devinski skali*, LZ 1913, 559.

⁷⁵ Jaroslav Dolar ob Pahorjevem *Matiji Gorjanu* (*Obzorja* 1940, 350–52).

⁷⁶ Juš Kozak (LZ 1929, 764–65).

⁷⁷ Stanko Janež (LZ 1933, 482–83).

Poslanstvo umetnosti ni v tem, da življenje konservira tako kakršno je; tudi v zgodovinskih romanih osvetljuje moderen pisatelj s svojim nazorom ne samo dejstva, ki so se zgodila, marveč celó sedanjost. V preteklosti so korenine sedanjosti (*LZ* 1938, 33).

Navedena odlomka naštevata troje tipov zgodovinskega romana, kakor jih rojeva razmerje med preteklostjo in sedanjostjo: klasičnega z zgodovinsko eksotiko, ki je samozadostna, eskapističnega, kjer je preteklost v opoziciji z grdo sedanjostjo, in projekcijskega, v katerem je zgodovina samo metafora aktualnega socialnega problema. V slednjem bralec odkriva zakonitosti zgodovinskega dogajanja, zato da bi se ustrezneje orientiral v svojem težkem času. Manjka le še psihološki zgodovinski roman, ki se ubada s kakim splošnočloveškim problemom in izpričuje nespremenljivost človeške naravi skozi čas; v misel ga je vzela Milena Mohorič.⁷⁸

Ogromne naloge se stavijo pisatelju ob zgodovinskem tekstu. Poleg vse sposobnosti za včustvovanje v druge dobe in tuje osebnosti, poleg vse fantasije in invencije, poleg vse velikanske erudicije, poleg poznanja sil, ki gibljejo zgodovino, posameznika in družbo, mora poseči v praglobine vsega človeškega, mora v tem mikrokozmu individuja pokazati makrokozem človeštva.

2. Ugled so zgodovinskemu romanu določali glede na njegovo artistično oblikovanost. Njegova stilna konservativnost je enim kritikom vir pohvalnih sodb, drugim pa razlog za negodovanje. Kritiki zlasti pogosto omenjajo zgodovinski roman kot zdravo opozicijo sočasnemu naturalističnemu romanu⁷⁹ in modernistični literaturi z njenimi »klavnimi junaki«, »nervoznimi krogi« in »histeričnimi ženskami«, kot nasprotje Meškovi jokavosti in Cankarjevemu potepuštju,⁸⁰ »stilističnim arabeskam novejših struj«, strogosti realizma in pozerstvu naturalizma (*LZ* 1932, 314). Veselé se njegove trdoživosti, ker je preživel, čeprav so mu tuje avtoritete, kot sta Hippolyte Taine in Georg Brandes, že napovedale konec (*LZ* 1903, 56). Zdi se jim vredno opozoriti na objektivno dimenzijo, ki jo je Scottov in Manzoni jev zgodovinski roman vnesel v romantiko in tako nevede pripravil pot realističnemu romanu: »Realistični roman hoče biti in je v resnici zgodovina sodobnega življenja.«⁸¹ Oziroma če formulacijo zasukamo v nekam problematično sodbo: realizem je pisateljem odprl pot do zgodovinskih snovi in do zgodovinskega romana.⁸² Tako zavarovanega zgodovinskega romana naturalistični roman ni mogel popolnoma zatreti: »Vsled te moči, ki je v snovi sami, ne bo zgodovinski roman nikoli izginil. Saj se tudi najmodernejši vseh modernih pisateljev [mišljeni so Maeterlinck, Bogović, Gjalski] lotevajo zgodovinskih snovi« (R., *SN* 1907, 232–33).

S tem v zvezi je pohvala žanra, ker je odprt tudi preprostem bralcu,⁸³ ker mu gre za domačo, ne pa za tujo tematiko⁸⁴ ter ker rojeva za razliko od vseh ostalih žanrov

⁷⁸ Milena Mohorič, Gina Kaus, *Katarina Velika*, *MP* 1934/35, 345–47.

⁷⁹ Prim. Fran Zbašnik v *LZ* 1903, 56. — »Zgodovinski roman se zdi, da ni podvržen nobeni modi« (R., *SN* 1907, 232, 233).

⁸⁰ Prim. Andrej Budal v *LZ* 1912, 98–108; Janko Lokar v *LZ* 1913, 183.

⁸¹ Un siècle, *Katoliški obzornik* 1901, 363.

⁸² Ivo Grahor, Gustave Flaubert, *Salambô*, *MP* 1931/32, 122–23.

⁸³ Fran Cegnar v *LZ* 1892, 56; Anton Aškerc v *LZ* 1904, 310.

⁸⁴ Janko Lokar v *LZ* 1913, 183.

dolga, »vélika« besedila. Kritiki radi poročajo o živem zanimanju bralcev in časa za zgodovinski roman⁸⁵ in so vznemirjeni nad njegovo popularnostjo:

Romanov, namenjenih preprostemu narodu, šteje slovenska književnost ubogo malo, zatoorej veselo pozdravljamo vsako novo delo takšne vrste in ga, kakor se umeje samo po sebi, ne merimo tako, kakor romane, pisane izobraženim stanovom.⁸⁶

Pristaši novih literarnih struj pa so vsebinsko in stilno konservativnost zgodovinskega romana zavračali, saj naj bi bila v anahronistični opreki s sodobnimi demokratičnimi prizadevanji in modernim »nervoznim, razbitim, sesekljanim stilom«.⁸⁷ Že ob koncu stoletja se je kritika, čeprav na to temo do tedaj ni bilo popisano veliko papirja, glasno čudila avtorjem, ki še pišejo dolga epska besedila in jih povrh podnaslavlajo z nemoderno oznako zgodovinski roman:⁸⁸

Moderna leposlovna umetnost ne ljubi več slavnih, izrednih, genijalnih, božanstvenih vzorov bodisi iz »njega dnij« bodisi iz sočasja: moderni pesnik jemlje človeka iz njegove banalne vsakdanjosti, on ne pripoveduje, nego minucijozno natanko opazuje, disteljuje. [...] Nismo prijatelji dolgih romanov.

Navdušeni nad naturalističnim socialnim romanom, so kritiki povzemali izjave o skorajšnjem koncu tako »dušeslovnega« kot zgodovinskega romana, ki v svoji eklektični fazi zanima le še »literarno neizobražene čitatelje« (SN 1897, 175).

3. Uporaba zgodovinskih podatkov (faktov) v literarni izmišljivi (fikciji) največkrat ni problematizirana. Kritik se zadovolji z opozorilom, od kod vse je romanopisec zajemal, in s povzetkom zgodovinskega ozadja dogajanja. Avtorjeva zgodovinska načitanost oziroma ugotovitev, da je avtor dobro naštudiral zgodovino, praviloma izzove kritikovo pohvalo,⁸⁹ avtorjeva nevednost v svetu zgodovine pa grajo.⁹⁰ Težave nastopijo, ko mu je treba presojeti razmerje med zgodovinsko izpričanim in fiktivnim delom romana. Enkrat je navdušen ob dejstvu, da razlike med zgodovinskimi in fiktivnimi odlomki ni čutiti,⁹¹ drugič je razpoložen le, kadar je ločnica med zgodovinskimi in fiktivnimi pasusi jasna, če »pisatelj vestno loči, kar je strogo zgodovinskega, od tega, kar ni ali kar je morda le legendarično«.⁹²

Normativni ideal je nekakšna harmonična kombinacija obojega in do negativne sodbe pride, kadar je po kritikovem mnenju idealno razmerje porušeno. Prva razločno negativna kritika zgodovinske pripovedi se sklicuje prav na to idealno dvojno zahtevo:

Historična povest mora odgovarjati dvema praviloma. Mora biti historična, to se pravi, narisati nam mora neko gotovo epoko po zgodovinskih virih, kolikor mogoče naravno in resnično. Poleg tega pa mora biti tudi umetniška.

⁸⁵ Npr. *Jutro* 1928, 294, 10; *MP* 1934/1935, 345–47; *Jutro* 1942, 47, 3.

⁸⁶ Fran Celestin, *Od pluga do krone*, LZ 1892, 56–57.

⁸⁷ Tako npr. tudi Alfonz Gspan ob Detelovem *Pegamu in Lambergarju* (LZ 1937, 93–94).

⁸⁸ Josip Golobov, *Za kralja – za dom*, *Slovanski svet* 1895, 238.

⁸⁹ Anton Debeljak o Malovrhovi *Na devinski skali* v LZ 1913, 558; Janko Lokar o Finžgarju v LZ 1913, 183–91; Juš Kozak o *Umirajočih dušah* Ilke Vaštetove, LZ 1929, 764–65.

⁹⁰ Npr. Vinko Košak ob *Sigmovem maščevanju* Ivana Laha v LZ 1932, 185–87.

⁹¹ Simon Rutar v LZ 1892, 119–21.

⁹² Npr. kritika Zoretovih povesti *V tem znamenju boš zmagal* v *Času* 1913, 465.

Zgodovinska povest *Za staro pravdo* Petra Bohinjca se je proti njej pregrešila, zato kritik poroča, da »imeli smo na nekaterih mestih isti utis, kakor če čitamo Beračeve skrivnosti, katere so zanesli židovski prebrisanci zadnje dni i med naše ljudstvo. Snov povesti sama na sebi sicer ni slaba in bi jo mogel porabiti historičen beletrist prav lepo« (L-t. K., *SN* 1902, št. 123).

Razmerje med zgodovinskimi dejstvi in umetnikovo fantazijo je na veljaven način opisal France Kidrič:⁹³

Rad imam roman, ki riše življenjsko pot zgodovinskega človeka. Zgodovinski roman, če pripovednik ne popravlja zgodovine in ne izprevrača znanih dejstev, a se tudi ne omejuje samo na reproduciranje, pa polni prazne strani znanstvenega ogródja z vso pestro bujnostjo neposrednega življenja, s situacijami in silami, ki so možne in verjetne, dasi ne izpričane; portret, če ga je ustvaril umetnik, ki ne popravlja v dosego svojega namena narave, pač pa ume obrazu ob čuvanju prepričevalne podobnosti vdahniti sugestivno silo onega duha in razpoloženja, zaradi katerega oseba šele zasluži, da se portretira.

Seveda se pričakuje, da bo roman zvesto sledil zgodovinskim dejstvom in jih ne bo potvarjal, vendar se včasih pri večerniški literaturi tudi zameži na eno oko, če falsifikacija historičnih dejstev bralca nacionalno ozavešča.⁹⁴ Več svobode nudijo avtorjem historiografsko slabo pokrita starejša obdobja, ko so zgodovinski viri »polni vrzeli« (*LZ* 1930, 736), vendar se tu znajdejo že v bližini žanrske meje. Kadar je dejanje »časovno in krajevno precej neopredeljeno, brez pravega zgodovinskega okvira in tudi brez izrazitega pokrajinskega obeležja«,⁹⁵ kadar nima zgodovinskih letnic in zgodovinskih dogodkov, potem kritiki besedila ne berejo kot zgodovinskega romana ali povesti, pa čeprav ga z žanrom povezuje izrecna nacionalnospodbudna dimenzija in ga bodo bralci prav zaradi tega sprejeli kot zgodovinsko povest.⁹⁶

Nič novega tudi ni kritiška tematizacija rivalstva med literaturo in zgodovinopisjem. Za Aškerca je bilo legitimno »predstaviti čitatelju v živih plastičnih podobah [določeno] dobo v naši domači zgodovini« (*LZ* 1904, 310–11), ker se bo tako lahko o zgodovini poučil marsikdo, ki zgodovine sicer ne bo bral. In še odločneje:

Ali ne razumemo mar Neronove dobe šele zdaj prav, ko smo čitali roman »Quo vadis?« Zgodovina s svojimi suhimi dejstvi nam nikdar ne more tako živo predočiti davno pretekle dobe kakor resnično nadarjen pisatelj, ki se ne zadovolji samo z zunanji dogodki, ampak zasleduje tudi najskrivnejše pojave človeške narave, človeške duše.⁹⁷

Razmerje med zgodovinopisjem in romanom se je sicer relativno pogosto pojavljalo, vendar nikakor ne vedno na način, ki bi postavljал roman v rivalsko razmerje z zgodovinopisjem. Naloga umetnika je namreč za razliko od zgodovinarja v tem, da mora zgodovinsko sliko podati »iz umetniške perspektive«, to je tako, da se dvigne nad meje časa in kraja in zadene občečloveško v časovno zamejenih pojavih:

⁹³ Prešernova podoba in naši umetniki, *LZ* 1935, 548.

⁹⁴ Pavel Karlin, Fr. Jaklič, V graščinskem jarmu, *LZ* 1926, 392–93.

⁹⁵ Andrej Budal ob Bevkovem *Vedomcu* (*LZ* 1932, 120–22).

⁹⁶ Andrej Budal o Bevkovem *Burkežu gospoda Viterga* (*LZ* 1932, 124–25).

⁹⁷ Fran Zbašnik o Sienkiewiczem *Malem vitezu* (*LZ* 1903, 56).

Gre torej le za to, kako bo pisatelj svojo zgodovinsko snov obdelal. Ako si je postavil za poglavitni namen učiti zgodovino in navajati zgodovinska fakta: potem mu kot umetniku vnaprej napovejmo bankrot. Tak jemlje zgodovinarju nekaj, kar le zgodovinarju gre; po krivici prilaščeno blago pa nima teka ... Ako pa je leposlovec vzel zgodovinske dogodke le kot ogrodje, da na njem gradi povest z obče človeškimi konflikti: potem bodi prepričan, da mu ravno svetovna povestnica nudi snovi in gradiva v obilici.⁹⁸

Andrej Budal in Ivan Pregelj sta med prvimi pri nas prelomila s formulo tradicionalnega zgodovinskega romana, ki je hotel biti uspešnejša različica zgodovine. Kritika je bistro ugotovila, da avtorju v skladu z novo ekspresionistično maniro najbrž sploh ne gre več za veren oris zgodovinskega časa, ampak za »opis lastnega psihološkega problema oziroma splošna duhovna stanja«;⁹⁹ zgodovina torej nenadoma ni bila več bistvena lastnost besedila, občutila se je le kot nekakšen dodatek ali stilistični okrasek.

Dovolj redka je bila v kritičnem razpravljanju tema literarnih paralel in vplivov, ki bi s prizivanjem sorodnih besedil pomagala utrjevati zavest žanrske pripadnosti besedila. Do tega je prihajalo ob ponovnih obdelavah iste zgodovinske tematike; pri nas je bila očitno med najbolj popularnimi čarovniška.¹⁰⁰ Bolj kot skupne teme in motivi je besedila in pisatelje povezoval življenjski nazor. Tako je metoda kritičnega sklicevanja na sorodne avtorje polagoma oblikovala dve skupini ustvarjalcev oziroma dve liniji slovenskega zgodovinskega romana: liberalsko (Jurčič, Kersnik, Tavčar, Bevk) in katoliško konservativno (Detela, Pregelj, Zorec), ki sta se prerivali za prvenstvo in skušali razvrednotiti konkurenco (LZ 1937, 93–94).

Skromne so bile tudi svetovnoliterarne vzporednice. Omenjata se sicer Henryk Sienkiewicz in Walter Scott, v negativnem smislu pa »nemško zgodovinsko pripovedništvo« (Ivan Pregelj), vendar natančnejše analize relacij med slovenskim in svetovnim zgodovinskim romanom do Petretovega komparativističnega spisa o Prešernovem *Krstu* 1940¹⁰¹ ni bilo. Tudi za današnje teoretično razpravljanje o zgodovinskem romanu (vključno z mojim) velja, da slovanske paralele izrazito premalo upošteva, še posebej če pomislimo na nekdanje veliko število prevodov iz slovanskih literatur. Po Petretu je slovenska zgodovinska povest sicer od daleč sorodna evropski zgodovinski povesti, drugače pa je »odmaknjena od vse zahodne slovstvene produkcije« in predstavlja samosvojo varianto, sorodno češkim zgodovinskim povestim, katerih začetek je istočasen Scottovim – prva večja češka zgodovinska povest *Zarja nad poganstvom* Josefa Linde (avtor je bolj znan kot pomagač Vaclavu Hanki pri domoljubni potvorbi zgodovinskih virov za *Kraljedvorski rokopis*) je izšla namreč že leta 1818. Ker ni izpričano, da bi Prešeren to češko literaturo tudi poznal, smemo njegovo »povest v verzih« šteti za neodvisen proizvod slovanskega historizma.

Slovanska zgodovinska povest je v širšem smislu varianta scottovske zgodovinske povesti, drugačna in prepoznavna pa je po dodatku prvin, ki so koristile predvsem

⁹⁸ Pavel Perko, *Čas* 1913, 151.

⁹⁹ Juš Kozak ob Pregljevem *Plebanusu Joannesu* (LZ 1923, 182–85, 244–47) in France Koblar ob njegovih *Tolmincih* (DS 1928, 221).

¹⁰⁰ Anton Aškerc v LZ 1904, 310; Andrej Budal v LZ 1912, 98; LZ 1925, 559.

¹⁰¹ Janko Kos v razpravi *Motivi Prešernovega Krsta pri Savici* in evropska literatura (*Prešeren in njegova doba*, Koper: Lipa, 1991) te Petretove razprave ne pozna.

narodnoprebudnim namenom. Največ so je napisali Čehi, bila je popularizator sočasnih zgodovinarskih, arheoloških in mitoloških raziskav. Zanimivo je, da se žanra niso lotila prva peresa češke literature, ampak druga in tretja garnitura pisateljev v zabavnih družinskih časopisih in almanahih. Domoljubna razsežnost se je napajala iz obeh vodilnih tem, to je iz boja slovstva z germanstvom in še pogostejše iz boja krščanstva s poganstvom. V slovanski svet osmega stoletja je bilo anahronistično preneseno fevdalno viteštvo z utrjenimi gradovi, kakor nam ga slika tudi Prešernov *Krst*; plod fantazije so tudi zgodovinsko neizpričana slovanska imena junakov in povečevanje slovanske npravnosti. Slovanski nacionalizem se je po eni strani navduševal ob kultu slovanskega poganstva takoj po naselitvi, ker je bilo to obdobje pač edino obdobje slovanske samostojnosti (v oporo mu je bila teza Friedricha Schlegla, da si mora romantika izbrati lastno mitologijo – od tod tudi številne znanstvene analize slovanske mitologije), po drugi strani pa je bil slovanski poganski resentment v opreki z istočasnimi simpatijami do krščanstva. Tu je treba iskati vzroke slovenskih interpretacijskih težav s Prešernovim *Krstom*.

Negativno o žanru

Prve avtoritativne negativne kritike celotnega žanra in ne le posameznih besedil so znane iz besedil in pisem Ivana Cankarja, v periodiki pa so se pojavile šele po letu 1926, ko recenzentom kar naenkrat ni več ustrezala ne katoliška ne liberalska zgodovinska povest; prva ne zaradi večerniške poučnosti, tendenčnosti, solzavosti in psevdoromantičnosti,¹⁰² druga ne zaradi fragmentarnosti in feljtonske površnosti.¹⁰³ Gostila so se poročila o nevšečnih kritikah zgodovinskega romana v tujini. Ti glasovi so pripravljali pot Josipu Vidmarju, ki je proti koncu 20. let postavil normo negativistične kritike zgodovinskih romanov; domislil jo je zlasti ob romanih Ivana Preglja.

Ivan Cankar se v zgodovinskem romanu ni poizkusil, poznan pa je njegov dvom v zvezi z možnostmi tega žanra. Ošvrknil ga je v kontekstu razpravljanja o opisovanju junakov v literaturi:¹⁰⁴

Vse nadloge in ječe tega sveta bi me ne pripravile, da bi opeval zgodovinskega junaka; če bi bila sila že zelo velika, bi opeval njegovo dobo, namreč najneznatnejše neznatnosti te dobe; na neznatnosti pa bi legla silna junakova senca in po tej senci bi ga spoznal človek jasneje, kakor da sem ga privlekel za ušesa na oder.

in potem ko se je na ostre besede odzval tedaj slavljeni avtor uspešnega zgodovinskega romana *Pod svobodnim soncem* Fran S. Finžgar, še v osebnem pismu kritiku z Dunaja, 28. dec. 1906:¹⁰⁵

pasus o zgodovinskih povestih je bil adresiran drugam. Ampak če ste se čutili prizadetega – pa se čutite! To je le znamenje slabe vesti! — Kar sem zinil o zgodovinskih povestih, sem razložil

¹⁰² Pavel Karlin, Fr. Jaklič, V graščinskem jarmu, *LZ* 1926, 392.

¹⁰³ Fran Albreht o Tavčarjevem *Izza kongresa* (*LZ* 1926, 707).

¹⁰⁴ Ivan Cankar, Poslednji dnevi Štefana Poljanca, *LZ* 1906; *ZD* 15, 128.

¹⁰⁵ Fran S. Finžgar, Za spomin!, *DS* 1920, 33; Cankarjevo *ZD* 15, 128 in *ZD* 29, 193 in 438.

preveč nakratko. O tej stvari bi se bilo treba obširneje pogovarjati. To mislim: zgodovinska epoha je nekaj drugega kakor zgodovinski človek. Ne bi opisaval junaka, pač pa bi opisaval njegov čas – in na sliko tega časa bi legla njegova senca tako mogočno, da bi ga gledalec bolj natanko spoznal, nego iz portreta samega. To je bila moja misel!

Čeprav se zdi, kot da Cankar protestira le proti enemu tipu zgodovinskega romana, to je proti romanu osebe, in kot da nima nič proti romanu časa, gre prej za njegov splošni odpor do koncepta žanrske literature.

Eden najvidnejših Cankarjevih oponentov je bil katoliški pisatelj Ivan Pregelj; s Cankarjevo literaturo je večkrat polemiziral in bil kritičen tudi do Cankarjevega pogleda na Finžgarjev zgodovinski roman, trmasto trdeč, da se umetnost od naroda in njegove zgodovine za dalj časa ne more odtrgati. V literarnem programu za domačijsko umetnost si je mimo vsega drugega zaželel

povest iz turških časov – pa ne v obliki 'Miklove Zale', marveč v obliki Sienkiewiczzeve trilogije! Zgodba slovenskih Zaročencev [...] Zakaj ne tudi v Flaubertovem stilu Salambo slovensko pisanih povesti iz dobe Estere, iz dobe arabskega kraljestva v Španiji, problematičnih povesti o Judežu Iškariotu, Alkibiadu, Trajanu? [...] Da še nobenemu slovenskemu pisatelju ni padlo v glavo pisati v tem stilu povesti iz zgodovine drugih narodov; da najmlajši niso mislili na to! Evo drugih literatur!

106

Pregljev kritiški opus ob izidu domačih zgodovinskih povesti in romanov obsega dober ducat kratkih zapisov. Do Finžgarja naj bi bil po njegovem največji mojster slovenskega zgodovinskega romana Fran Detela.¹⁰⁷ Hvaležen mu je bil, ker je prikazal protestantsko tematiko manj bojevito kot Tavčar.¹⁰⁸ Ob Jakliču obžaluje, da so njegove zgodovinske povesti manj »umetniško rutinirane« kot kmečke povesti in da bi se lahko več naučil od Jurčiča.¹⁰⁹ Katoliškim avtorjem ni bil povprek nekritično naklonjen, ampak je celo ob Finžgarjevem *Pod svobodnim soncem*, ki ga ima za »prvi slovenski izvirni 'svetovni roman'« in najboljši slovenski historični roman, razločno pokazal na napake in na pretirano zgledovanje pri Sienkiewiczzu.¹¹⁰ Iz pisanja kakšnega nazorskega somišljenika, npr. Petra Bohinjca, se je celo rad prijateljsko ponorčeval. Liberalnim popisovalcem zgodovinske snovi je pisateljsko kvaliteto v glavnem odrekal. Najbolj jeznost je raztrgal Lahov roman *Angelin Hidar*, ki mu je navaden »umetnostni dovtip« s »konglomeratno nemško volksbuchovsko fabulo«, ki ne bo zadovoljil ne preprostega ne bolj ambicioznega bralca.¹¹¹ V strogo presojo je vzel tudi Ivana Tavčarja. Zaradi »popolne nevzgojnosti vsebine« (»Pa saj je Tavčar nasploh nevzgojen, mladini nevaren.«) se je odvrnil od njegovega zgodovinskega romana *Izza kongresa*, ki pa naj bi bil še vedno boljši od Govekarjevega *Svitanja*.¹¹² Za *Križev pot Petra Kupljenika*

¹⁰⁶ Nekaj misli o slovstveni izobrazbi slovenskega ljudstva v bodočem, *Mladost* 1916, 38–43.

¹⁰⁷ Ivan Pregelj, *Pod svobodnim soncem*, *Mentor* 1912/13, 71–72.

¹⁰⁸ Fran Detela, *Takšni so!* *DS* 1922, 188.

¹⁰⁹ Fran Jaklič, *Zadnja na grmadi*, *DS* 1925, 256.

¹¹⁰ *DS* 1921, 108–12; *DS* 1936, 106–07.

¹¹¹ Prim. Pregljeve ocene *Mejašev* Ilke Vaštetove (*DS* 1923, 142) in *Angelina Hidarja* Ivana Laha (*DS* 1923, 188–89).

¹¹² *DS* 1921, 204–06.

goriškega rojaka Andreja Budala je našel kratko, zadržano pohvalo.¹¹³ Izrecna nazorska ekskluzivnost, s katero se je loteval berila, pri Preglju raste iz vloge, ki jo je pripisoval literaturi. Najpomembnejša funkcija literature je zanj služba narodu. Literatura služi slovenstvu preko dobrega in lepega, ki pa sta utemeljena v krščanskem bogu. Narodu je torej lahko zares koristna le dobra krščanska književnost. Dobesedno: »Služimo narodu v imenu Lepega in Dobrega. Zdrave, močne, katoliške umetnosti je treba Slovencem.«¹¹⁴ Zase je v intervjuju odgovoril, da se je zgodovinskih tem loteval 1. zato, ker po dolgoletni odsotnosti od doma ni imel več žive izkušnje o sodobnem življenju na Tolminskem in si ga zato ni upal upodabljati, 2. iz romantičnih občutkov, ki jim je zgodovinska snov bolj naklonjena, in 3. iz rodoljubja. V zgodovinskem romanu so mu bili v tem smislu za zgled Henryk Sienkiewicz, Alessandro Manzoni, med domačimi pa Fran S. Finžgar.¹¹⁵

Tako radikalne sodbe seveda niso mogle ostati brez odmeva in prav nič čudno ni, da je Pregelj postal glavna tarča največjemu slovenskih kritikov, Josipu Vidmarju.

Josip Vidmar se je lotil zgodovinskega romana v vrsti kritik, med njimi največkrat zgodovinskega romana Ivana Preglja, ki mu je namenil najbolj črne ocene. To je storil lahko šele ob ponatisu Pregljevega opusa v *Izbranih spisih*; prvotiski so bili pač starejši od Vidmarjeve kritične kariere. Glavnina Vidmarjevih kritik je izšla v *LZ*. V načelu je bil odprt za vse tipe zgodovinskega romana, od tistega skrajnostnega, v katerem ima zgodovina primarno vlogo, do onega, v »katerem je oblikovanje zgodovine podrejeno drugim umetniškim ciljem« (*Kritika* 1925, 6, 85–89) in kamor spadajo tudi najboljša Pregljeva besedila.

Vidmar se je pri argumentiranju slabe ocene skliceval na normativno zahtevo vrstne čistosti besedila,¹¹⁶ na presojo, koliko je izdelek realiziral avtorjevo intenco,¹¹⁷ in »po vrednosti tega namena samega« (*Kritika* 1925, 6, 85–89). Kompozicija ne bi smela biti zamotana, nepregledna in neorganična, glavna oseba naj bi bila prepričljiva in primerna (to pomeni, da je zanič, če ni dejavna v skladu s svojim značajem ali svojo zgodovinsko nalogo ali če je neokusno idealizirana), dejanja morajo biti motivirana. K negativni oceni prispevajo še šablonskost oseb in motivov, moraliziranje in nerazumljiv ali zapleten jezik.

Vrednostni aparat za zgodovinske romane se ne razlikuje od siceršnjih kritičskih orodij; specifične žanra se tiče le očitek pristranskega, nezgodovinskega in neprepričljivega pojmovanja nacionalne preteklosti, po katerem »ustaljena katoliška verna duša slovenska ne prenese tujega duha« (*LZ* 1929, 244–47). Očitek je problematičen zato, ker tako kot Pregelj tudi Vidmar v načelu od leposlovja ni zahteval, naj sledi diktatu socialnih in zgodovinskih dejstev, ampak je zagovarjal njegovo avtonomnost v razmerju do

¹¹³ *DS* 1925, 159.

¹¹⁴ *Čas* 1919, 224.

¹¹⁵ Izpraševal je Silvester Škerl, *S* 1930, št. 91.

¹¹⁶ Ker je mešanica med dramatiko in epiko, je Pregljev *Plebanus Joannes* slabši od čisto epske Tavčarjeve *Visoške kronike* (*Kritika* 1925, 6, 85–89).

¹¹⁷ »Vsako umetnino je treba soditi po tem, v koliko je ž njo dosežen avtorjev namen.«

zunajliterarnega sveta: pisatelj ima do samosvoje interpretacije nezgodovinskega pojmovanja preteklosti pač pravico.¹¹⁸

Kadar si romanopisec privoščil spreminjanje zgodovinskih dejstev, čeprav jih izvrstno pozna, se sklicuje na svojo umetniško svobodo in nujo, dati prednost zakonitostim literarnega ustvarjanja pred zgodovinsko resnico. Razlog sprejememo bralci načelno brez razburjanja, težje pa razložimo, kdaj je avtor sledil diktatu umetniške resničnosti in prepričljivosti, kdaj pa je zgodovino prikrojil v imenu nacionalnega ali kakšnega drugega ideološkega interesa. Do namernih neskladij med zgodovinopisno predlogo in romaneskno obdelavo je prišlo tudi pri Pregljevem zgodovinskem romanu.¹¹⁹ Žalostni konec predikanta Jerneja Knaflja¹²⁰ v Bogovcu (dejansko ga niso pokončali na Kranjskem, ampak je bil izgnan na Nemško in ni znano, kdaj in kje je umrl) je tako v službi kritike protestantizma. Življenjsko usodo Petra Pavla Glavarja je Pregelj polepšal. V zgodovinopisnih predlogah¹²¹ je Glavarjev oče malteški komendant Peter Giacomo Testaferatta. Pregelj je očetovstvo – da ne bi trpel ugled visoke katoliške duhovščine – prisodil raje Testaferattovemu posvetnemu nečaku. Tudi glede Glavarjevih popotovanj si je privoščil precej svoboščin. Iz nacionálnospodbudnih razlogov je idealiziral zgodovinskega Štefana Goljo in zdravnika Muznika. Anton Muznik ni nikoli pisal slovensko, vendar mu Pregelj polaga v usta slavospev domačemu jeziku. Najmanj se je čutil zavezanega zgodovinskim virom v knjigah, namenjenih poljudnemu bralcu. V *Magistru Antonu* si je iz virov sposodil pravzaprav le imena oseb, pa še ta je po svoje prikrojil.¹²²

Vidmar je sicer znal sprva mimogrede tudi pohvaliti, ali jezik (*Kritika* 1925, 6, 85–89) ali vzdušje: »Močan je Pregelj v razpoloženjih, ima oster čut za naravo in je med našimi pisatelji doslej menda edini, ki zna ustvariti v zgodovinski povesti zgodovinsko ozračje« (*LZ* 1928, 759) – slednja pohvala je bila na ozadju Pregljeve odpovedi scottovskemu zgodovinskemu romanu časa dvoumna –, vendar je kasneje v kritiki *Magistra Antona* (*LZ* 1931, 309–11) Preglju odrekel še te sposobnosti in je njegovemu delu celo odvzel status zgodovinskega romana. V tej zadnji, najbolj protipregljevske kritiki je Vidmar brez ovinkov povedal, da pri Preglju ves čas motijo presedajoče župnijske idile in temeljni namen njegovih zgodb in povesti, ki je v poveličevanju duhovništva, kar je bilo uspešno le v *Plebanusu*, potem pa se je izrodilo v čudaštvo. Osnovni razlog Vidmarjeve slabe volje ob Preglju je bilo pisateljevo izrecno in vedno poudarjano katolištvo, natančneje: nekorektno zlorabljanje umetnostnih sredstev in umetniške svobode za nazorsko in idejno poučevanje ter prepričevanje bralcev.

¹¹⁸ »Znak pravega zgodovinskega literarnega dela, bodisi povesti, romana ali drame, je v tem, da je avtorjevo hotenje usmerjeno pred vsem na zgodovinsko verodostojno, pa najsi bo še tako osebno pojmovano, umetniško tolmačenje kake zgodovinske dobe ali osebe« (*Kritika* 1925, 6, 85–89).

¹¹⁹ Izčrpno je preverila vire Pregljeve zgodovinske pripovedi Stanka Sirnik, *Zgodovinska dela Ivana Preglja*, diplomska naloga na ljubljanski slavistiki, b. l.

¹²⁰ Leposlovno sta se ga lotila že Anton Koder v *Luterancih* (1882) in Ivan Tavčar v *Grajskem pisarju* (1889).

¹²¹ Prim. geslo Franceta Kidriča Peter Pavel Glavar v *SBL*.

¹²² Iz hrvaškega protestanta Pavla Skalića je naredil slovenskega jezuitskega gojenca Pavleta Skalca.

Vidmar je zlobno pisal tudi o Finžgarju (*Kritika* 1925, 77–78), češ da je plitek in preprost, osladen in gostobeseden, nepristen in idealizirajoč ter da je njegova edina krepost ta, da se svoje preprostosti tudi zaveda. Bolj kot odvisnost od duhovniškega poklica mu je očital patos narodnega čustva, domoljubnost, poučnost in vzgojnost (*LZ* 1932, 372–74). Veliki kritik zgodovinskega romana ni preveč cenil; priznaval je, da gleda na zgodovinski roman z manj pričakovanji in ga presoja mileje kot druga besedila (*Kritika* 1925, 77). Še manj zahtev je gojil do preproste, nestremljive poljudne zgodovinske povesti, kadar ji je šlo le za dobro zabavo in prikaz zanimivih ter barvitih dogodkov, ne pa za nadležni nazorski in idejni pouk, zato je lahko o Bevkovih *Znamenjih na nebu* napisal relativno prijazno kritiko (*LZ* 1929, 310). Pregljevima poljudnima povestima *Odisej iz Komende* (*LZ* 1929, 569) in *Zgodbe zdravnika Muznika* (*LZ* 1930, 243–45) je ostal gorak prav zato, ker sta ga motili s preveliko vzgojnostjo in poučnostjo. Zajedljiv ton kritike ne dopušča dvoma o Vidmarjevi pristranskosti: zgodovinskega romana katoliških avtorjev mojster preprosto ni maral.

Vidmarjevi kritiški praksi ob zgodovinskem romanu je po obsegu in vztrajnosti podobna Budalova; tako kot se je Vidmar razvil ob Ivanu Preglju, tako se je Budal ob opusu Franceta Bevka, s to pomembno razliko, da je Andrej Budal Franceta Bevka samo hvalil. Drugi kritiki v *LZ* so bili bolj ali manj slučajni spremljevalci žanra; več kot eno besedilo so ocenili le še Anton Debeljak, Pavel Karlin in Juš Kozak. Vidmar je dal poguma še drugim nezadovoljnim recenzentom, katerih zlovolja se ni ustavila niti pred poljudno zgodovinsko povestjo. Vinko Košak je raztrgal Bevkove *Stražne ognje* in *Sigmovo maščevanje* Ivana Laha (*LZ* 1932, 185–87), Stanko Leben je pisal grdo o španskem zgodovinskem romanu, Stanko Janež je poteptal Ivana Zorca, Alfonz Gspan Frana Detelo, Jože Kerenčič Janka Kača, Tone Šifrer Ivana Matičiča, Vladimir Pavšič Ilko Vaštetovo, Juš Kozak Antona Slodnjaka, Andrej Budal Jožeta Pahorja.

Poleg prikritih, včasih pa tudi razkritih ideoloških predsodkov proti literaturi nasprotnega nazorskega brega je negativni kritiki botrovalo nekakšno nerazpoloženje in nelagodje do žanra v celoti, čeprav si zgodovinskih romanov kar povprek obsojati ni upala. Jaroslav Dolar je tik pred začetkom druge svetovne vojne tožil nad preobiljem zgodovinske tematike v slovenski literaturi, saj »ga že skoro ni slovenskega pisatelja, ki bi se ne bil že preizkusil s kako zgodovinsko povestjo, dramo ali romanom«, akoravno nudi slovenska zgodovina ob Veroniki Deseniški in kmečkih uporih »le malo epizod, ki bi po svoji snovno zanimivi vsebini pritegnile pisatelje« (*Obzorja* 1940, 350–52). Iz načelnih vrednostnih zadreg in predsodkov so se ocenjevalci reševali tako, da so dela, ki jim niso bila pogodu, bodo pa očitno zadovoljila bralce, odrinili na področje »ljudske povesti«, kar jim je omogočilo preklopiti na alternativno, manj strogo lestvico vrednot.¹²³ Vzvišeno se je tudi Milena Mohorič spraševala, če je v zgodovinskem romanu sploh še prostor za umetnika:¹²⁴

Poznavalce lepe knjige obliva pri vsakem naznanilu historičnega romana mrzel pot: zakaj dovolj dolgo že zdihujejo po vsem svetu nad poplavo te »napol umetniške oblike«. [...] Seveda je ta literarna oblika zelo nevarna stvar: ni čuda, da je zamikalo že lepo število profesorjev na ta led in ne samo enkrat. Morda je vzdihovanje nad propadom umetnosti včasih res upravičeno, morda je

¹²³ Npr. Tine Debeljak ob Bevkovem romanu *Človek proti človeku* (*S* 1937, 218, 5) in Jaroslav Dolar ob Pahorjevem *Matiji Gorjanu* (*Obzorja* 1940, 350–52).

¹²⁴ Milena Mohorič, Gina Kaus, *Katarina Velika*, *MP* 1934/35, 345–47.

tudi res, da je zgodovinski roman često rešitev za pisatelje brez fantazije in za one, ki so zašli v zagato, ker so izgubili stik z živim življenjem [...] Fabula, ki je bila vedno izraz umetniške fantazije, je že tu brez njegovega prizadevanja. Tudi snov sama je že organizirana.

Čas po drugi svetovni vojni pogleda na zgodovinski roman ni kaj bistveno spremenil. Še vedno je bila v ospredju narodnosposobna razsežnost žanra, v obdobju neposredno po vojni pa je bila merodajna zlasti njegova socialnopolitična funkcija. Času je najbolj ustrezal Pahorjev roman *Matija Gorjan* [1955]:¹²⁵ »Saj tiči najgloblji smisel zgodovinskih romanov v tem, da človeštvu in narodu pretekle dobe umetniško oživljajo [...] da jim na morebitnih novih zgodovinskih razpotjih pokažejo v pravo smer.« Če je Prešernov *Krst z verzi Tja bomo našli pot* kazal v smer nacionalnega zedinjenja, je kazal tik pred vojno izdani Pahorjev roman z geslom *Za staro pravdo* pot v narodnoosvobodilno borbo, njegov ponatis po vojni pa v nov družbeni red.¹²⁶ Nobenega dvoma ni bilo več, da govori zgodovinski roman pravzaprav o sodobnem času in daje odgovore na aktualna socialna in politična vprašanja:

dandanšnji [je] lahko zgodovinski roman umetniško plodovit samo tedaj, če s historično temo izpoveduje neko izrazito sodobno idejo ali pa če verodostojno, z eksaktnimi podatki oživlja preteklost in neko njeno človeško pomembno usodo, [...] scottovske ambicije [so] v drugi polovici dvajsetega stoletja anahronizem in umetniško jalov posel.¹²⁷

Problemi, ki so bistveno zvezani z osnovami našega življenja [...] morajo biti brez dvoma v izhodišču slehernega pomembnega zgodovinskega pripovedništva, če noče ostati na nivoju gole snovne zanimivosti in poljubnega idejnega opredeljevanja.¹²⁸

Pričakovanja so se razlikovala le v tem, da je socialno zainteresirana kritika želela videti v zgodovini predstavljene sodobne socialne in politične, esteticistična kritika pa splošnočloveške probleme. Kritiko je najbolj zanimal svet, ki ga je literatura popisovala, zato je ob romanu o Trubarju razpravljala v glavnem o kulturnem pomenu Trubarja za Slovence in o tem, iz kakšnih nazorov je ustvarjal avtor romana, čisto na robu pa je bilo vprašanje, kako je ocenjevani avtor oblikovno rešil zadano si nalogo.¹²⁹

Novost je bil oster kritični protest proti parafraziranju oziroma reinterpreteraciji starejših zgodovinskih povesti. Težko je presoditi, ali je imel korenine v zahtevi realizma, naj pisatelj črpa gradivo iz življenja samega oziroma v primeru zgodovinskega romana iz zanesljivih zgodovinopisnih virov,¹³⁰ ali je bilo kriva »predrznost«, ker si je pisatelj za predlogo izbral nedotakljivo nacionalno ikono, npr. Prešerna.¹³¹ Zanimivost povojnih ocen je na izkušnjah druge vojne utemeljena

¹²⁵ Ikona [1955] pri naslovih usmerja na kratek povzetek zgodbe v zadnjem poglavju knjige.

¹²⁶ Anonimni avtor o romanu *Matija Gorjan* Jožeta Pahorja (*Razgledi* 1947, 87).

¹²⁷ Mitja Mejak, Mimi Malenšek, *Črtomir in Bogomila*, NSd 1959/60, 467.

¹²⁸ Vital Klabus, Slovenska književnost 1961 (3), *Perspektive* 1961/62, 1160.

¹²⁹ Jože Pahor, Zgodovinski roman in Plamenica, *Nova obzorja* 1957, 504.

¹³⁰ »Malenškove ni inspiriralo življenje, temveč literatura [...] iz takšne inspiracije pa se ne more poroditi kako sočen literarni sadež« (Jože Pahor, Zgodovinski roman in Plamenica, *Nova obzorja* 1957, 504).

¹³¹ Prim. tudi Marijan Kramberger o *Črtomiru in Bogomili* Mimi Malenškove (*Mlada pota* 1959/60, 364–65).

sovražna presoja cerkve in katolicizma.¹³² Ko je šlo za Trubarja, je bila marksistična kritika zvesti dedič liberalskih poskusov rehabilitacije slovenskega protestantizma v 19. stoletju. Med znamenitostmi časa naštejmo še navado, da se je pozitivno poudarilo avtorjevo proletarsko poreklo, in presojanje celega žanra glede na to, kolikšen je njegov revolucionarni potencial.¹³³

Bolj teoretično zastavljena razmišljanja se še niso izkopala iz starih dilem in izpričujejo ambivalenten odnos do žanra, ki se kaže v izjavi, da je o pravem zgodovinskem romanu težko ali kar nemogoče govoriti, ker so ali zelo slabi ali pa so povsem individualna in zgodovinsko nikoli dovolj verna interpretacija izpričanih dogodkov in oseb,¹³⁴ in bi jim, če sami izpeljemo kritikovo misel do konca, torej nič ne škodilo žanrsko ime kar izpustiti. Zgodovinski roman je v izhodišču sumljiv žanr in zlasti v slovenski literaturi zablodela in »manj vredna slovstvena zvrst«:

Občutljivi, estetsko in umetniško-idejno zahtevnejši bralec bo med pravimi zgodovinskimi romani le poredkoma našel čtivo, primerno svojemu okusu in željam. [...] Le prerade se v njenem okviru izživljajo pripovedniške moči, ki jih vodijo skromni fabulativni, biografski, zgodovinarski in drugi polznanstveni nameni. Šibka ustvarjalnost in plitev življenjsko-idejni pogled se moreta ravno v zgodovinskem romanu spretno skriti za živobarvni kolorit našim pojmom in občutju oddaljenih in tujih dob, za čare in zunanje zanimivosti dogajanja, ki je zaradi časovnega razmaka med njim in nepreglednim tokom sodobnega življenja lažje in izraziteje zaznavno kot le-ta.¹³⁵

Nekam bolj previdno sta se oglašala Jože Pogačnik¹³⁶ in Ivo Šolar (*Mlada pota* 1959/60, 370):

Zgodovinska vernost in umetnost v zgodovinskem romanu sta si torej nekako navzkriž; podrejanje pisatelja zgodovinsko objektivni interpretaciji časa zanikuje umetnika, tisto pa, kar subjektivnega, v svojem času pogojenega vnaša pisatelj v delo, zanikuje zgodovinsko objektivnost.

Pravi zgodovinski roman bi moral biti »človeški dokument doživljanja zgodovine«¹³⁷ ali »podoba nekega zgodovinskega obdobja skozi osebnost posameznika, ki je edini pravi nosilec umetniškega pripovedništva«,¹³⁸ in bi moral z ustvarjalno domišljijo oživljati konkretno gradivo. Takih srečnih kombinacij ni bilo na pretek, zato so ambiciozne kritike zgodovinskemu romanu očitale, da dela silo tako zgodovini s svojo poljudnostjo kot umetnosti s suženjsko odvisnostjo od faktov.¹³⁹

¹³² *Razgledi* 1947, 87; Jože Pahor, *Zgodovinski roman in Plamenica, Nova obzorja* 1957, 504.

¹³³ »Klasični zgodovinski roman je začel propadati v drugi polovici 19. stoletja, tedaj ko buržoazija ni več vodila kot revolucionarni razred, temveč so njene koristi prišle v nasprotje s težnjami proletariata« (Jože Pahor, *Zgodovinski roman in Plamenica, Nova obzorja* 1957, 504).

¹³⁴ Mirko Zupančič o Modrovi *Sveti zemlji* (*Beseda* 1951/52, 458–59).

¹³⁵ Vital Klabus, *Zgodovinski roman in človek v pripovedništvu, Beseda* 1954, 416–20.

¹³⁶ »Zgodovinska povest je težavno področje umetniškega ustvarjanja. Živeti mora od dveh resničnosti – zgodovinske in umetniške [...] mora graditi na podlagi strukturalno več ali manj že razčlenjenega gradiva in v njem iskati tisto elementarno človečnost, ki utegne oblikovana in v podrobnostih preoblikovana vtistniti delu pečat umetnostnega doživetja« (Jože Pogačnik, *Nova zgodovinska povest, NR* 1957, 159).

¹³⁷ Mirko Zupančič o Modrovi *Sveti zemlji, Beseda* 1951/52, 458–59.

¹³⁸ Vital Klabus, *Zgodovinski roman in človek v pripovedništvu, Beseda* 1954, 416–20.

¹³⁹ Jože Pogačnik o *Gričarjih* Ilke Vaštetove, *NR* 1967, 338.

Zagovor žanra je prišel s strani pisca biografskih romanov, Andréja Mauroisa. Ta je ponovno popularnost zgodovinskih romanov razlagal z romantičnim značajem časa, naklonjenega tipično romantični potrebi po begu pred resničnostjo in pred problemi sedanjosti. Glede na razmerje med faktičnostjo in fikcijo je Maurois naštel tri vrste zgodovinskega romana: 1. takega, ki mu je zgodovina samo okvir za izmišljene junake (Hugojeva *Notre Dame de Paris*), 2. takega, v katerem so fiktivni junaki pomešani z zgodovinskimi osebnostmi (Tolstojeva *Vojna in mir*), in 3. takega, v katerem so junaki romana zgodovinske osebe (Vignyjev *Cinq-Mars*).¹⁴⁰ Poskus rehabilitacije romantičnega tipa zgodovinskega romana je ostro zavrnil pisatelj Jože Pahor. Biografski roman je odklonil, ker naj bi ta cenil samo subjektivne izkušnje, resnica sveta pa se vendar posameznika in njegovih pogledov na svet ne tiče, ker je objektivnega, tj. socialnega značaja. Povojni literarni ideal so bili zato sovjetski kolektivni zgodovinski romani,¹⁴¹ ki so pripovedovali o ljudskih množicah in so bili logična posledica znanstvenega marksizma.¹⁴² Težko je objektivno presoditi, koliko navdušenja nad sovjetskim romanom je pripisati njegovi marksistični podlagi, koliko pa gre za obujeni panslavizem. Jože Pahor je uporabil argumente historičnega materializma, ki je »odprl vrata v zapletene zgodovinske pojave, odkril značaj odnosov med zgodovino in človekovim osebnim življenjem in omogočil rešitev te naloge tudi v leposlovju«, tudi pri obrambi svoje objektivne, tendenčne in angažirane ter znanstveno podprte umetnosti pred očitki kritika Vitala Klabusa.¹⁴³ Iz spon izrecne ideološke presoje žanra se je menda prvi odtrgal literarni zgodovinar Jože Pogačnik, ki je že leta 1957 zapisal, da sodobnost za razliko od predvojnega in vojnega časa, ko je imel roman poleg umetnostnih še konkretne narodne in politične namene, zahteva od literature le umetnostno funkcijo, ter iz te perspektive izrekel opomin Francetu Bevku za zgodovinsko povest *Iskra pod pepelom*.¹⁴⁴

Če pustimo ob strani včasih bolj in včasih manj prepričljivo kritiško argumentacijo, potem bo v grobem veljalo, da je šla kritiška delitev sveta na dobro in slabo polovico po nazorski ločnici. Katoliki, levičarji in svobodomisleci, vsak je hvalil »svoje« avtorje¹⁴⁵ in grajal one z nasprotnega nazorskega brega.¹⁴⁶

Današnja kritika na zgodovinsko tematiko v novitetah reagira različno. Denis Poniž v *Knjigi senc* Zlate Vokač noče prepoznati zgodovinskega romana, čeprav je poln letnic in je v njem avtorica včasih »podlegla bremenu pozitivističnih podatkov«, ker zgodovino le izrablja za izrekanje resnice o lastnem času¹⁴⁷ – uvrstitev med

¹⁴⁰ André Maurois, Opombe k zgodovinskemu romanu, *Knjiga* 1957, 273–74.

¹⁴¹ Našteti so bili Peter I. Alekseja Nikolajeviča Tolstoja, Jemeljan Pugačov Vjačeslava Jakovljeviča Šiškova, Puškin Jurija Nikolajeviča Tinjanova, Paganini Vinogradova.

¹⁴² Jože Pahor, Zgodovinski roman in Plamenica, *Nova obzorja* 1957, 504.

¹⁴³ Jože Pahor, Zgodovinski roman, estetika pa še kaj (Polemika), *Ljudska pravica* 1955, 35, 6.

¹⁴⁴ Jože Pogačnik, Nova zgodovinska povest, *NR* 1957, 159.

¹⁴⁵ France Vodnik je hvalil Alojza Rebulo (France Vodnik, Alojz Rebula, V Sibilinem vetru, *Nova mladika* 1970, 1, 31), Boris Paternu Jožeta Pahorja (*Beseda* 1951/52, 87).

¹⁴⁶ Mirko Zupančič je grajal Janka Modra (*Beseda* 1951/52, 458–59), Miklavž Prosenc Alojza Rebulo (*Beseda* 1954, 580–83), Vital Klabus Jožeta Pahorja (*Beseda* 1954, 416–20), Jože Pogačnik Ilko Vaštetovo (*NR* 1957, 338).

¹⁴⁷ Denis Poniž, Maribor, Judi in alkimija, *Razgledi* 15. 4. 1994.

zgodovinske romane bi se mu verjetno ne zdela združljiva z vseskozi pozitivno oceno artistskih kvalitiet besedila –, Matevž Kos pa ob Mikelnovem *Velikem vozu* govori o revitalizaciji klasičnega, to je finžgarjevskega zgodovinskega romana, ne da bi pri tem začutil potrebo po obnavljanju tradicionalnih kritiških zadržkov ob takem početju: tehtanje fiktivnega in izpričanega je v današnjem času, ko zgodovinopisje samo priznava svoj dolg fabulativnim postopkom, nesmiselno.¹⁴⁸

Zgodovina slovenskega slovstva¹⁴⁹ je pomembnejše slovenske zgodovinske romane seveda obravnavala, vendar bolj v okviru avtorskih opusov in literarnih smeri kot pa v okviru žanra. Pri evidentnih zgodovinskih povestih te njihove pripadnosti večkrat niti ne omenja¹⁵⁰ ali pa jim izbira drugačne vrstne oznake: Pregljevim *Tolmincem* (1915–16) sicer priznava, da se jim pozna avtorjev študij zgodovinskega romana, odloči pa se raje za oznako kolektivni in realistični roman (ZSS 6, 128), pri Carlijevih *Zadnjih dnevih v Ogleju* (1876) pa za katoliški roman (ZSS 3, 88). Za »poskus zgodovinske povesti« sta obveljala Jurčičev *Jurij Kozjak* (1864) in *Jurij Kobilja*, 1865 (ZSS 2, 285), analiza pa je bila posvečena njuni romantičnosti oz. realističnosti. Ob *Rokovnjačih* (1881) je zgodovinarjeva opomba, da ga je avtor »imenoval z isto pravico historičnega, s katero bi ga tudi lahko označil kot realističnega« (ZSS 3, 125). Kočljivost deklarativne oznake zgodovinski roman v podnaslovu ilustrira Tavčarjevo obsežno besedilo *Izza kongresa* (1905–08), ki je imelo v LZ do 14. nadaljevanja podnaslov zgodovinski roman, potem pa ga je avtor spremenil v »kroniko o kongresu«; sprememba se je zdela Antonu Slodnjaku (ZSS 4, 222–23) smiselna, ker naj bi res šlo za zaporedje realističnih in naturalističnih podob, ne pa za romaneskno kompozicijo.

Težave je povzročal Slodnjaku tudi Detelov *Véliki grof* (1885); bil je objavljen kot vodilna povest v LZ in koncipiran v nasprotju z romantičnim zgodovinskim romanom, za katerega je značilen ljubezenski konflikt v središču. Zaradi osrednje pozornosti na politične razmere časa bi bil Slodnjaku lahko zgled realizma, vendar si je v ta namen raje izbral Kersnikovega *Agitatorja*. Svoj drugi zgodovinski roman *Pegam in Lambergar* (1891) je Detela podnaslovil zgolj povest; razloge za to je našel Slodnjak v tem, da se je poleg vzgojnosti okrepil Detelov realizem, kar nas vodi k sklepu, da sta po Slodnjaku zgodovinski roman in realizem težko združljiva. Ob *Zadnji čarovnici* (1897) danes pozabljenega Frančiška Kralja je zapisal, da »ne presega tovrstne produkcije« (ZSS 4, 98), *Pod svobodnim soncem* pa je zaradi šibke psihologije in klišejskih postav, bujne fabule in zanosnega rodoljubja uvrstil med godovinske romane popularno romantične smeri (ZSS 5, 241). Zgodovinski roman je bil, če interpretiramo besedje in ton naštetih ocen, zaradi romantičnega sloga oziroma romantičnih

¹⁴⁸ *Literatura* 22 (1993), 97–99.

¹⁴⁹ Pregledana je bila Matičina *Zgodovina slovenskega slovstva* (ZSS), 2–7 (Ljubljana, 1959–71), kjer so o taki pripovedni prozi pisali Anton Slodnjak (2.–4. knjiga), Joža Mahnič (5. knjiga), Lino Legiša (2. in 6. knjiga) in Viktor Smolej (7. knjiga).

¹⁵⁰ Nič ni besed o žanru pri Malavašičevem *Erazmu iz Jame*, 1845 (ZSS 2, 171), Mandelčevi *Jeli*, 1858 (ZSS 2, 235), Jurčičevih *Kloštrskem žolnirju* in *Hčeri mestnega sodnika*, 1866 (ZSS 2, 303–04) itd.

rekvizitov, kot so silaštvo, junačenje, spletke, zarote, vohunstvo, ljubezen, ljubosumje, sovraštvo,¹⁵¹ neugledna blagovna znamka.

Delež zgodovinopisja je določal sodbo o Jurčičevem *Sinu kmečkega cesarja* (1869), ki ni dobil nagrade zato, ker je bil napisan brez raziskovanja zgodovine (ZSS 2, 308), Pleteršnikovih *Prvih dnevih drugega triumvirata* (1880), ki imajo zgodovine preveč in so prej filološki kot leposlovni spis (ZSS 3, 109), ter Jalnovih *Bobrih* (1942–43), ki so slabši tam, kjer je avtor hotel biti zvest zgodovini (ZSS 7, 361). Literarni zgodovinar je hitro pripravljen besedilu odvzeti status zgodovinskega romana, če je zgodovina le krinka aktualnih razmer, tako kot v Gregorinovem *Zavetju v pečevju* (1941–42) ali v Dularjevi *Krki umira* (1943), ki ima sicer natančen časovni okvir (ZSS 7, 360). Zavest o žanrskem korpusu so utrjevala redka sklicevanja na podobna druga besedila.¹⁵²

Pohvaljena sta bila Finžgarjev *Pod svobodnim soncem*, ki je »naš najboljši narodnotendenčni roman do prve svetovne vojne« (ZSS 4, 244) in Govekarjevo *Svitanje* (1921), ki je »eden redkih dobrih slovenskih zgodovinskih romanov«, ker je bolj organsko kot Tavčarjev *Izza kongresa* »prilичeval politične in svetovnonazorske diskurze in kulturnozgodovinske izvlečke vodilnemu epičnemu slogu« (ZSS 4, 265–67), in začuda tudi Lahovo *Sigmovo maščevanje*, 1931 (ZSS 5, 224); podobno je mogoče pozitivno razumeti omembo nacionalne tendence v Jakličevem *Srebrnem studencu* (ZSS 4, 249). Z največ kritike sta bila popisana v opoziciji s Tavčarjevo *Vita vitae meae* Kodrova romana *Luteranci*, 1883 (ZSS 3, 176) in *Kmetški triumvirat*, 1884 (ZSS 3, 184), za status žanra v literarni zgodovini pa je pomenljiva tudi zadržanost ob prvem izrecnem zgodovinskem romanu *Ivan Erazem Tatenbah* (1873), ker naj bi nastal bolj iz političnih kot iz umetniških pobud (ZSS 2, 361).

¹⁵¹ Zapisani so bili ob Reharjevih *Argonavtih*, 1943 (ZSS 7, 362).

¹⁵² Pri Budalovem *Križevem potu Petra Kupljenika* je opozorjeno na predhodne tematizacije protestantske snovi, pri Tavčarjevem *Janezu Solncu* pa na podobnost z Jurčičevo *Hčerjo mestnega sodnika*.

Nemški zgodovinski roman

Čeprav so analize slovenskega zgodovinskega romana nastajale samostojno in brez vednosti o sorodnih početjih po svetu, se monografija o slovenskem zgodovinskem romanu konceptualno in metodološko najbolj vzoruje pri innsbruškem raziskovalnem projektu nemškega zgodovinskega romana, ki sta ga pod naslovom *Projekt Historischer Roman* vodila Günter Mühlberger in Kurt Habitzel. Zadala sta si zelo stremljiv cilj, saj je količina nemškega zgodovinskega romana od začetka 1780 do 1945 s 6700 knjigami nekajdesetkrat večja od slovenskega korpusa.¹⁵³ Svojo metodo sta poimenovala z izrazi sociologija literature (produkcija, distribucija in recepcija), zgodovina žanra, zgodovina recepcije, empirični postopki, izčrpna bibliografija žanra, statistična obdelava podatkov, naslonitev na družboslovne postopke. Ne na zadnjem mestu je bil njun jasni namen predstaviti celo podatkovno zbirko, po kateri se da navzkrižno iskati, in vse razprave, ki nastajajo na podlagi zbirke, postaviti na splet, tako v besedilni obliki kot v obliki grafikonov in tabel. Zlasti slednje je zaradi privlačnega videza in zato, ker učinkovito pomete s tradicionalno navado skrivanja podatkov v naši filologiji, kar počnemo v strahu, da nam jih bo kdo pred nosom speljal za lastne obdelave, slovenskim raziskavam samo za zgled. Razlogov za privajeno slovensko stokanje o zamudništvu vendarle ni. Tudi v germanistiki so namreč take raziskave novost brez pravih predhodnikov. Presenečajo pač zato, ker bi pričakovali, da bo kaj podobnega zaradi manjšega in bolj obvladljivega korpusa nastalo najprej v okviru manjših literatur, tudi slovenske.

Slovenski zgodovinski roman je nastajal v stalni opoziciji z nemškim in tudi večina informacij o zgodovinskem romanu pri drugih narodih je prihajala na Slovensko preko nemškega posredništva, zato ne bo odveč za primerjavo pregledati nekaj podatkov o njegovi produkciji (Mühlberger in Habitzel).¹⁵⁴ Za slovensko literaturo nemški projekt ni pomemben samo zaradi primerjav (kako bi tudi bil, ko pa do srede 19. stoletja, ko je nemški zgodovinski roman praznoval že 75-letnico obstoja, slovenske proze sploh še ni bilo), ampak tudi in v prvi vrsti zaradi metodoloških spodbud.

Primerjava nemškega in slovenskega korpusa zgodovinskega romana pokaže na zanimive razlike med literarnima sistemoma. Pri zamejevanju žanra so bili tam iz praktičnih razlogov strožji: upoštevali so le izvirna besedila nekako od 50.000 besed naprej, ki so izšla v knjižni obliki, izločili vse psevdozgodovinske oz. »srednjeveške« romane (viteške, grozljive in roparske romane), v katerih ni nikakršnih zgodovinskih podatkov, in mladinske romane. Za zamejitev gradiva so uporabili definicijo Ine

¹⁵³ Začetni fond zbirke predstavlja popis 990 romanov knežje knjižnice Corvey (Habitzel in Mühlberger 1996). Napisalo jih je 324 znanih avtorjev, izšli so pri 262 založbah, o njih je 9930 zaznamkov v 51 izposojnih knjižnicah in 248 kritik v dveh izbranih časopisih ter 346 cenzurnih prepovedi iz pisarne cesarsko-kraljeve cenzure na Dunaju.

¹⁵⁴ Aufsätze und Vorträge – Studies and Lectures, *Projekt Historischer Roman* ✎.

Schabert, po kateri zgodovinski roman ne sme vsebovati avtorjevih spominov in doživetij; kljub temu so bili zajeti taki romani, ki so v podnaslovu jasno označeni kot zgodovinski. Popis so zaključili tam, kjer sem sam pred skoraj dvema desetletjema končal pregledovanje slovenske kmečke povesti, z letnico 1945.

Ker je bila zamejitev nemškega gradiva drugačna kot slovenska, je korpusa težko primerjati med seboj; slovenski upošteva tudi besedila pod 50.000 besedami, besedila, ki niso izšla v knjižni obliki, in besedila med 1945 in 2000. Če bi za zbirko slovenskega zgodovinskega romana izbrali enake kriterije kot za nemški roman, bi se na seznamu znašlo zgolj okrog sto del, razmerje med korpusoma pa bi bilo nekako 70 : 1. Ker je nemško govorečih danes 140 milijonov, slovensko govoreče pa lahko zaokrožimo na dva milijona, smemo pomirjeno reči, da je korpus slovenskega zgodovinskega romana primerljiv nemškemu. Glede na dejstvo, da se morajo manjši literarni sistemi za vzpostavitev primerljivo kompleksne žanrske strukture veliko bolj potruditi kot velike jezikovne skupnosti, ki so v boljšem položaju zaradi višjih naklad, bi pričakovali, da se bodo Slovenci v razmerju do Nemcev bolje odrezali, še posebej zato, ker je bil zgodovinski roman pri nas eminentni nacionalnokonstitutivni žanr. Tudi v številu izdanih pesniških zbirk so majhni literarni sistemi veliko bolj primerljivi velikim, kot bi lahko sklepali iz številčnega razmerja med govorcji; to je tudi pripeljalo do samodojemanja malih narodov kot »literarnih narodov«. Relativno skromno število slovenskih zgodovinskih romanov ne podpira pretirane teze o Slovencih kot izrazito literarni naciji oziroma priča o tem, kako zelo pomemben je bil zgodovinski roman tudi v nemškem literarnem sistemu.

Primerljivi so v obeh nacionalnih sistemih padci produkcije v času vojn, različni pa so produkcijski vrhovi: nemški prvi vrh v 20. stoletju je bil leta 1913 in drugi leta 1937, slovenski vrhovi pa so bili 1905, 1925–30 in 1975, torej dvakrat začuda skoraj desetletje pred nemškim, kar zelo omaje stereotipno prepričanje o zamudniškem faznem zamiku, s katerim slovenska literatura sledi literarnemu dogajanju po svetu. Padec produkcije je pri nemškem romanu zelo izrazil v času druge svetovne vojne, pri slovenskem veliko bolj tudi v času prve svetovne vojne. Tradicionalna germanistična literarna zgodovina ni poznala produkcijskih dejstev, ki jih je dokumentiral šele innsbruški projekt, in je ustvarjalne vrhove žanra na pamet in napačno postavljala v druga obdobja.

Podatki o izdajah prepričljivo zanikajo ustaljeno prepričanje, da se je zgodovinski roman rodil z Walterjem Scottom. Nemški romani so bili že pred Scottom (od 1785 dalje – August Gottlieb Meissner, Benedicte Naubert) jasno žanrsko podnaslovljeni in so se že tedaj ponašali s »scottovsko« kombinacijo fakta in ficije, po kateri se zgodovinski romani ločijo od sočasnih zgodovinskih romanc, grozljivih in viteških romanov. V zadnjem desetletju 18. stoletja je potekala v Nemčiji že diskusija o novem žanru. Poudarila je dve njegovi bistveni značilnosti, razmerje med fikcijo in faktom in »didaktične posledice za bralca«. Zgodovinski roman je želel z dodatkom fiktivnega dogajanja razširjati možnosti, ki jih je prakticirala znanstvena historiografija. Leta 1805 so se Nemci zavedli, kako je komaj še kakšen drugi žanr tako močno povezan z nacionalno kulturo kot zgodovinski roman.

Po 1810 je zgodovinski roman za eno desetletje izginil iz zavesti in se v bidermajerju pod vplivom »scottomanije« ponovno rodil ter dosegel vrh 1830. Potreba po žanru je bila tako velika, da so si iz knjižnic veliko izposojali celo romane iz 18. stoletja. Kritika je žanr sprva obravnavala naklonjeno, v veselem pričakovanju nemškega Walterja Scotta, na vrhuncu popularnosti pa so se začeli napadi nanj, pri katerih se je odlikoval mladi pesnik in profesor literarne zgodovine Robert Prutz, češ da gre za industrijo in ne za umetnost, da je preveč površen in da mu priljubljenost škoduje. Ponovno so mu renome dvignili Louise Mühlbach s 33 romani v 60. letih in Gustav Freitag (*Ahnen*) ter Felix Dahn (*Kampf um Rom*) v 70. letih. Za vznik slovenskega žanra ti zgodnji nemški datumi sicer niso važni, so pa zanimiva priča nekompatibilnosti tiste literarne zgodovine, ki izhaja iz izčrpnega popisa korpusa, s tisto, ki gradi na izbranih kanoniziranih besedilih.

V dvajsetem stoletju je popularnost nemškega zgodovinskega romana pripisati potrebi poglobljanja zavesti o pomembni zgodovinski eksistenci naroda. Delež zgodovinskega romana med drugimi žanri je rasel. Do 1920 je bil zgodovinski vsak dvajseti roman, po tej ločnici pa že vsak tretji!¹⁵⁵ Bil je tudi eden vodilnih žanrov v nemški protifašistični literaturi v eksilu, saj so emigranti v korpus prispevali 70 novih naslovov. Četrtnina teh del se še vedno ponatiskuje, medtem ko se od nacionalsocialistične romaneskne bere istega časa ponatiskuje komaj 4 % izdaj. Omembe je vredno spoznanje germanistov, da so bili vzponi in padci produkcije v veliki meri posledica razmer na knjižnem trgu, ne pa literarne kvalitete tekstov oziroma popularnosti žanra. Tudi nemški raziskovalci priznavajo, da bi za popolnejšo predstavo literarne scene morali pregledati še produkcijo in branje prevedenih zgodovinskih romanov. Empirični literarnozgodovinski podatki so popravili uveljavljeno prepričanje, da je bila prva svetovna vojna žanrska prelomnica, in potrdili kontinuiteto žanra v prvih treh desetletjih 20. stoletja.

Nemški zgodovinski roman pozna šest razvojnih faz: 1. predscottovsko 1780–1815, 2. scottovsko 1816–49, 3. obdobje brez velikih inovacij 1850–73, 4. »Gründerzeit«, tj. obdobje utemeljevanja nemškega rajha 1874–1903, 5. v obdobju moderne (1904–33) nastopi nova generacija avtorjev, 6. nacistični in emigrantski zgodovinski roman 1934–45.

Nemke so pri produkciji žanra udeležene s 17 %, napisale pa so 21 % romanov, kar je več kot pri drugih žanrih in v tem smislu podobno interesu slovenskih pisateljic za ta žanr. Čeprav sta bili v prvem obdobju dve zelo poznani, je bil tedaj ženski delež zgolj 3 %, potem je za dolga leta obtičal pri 15 % in se med 1874 in 1903, v »ženski četrtini stoletja«, dvignil na kar 27 %. V prvi polovici dvajsetega stoletja je bil povprečni delež ženskega avtorstva okrog 21 %. Ženske so bile enako uspešne kot moški, ponatiskovali pa so v glavnem moške avtorje; med ponatise je ženski delež le 5 %.

Na začetku si je zgodovinski roman za dogajalni čas prednostno izbiral srednji vek in antiko. Po 1820 je antika za pol stoletja izginila, ustanovitev nemškega imperija 1890 pa je zanimanje za antiko spet oživila. Tematizacija srednjega veka je bila popularna in prevladujoča vse do 1849, od tedaj dalje do 1880 se je zelo zmanjšala in ponovno pridobila na

¹⁵⁵ Primerljivih podatkov za slovenski zgodovinski roman nimamo.

popularnosti med 1880 in 1945. Zanimanje za ne preveč oddaljeno preteklost je bilo konstantno, še najmanj ga je bilo po prvi svetovni vojni.

Ker so bile cene knjig v prvi polovici 19. stoletja v Nemčiji in Avstriji visoke, so se knjige največ izposojale in ne kupovale. Izposojni katalogi 50 knjižnic kažejo, da je samo četrtnina knjižnic kupila več kot pol objavljenih zgodovinskih romanov in samo 8 romanov so ponujali v več kot 75 % knjižnic. Med njimi je bil tudi en roman, objavljen že leta 1808, kar kaže na dolgoročno pomembno vlogo bidermajerja pri produkciji, prepoznavnosti in priljubljenosti žanra. 40 romanov z bibliografskega seznama prve polovice 19. stoletja ni bilo najti v nobeni knjižnici. Rezultati raziskave popravljajo površno predpostavko, da so knjige popularne fikcije praviloma močno brane. Uspešna je bila samo manjšina romanov (17 % – to so tisti, ki so se pojavili vsaj v tretjini knjižnic), zelo uspešnih avtorjev in tekstov, ki jih je imela večina knjižnic, pa je bilo zgolj za picle tri odstotke. Zaradi tako močne selekcije so se morali zgodovinski romanopisci vedno znova preizkušati z novimi romani in upati, da jim nekoč uspe. Raziskava je izmerila tudi trajanje romaneskne slave: od uspešnih romanov je bila po 50–70 letih na trgu le še polovica.

Tako kot na Slovenskem nosijo tudi na Nemškem besedila iz žanra najpogostejše zgolj vrstno oznako roman. Na začetku 20. stoletja je bilo takih oznak za tretjino, po 1920 pa celo polovica. S pridevnikom »zgodovinski« sta bili v 18. stoletju popularni vrstni oznaki zgodba (*historische Geschichte*) in slika (*historische Gemälde*). Pridevnik zgodovinski se je začel standardno in prevladujoče pojavljati v kombinaciji z vrstno oznako roman (*historischer Roman*) šele po 1850 in je do 1870 doletel vsak drugi žanrski primerek. Med 1880 in 1915 je povedla vrstna oznaka povest (*historische Erzählung*). Mimo teh najpogostejših je v nemški podatkovni zbirki še 372 redkih žanrskih oznak (npr. *cerkvenozgodovinski roman*, *historično-romantična slika*), ki s pogostejšo pojavnostjo pred 1815 govorijo o nejasni žanrski zavesti na žanrskem začetku. Na ožjem izboru 990 romanov biblioteke Corvey se da razmere pri podnaslavljanju preveriti. Vrstne oznake nima samo 14 % besedil, 30 % je romanov, po 18 % zgodovinskih romanov, povesti in slik ter 9 % novel; novele in povesti so bile polovico krajše od romanov.

Raziskava je postregla s podatki o kritiški recepciji žanra, kakršnih na Slovenskem še pogrešamo. Dve tretjini recenziranih knjig spadata med uspešne romane, vendar je bil ocenjen šele vsak šesti roman!¹⁵⁶ Uspešni romani so bili ocenjeni v 57 % pozitivno, 16 % negativno, v dobri četrtini pa nevtrarno. Ocenjevalci so nenavadno veliko količino odobravanja namenili tudi romanom, ki so se pozneje izkazali za neuspešne – pohvalili so kar dobro tretjino neuspešnih besedil –, kritizirali pa jih niso nič bolj strogo kot tiste uspešne. Ocenam torej ni preveč zaupati, ker so dokazano slab napovedovalec uspeha ali pozabe romanov. Bolj kot hvala ali graja je bila pomembna dolžina ocene: 67 % uspešnih romanov ima dolge recenzije, od neuspešnih romanov pa le 11 %.

¹⁵⁶ Slovenska kritiška scena je z nemško težko primerljiva, saj je bilo recenzirano skoraj vsako knjižno izdano delo – literarna scena je bila veliko bolj odzivna in preglednejša.

Pri primerjavi s slovenskimi zgodovinskimi romani nam bo prišla prav nemška avtorska statistika. Pol avtorjev je napisalo samo po en zgodovinski roman in tako pokrilo 17 % žanrske produkcije, 36 % avtorjev je napisalo po 2–4 romane (30 % produkcije), 14 % avtorjev pa je napisalo zelo veliko romanov in prispevalo dobro polovico (53 %) produkcije. Slednji so tudi najbolj (s 66 %) zastopani v knjižnicah. Vztrajnost v žanru vodi k popularnosti. Uspešni avtorji so tisti, ki so doživeli zbrana ali izbrana dela, kar je bil preizkušen tržni koncept. V prvi skupini slučajnih avtorjev izstopajo akademiki, učitelji, zdravniki in juristi, drugačni pa so poklicni in socialni profili v zadnji skupini najplodnejših pisateljev: poklicni pisatelji, publicisti, uradniki in ženske brez poklica. Uspeh je torej zagotavljala profesionalizacija pisanja in avtorska blagovna znamka, ki je pomembno prispevala k identifikaciji.¹⁵⁷ Veliko pogostejši od uspešnega je bil neuspešni pisec zgodovinskega romana. Naklada njegovega edinega romana je bila pičlih 250 izvodov, doživel ni nobene recenzije in prodal je samo 30 izvodov. Množičnost pač ni obvezna lastnost trivialne književnosti.

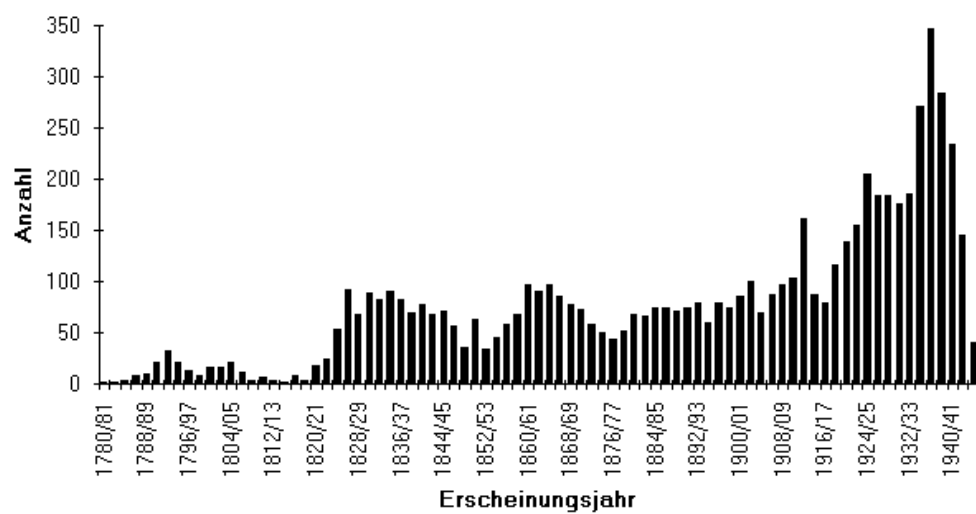
K objektivnejši predstavi kulturnega potenciala prostora, ki mu pripadamo, pomagajo podatki o pokrajinski provenienci avtorjev. Klasične nemške literarne pokrajine z največjo produkcijo so Saška, Thürinška in Brandenburg, romanov iz avstrijskih pokrajin je malo, v primerjavi s pruskimi kar štirikrat manj, in še zapozneli so. Je na mestu razlaga, da je to zaradi vzporedne konkurenčne produkcije literature v drugih jezikih avstrijskih pokrajin, češčini, poljščini ... in tudi slovenščini, ali pa je to le znak manjše avstrijske kulturne razvitosti? Zaradi Metternichove cenzure ena tretjina zgodovinskih romanov v Avstriji ni mogla iziti – posebno nezaželeni so bili iz nacionalnih razlogov nemški avtorji iz Češke¹⁵⁸ – in v času restavracije najuspešnejši zgodovinski romani avstrijskemu bralcu niso bili na voljo. Sicer pa za uspešnost romanov pokrajinsko poreklo njihovih avtorjev ni bilo odločilno, z izjemo avstrijskih knjižnic leta 1848, ko so se bralci poudarjeno zanimali za »svoje« avtorje.

Iz drugih virov dopolnimo sliko nemškega zgodovinskega romana še za čas po 1945. Tik po vojni tja do zgodnjih 50. let je beležil vzpon, recepcijo žanra pa so določale slabe izkušnje, ki so jih imeli v drugi svetovni vojni Nemci z zgodovino, in nazorska prevzgoja (»Umerziehungsdiktat«), ki so je bili deležni po njej. V 60. in 70. letih je do zgodovinskega romana vladalo nezaupanje, ki se mu je uspel izogniti le biografski roman, in se je razblinilo šele ob izidu romana *Ime rože* Umberta Eca 1980. Proti koncu tisočletja pa kritika, spodbujena s postmodernistično obnovo žanra, že govori o renesansi zgodovinskega romana. Tako kot pri preteklih vzponih je tudi tokrat pri nas porast produkcije opazen že nekaj let prej, od 1975 dalje.

Grafikon 3: Produkcija nemškega zgodovinskega romana

¹⁵⁷ Pri nas pade v oči velik delež objav pod psevdonimom.

¹⁵⁸ Nenavadna ugotovitev! So jim objavo morda preprečili slovanski cenzorji?

Vir: Mühlberger in Habitzel 2001

V katerih časih se dogaja slovenski zgodovinski roman

Bibliografije in pregledi zgodovinskega romana po svetu so pogosto urejeni po času in zgodovinskih dogodkih, ki jih romani postavljajo pred bralca, začenši s prazgodovino in antiko ter z zaključkom pri romanih, ki tematizirajo nedavno preteklost. V naši akademski tradiciji, ki daje prednost bolj zapletenim urejevalnim principom, smo se od take preproste klasifikacije radi vzvišeno odvrčali. Ker pa pride klasifikacija romanov po dogajalnem času še kako prav bralcem žanra, preglejmo po teh kriterijih še slovensko daljšo pripovedno prozo z zgodovinsko tematiko.¹⁵⁹ Pregled bo organiziran kronološko po stoletjih, v naslednjem poglavju pa po žanrskih tipih. Natančnejše žanrske oznake besedilom niso dala stoletja, ampak zgodovinske osebnosti, dogodki in pojavi v teh stoletjih (pokristjanjevanje, Turki, Uskoki, celjski grofje, čarovnice, skrivne združbe itd.). Osebne in rodbinske usode ter lokalna zgodovina niso vezani na točno določena stoletja.

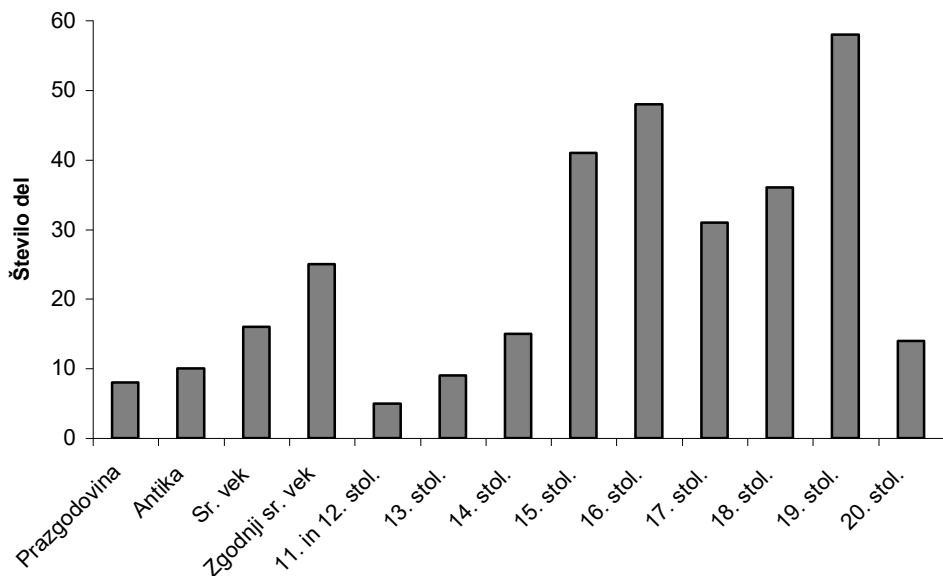
Popis slovenskih zgodovinskih pripovedi po stoletju, v katerem se dogajajo, pokaže,¹⁶⁰ da se jih največ (60 naslovov ali 19 %) dogaja v 19. stoletju. Najbrž 19. stoletje ni popularno zato, ker bi bilo tako bogato z zgodovinskimi dogodki, ampak zaradi scottovskega izuma umeščanja pripovedi v bližnjo preteklost in še bolj seveda zaradi nacionalne relevantnosti tedanjih zgodovinskih dogodkov; 19. stoletje je namreč stoletje konstitucije slovenstva. Na drugem mestu je 16. stoletje z osemindesetimi povestmi, tesno sledi 15. stoletje, medtem ko sta 17. in 18. stoletje manj pripovedno dražljivi, zato se takrat dogaja le 31 in 36 povesti. Podobna merjenja so znana za nemški zgodovinski roman (Mühlberger in Habitzel).¹⁶¹

Grafikon 4: Zgodovinske povesti po predstavljenih obdobjih

¹⁵⁹ Dogajalnemu času so v zbirki slovenskega zgodovinskega romana namenjena tri polja. V prvem so izpisane letnice, izrecno omenjene v besedilu, v drugem polju posplošitev v stoletje, v tretjem po možnosti natančnejši podatki o pripovedovalčevem gospodarjenju s časom. V dodatno pomoč sta še polji z imeni nastopajočih ali omenjenih zgodovinskih osebnosti in znanih zgodovinskih dogodkov ter polje z nalepko žanrski tip, kjer je natančnejše žanrsko ime teksta, oblikovano pogosto prav na podlagi dogajalnega časa.

¹⁶⁰ Analiza je bila opravljena pred leti in je zajela besedila od začetka do 2000, ki so vključena v podatkovno zbirko; besedila zadnjih devet let so bila upoštevana samo kot ilustrativno gradivo.

¹⁶¹ Količina nemških zgodovinskih romanov je bila prevelika, da bi lahko dogajalni čas določili po stoletjih, kakor je to brez velikih muk mogoče pri slovenskem. Nalogo so poenostavili tako, da so ločili med tremi kategorijami: stari vek, srednji vek in moderni čas, zato številke niso ravno primerljive.

Običajno je dogajanje v povezavi z eno glavno osebo in pokriva ozek časovni izsek v življenju te osebe ali največ celo njeno življenje. Kak ducat avtorjev pa se je odločilo v romanu zaobseči čim širši časovni pas. Eni so to storili v obliki uvodnega zgodovinopisnega poročila, potem pa so se posvetili času osrednje osebe (Mimi Malenšek, *Noriška rapsodija*, 1968), drugi so po kosih predstavili dve stoletji ali tri, kakor jih pokrivajo zaporedne generacije v rodbinski kroniki ali sagi (Jože Dular, *Krka pa teče naprej*, 1983, Bogdan Novak, *Lipa zelenela je*, 1990-), tretji pa so skušali nekako povzeti večji del slovenske zgodovine: začeli so z naselitvijo ali celo prej in končali s sedanjostjo. To početje je lahko blizu zgodovinopisju (Ivan Matičič, *Živi izviri*, 1937, Jože Moškrič, *Domovina*, 1989), prav pa pride tudi komično distanciranemu odnosu do lastne preteklosti (Damir Feigel, *Brezen*, 1931, Milan Lipovec, *Slovenci pod jelševo brezo*, 1984).¹⁶² V časovno širino se zateče tudi eksperimentiranje z žanrom (Lev Detela, *Kraljev kip*, 1970, Drago Kuhar, *Prekmurska zgodba*, 1997). Še bolj zanimive so kombinacije oddaljenih si stoletij, ki naj pokažejo nespremenljivost človeka skozi čas. Taka dela, ki vzporedno razvijajo dve ločeni zgodbi iz različnih stoletij, nastajajo šele od 70. let 20. stoletja dalje, zlasti pa v 90. letih. Gre za renomirane avtorje: Dimitrij Rupel, *Maks*, 1982, Dušan Merc, *Galilejev lestenec*, 1996, Feri Lainšček, *Skarabej in vestalka*, 1997, Igor Škamperle, *Kraljeva hči*, 1997, deloma tudi Drago Jančar, *Zvenenje v glavi*, 1998, in Saša Vuga, *Na rožnatem hrbtu faronike*, 1999.

Naslednjim tridesetim besedilom ni mar za letnice in si mora bralec sam pomagati z grobo oceno stoletja ali s še bolj splošno časovno oznako, npr. prazgodovina, srednji vek. Besedila ne dajejo nobene opore za natančnejšo določitev oddaljenosti preteklega

¹⁶² Humorna dimenzija je v podnaslovu izpostavljena le enkrat (»vesela povest iz ljubljanske preteklosti«), sicer pa sta humorne zgodovinske povesti pisala še Miroslav Malovrh in Rado Murnik.

časa. S stališča scottovskega obzorja zgodovinskega romana bi morali ta dela izločiti kot psevdohistorična, vendar naš pogled na zgodovinski roman noče biti tako togo selektiven in vključuje tudi ta del korpusa. Z devetimi povestmi, ki nosijo tipične podnaslove *povest iz starih časov* (4), *povest iz davnine* (2), *povest iz davnih časov*, *starodavna zgodba* tvori jedro te skupine pripovednik Jožef Urbanija, ki je objavljал v podlistku časopisa *Domovina* v dvajsetih in tridesetih letih.¹⁶³ Njegove srednje dolge pripovedi iz davnine z naslovi tipa *Dedinja treh gradov* (1931) ali *Dedinja grajskih zakladov* (1934) bi se lahko dogajale kjer koli in v vsakem času, ki smo ga pripravljeni sprejeti pod začetno oznako »nekoč«. Družbo mu delajo posamezna besedila Frana S. Finžgarja (*Gozdarjev sin*, 1893) in Franceta Bevka (*Burkež gospoda Viterga*, 1931), morda bi sem lahko uvrstili celo Jurčičevega *Jurija Kozjaka* (1864) in *Janeza Gremčiča* (1996). V grobem bi jih lahko uvrstili med pripovedi o kar najširše pojmovanem srednjem veku, tj. kot srednjeveške povesti. Razumljivo je, da z letnicami niso opremljeni dogodki iz prazgodovine (Radivoj Rehar, *Semisiris*, 1936, in *Argonavti*, 1943, Janez Jalen, *Bobri*, 1942–43, Feri Lainšček, *Skarabej in vestalka*, 1997). Namesto datiranih zgodovinskih dogodkov je tu več mitologije.

V nadaljevanju se bomo sprehodili skozi stoletja in pregledali, katere dogodke, osebe ali dogajanje so tematizirali zgodovinski romani in katerim žanrskim tipom so dali ime. Natančneje pregledani žanrski tipi bodo v naslednjem poglavju obravnavani posebej. Stoletja med prazgodovino in 5. stoletjem so antika, stoletja od 6. do 15. stoletja srednji vek in od 16. stoletja dalje novi vek. Čas grške in rimske kulture pokriva dober ducat romanov o antiki, v zgodnjem srednjem veku se je z jedrom okrog 8. stoletja dogajalo naseljevanje in pokristjanjevanja – romani o antiki ter povesti o naselitvi in pokristjanjevanju so popisani v poglavju o žanrskih tipih.

11. in 12. stoletje sta bila za slovenske pripovednike neoprijemljiv čas. Ferdo Kleinmayr (*Po krono, dekle in vino*, 1934) je šel po snov v Rim, Vladimir Bartol je za roman *Alamut* (1938) po snov segel v daljni Iran – oba sta se pridružila tistim redkim, ki postavljajo dogajanje v prostore, ki s Slovenci nimajo nikakršne zveze. Ivan Lah v *Angelinu Hidarju* (1922) in Dimitrij Rupel v *Levjem deležu* (1989) sta popisala potovanje angleškega kralja Riharda Levjesrčnega (vladal 1189–99) s 3. križarske vojne nazaj domov skozi naše kraje, kjer ga ujamejo in zapro podaniki cesarja Henrika VI. Ivan Zorec se je ob 800-letnici stiškega samostana razpisal o težavah pri njegovi ustanovitvi, z nadaljnjimi zvezki pa pomagal pri utrjevanju žanrskega tipa samostanske povesti.

Od zdaj naprej je vsako naslednje stoletje dokumentirano z več zgodovinopisnimi dejstvi in tako tudi pripovedno bolj obvladljivo. Leta 1927 so tri dela literarno proslavila 700-letnico smrti Franciška Asiškega (France Bevk, Marija Kmet, Ksaver Meško), v prvem desetletju 21. stoletja se jim pridružuje še romansirana hagiografija Franciška Jeranta. Tita Kovač-Artemis je tematizirala staro srbsko zgodovino (*Štefan Dečanski*, 1974). V **13. stoletje** je umestil dva od svojih romanov popularni podlistkarski pisec in urednik liberalskega dnevnika *Slovenskega naroda* Miroslav Malovrh. Na *Devinski skali* (1905) dramatično prikazuje propad samostojnega plemiča

¹⁶³ Avtorjevo bibliografijo je objavila Bernarda Rovtar v *Slavi* 7/2 (1993/94), 172–92.

na zahodni slovenski meji. Pohvaliti je treba, da se je avtor izognil sicer pogosti skušnjavi romantičnega fabriciranja junakove prezgodnje nacionalne zavesti. Malovrhov *Osvetnik* (1906) pripada skrivnostnostnim zgodovinskim povestim, obema pa je skupna tema maščevanja. Če izvzamemo žanrsko sporne svetniške legende okrog sv. Frančiška, je 13. stoletje v žanrskem smislu v znamenju viteškega in usodnostnega romana Miroslava Malovrha.

Povesti o **14. stoletju** skorajda sistematično pokrijejo vse slovenske pokrajine. V polovici primerov je čas omenjen že v podnaslovu: *povest iz 14. stoletja ali roman iz 14. stoletja* – tako enoumno ni čas določen za nobeno drugo stoletje –, zato morda ni bilo potrebe, da bi to produkcijo natančneje žanrsko opredelili. Za Slovence ga je odkril novomeški profesor teologije Ivan Janežič z romanom *Gospa s Pristave* (1894), ki govori o materi cesarja Ernesta Železnega, vojvodinji Viridi Visconti. Dogaja se med člani habsburške vladarske rodbine v Milanu in drugih krajih severne Italije, na Dunaju, v Gradcu in v Švici, njen zadnji konec pa je umeščen na Pristavo pri Stični na Dolenjskem. Roman se odlikuje po dolžini, saj se približuje 100.000 besedam obsega in je najdaljši slovenski zgodovinski roman 19. stoletja. Z nacionalnega stališča se zdi izbira oseb in dogajališč eksotična, z domovinskega stališča pa ne več: za zvezo z domovino, vdano Habsburgu, skrbijo v daljnji Lombardiji nemški vitezi iz naših krajev, zlasti s simpatijo predstavljeni Herman Celjski; Celjani namreč tedaj še niso bili habsburški rivali. Literarna zgodovina z romanom na hitro opravi, najbrž zato, ker je avtor jurčičevsko idejo zvestobe lastni naciji nadomestil z idejo zvestobe avstrijski vladarski hiši. Avtorju je treba vendarle priznati, da je zgodovino Habsburžanov – zlasti biografijo vdove avstrijskega vojvode Leopolda, lepe in častihlepne, na starost pa spokorjene in radodarne Viride Visconti, dobrotnice samostana v Stični – literariziral tekoče in zanimivo drugače, kot smo zgodovinskega romana navajeni iz Jurčiča. Za Janežiča¹⁶⁴ je prostor slovenske zgodovine v smislu deželnega patriotizma širši in svetlejši kot pri Jurčiču: to je zgodovina na Slovenskem, tudi če so jo ustvarjali neslovinci.

Eno zadnjih besedil v seriji je Toneta Peršaka *Vrh* (1986) – o umetniku, ki je prišel poslikat cerkev¹⁶⁵ v okolico Ptuja na Štajerskem. Dva romana s koroškim dogajališčem (*Stoji na rebri grad, Božja planina*) je prispeval emigrantski pisatelj Metod Turnšek; oba sta bila izdana za mejo, pri Slomškovi založbi v Celovcu in v Gorici leta 1965.

Najpomembnejše besedilo te skupine je Bevkova¹⁶⁶ trilogija *Znamenja na nebu* z dodanim četrtem delom, romanom *Človek proti človeku* (1927–30), ki je pokazala, kaj

¹⁶⁴ Zanimivi mož je menda napisal tudi zgodovino Stične, pa mu jo je neki nemarni dijak na vlaku izgubil.

¹⁶⁵ Umetnika imajo za glavno osebo tudi *Soha svetega Boštjana* Franceta Bevka (1928), *Umirajoče duše* Ilke Vašte (1929), *Čubejska prigoda* Milana Lipovca (1972) in še vrsta biografskih romanov; ne glede na zgodovinskost snovi jih je v diplomski nalogi na ljubljanski slovenistiki leta 1994 popisala Nataša Pirih.

¹⁶⁶ France Bevk (1890–1970) se je rodil v Zakojci nad Cerknim, v šolo je hodil v Gorici, bil do 1. svetovne vojne učitelj po primorskih krajih, po vojni, ki jo je preživel na vzhodni fronti, pa kulturno-politični aktivist v Gorici in okolici. Italijanske oblasti so ga večkrat zaprle, 1943 je šel v partizane in prevzel visoke funkcije, po vojni je bil med drugim predsednik parlamenta in član akademije. Najobsežnejši del njegovega opusa so sicer kmečke povesti (v tem žanru na Slovenskem nima

se je v tem času dogajalo na zahodni slovenski meji, na Primorskem. France Bevk je po številu naslovov drugi, po obsegu zgodovinskega opusa pa četrti najproduktivnejši avtor žanra. V zgodovinskih povestih popisuje, tako kot Pregelj, zgodovino Tolminske.

Bevk je pritegnil bralca s pripovedno verziranostjo in sugestivnostjo. Srečno je izpolnil vrsto zahtev, ki jih pisatelju zastavlja žanr: spretno fabuliranje zgodovinskih dejstev, ki se sicer rada osamosvojijo v pusta zgodovinopisna poglavja, slikovitost časa in prostora (gradovi, trubadur, vohuni, vojske, ugrabitve deklet), ki jo strogi kritiki (npr. Koblar) radi odpravijo z obtožbo romantizma, v resnici pa gre za temeljno žanrsko zahtevo, in občutek za verizem zgodovinskega prizorišča, ki deluje potujevalno in daje besedilom specifično zgodovinsko vzdušje. Gradil je na konfliktih med kmetstvom in gospodo, vendar ne tako kot roman na temo kmečkih uporov. Bevkova zgodovinska povest nacionalnim in stanovskim družbenim konfliktom jemlje ostrino in jih skuša razlagati tudi na biološki in osebni podlagi; k taki interpretaciji nagovarja že naslov *Človek proti človeku*. Slovenci bodo preživel, če se bodo odpovedali želji po moči in oblasti. Alternative so v duhovniškem stanu, pesništvu in potepuštvu.

Med zgodovinskimi dogodki 14. stoletja izstopa umor oglejskega patriarha, druge zgodovinske osebe pa so iz srbske dinastične rodbine, plemiške rodbine Ortenburžanov na Gorenjskem, iz vrst goriških grofov in Habsburžanov. Ker nobena tema in snov izrazito ne prevladujeta, je med žanrskimi oznakami najpogostejša splošna oznaka srednjeveška povest. Nekaj je lokalnozgodovinskega interesa, zlasti v povezavi z romarskimi kraji in romarsko tematiko (Metod Turnšek, Josip Lavtižar, Stanko Lapuh). O zapoznelih pokristjanjevalskih podvigih v odročnih primorskih dolinah sta poročala Joža Lovrenčič (*Cesta in njen voz*, 1929) in France Bevk (*Umirajoči bog Triglav*, 1930), morda celo z mislijo na skorajšnjo 600-letnico dogodka.

15. in 16. stoletje sta zgodovinsko bolj zanimivi kot prejšnja in kasnejša. S **15. stoletjem** se slovenska zgodovinska povest začne, saj je sem postavil Franc Malavašič prvo daljše slovensko besedilo z zgodovinsko tematiko, *Erazma iz Jame* (1845). Tudi najbolj popularno besedilo žanra v 19. stoletju, *Mlinarjev Janez* (1859) Ferda Kočevarja spada sem. In povrh zveneči naslovi, ki so nam ostali v spominu iz šolskega berila, Jurčičevi povesti *Jurij Kozjak* (1864) in *Hči mestnega sodnika* (1866) ter Sketova *Miklova Zala* (1884). Več kot enkrat so se tega obdobja lotili France Bevk, Fran Detela, Oskar Hudales, Josip Lavtižar in Zlata Vokač. V 15. stoletju sta se pripovednikom ponujali vabljiva tematika turških bojev in boja grofov Celjskih za oblast; manj produktivna je bila tematika izгона Židov iz Maribora (Zlata Vokač, *Marpurgi*, 1985, in *Knjiga senc*, 1993). Rebulovo pisateljsko pozornost je v romanu *Zeleno izgnanstvo* (1981) pritegnila zgodovinska osebnost humanista Eneja Silvija Piccolomini, kasnejšega papeža Pija II., ki je kot kardinal in svetovalec cesarja Friderika III. pripomogel k ustanovitvi ljubljanske škofije leta 1462. Domišljijo je buril »roparski vitez« Erazem Predjamski (po Francu Malavašiču se ga je lotil še Saša

konkurenta), bolj pa je znan kot mladinski pisatelj in kot borec za nacionalne pravice Slovencev na Primorskem (*Kaplan Martin Čedermac*, 1938). Zgodnja dela je oblikoval v jasni ekspresionistični maniri, kasneje pa je pripovedne postopke poenostavil, jih pripel na razgibane zgodbe in jih namenil množičnemu bralcu.

Vuga). Med dogajališči je bil še posebej privlačen grad Rebrca (Rechberg) pri Železni Kapli (pri Metodu Turnšku in Ožbaltu Ilaunigu).

16. stoletje je po zgodovinski pameti že v novem veku oziroma v modernem času, kakor so to označili Nemci, v slovenskem zgodovinskem romanu pa je po pripovednih temah tesno povezano s 15. stoletjem in kakšnega preloma časa ni občutiti. V 16. stoletju se dogaja velik del romanov Antona Kodra, Lee Faturjeve, Ivana Tavčarja, Jožeta Pahorja, Ivana Preglja in Mimi Malenškove pa nekaj Josipa Jurčiča in Miroslava Malovrha. Nadaljevali so s turško tematiko, pridružili pa so se Uskoki, kmečki upori in tematika verskih spopadov med protestanti in katoliki.

Liberalski pisci so še posebej radi svoje pripovedne energije sproščali ob protestantski tematiki 16. stoletja. Naštejemo lahko čez 24 besedil, ki se dotikajo protestantske tematike, tako izrecno, da jim je tema dala natančnejšo žanrsko oznako, pa 12 pripovedi. V naslovu so luteranci trikrat, v podnaslovu pa je tematika imenovana samo enkrat. Vrh tega žanrskega tipa je Pregljev *Bogovec Jernej* ■ (1923). Protestantska tematika skoraj v celoti zapolnjuje korpus povesti, ki bi mu lahko nadelo zbirno ime povesti o verskih spopadih. Po zaslugi Ivana Preglja je del tega korpusa mogoče uvrstiti tudi pod nalepko duhovniške povesti oz. povesti z duhovnikom kot glavno osebo. Odnos slovenskega zgodovinskega romana do tega obdobja je bil dvojen: liberalno pripovedništvo ga je kazalo kot plemenito opozicijo katolicizmu, ta pa mu je sicer priznaval kulturni pomen, nikakor pa ne konstruktivne vloge v nacionalni zgodovini. Protestantska epizoda v slovenski zgodovini skupaj z drugimi verskimi temami, pokristjanjevanjem, kasnejšimi krščansko-turškimi boji, čarovniškimi, romarskimi in misijonarskimi zgodbami, je dala snov številnim slovenskim zgodovinskim pripovedim. Pričakovanje verske tematike v žanru so obilno usmerjali že naslovi in podnaslovi,¹⁶⁷ podobno je bila napovedana tudi kmečka uporniška tematika 16. stoletja.

Jurčič se je kmečkih uporov le dotaknil, njihov glavni pripovedni glasnik je postal Jože Pahor. Pomorske bitke Turkov, Benečanov in Uskokov, ki so dale barvo njegovemu romanu *Serenissima* (1928), so bile med zgodovinskimi romanopisci priljubljene že prej, v *Strahovalcih dveh kron* Miroslava Malovrha (1907) in *Za Adrijo!* Lee Faturjeve (1909). Biografska podružnica zgodovinskega romana je našla zanimive vse pomembne osebnosti 16. stoletja: avtor prve slovenske knjige Primož Trubar nastopa v sedmih besedilih, protireformacijski škof Tomaž Hren v petih¹⁶⁸ in glasbenik Jacobus Gallus v dveh.

¹⁶⁷ Podnaslovi: *iz časov Kristusovih, iz časa pokrščevanja Slovencev, ob 400-letnici prikazanja Matere božje, ob 800-letnici cistercijanskega samostana v Stični, višarska povest, verska slika našega naroda, iz časov lutrovske reformacije, o škofu (2), o župniku, o očetu [= patru]; naslovi: Božja sodba, Božja planina, Beli menihi, Blagovestnika Slovanov, Gospod ga je klical, Anno Domini, Inkvizitor, Jutri čez Jordan, Legende o svetem Frančišku, Licenciat Janez, Plebanus Joannes, Kri mučencev, Mati božja dobrega sveta, Rabi Jehuda, Zadnji Rabin v Ljubljani, Šentjoški gospod Šimen in njega sodobniki, Thabiti kumi, Vojnimir ali Poganstvo in krst, Luteranci, Zadnja luteranka, Zadnji lutrovci na Vipavskem, Zaljubljeni kapucin, Le eno je potrebno, Libera nos a malo.*

¹⁶⁸ Hren je naslovna oseba v kratki pripovedi *Kranjski apostol*, ki jo je Ivan Pregelj objavil v *Koledarju Mohorjeve družbe* 1913. Gre za precej nefabulativno pripoved, ki vendar ohranja

17. stoletju so posvetili svoje pisateljske sile Ivan Tavčar, Ilka Vašte, Peter Bohinjec, Ivan Lah, Mimi Malenšek in Anton Ingolič. V tem stoletju se dogajajo prvi izrecni slovenski zgodovinski roman Jurčičev *Ivan Erazem Tattenbach* (1873), Tavčarjeva *Visoška kronika* (1919) in Draga Jančarja *Galjot* (1978). Ker dogajalnega časa niso pretresale kakšne večje in vseobsežne zgodovinske ujme, je bilo stoletje primerno za lokalne zgodovinske teme. O ljubljanskih zgodovinskih homatijah oz. o zgodbah iz življenja ljubljanskega meščanstva prebiramo v Tavčarjevem romanu *Janez Solnce* (1885–86) in Bohinjevi povesti *Najmlajši mojster* (1896), Železna Kapla dobi spomenik v *Stesnitvi* Florjana Lipuša (1995). Bralca, zainteresiranega za lokalno zgodovino, želijo pritegniti že prav na začetku teksta, v naslovu ali podnaslovu z omembo kraja (*Bled, Brixen, Dunaj, Krka*). Dokaj je čarovniške tematike (20-krat, od tega skoraj polovica tako opazno, da dá žanrsko ime).¹⁶⁹ Stoletje sta na Slovenskem zaznamovali osebnosti polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja (1641–93), ki je bil avtor najpomembnejše knjige tega stoletja, 3500 strani obsežne lokalne enciklopedije z naslovom *Die Ehre des Herzogthums Krain*, in štajerskega sodelavca v zaroti grofov Zrinjskih in Frankopanov proti Habsburžanom, Ivana Erazma Tattenbacha (1631–71).¹⁷⁰ Na tuje eksotične kraje naleti bralec v romanu o afriškem duhovniku in politiku Akomfuju Anočiju. Verski boji se sicer še nekajkrat pojavijo, vendar se je protestantska tematika v glavnem že zaključila, podobno se odmikajo tudi kmečki upori in soočenja z brezbožnimi Turki in roparskimi Uskoki, ki so bili značilni za zgodovinsko pripovedništvo z dogajanjem v stoletjih prej.

Na teme **18. stoletja** so več povesti zmogli napisati Josip Jurčič, Miroslav Malovrh, Ilka Vašte, Janez Jalen, Vladimir Kavčič, v prvi vrsti pa Ivan Pregelj. Zanimivih zgodovinskih osebnosti, primernih za romaneskno oživitev, je bilo v tem času že več. Primorski duhovnik, pesnik in gospodarstvenik Valentin Stanič (1774–1847) je bil tudi pomemben alpinist (prvi je osvojil nemški Watzmann in bil drugi na najvišji avstrijski gori Grossglocknerju. Anton Janša (1734–73), sicer gorenjski bakrorezec, se je vdinjal pri Mariji Tereziji za cesarskega čebelarja, šel past čebele v dunajski park Augarten in o njih napisal odmevno nemško strokovno knjigo. Prevajali so jo v druge jezike, samo v slovenščino kar trikrat. Prvi njen prevajalec je bil gospodarsko podjetni duhovnik iz Komende Peter Pavel Glavar (1721–84), nezakonski sin malteškega viteza in cerkvenega dostojanstvenika Pietra Giacoma Testaferrate; Glavar je moral za svojim očetom prav na Malto, da je lahko doma dobil mašniško posvečenje. Romanopisce sta zanimala tudi topniški strokovnjak in matematik Jurij Vega (1754–1802), ki je umrl skrivnostne smrti, in Anton Muznik (1726–1803), ki ga je za prvega zdravnika Goriške imenovala Marija Terezija, sam pa je napisal modro latinsko knjigo o goriškem

skrivnostno predzgodbo in skesanje grešnika/ce. Glavna oseba je Hrenov kaplan, ki reši mlado vernico protestantskega vpliva.

¹⁶⁹ V devetih povestih so čarovnice v prvem planu.

¹⁷⁰ Tattenbachovo življenje je bilo že pred Jurčičem (morda je tega k objavi v *SN* 1873 celo spodbudila 200-letnica Tattenbachove usmrtnice v Gradcu 1671) zanimivo za nemške pisatelje: J. Hammer-Purgstall, *Die Gallerin auf den Riegersburg* (1845), J. Erben, *Die St. Aegidiuskirche in Graz: Vaterländisch-historische Erzählung* (1857), Franz Isidor Proschko, *Erasmus Tattenbach* (1873). Tudi tu je bila romanom dodana obilica arhivskega gradiva.

podnebu ter uvedel cepljenje ljudstva proti kozam. Razgibano življenje sta imela kipar Francesco Robba (avtor »vodnjaka kranjskih rek« pred ljubljanskim magistratom) in misijonar Janez Krstnik Mesar, ki je služboval na daljnem Kitajskem.

Osemnajsto je bilo prosvetljeno stoletje, zato je bilo zadnji čas tudi na Slovenskem zaključiti s sežiganjem čarovnic: v povestih sta bili zažgani tako le dve (*Zadnja čarovnica*, 1897, *Zadnja na grmadi*, 1925). *Zadnja na grmadi* Frana Jakliča je povest o zadnjem čarovniškem procesu v Ribnici leta 1701. O njem je Anton Lesar leta 1864 v knjigi *Ribniška dolina na Kranjskem* poročal v posebnem poglavju z naslovom Poslednja čarovniška pravda v Ribnici; sodnijske zapiske s procesa je že prej poslovenil liberalni politik in graščak Karel Rudež. Menda je Jaklič začel snovati povest že leta 1895, vendar ga je leta 1897 z obdelavo iste teme prehitel Francišek Kralj, ki je pod psevdonimom A. Zdenčan v *Zori* objavil »povest iz leta 1701« *Zadnja čarovnica*.¹⁷¹

Lokalnozgodovinski interes je po zaslugi Ivana Preglja postavil v ospredje Tolminsko 18. stoletja, biografska pripoved pa se je prav tako zaradi Pregljeve pisateljske produktivnosti izenačila z duhovniško biografijo. Več avtorjev je dogajanje svojih romanov preselilo v oddaljene eksotične kraje. Ko pustimo ob strani misijonske povesti, ostane v literarnozgodovinskem spominu delo Andreja Hienga *Obnebj metuljev*.

Hieng je v *Obnebj metuljev* (1980) zgodovinski roman razbremenil včasih že kar naporno vztrajne prisotnosti Slovencev kot glavnih oseb in tipične slovenske problematike, saj si je za glavno osebo izbral španskega uradnika v venezuelskem mestu Caracas med leti 1780–92 in 1835–39. Nezgodovinsko sporočilo romana, ki ga skuša z naslovnim simbolom metulja zajeti naslov, je v spoznanju nedoumljive protislovnosti življenja, v neobvladljivih kombinacijah trpljenja in ljubezni, nasilja in lepote. Zaradi oblikovne (jezikovne in kompozicijske) stremljivosti, zaradi sugestivne atmosfere in enigmatične sporočilnosti je roman doživel ugoden kritiški odziv in postal celo šolsko berilo.

Reforme Jožefa II. so zlasti z ukinitvijo samostanov boleče dojmile na slovenske katoliške avtorje zgodovinskih povesti; nestrinjanje s to razsvetljsko politično potezo je v četrti knjigi tetralogije *Beli menihi*, ki nosi naslov *Izgnani menihi: Samostan ob razpustu* (1937), jasno izrazil Ivan Zorec, o razpustu samostana v Velesovem pa je pisal Lojze Ilija (*Zadnja velesovska nuna*, 2006).

19. stoletje je najpogosteje obravnavano stoletje. Čeprav z zgodovinskimi dogodki ni bilo tako nabito kot srednji vek in 16. stoletje, pa je bilo prelomnega pomena za rojstvo naroda. Pisatelji so imeli za tematizacijo 19. stoletja na razpolago dovolj zgodovinopisnega gradiva in osebnih pričevanj. Po več del so temu obdobju namenili Fran Jaklič, Ilka Vašte, Gustav Strniša, Anton Slodnjak, Marijan Marolt, Bernard Ambrožič, Mimi Malenšek, Tita Kovač in Ivan Sivec. Med žanrskimi tipi je na prvem mestu biografska pripoved z več kot dvema ducatoma del, ki obravnava poglobitve

¹⁷¹ Jaklič je zgodovinske vire uporabljal precej svobodno, kar je zmotilo tudi kritiko povesti v *Ljubljanskem zvonu*, ki se je zanimala le za zgodovino čarovniških sodb, ne pa za literarne lastnosti povesti.

umetniške in kulturnozgodovinske osebnosti tega časa: Vodnika, Zoisa, Staniča, Ciglerja, Prešerna, Bleiweisa, Slomška, Trdino, Jenka, Jurčiča, Levstika, Barago, Cankarja.

Na meji med 18. in 19. stoletjem se je dogajalo 12 slovenskih povesti o ilirskih provincah – vsaj še enkrat toliko pa se jih je z Napoleonom in s Francozi na Slovenskem ukvarjalo ob robu. Začel je Fran Detela, radi pa so imeli to tematiko še Miroslav Malovrh, Ilka Vašte in Gustav Strniša.¹⁷² Detelova povest *Hudi časi* (1894) se dogaja v času francoske okupacije v Novem mestu leta 1809. Detela se ni hotel opredeljevati za enega ali drugega gospodarja, njegov namen je bil moralna presoja obnašanja ljudi ob zamenjavi oblasti, povedal je zgodbo o dvoličnosti avstrijskega uradništva pod francosko okupacijo in o kazni zanj.

Tema ilirskih provinc je rojevala neobičajno dolga besedila (npr. Govekarjevo *Svitanje*, 1920–21). Francoska okupacija se je tesno povezovala s temo rokovnjačev in s temo kmečkih uporov – oboje je bilo ljudska reakcija na ekonomsko stisko, ki jo je prinesla vojna. Bralec bo v teh besedilih prebral kaj o Napoleonu Bonaparteju in o tedanji francoski vojaški in upravni eliti v Ljubljani z maršalom Marmontom na čelu. Odnos pisateljev do francoske okupacije je bil dvojen, sovražen na strani Avstriji zvestih katolikov in naklonjen na strani liberalcev, ki so v njej videli napoved slovenske politične samostojnosti.

Lokalna zgodovina pride na vrsto šestkrat, skoraj vedno le ljubljanska. Trije romani so v podnaslovu izrecno locirani v Ljubljano 19. stoletja.¹⁷³ Zaradi časovne bližine dogajanja se zgodovinska atmosfera tekstov izgublja in ogroža njihovo žanrsko prepoznavnost. Revolucionarno leto 1848 je izrecno predmet dveh romanov,¹⁷⁴ prav tako kongres svete alianse v Ljubljani leta 1821¹⁷⁵ in ljubljanski potres leta 1895.¹⁷⁶ Skromno frekvenco imata delavska tematika (stavka, razvoj železarstva)¹⁷⁷ in misijonarstvo. Žalostna mehiška avantura cesarja Maksimilijana v letih 1864–67, ki je preko poročil njegovih slovenskih vojakov meksikajnarjev odprla rojakom okno v svet tako kot poznejše ameriške izseljenske zgodbe, se je v slovenski prozi pojavljala le epizodno, poudarjeno samo v Ruplovem romanu *Maks* (1982). Ker kompozicija knjige ne omogoča uvrstitve nikamor drugam, naj dobi tri odstavke tukaj.

Glavna oseba zgodovinar Baldad je profesor na ljudski univerzi, potem ko je bil na zgodovinskem inštitutu zaradi politične neprimernosti suspendiran. Proučuje življenje habsburškega nadvojvode in nesojenega mehiškega cesarja Maksimilijana Ferdinanda,

¹⁷² Še druga dela tega žanrskega tipa: Miroslav Malovrh, *Pod novim orlom* in *Ljubezen Končanove Klare* ter *Zaljubljeni kapucin*, Ivan Lah, *Brambovci* (1910), Lea Fatur, *Komisarjeva hči*.

¹⁷³ *Iz ljubljanske preteklosti, ljubljanska zgodba, o ljubljanski in ižanski revoluciji*. Na zgodnejšo Ljubljano kaže samo še en podnaslov: *roman iz baročne Ljubljane*.

¹⁷⁴ Fran Jaklič, *Peklena svoboda, povest o ljubljanski in ižanski revoluciji leta 1848* (1926) in Mimi Malenšek, *Marčni veter, freska iz pomladi narodov* (1988).

¹⁷⁵ Ivan Tavčar, *Izza kongresa* (1905–08), in Mira Mihelič, *Cesta dveh cesarjev* (1981).

¹⁷⁶ Jani Virk, *1895, potres* (1995) in Kajetan Kovič, *Profesor domišljije* (1996). Tretji tekst o tem dogodku, *Potresna povest* (1903) Frana Maslja Podlimbarskega zaradi časovne bližine pripovedi in dogajanja ni zgodovinski.

¹⁷⁷ Janko Kač, *Moloh* (1936), Anton Ingolič, *Ugasla dolina* (1956), Mimi Malenšek, *Vigenci* (1957–58).

ki je nekaj časa bival na gradu Miramar pri Trstu in tudi pri nas novačil vojake – meksikajnarje – za prevzem oblasti v Mehiki. V spopadu z Benitom Juarezom je bil poražen in ustreljen. Baldad jemlje svoj zgodovinarski študij preveč zares: ustanovi društvo maksistov, večinoma katolikov, ki so državi politično nasprotni, in zaljubi se v Saro, hčerko sorodnika Maksimilijanovega osebnega zdravnika. Braniti se mora pred bebastimi ovadbami, odvzamejo mu potni list in nazadnje najde smrt v trku z avtom dunajske registracije, v katerem verjetno sedi njegova zaročenka Sara.

Roman je zrasel iz besedne igre z imeni cesarja Maksa, filozofa Marxa in boga vojne Marsa.¹⁷⁸ Prepletata se dve časovni ravni, tista sedanja zgodovinarja Baldada, ki raziskuje Maksimilijanovo življenje, in 19. stoletje. Smrt glavnega junaka Baldada sovpade z dvema »cesarskima« pogreboma, Titovim leta 1980 in Maksimilijanovim v vloženi zgodbi, in tako poveže oba časovna pramena. Liberalni Maksimilijan¹⁷⁹ in njegova žena Charlotte sta bila spodbudna za razvoj slovenske nacionalne zavesti, ki pa je ostala brez široke podpore, tako da so morali njeni reprezentatni v emigracijo, tako kot so morali po drugi svetovni vojni v zdomstvo prozahodno usmerjeni slovenski politični disidenti. Sporočilo je nedvoumno: razmere za približanje evropskemu zahodu še niso zrele.

Konflikte, ki jih v romanu sproža idejna in politična opozicija med vzhodom in zahodom pa severom in jugom, dopolnjujejo nadaljnje opozicije med zgodovino in prihodnostjo, med zadovoljnostjo z obstoječim in nergaštvom. Oblikovno je roman umetelno zastavljen. Izmenično si slede poglavja v tretji osebi, ki poročajo o Baldadovih poteh, in poglavja, v katerih policijski špicelj in nekdanji Baldadov študijski kolega Elija Erjavec prebira Baldadove zgodovinarske zapiske in druge dokumente, najdene na njegovi delovni mizi. V dveh vmesnih poglavjih avtor reflektira svoje romanopisno prizadevanje (npr. eminentno žanrsko vprašanje razmerja med dokumentom in fikcijo) in nelagodno slovensko mesto v jugoslovanski državi, ki ustreza konfliktnemu razmerju med zahodom in vzhodom. Citirani zgodovinski in drugi dokumenti so sprva jasno ločeni od fiktivnega zgodbenega dela, proti koncu pa meje med njimi ni več čutiti in dokument sam dobiva status fikcije. Baldad je v bibličnem izročilu eden od treh Jobovih prijateljev,¹⁸⁰ ki Joba neuspešno skušajo prepričati o smiselnosti trpljenja. Njim nasproti stoji Elui, ki je kritičen do Jobovega nerazumevanja božje besede. Ko potegnemo vzporednice s personalom romana *Maks*, se znajdemo pred provokativno sporočilno uganko: ali je potem le antagonist ovaduh Elija Erjavec (Elui) tisti, ki ima prav, ne pa pretirano načelni Baldad, do katerega je bralec že razvil simpatijo? Baldad nesrečno konča zato, ker ne zna ločevati med dokumentom in fikcijo in ker po donkihotsko vse jemlje preveč zares.

¹⁷⁸ Med besedne igrice sodi tudi razporeditev imen personala tako, da se imena in priimki pozitivnih oseb začenjajo na B ali M (Basch, Baraga, Baldad), negativnih pa na E (Elija, Erjavec). Tudi sicer je roman poln dogodkovnih in osebnih paralelizmov. Avto, v katerega se zaleti Baldad, je tipa BMW, kar v kontekstu številnih besednih iger romana nikakor ni slučaj.

¹⁷⁹ Prim. še zgodovinski strip *Meksikajnarji* (2006) risarja Zorana Smiljanica in scenarista Marijana Pušavca o cesarju Maksimilijanu Ferdinandu (1832–1867), ki so ga opisovali tudi kot »Kristusa 19. stoletja«. O mehiškem nacionalnem junaku Benitu Juarezu, ki je strmoglavil cesarja in obračunal z njim, piše z demokratično simpatijo v svojih pustolovskih romanih Karl May.

¹⁸⁰ Rupel je na temo Jobovega trpljenja napisal tudi dramo.

Ob kritičnem odzivu na roman preseneča, da se je s problemom odnosa med faktom in fikcijo, značilnim za žanr in za roman *Maks*, ukvarjala ena sama kritika, to je kritika Františka Benharta v reviji *Sodobnost*. Kritike je bolj zanimala ideja dela, ki jo je avtor nakazal v naslovu in v uvodnih odstavkih, tj. odnos med intelektualcem in množico, med pisateljem in oblastjo. Manj so premišljali o drugih velikih temah, ki so jih napovedovali moti k poglavjem: rojstvo slovenske narodne zavesti, problem emigracije, vloga vere v slovenski politiki in projekt skupne Evrope.

V 20. stoletju se dogaja manj kot dvajset pripovedi. Njihovi avtorji so mlajšega datuma, zato lahko sem postavim tudi partizanski in vojni roman avtorjev, ki so se rodili po vojni oziroma so bili v času vojne otroci in jim je zato vojna izkušnja oddaljena (Bogdan Novak, *Lipa zelenela je*, 1990-, Andrej Capuder, *Rapsodija 20*, 1982, za čas tik pred drugo svetovno vojno Drago Jančar, *Severni sij*, 1984, Dušan Merc, *Jakobova molitev* in *Čista ženska*). Po zaslugi izredno obsežnega Novakovega opusa se zdi, da je za obdelavo 20. stoletja najprimernejši žanrski tip rodbinska saga. Sledi biografija osebnosti tega časa: literarno so bili portretirani general Rudolf Maister, ki je vodil boje za severno mejo in Sloveniji priboril Maribor (Jože Hudales je napisal o njem kar dva romana), pisatelja Ivan Cankar (Anton Slodnjak, *Tujec*, 1976) in Slavko Grum (Milan Dekleva, *Zmagoslavje podgan*, 2005) ter slikar Grohar (Janez Kajzer, *Macesen*, 1978).¹⁸¹ Sistematično pokriva pomembne slovenske zgodovinske osebnosti Ivan Sivec, iz 20. stoletja Jožefa Plečnika, Maksima Gasparija, Janka Mlakarja, Karla Destovnika Kajuha, odkriva pa tudi nove, prej neznane osebnosti, npr. etnologa Janka Benigarja in pustolovca Antona Standerja. Opazno se pojavljajo življenjepisi cerkvenih dostojanstvenikov, ki kandidirajo za status mučenca ali svetnika (Lojze Kozar, *Mučenec ob Muri*, 2008, Frančišek Jerant, *Goreči škof*, 2008). Veliki zgodovinski dogodek 20. stoletja je bila prva svetovna vojna (Kajetan Kovič, *Pot v Trento*, 1994), vendar so jo večinoma romansirali sodobniki, tako da z izjemo najbolj svežih del (Valerija Skrinjar-Tvrz, *Bosna in Soča*, 2002) ne pripada žanru zgodovinskega romana.

¹⁸¹ Ivan Grohar (1887–1911). Podobno kot Rupel tudi Kajzer na koncu romana navede seznam uporabljenih zgodovinskih virov in seznam literature o slikarju, ki jo je prebral.

Žanrski tipi

Besedila žanrskega korpusa so v analizi dobivala natančnejše žanrske oznake, ki smo jim tako kot pri kmečki povesti dali ime žanrski tipi. Zapisano je bilo skoraj 50 različnih oznak, vendar je takih, ki se pojavljajo po večkrat, manj. Da bi bila slika dinamike žanrskih tipov v razmerju do stoletij čim preglednejša, je v tabelarnem prikazu samo dvanajst najpogostejših oziroma najbolj profiliranih.¹⁸²

Najštevilčnejši žanrski tip zgodovinskega romana je biografski roman z jedrom v življenjepisih osebnosti 19. stoletja. Biografskih romanov oz. literariziranih (romansiranih) biografij je skupaj 75, kar predstavlja vsaj 21 % vsega korpusa zgodovinske povesti. Sledijo lokalnozgodovinske povesti (največ iz življenja ljubljanskega mesta) z jedrom med 17. in 19. stoletjem in turške povesti z jedrom dogajanja v 15. in 16. stoletju. Rodbinska kronika z jedrom v 19. stoletju, vendar z razvojnimi potencialom, ki ji težišče počasi seli v 20. stoletje, spominja na biografski roman, s to razliko, da gre pri biografiji za znane zgodovinske osebnosti, tu pa za niz človeških usod skozi več rodov zgodovinsko neizpostavljene rodbine. Srednjeveška povest je precej obsežna skupina besedil, ki ji zaradi nejasne datacije in mešanice motivov in tem, značilnih za srednji vek (čarovnice, vitezi, gradovi, samostani), ni mogoče najti ustrežnejšega imena – dogajajo se tam nekje v 14. in 15. stoletju in jim v spodnji razpredelnici ni bilo mogoče upoštevati. Povesti o naselitvi in pokristjanjevanju se odvijajo v zgodnjem srednjem veku, rodbinska kronika je praviloma umeščena v nedavno preteklost. Povesti o verskih bojih z jedrom v luteranski tematiki imajo standardno dogajališče v 16. stoletju, povesti o Uskokih so locirane v 17. stoletje, kmečki upori v 16. stoletju in tudi pozneje.

Manjše skupine besedil, pa vendar dovolj prepoznavne in vztrajne, da so zahtevale natančnejše žanrsko ime, so nastale na teme antike, čarovnic, viteštva, skrivnih združb (zlasti rokovnjačev), kmečkega življenja v zgodovini, z duhovnikom v glavni vlogi ali so poudarile temo ljubezni – zgodovinska dimenzija je pri slednjih pogosto obrobna. Tu so še za Slovence specifične teme celjskih grofov, upora štajerskega plemstva proti Habsburžanom in francoske okupacije. Tista posamezna besedila, ki jih odlikuje zgodovinska načitanost avtorjev in obilje zgodovinopisnih podatkov, imajo ne glede na čas, ki ga popisujejo, in žanrski tip, ki mu pripadajo, dodatno formalno oznako profesorski romani. Nekateri žanrski tipi bodo v nadaljevanju popisani natančneje.

¹⁸² Ker je bilo posamezno delo lahko vključeno v dve kategoriji, ker marsikatero delo ni bilo uvrščeno, najnovejša pa sploh ne, imajo številke zgolj primerjalno vrednost. Mimo žanrskih tipov, ki so v nadaljevanju podrobneje obdelani, so prišle v poštev še mitološka, fantastična, svetopisemska, misijonarska, starokrščanska, grajska, samostanska, cehovska, ubežniška, kmečka, piratska, židovska, izseljenska, psihološka, humoristična ... zgodovinska povest. Iz stilističnih razlogov so v nadaljevanju v naslovih podpoglavij imena žanrskih tipov turška povest, uskoška povest, čarovniška povest ... zamenjanje z metonimičnimi Turki, Uskoki, Čarovnice itd.

Tabela 1: Žanrski tipi zgodovinske povesti v času

Stol.	Nase lit. + pokri stjan.	Versk i boji	Biogra fska	Rodbi nska	Vitešk a	Lokal nozgo d.	Turšk a	Ljube zensk a	Uskoš ka	Uporn iška	Čarov niška	Kmeč ka	
>5.	1	2											3
6.–13.	14	2	5	1	5								27
14.	3	1	2	1	1	3	1						12
15.		0	3	1	4	7	17	6	1	3	1		43
16.		10	6	3	1	3	15	6	5	8	2	2	61
17.		7	5	1		16	2	2	11	3	4	5	56
18.			10	6		16		6	1	5	2	3	49
19.			32	11		13		3		5	0	7	71
20.			12			4		4			1	2	23
	18	22	75	24	11	62	35	27	18	24	10	19	345

Antika

Roman o antiki je edini večji žanrski tip slovenskega zgodovinskega romana z neslovenskimi temami. Glede na to, da je imel žanr nalogo kazati na junaško ali nesrečno usodo lastnega naroda v preteklosti, oboje z namenom mobilizirati nacionalne energije v sedanosti, je ta žanrski tip nekakšna izjema. Ukvarjanje z neslovenskimi temami bi bilo s stališča osnovne žanrske funkcije luksuzno akademsko početje, če ne bi bilo tudi to instrumentalizirano za dosego nacionalnih političnih interesov. Akterji niso Slovenci, v polovici primerov se sploh ne dogajajo v naših krajih, v preostali polovici pa samo deloma. Razlogi za eksistenco romana o antiki na Slovenskem so protislovni. Po eni strani je bil oblastni in poganski ali sektaški Rim simbol zla in vsega preživetega (romani Carlija, Bohinjca, Lovrenčiča, Miheličeve izpričujejo očitno simpatijo do staroselcev, podjarmljenih od Rimljanov), po drugi strani pa se je skozi posvojitve antične tematike demonstrirala slovenska kulturnost, z Rebulovimi besedami: »Kolikor smo Slovenci kulturnen narod, je grško-rimska antika tudi naša.«

Trije od avtorjev so bili po poklicu profesorji zgodovinarske stroke oz. klasični filologi (Maks Pleteršnik, Joža Lovrenčič, Alojz Rebula) in so s svojo zgodovinopisno načitanostjo v obilici zapolnili strani romanov, tako da pripovedi ustrezajo tudi oznaki proforskega romana. Poklicni in nazorski profil avtorjev ustreza oznaki katoliški izobraženec in pove veliko o z značaju tega žanrskega tipa. Naši romani o antiki zaobsegajo obdobje od drugega stoletja pred štejetjem vse do 5. stoletja.¹⁸³ Mlajši del tega časa je močno zaznamovan s tematiko zgodnjega krščanstva in bi zato del antičnega korpusa mirno lahko uvrstili med zgodnjekrščanske romane. Romani o antiki so izhajali v velikih časovnih presledkih, v katerih bi utegnili zavest o posebnem žanrskem tipu

¹⁸³ Antika se na zahodu »uradno« zaključi leta 476, ko je germanski vojvoda Odoaker odstavil rimskega cesarja Romula Augustula, na vzhodu pa traja še do smrti bizantinskega cesarja Justinjana I. leta 565.

precej zbledeti, če je ne bi krepilo sočasno branje tujejezičnih romanov tega tipa in njihovih prevodov.

Začelo se je z *Zadnjimi dnevi v Ogleju*, »romanom iz petega stoletja« (1876) Alojzija Carlija Lukoviča, ki popisuje vdor Atilovih Hunov v antično Aquilejo leta 453, kasneje pomembno kot sedež cerkvene oblasti za velik del slovenskega etničnega ozemlja južno od reke Drave, in brezupni boj krščanskega mesta za obstanek v času barbarskih vpadov v Oglej. Carli je diferenciral žanrska pričakovanja, ki jih je s številnimi zgodovinskimi povestmi oblikoval Josip Jurčič, v smer krščanskega romana, saj mu ni šlo za nacionalno, ampak za versko problematiko. Oglej bi bil lahko sicer tudi v jedru nacionalnega interesa, saj je bil poleg Salzburga center, ki je versko obvladoval največji del slovenskega ozemlja, vendar Carlija ta del zgodovine ni zanimal.

Slovaropisec Maks Pleteršnik je v povesti *Prvi dnevi drugega triumvirata* (1880) literariziral svoje obširno zgodovinsko znanje o antičnem času, o katerem je sicer predaval in pisal razprave. S tem je želel rimsko zgodovino približati širšemu krogu bralcev in demonstrirati svojo izvedenost v zgodovinskih rečeh. Zgodba pripoveduje o tem, kako leta 43 pred štetjem vojskovodja Mark Antonij na čelu drugega triumvirata tiransko zatre republikansko opozicijo in umori njene predstavnike z govornikom Ciceronom na čelu. Glavne vloge vendar nimajo izpričane zgodovinske osebe, ampak je v središču nesrečna ljubezenska zgodba med Ciceronovim učencem Maniusom in Atilijo, hčerko politično nasprotnega senatorja.

Pod rimskim orlom Petra Bohinjca (1900) se dogaja v antični Ljubljani pod cesarjem Tiberijem, ki je leta 16 še nosila ime Emona. Zgodba pripoveduje o uporih slaboplačanih vojakov, ki jih hujska neodgovorni pesnik Pecenij in jih končno pomiri domači vojak Kalvencij v imenu pravičnosti in zvestobe obstoječi oblasti. Seveda ne manjka tudi ljubezenske zgodbe s srečnim koncem. Kalvencijevi nevesti je ime Oklacija in je bogata hči vrhniškega magistra.

Za utrjevanje žanrske zavesti sta zaslužna dva romana Joža Lovrenčiča iz konca 20. in začetka 30. let, po umetniški stremljivosti pa pripada prvo mesto Rebulovemu *V Sibilinem vetru* (1968).¹⁸⁴ Latinist Joža Lovrenčič se je pri pisanju »romana iz rimske prošlosti« *Publius in Hispala* [?] (1927) po profesorski navadi skoraj v celoti oprl na zgodovinske vire. Vznemirjal ga je problem spolne razbrzdanosti, še bolj pa najbrž problem verskih sekt. Rebulov filozofski roman *V Sibilinem vetru* [?] se dogaja v času cesarja Marka Avrelija in rimskih vojn s Kvadi, Parti in Sarmati. Glavni junak Nemezian živi po krščanskih principih (ne zanimata ga lastnina in zunanja slava, skuša biti dober in pravičen), vendar do konca ne sprejme krščanstva, čeprav ni nobenega dvoma, da s svojim plemenitim obnašanjem, s komplimenti kristjanom (kristjani imajo čut za organizacijo, mysticizem, gorečnost, vestnost pri delu, družinskost, odprtost za druge itd.) in z druženjem z njimi dela reklamo za krščanstvo. To je potrjeval rokopisni začetek romana, preden je pisatelj tendenčno izraženo krščansko idejo po ženinem

¹⁸⁴ Ostali romani z antično snovjo so: Joža Lovrenčič, *Anali izumrlega naroda* (1931–32), F. S. Šegula, *Rabi Jehuda* (1932), Mimi Malenšek, *Noriška rapsodija* (1968), Mira Mihelič, *Tujec v Emoni* (1978).

nasvetu pred natisom prikril.¹⁸⁵ Obsežni roman mimo usode glavnega junaka zapolnjujejo popisi številnih človeških usod in značilni rebulovski ekstatično čutni popisi lepote narave in zasebnih vsakdanjosti, ki jih postavlja v izrecno opozicijo z uveljavljenim pojmom zgodovine:

Čutila sva: če je bilo kaj zgodovina, potem je bilo to, da so s stropa dišala zelišča in da je zajec cvrčal na ognju in da je velika materna peč pekla kruh za človeka – samo to je mogel biti edini smiselni tok skozi čas, ta pohod ponižnih in nedolžnih, svetih reči, v katerih ni bilo zavrtnosti (220).

Rebulov slog prepoznavamo po velikem deležu in kopičenju posamostaljenih pridevnikov na -ost: npr. *navpičnost, izvirnost, razmahnenost, pristnost, prsatost*, sicer pa so mu zgodovinske podobe pretveza za kritično izrekanje o sočasni politiki.

Zadnja besedila v verigi so Jožeta Rodeta *Spopad pri Mrzli reki* (2001), Leva Detele *Jantarska zveza* (1998), Vinka Korošaka *Veliko sonce nad Evropo* (1999) in Lucijana Vuge *Prah preteklosti* (2006). S slednjimi tremi se začenja (z upoštevanjem Franca Jeze, *Moč ljubezni*, 1967, pa nadaljuje) serija t. i. venetskih romanov. Domoljubni verniki venetske teorije proti »uradnemu zgodovinopisju« vneto propagirajo prepričanje, da se Slovani niso naselili v osrednji Evropi šele v 6. stoletju, ampak naj bi bili kot staroselci pod imenom Veneti ali Vendi tu in še mnogo bolj proti zahodu že stoletja prej.¹⁸⁶

Naselitev in pokristjanjevanje

Blizu 20 besedil prežemata temi naseljevanja Slovanov in Slovencev od 6. stoletja dalje ter njihovega pokristjanjevanja. Žanrsko bi jih lahko označili za romane o naselitvi Slovencev,¹⁸⁷ kot staroslovenski oz. staroslovanski roman in kot roman o pokristjanjevanju.¹⁸⁸ Jedro dogajanja teh pripovedi je v 8. in 9. stoletju, s tremi besedili se zavleče v 11. stoletje, z nadaljnjimi tremi pa celo v 14. stoletje in tako briše šolsko ločevanje zgodnjega srednjega veka od visokega in poznega srednjega veka.

Povesti o naseljevanju so povesti o slovanskih prednikih. Skupaj z uskoškimi povestmi je to tisti del slovenskega zgodovinskega pripovedništva, ki se je opiralo na slovensko-slovansko sorodstvo, da bi z njim zagotovilo varno nacionalno eksistenco. Zgodovinska povest je dvome v sposobnost preživetja naroda zaradi njegove

¹⁸⁵ O genezi romana sta pisatelj in njegova žena Zora Tavčar pripovedovala v televizijski reportaži na TV SLO 1 Lučke Jenčič, ki je bila na sporedu 3. in 10. 2. 2000.

¹⁸⁶ O naselitvenih teorijah in »venetskih« imenih za Slované ter Slovence glej članek The Slavs Leopolda Lénarda v *The Catholic Encyclopedia* in geslo ter pogovorno stran h geslu Veneti na slovenski Wikipediji .

¹⁸⁷ V podnaslovu je tako označen samo enkrat: *povest iz časa naselitve Slovencev*.

¹⁸⁸ V podnaslovu spet samo enkrat izpričano: *izvirna povest iz časa pokrščevanja Slovencev*.

maloštevilčnosti kompenzirala z naslonitvijo na mnogoštevilne slovanske prednike in sorodnike. Tema naseljevanja je s temo pokristjanjevanja tesno povezana.

Žanrski tip uvaja Jurčičevim nedokončani »historični roman« *Slovenski svetec in učitelj* (1886), z dogajališčem v veliki meri zunaj današnjega slovenskega ozemlja. Zgodovinski dogodek je zmaga moravskega kneza Svetopolka nad Franki v 9. stoletju in pot nadškofa Metoda v Regensburg, kamor je šel braniti slovansko bogoslužje. Pisatelj je navduševal ideal velike slovanske države in enotnega slovanskega naroda v Evropi, ki je bil v zgodovinskem času, ko slovansko in slovansko še nista bila ločena, uresničljiv: »Noben narod v Evropi ni tako velik, kot je narod slovanski.« Govori o panonskih, moravskih, severnih in grških »Slovenih«, ki so bili predhodniki poznejših slovanskih narodov. Čas interpretira kot dobo »velikanskih trudov in naporov za samostalnost slovenskega rodu, za svobodo slovenskega imena«. Slovanskim knezom je šlo za lastno cerkev, ker so se tako nadejali ohraniti neodvisnost od Nemcev, Nemci pa so računali »kakor že prej večkrat z uspehom na slovansko neslogo in medsebojno slovansko malostno osebno zavist« in zanetili usodni spor med moravskim knezom Rastislavom (846–870) in njegovim nečakom vojvodo Svetopolkom iz Nitre.

Jurčič poudarja, sklicujoč se na starocerkvenoslovansko legendo iz Šafarikove redakcije, ki pravi, da »vsi Solunjanje čisto slovanski govore«, da sta bila Ciril in Metod Slovana in ne Grka, kakor pričajo zgodovinski viri. Od Kopitarja je prevzel tezo, da se je pred njima uporabljala glagolica, ki sta jo z grško pisavo oplemenitila do cirilice. Obžalujoč za Slovence izgubljeno priložnost idealizira vzhodno krščanstvo kot cerkev, ki temelji na ljubezni, za razliko od zahodnega krščanstva, ki mu gre le za enotno državo.¹⁸⁹ Krivdo za žalostno dejstvo, da velika slovanska država v Evropi ni mogla obstati dalj časa, je Jurčič pripisal pohotnosti in nekulturnosti vojskovodje Svetopolka.

Čeprav Jurčič romana *Slovenski svetec in učitelj*, ki ga je nameraval izdati v obliki trilogije ob 1000-letnici Metodove smrti, ni dokončal, ga je Anton Slodnjak označil s superlativi (»morebiti najizvirnejše in najzanimivejše, kar si je je Jurčič sploh zamislil in napisal«) ter trdil, da ima »značaj in sijaj umetnine«.¹⁹⁰ Skromno število ponatisov (izhajali so samo v okviru avtorjevih zbranih del) pa govori o njegovem zelo omejenem dometu.

Nedokončana »polabska povest« ali kasneje »baltiška povest« v treh delih *Naš stari greh* [I], *V smrtni senci* [II] in *Vineta* (1903–05) Matije Prelesnika je seznanjala slovenskega bralca z življenjem severnih, polabskih ali baltških Slovanov v 11. stoletju. Avtor v epopeji, ki jo je podpisal s psevdonimom Bogdan Vened, pripoveduje, tako kot večina povesti na temo pokristjanjevanja, o nemško-slovanskih vojnah in o usodnosti slovanske nesloge ter odklanjanja krščanstva. »Naš stari greh« je v slovanski

¹⁸⁹ Ciril in Metod sta stranski osebi še v vrsti povesti, ki se dogajajo na Slovenskem, med njimi je, čeprav mohorjanka, izrazito nacionalno spodbudna Ivana Vuka »povest iz davnih dni« *Zorislava* (1913). Še: Stanko Cajnkar, »povest iz 9. stoletja« *Sloven iz Petovije* (1955), Zora Piščanc, *Blagovestnika Slovanov* (1978), Vinko Korošak, *Nadškofove ječe* (2000). V zadnjem ustvarjalnem obdobju se je romana o Cirilu in Metodu lotil tudi Ivan Pregelj, vendar je uspel napisati in objaviti samo odlomek iz njega: *Lebupha: Študije za roman Levovi iz Soluna* (DS 1930).

¹⁹⁰ Anton Slodnjak, *ZSS* 3, 96–101.

neveri, da bi krščanstvo omogočilo samostojno slovansko državo. Pripovedovalec je obilno in čustveno komentiral dogajanje in ogorčeno kritiziral nemške zgodovinopisce, ki so o Slovanih pisali vse najslabše in jim od lepih lastnosti priznavali samo gostoljubnost.¹⁹¹ Zgodba je na kratko takale: Bodriški nadknez Gotšalk želi s hčerino poroko okrepiti krščanstvo v svoji državi, čeprav se zaveda, da le-to prinaša s seboj nevarnost nemške oblasti. Ljudstvo se upre krščanstvu in začasno celo zmaga, zmago pa spremlja pripovedovalčeva človeška simpatija, vendar obenem tudi grenko spoznanje, da je sprejem krščanstva nujen za obstanek Slovanov. V tem smislu je krščanski interes zaupan deklici Slavini, ki naj z Gotšalkovim sinom Henrikom v tretji knjigi poskrbi za njegovo uveljavitev.¹⁹²

Politično sporočilo trilogije je presenetljivo pragmatično. Poganski Bodriči so sicer vojaško zmagali, vendar je prostor, kjer so prebivali, danes trda nemška dežela in le še imena krajev pričajo o nekdanji slovanski moči (Lübeck za nekdanji Ljubek, Rügen za nekdanje slovansko otoško svetišče Rujan). Nauk, da bi se bilo treba v imenu preživetja obnašati drugače, manj radikalno – načelnost v politiki pač ne pripelje daleč –, je živo kontrasten sočasni liberalski literaturi, polni političnih in moralnih kategoričnih imperativov.

Finžgarjeva »povest davnih dedov« *Pod svobodnim soncem* (1906–07)¹⁹³ pripoveduje o junaškem slovanskem mladcu Iztoku, ki se je priučil vojnim spretnostim v Bizancu, današnjem Carigradu ali Istanbulu, rešil svoj rod avarske nadvlade, zamajal pokvarjeno cesarsko oblast in med svoje ljudi zanesel krščansko blagovest. Anton Slodnjak ga je pohvalil kot »naš najboljši narodnotendenčni roman do prve svetovne vojne«, ¹⁹⁴ danes pa je mladinsko berilo. Ker je bil dovolj ponatiskovan in prebiran, ¹⁹⁵ je kljub relativno skromnemu številu izrecnih narodnospodbudnih izjav še najbolj delal reklamo za slovansko in jugoslovansko idejo. Slovanske značilnosti so ponos (»Naprodaj nismo Sloveni nikdar«), odkritost (»Sloveni ljubimo glasno«), moralni čut (»Sloveni obešamo sramotno znamenje na dom verolomnic«), lepota, zdravje in moč, gon po svobodi in demokratičnost. Vojaško uspešni glavni junak se ves čas boji, da se ne bi pregrešil proti kolektivnemu modelu odločanja. Edina velika napaka Slovanov je nesložnost in tendenca romana je, da jo odpravi: »Bratje, tako mi naših bogov, ne prepirajmo se! Združimo se na maščevanje naših očetov in bratov!«.

¹⁹¹ Slovenski romanopisci so radi pograbili vsako drobno pozitivno omembo Slovanov in jo ponavljali toliko časa, da je postala mit. Mitizacijo slovanske gostoljubnosti je bilo prebrati že v Vraničevem *Mahmudu* (1869): »Vsaj gostoljubnost znači Slovana sploh« (349).

¹⁹² Antonu Slodnjaku roman ni bil všeč, ker naj bi pretiraval z zgodovinskimi podatki.

¹⁹³ Ker se dogaja v času in prostoru cesarja Justinjana I., mu nekateri pripisujejo značaj romana o antiki.

¹⁹⁴ ZSS 4, 244.

¹⁹⁵ Po zaslugi izbire romana za obvezno šolsko berilo je ponatisov romana veliko, blizu 30, tudi v časopisih, v elektronski obliki in v brani izvedbi na zgoščenki. Miloš Mikeln ga je priredil za oder, preveden in večkrat natisnjen je bil v srbohrvaščino (1931, 1953, 1976), slovaščino (1935, 1948, 1974), češčino 1928, francoščino 1946, ruščino 1970, španščino 1974, prevodi v nemščino, italijanščino in angleščino pa so ostali v rokopisu. Skupna naklada romana je bila okoli 200.000 izvodov.

Roman je nastal iz narodnega patosa in iz skrbi za nacionalno prihodnost spričo velikega izseljevanja. V prelomnih zgodovinskih trenutkih je njegovo sporočilo vedno znova doživljalo aktualizacijo in instrumentalizacijo v nacionalnospodbudne in državotvorne namene. Knjižni natis leta 1912 je ponujal zgodovinsko vzporednico balkanskim vojnami proti Turkom, ponatisi po drugi svetovni vojni so vleкли paralele z narodnoosvobodilno zmago, novo branje mu je zagotovila tudi slovenska vključitev v Evropsko unijo 2004. Ta nedavna aktualizacija obuja problematični slovenski ambivalentni odnos do civilizacijskih sprememb. Na deklarativni ravni seveda navija za slovensko vključenost v Evropo in jo predstavlja s podobo življenja *pod svobodnim soncem*, v resnici pa gre za vključevanje s figo v žepu. Zgodba je namreč s poudarjanjem nacionalnih vrednot in s sovražnim odnosom do tujega nadvse neprikladna za artikulacijo sodobnih evropskih idej. V šoli ga berejo, ker vse podreja »ohranitvi naše kulture«, ohranjanju identitete in večanju samospoštovanja naroda, kar utrjuje modele kolektivne identitete 19. stoletja in je daleč od vrednot, na katerih se utemeljuje današnja Evropa. Glavni junak Iztok od civilizacije brez zadržkov sprejme samo krščanstvo, sicer pa gre v službo Bizancu zato, da se bo priučil učinkovitim vojnimi tehnikami. Ko imperiju zvito izmakne, kar mu ustreza, se vrne k svojemu plemenu: imperij bo porazil z njegovim lastnim orožjem. Prav tako nezaupljivo vstopa v Evropo današnji konservativni Slovenec. Evropo razume kot preizkušnjo slovenske samobitnosti in je na preži, da pobegne nazaj v zavetje rodovnega, takoj ko bi se evropski prosvetlenski cilj znašel v krizi. S takimi nezanesljivimi člani si bo Evropa težko pomagala. Sodobno šolsko branje romana se povrh sramuje Finžgarjeve različne jugoslovanske države in jo anahronistično razume kot boj za slovensko državno samostojnost.¹⁹⁶

Vislavina odpoved Lee Faturjeve, »povest iz druge švedsko-poljske vojske« leta 1655 (1912), zapolnjuje mesto sovražnika Slovanov s Švedi, motiv slovanske nesloge pa ilustrira s konfliktom med poljskima rodbinama revnih plemičev Zjemblincev in bogatih Čerskih, ki se v vojni eni postavijo na stran švedskega kralja poljske krvi Karla Gustava X., drugi pa na stran poljskega kralja Jana Kazimirja. Na zgodbeni ravni gre za motiv Romea in Julije ali ljubezni dveh iz sprtih rodbin. Med nacionalnimi sovražniki se sicer najdejo plemeniti posamezniki (švedski poveljnik Unterštjerna se zaljubi v Poljakinjo Vislavo), ki bi s poroko utegnili pomiriti mednacionalne spore, vendar zgodovinska usoda odloči drugače. Politično programske izjave v povesti, ki je izšla v katoliški zbirki Slovenske večernice, so diametralno nasprotne liberalnim: slovanstvo je neločljivo povezano s katolicizmom in nasprotno vzhodni cerkvi.

»Iz nebrzdanosti poljskega plemstva se izcimi pogin naše tako slavne in močne Poljske [...] In na kaj se opro sosedni slovanski rodovi, če pade Poljska, bran severnega suženjstva, južne nevere? Veš, da nismo pozabili moške pisem, da gre še poročilo med narodom: O bratstvu vseh en jezik govorečih narodov, o treh bratih: Čehu, Slovencu in Hrvat, – o sestrah treh ... Vsi ti narodi, govoreči nam sorodni jezik, od Krkonošev do Jadranskega od Karpatov do Baltiškega morja, vsi se spominjajo stare skupnosti. Tlačeni od Nemca, bičani od Turka se ozirajo zaupno

¹⁹⁶ »[H]otel [je] pokazati Slovencem, da smo samosvoj narod, ki potrebuje državo.« (Nina Intihar, S sporočilom romana *Pod svobodnim soncem* svobodni v sodobno Evropo, *Slovenščina v šoli* 12/1–2 (2008), 75–83).

v Poljsko, ona odreši svet krivega preroka. Ona, varovanka svete Device, naj nese prapor katoličanstva in omike v ruske in azijske stepe, ona naj veže izhod z zahodom, jug in sever. Veliko je poslanstvo naše domovine [...] Če premaga tudi začasno nesreča Poljsko, če pokliče nesloga in nebrzdanost lastnih sinov navidezni razpad na Poljsko, če jo raztrgajo lakomni sosedi kakor volkovi mrhovino, Bog [...] pokliče tudi našo domovino v novo življenje. Očiščeni strasti v ognju sramote in pokore bodo spoznali naši potomci poslanstvo Poljske, z močjo naprednega katoličanstva bodo rušili trhle trdnjave pravoslavja in bizantinizma, bodo vez Slovanov vseh dežela, vez vzhoda in zahoda, severa in juga« (34, 35).

»Povest iz konca 11. stoletja« *Svetobor* (1917) Petra Bohinjca je literarizirana zgodovinopisna podoba ustoličevanja koroških vojvod na Gosposvetškem polju.¹⁹⁷ Izobraženi češki klerik knez Svetobor je diplomat oglejskega patriarhata. Zavzemajoč se za cirilsko bogoslužje, potuje križem po Evropi od Rima do Dalmacije in rodne Češke, pa zaradi Nemcev nima uspeha. Preizkuša različne zgodovinske opcije za Slovence in niha med Rimom in Salzburgom, med Čehi in Poljaki ter hrvaškim kraljem Zvonimirom. Slovenski svet je bil v srednjem veku v cerkvenem pogledu razdeljen na salzburško in oglejsko oblast. Meja med njima je med 811 in 1751 potekala po Dravi. Zdi se, da se je pisatelj spogledoval z zgodovinsko možnostjo, da bi celo slovensko ozemlje pripadalo samo eni cerkveni upravni enoti – misijonsko manj podjetni Oglej mu je bil ob dejstvu, da se je slovenstvo v velikem delu pod salzburško oblastjo asimiliralo, očitno bolj simpatičen od Salzburga. Bohinčev nasvet je ostati na zlati sredini: ne na sever ne na jug, vedno le previdno, še najboljša je zvestoba Ogleju. Svetobor postane oglejski patriarh, žal le za kratek čas, ker umre ob napadu upornikov. Obrobna zanimivost povesti je zgodovinski motiv mutca osojskega,¹⁹⁸ to je poljskega kralja Boleslava iz 11. stoletja, ki se v samostanu ob Osojskem jezeru kot preprost menih z molkom pokori za uboj škofa.

Mejaše, »povest iz davnih dni« (1923), je Ilka Vašte napisala za mladino, kakor tudi druga dva dela trilogije, *Zaklad v Emoni* (1933–35) in deloma še *Svet v zatonu* (1953), ki pripovedujejo o prihodu Slovanov pod Šmarno goro v 6. stoletju, o bojih Slovanov z Obri v 7. stoletju in o boju Slovencev s sosedi Langobardi na zahodu v 8. stoletju. Za razliko od katoliških avtorjev, ki so predstavljali Slovane kot junake in zmagovalce nad Avari ali kot žrtve avarske oblasti, liberalska Vašetova Slovanov ne idealizira in tudi na pokristjanjevanje gleda bolj kritično. *Mejaši* govore o junaškem »slovenskem« prodiranju v Furlanijo v 8. stoletju. Navedek naj ilustrira avtoričino razumevanje »Slovencev«, značilno za célo 19. stoletje in vsaj še prvo polovico 20. stoletja:

»To pa gotovo vem, da so Slovenci močni in da jih je – kadar se vsi združijo – kakor listja in trave. Po Panoniji prebivajo in po Noriku tja do Dunava in doli po Karantaniji, po Karnioli in daleč ob Savi in na jugu do bizantinske Adrije« (22).

¹⁹⁷ Pred Bohinjcem se je v maniri profesorske pripovedi teme lotil že zgodovinar Josip Gruden (*Na vojvodskem prestolu, povest iz slovenske starodavnosti*, 1901).

¹⁹⁸ Prim. Aškerčevo balado Mutec Osojski, *LZ* 1883 ☞.

Ilka Vašte¹⁹⁹ je z desetimi dolgimi besedili peti najplodovitejši avtor zgodovinskih povesti in romanov na Slovenskem. Biografije znamenitih sodeželanov Francesca Robbe, Janeza Vajkarda Valvasorja in Valentina Vodnika je vključila v *Umirajoče duše*, »zgodovinski roman iz baročne Ljubljane« (1929), *Vražje dekile* (1933) in *Rožno devico (La rosière)* (1940). Prava biografska romana sta večkrat ponatisnjeni *Roman o Prešernu* (1937), izdan najprej v samozaložbi ter kasneje dramatiziran,²⁰⁰ in *Izobčenec*, »roman o Janezu Trdini« (1960). *Upor* (1950) je zgodovinski roman o ponesrečenem kmečkem uporu v Novem mestu v času francoske okupacije l. 1809, *Gričarji* (1956) pa je kronika novomeške protestantske rodbine v 16. stoletju in v začetku 17. stoletja. Avtobiografijo je izdala pod naslovom *Podobe iz mojega življenja* (1964).

S temo naselitve in pokristjanjenja zahodnih Slovanov se je poskusil Janko Moder v romanu *Sveta zemlja*, »kronika slovenskega rodu« (1952). Izšla je le prva, pri Finžgarju navdihujoča se knjiga *Neznano ljudstvo se budi*, napovedani drugi del *Družine Slovenov potujejo* pa se je zaradi avtorjeve nemilosti pri oblasteh zavlekel vse do 2004, ko je izšel pod naslovom *Vladar Samo*. Napisan sredi druge svetovne vojne, je imel izrazito narodnopolitveno tendenco – poudarjal je slovansko in slovensko življenjsko energijo, samozavest in svobodoljubnost, čut za skupnost in slog, kar vse Slovence brani pred potujčenjem. Hotel je biti »dokument naših pravic in spodbuda zvestim bratom na Primorskem in Koroškem«. Roman *Med dvema svetovoma* (1962) Oskarja Hudalesa je spodbudila 1100-letnica Kocljeve vladavine v mejni grofiji Spodnji Panoniji. V zgodovinski spomin kliče razpetost slovanskega sveta med frankovsko oblast na zahodu in bizantinsko na vzhodu. Kocelj se je po zgledu moravskega kneza Rastislava odločil za bizantinsko, to je za slovansko varianto krščanstva, in tako hotel ustvariti pogoje za samostojno slovansko državo, ki bi povezovala južne in zahodne Slované. Roman ponovno kaže na izvirni greh slovanskega značaja, na neslogo: »Franki in Obri so naše prekletstvo [...] Mi pa se koljemo med seboj, namesto da bi se združili in enkrat za vselej pošteno obračunali z njimi« (2: 192). Oba romana spadata med najboljše dela v žanru.

Oznaka roman o pokristjanjevanju se prilega 16 besedilom (med njimi so tudi pravkar obravnavani romani o naselitvi), začeni z večerniško povestjo Josipa Ogrinca *Vojnimir ali Poganstvo in krst* (1871) in vse do Rebulove mohorjanske povesti *Maranatha ali Leto 999* (1996).²⁰¹ Čas je večinoma 8. in 9. stoletje, sem in tja (Joža Lovrenčič, *Cesta in njen voz*, 1931, France Bevk, *Umirajoči bog Triglav*, 1930) lahko tudi pozni srednji vek. Od pomembnih zgodovinskih oseb v romanih je poleg Cirila in Metoda vsaj še spodnjepanonski knez Kocelj (vladal je v letih 861–74). Dogajanje je umeščeno na zahodno slovensko mejo (Vašte, *Mejaši*, Ivan Matičič, *Živi izviri*, 1937, Rebula), južno slovansko mejo (Finžgar) in severno slovansko mejo (Prelesnik) in korespondira s tisto

¹⁹⁹ Ilka Vašte (roj. Burger, 1891–1967) je bila iz Novega mesta. Kot liberalna, uporniška in protiklerikalno nastrojena učiteljica je službovala največ v Trstu in Ljubljani.

²⁰⁰ Drama je izšla pod naslovom *Visoka pesem: Drama o Prešernu*, 1953 (Knjižnica ljudskih iger, 7), uprizorjena je bila 1941.

²⁰¹ Od krajših omenimo črtico Josipine Turnograjske *Boris* (1852) in povest *Blagovestnika*, ki jo je Ivan Pregelj objavil v KMD 1908. Pregelj je pozneje svojo kratko prozo pri Mohorjevi imenoval diletantsko.

nacionalnopolitorno literaturo, ki se ji na Nemškem reče *Grenzroman*. Pokristjanjevanje je, če dodamo še ustrezne prizore iz turških povesti, eden najpogostejših motivov v zgodovinskem romanu. Skoraj enoumno sporočilo te obsežne skupine besedil je, da je bilo pokristjanjenje – kakor koli že nasilno, boleče in politično nevarno – vendarle nujno za obstanek Slovencev. Prineslo je kulturo, brez katere se ne bi ohranili.

Vitezi Miroslava Malovrha

Miroslav Malovrh (1861–1922) se je rodil kot Friderik (Riko) v ljubljanski železničarski družini, ki se je veliko selila. Na realno gimnazijo je hodil v Ljubljani, zaradi nesporazumov izstopil in po vsej verjetnosti ostal brez mature. 1880 mu je novomeški založnik Josip Krajec natisnil knjigo *Pesni*, ki jih je kritika izredno ostro ocenila, ne toliko zaradi jezika kot zaradi protiklerikalne in protimeniške note ter frivolnosti. Za istega založnika je prevedel knjigo Johanna C. Mitterrutznerja *Slovani v iztočni Pustriški dolini na Tirolskem*.²⁰² Kot izredni študent se je vpisal na filozofijo v Zagrebu, poslušal predavanja iz primerjalnega jezikoslovja in bil profesorjev zaupnik. Dopisoval si je s Franom Levcem in Jakobom Sketom ter pošiljal slavistična poročila za *Ljubljanski zvon* in *Kres*. Med počitnicami je v Ljubljani zahajal v Levstikovo družbo. 1882 je bil v Gradcu, menda so ga videvali na slavistiki. Izšlo je nekaj njegovih prevodov Turgenjeva in komedij.

Sledilo je šest vagabundskih let. Pustil je študij in se potepal po Sloveniji, sleparil in skubil mestne magistrature za denar in za potne podpore; priložnostno so ga tudi zaprli. 1884 je v Trstu urejal humoristični časopis *Jurij s pušo* in že po prvi številki pobegnil s pobrano naročnino. Ker ga je tudi zaradi drugih deliktov iskala policija, se je za dve leti umaknil v Francijo in še za eno leto v Budimpešto, 1889 pa se je vrnil in za stalno naselil v Ljubljani. Sprva zaradi slabega slovesa ni mogel dobiti službe, nazadnje pa sta se ga usmilila liberalska veljaka Ivan Hribar in Ivan Tavčar. Delal je najprej v Tavčarjevi odvetniški pisarni, potem dobil službo korektorja pri *Slovenskem narodu* in po smrti urednika Ivana Železnikarja, ki je bil z njim sprt, postopoma prevzel uredniško delo. Bil je strasten in zajedljiv kritik slovenskih klerikalcev, vse s tiho podporo Ivana Tavčarja. Pomagal je ustanoviti Narodno založbo, kjer je ponatisnil večino svojih, prej v podlistku natisnjenih povesti. V času njegovega uredništva je zlasti po zaslugi njegovih povesti naklada *Slovenskega naroda* poskočila s pičlih 1200 na 18.000 izvodov. 1918 se je upokojil, naslednje leto so ga preselili v umobolnico na Studenec, kjer je po treh letih umrl za posledicami progresivne paralize.

Mimo zgodovinskih povesti je pod njegovim imenom v bibliografiji še 1968 strani obsežni kolportajni roman *Tolovajski poglavar Črni Jurij in njegovi divji tovariši*, ki

²⁰² Johannes Chrysostomus Mitterrutzner, *Slavisches aus dem östlichen Pusterthale: (Drau- und Isel-Gebiet): in Tirol*. Brixen: Kaiserl. königl. Gymnasium, 1879. Faksimile prevoda je izšel pri založbi Trofenik v Münchnu 1985 v zbirki Litterae Slovenicae.

ga je prevedel po psevdonimnem avtorju Gvidu pl. Skalskem.²⁰³ Izhajal je v letih 1903–05 v tedenskih snopičih po 32 strani pri ljubljanski založbi Otona Fischerja. Objavljal je podlistkarske socialne povesti,²⁰⁴ od trivialnih povesti iz sodobnega življenja je najbolj poznana *V Študentovskih ulicah: Ljubljanska povest* (1909, 1910, 1937). Tudi če kakšen podatek iz njegove bibliografije ne drži stoodstotno, je bil Malovrh zelo priden pisec. V povestih iz sodobnega življenja je, zgledujoč se pri naturalizmu, izkazal celo nekaj artistične ambicije. Sprva je bil izrazito politično propaganden, potem so ga prevzele povesti z razgibano fabulo in končno povesti z idealnim junakom. Njegove zadnje knjige so humorističnega značaja.²⁰⁵

Miroslav Malovrh je literarni zgodovini znan le kot spletkarski in prepirljivi urednik liberalskega dnevnika *Slovenski narod*. Deset zgodovinskih romanov in povesti, objavljenih najprej v podlistku tega časopisa med leti 1903 in 1910, potem pa še v knjižnem natisu, uvršča Malovrha na visoko deseto mesto na lestvici najproduktivnejših pisateljev v žanru. Po vrsti so to *Opatov praporščak*, *Pod novim orlom*,²⁰⁶ *Na devinski skali*,²⁰⁷ *Kralj Matjaž*, *Osvetnik*,²⁰⁸ *Strahovalci dveh kron*, *Ljubezen Končanove Klare*,²⁰⁹ *Zadnji rodovine Benalja*, *Zaljubljeni kapucin*, *Ljubezen in junaštva strahopetnega praporščaka*.²¹⁰ Navajajo jih običajno kot zgled površnosti, tendencioznosti in zgledovanja pri tujih pogrošnih vzorih, skratka kot primer trivialne literature. Malovrh se je redko podpisal s pravim imenom, pri zgodovinskih romanih v prvem natisu sploh ne. Uporabljal je psevdonime Fr(an) Remec, F(ranjo) Lipič, Zvonimir Šepetavec, Vinko Ruda, Tinček Hudaklin in kratice (F. R., I. B.) ali pa je dopustil celo izid brez navedbe avtorstva. Nekateri od romanov so bili ponatisnjeni v podlistku ameriškega *Glasu svobode*. Sprva je dajal prednost protiklerikalni in protiaavstrijski tendenci, sledile so povesti z razgibano fabulo in končno povesti z idealnim junakom.

O Malovrhovi sposobnosti fabuliranja pričujejo povzetki na koncu knjige, tule pa bo za zgled žanrskega tipa viteškega romana, ki ga reprezentira Malovrh, njegova povest *Opatov praporščak* (1903). Zgrajena je na opoziciji med duhovno plemenitim posameznikom in družbo, ki jo predstavlja ali izrojeno plemstvo ali pokvarjena

²⁰³ Zelo verjetno avtor izvrnika nemški pisec kolportajnih romanov in indijanaric Guido von Fels.

²⁰⁴ *Žrtev razmer: Zapiski kranjskega kaplana*, 1903, *Renegat: Povest iz tržaškega življenja*, 1903, *Gospa Angela*, 1905, *Koristka* 1905, *V hiši žalosti: Povest iz tržaškega življenja*, 1906, *Premaganci: Novela*, 1907, *Na robu prepada*. Mogoče sta Malovrhovi tudi »zgodovinska povest« *Žrtva spovedne tajnosti*, ki je izšla pod psevdonimom Ivan Meziniec v *Primorskem listu* 1904, in *Stara devica*, izšla v *SN* in v knjižnem ponatisu 1908 pod psevdonimom K. Oblak.

²⁰⁵ Poleg romanov *Zaljubljeni kapucin* in *Skušnjave Tomaža Krmežljavčka* (1911) sta to še zbirki dovtipov *Greh in smeh ...: Zabeljene in osoljene kratkočasnice*, »Brez dovoljenja knezoškofijskega ordinarijata izdal Tinček Hudaklin« (1912) in *Burke in porednosti: Sramežljive kratkočasnice* (1914).

²⁰⁶ Dogaja se v času ilirskih provinc in ima močno protiaavstrijsko tendenco. Anton Aškerc je povest kljub stilni površnosti ugodno ocenil, hvaleč avtorjevo poznavanje zgodovine, odločitev za zgodovinski žanr, njegovo svobodomiselnost, tendenčnost in nacionalno čustvo; ocenil ga je torej kot liberalskega kolega, ki je napisal zanimivo »narodnopedagoško delo«.

²⁰⁷ Roman je doživel ugodno kritiko Antona Debeljaka v *Ljubljanskem zvonu*.

²⁰⁸ Skrivnostnostni viteški roman iz 13. stoletja.

²⁰⁹ Snov iz časa ilirskih provinc. Še kar solidno jo je ocenil Radivoj Peterlin – Petruška v *Slovanu*, ker je bila to pač ena izmed redkih izvirnih leposlovnih knjig v letu 1908.

²¹⁰ Viteški zgodovinski roman s turško tematiko.

duhovščina. Junaku je ime (kakor še večkrat pri Malovrhu) Andrej (gr. 'pogumen'), njegov priimek je v glasovnem sozvočju z imenom (Rovan) in tako kaže na harmonično osebo. Njegov cilj je pridobiti si plemstvo, saj ga je med vsemi moškimi edini vreden, in v svoji želji tudi uspe.

Že glasovna podoba imen oseb v romanu kaže, kateri strani pripadajo. Idealni junaki Malovrhovih romanov imajo vsi podobno *rn*-jevsko zveneče priimke: Rovani, Kržani, Kržinari, Čerini. Kako je z ženskami v *Opatovem praporščaku*? Rovanovi lepi kmečki nevesti je ime Polonica – prav nobene glasovne podobnosti, zato se ne čudimo, ko deklo posilijo in konča utopljenka v vodnjaku. Iz višjega sloja sta mu resno na razpolago grofica Helena in opatova sestra Margareta. Srečna ženitna odločitev pade v korist glasovno sorodne Margarete. Rovanovi moški nasprotniki imajo vsi gladka *glp*-jevska imena: Pavel Glogvic, Jošt pl. Gall, opat Limbšak. Njegov kapitalni nasprotnik opat Albertus pl. Lindek, čigar demonizem je Malovrh najbrž prevzel iz angleškega črnega romana, pa z mešanim *r*-jevskim in *l*-jevskim glasovjem svojega imena združuje tako sovražno komponento kot obljubo pomiritve na koncu; skesani opat v zaključku res blagoslovi Rovanovo zvezo z Margareto.

Junak ni noben socialni revolucionar. Rovani rovari proti pokvarjenemu plemstvu le toliko časa, dokler tudi sam ne postane plemič.²¹¹ Socialni dvig je nagrada za vztrajno uresničevanje plemenitih viteških idealov časti, zvestobe, spoštovanja žensk in sovražnikov, pravičnosti in poguma, ki so jih uradni predstavniki plemstva pozabili in zanemarili, pa se mora zato zanje zavzeti in jih regenerirati nekdo od zunaj. Rovani afronti torej ni bil proti plemstvu v celoti, ampak le proti tistim, ki so se izneverili plemskim idealom. Podobno velja tudi za razmerje z duhovščino. Junak ne nasprotuje veri, ampak le duhovnikom, ki se ne ravna po božjem nauku in so umazali verske ideale.

Povest se dogaja 1404 in 1405 v Stiškem samostanu, Višnji Gori in okolici. Socialno občutljivi slovenski bralec bi pričakoval tematizacijo kmečke problematike, vendar se je Malovrh komaj dotakne:

Tako daleč naših kmetov še nismo pokristjanili, da bi smeli ž njimi početi, kar bi hoteli, tako je poučeval opat velikaše. V tem kranjskem kmetu tiči še nekaj paganskega duha, nekaj ponosa in upornosti ima še vedno. [...] Časih je bil kakor volk, če se mu je zgodila kaka krivica, zdaj smo mu vtepli že toliko kristjanske sužnosti, da prenaša batine in krivice. A tako daleč pa ga le še nimamo, da bi poljuboval bič, s katerim ga tepo. Čez nekaj stoletij bo drugače.

Rovani sicer simpatizirajo s kmeti, vendar ni eden izmed njih ali njihov predstavnik, ampak je med njimi kot sin uglednega grajskega oskrbnika izjema. Ni se mogoče ubraniti neprijetnemu občutku, da pride Rovanovemu socialnemu vzponu smrt kmečke ljubice celo prav. Ker mu je osebna korist (ljubezenska sreča in socialni vzpon) ljubša od načelne socialne borbe, je nenavadno popustljiv do sovražnega opata, ki mu vedno znova ogroža življenje. Kar

²¹¹ Tak nenačelni in v bistvu nemeščanski odnos do plemstva je značilen tudi za nekatera druga zgodnja besedila v žanru, v *Mlinarjevem Janezu* (1859), kjer je plemstvo posledica zvižanosti, in *Sabinki, slovenski junakinji* (1876), kjer je plemstvo nagrada za zvestobo gospodarju. Na izrecni ravni je besedilo polno protiplemiških izjav, iz zgodbe pa razberemo prav nasprotno sporočilo; šlo je za pridobitev plemiškega privilegija, ne pa za boj proti plemstvu.

štirikrat je Rovana težko ranjen (kar spominja na junake divjezahodnega romana), preden si z ranami izplača srečni konec.

Barvo dajejo povesti popularni romaneskni liki. Rovanov sluga Matija ima v Malovrhovem opusu in v tovrstni svetovni literaturi vrsto sorodnikov. Kot Sancho Pansa skrbi za komiko, njegovo bojno polje so pijača, jedača in druga telesna veselja – pač tradicija potepuškega romana. Cilj junakovega ljubezenskega hrepenenja nikakor ni preprost. Rovana ljubijo kar štiri ženske, ki jih obenem nadlegujejo drugi moški. Junak sam vrača ljubezen dvema zapored, za tretjo more ostati le zvrhana mera njegove simpatije. Podvojeni ljubezenski trikotniki in četverokotniki niso v Malovrhovi povesti nobena redkost. Najbolj nenavaden je primer junaka Jurija Devinskega (*Na devinski skali*), ki ga ljubi šest žensk, ona pa vrača ljubezen samo dvema.

Protiklerikalna ideja prežema roman od začetka do konca:

Iz samostana sta doslej prišli samo žalost in nesreča med ljudi.

Samostanci samo grabijo in izsesavajo nas siromake, ki v revščini umiramo. Sami žive v izobilju in v razkošju, potratno in razuzdano ...

»Samostanski gospodje so [...] hudičevi zavezniki,« je trdo in sovražno dejala starka. »Krivice, ki so jih storili našemu ljudstvu, kriče do neba in pride dan, ko se bodo strašno maščevale. Nekajkrat je božja kazen že zadela te hudobneže.«

Za ta lepi kraj bi bilo gotovo bolje, da se ni nikdar v njem prikazal noben menih. Prinesli so ljudem samo nesrečo in bili vedno prava šiba božja.

Malovrh je s kritiko zgodovinskega redovništva udrihal po sočasnih klerikalnih političnih nasprotnikih. Z velikim veseljem je pograbil poročila o neduhovni, zlasti seksualni plati stiškega meništvu, in jih spretno fabuliral. O večini socialno pomembnih oseb se je poučil v zgodovinski literaturi, le težišče je prenesel iz zgodovinsko izpričanega spopada med Albertusom Lindekom (1388–1405) in Petrom Limbšakom za opatsko premoč na nezgodovinsko osebo, opatovega praporščaka Andreja Rovana. Številni datumi kažejo, da je avtor študiral zgodovino in jo upošteval, vendar zgodovinski dogodki ne vplivajo močno na dogajanje. Zgodovinsko je izpričana tudi vojvodinja Virida iz milanske rodbine Sforza-Visconti, vdova po avstrijskem vojvodi Leopoldu III. in mati Ernesta Železnega, zadnjega koroškega vojvode, ki je bil ustoličen na Gosposvetem polju. V ljudskem spominu je ostala kot dobrodelnica. Zgodovinske osebe v romanu so tudi vojvoda Viljem, celjski grof Herman, vizitator Angelus iz Reina, prior Markvard, senior Andrej, notar Andrej Leutwin in še nekatere.

Nenavadno je, da Malovrh ni navijal za slovenskega opata proti tujemu nemškemu. Domačega opata ni prikazal v nič boljši luči kot tujca. Regenerativni potencial med duhovščino predstavlja edinole pater Hugon Alba, ki je že okužen s »krivoverskimi idejami«. Nacionalno rivalstvo med nemštvom in slovenstvom je vnesel šele v povesti iz obdobja ilirskih provinc.

Malovrhov zgodovinski roman je ponudil gostoljubje še nekaterim drugim starim žanrom. V *Ljubezni Končanove Klare* je z zgodovinsko kostumografijo obogatil formo ženskega romana, za *Strahovalce dveh kron* je črpal iz motivnega repertoarja

ljubezensko-pustolovskega romana (preoblačenja, dvoboji, zasledovanja, prekletve, prisege, vojskovanja, prisluškovanja, skrivni sestanki v eksotičnih votlinah, rovih, razvalinah – vsi ti elementi imajo simbolično moč) in piratskega romana, v *Ljubezni in junaštvih strahopetnega praporščaka* pride do izraza formula viteškega romana in v *Zaljubljenem kapucinu* spet tradicija pikaresknega romana.

Strahovalci dveh kron ■ (1907), ki ogrožajo turško in beneško oblast, so uskoški pirati s stalnim bivališčem v habsburškem Senju. Zgodovinskemu pomenu Uskokov in opisom spopadov na morju v letih 1569–1617 je posvečena cela desetina besedila, vendar končni vtis tega 570 strani obsegajočega romana v dveh knjigah še zdaleč ni historiografsko puščoben. Skozi petdeset poglavij živo popisuje tri leta pustolovščin, v katere je zgodovinska usoda potisnila glavni osebi, ločeni in iščoči se ljubezenski par, ki se na koncu srečno združi.

Junaku je spet ime Andrej, Andrej Kržan, in spet gre za revnega, a plemenitega kranjskega viteza, ki si prizadeva za srce izvoljenke. Pridobiti ga hoče s serijo junaštev za domovino in posveča se jim tako predano, da morajo medtem drugi reševati njegovo princeso iz škripcev. Šele ko je mera junaštev polna, pride čas za združitev. Andrej in izvoljenka, Benečanka Asunta Dall Ferro, s poroko izravnata konflikt med rodbinama della Crocejev (tj. Kržanov) in Dall Ferrov, ki ga je zasejalo ljubezensko rivalstvo v prejšnji generaciji. Tudi tokrat se osebe znajdejo v ljubezenskem trikotniku (Andrej – Asunta – pirat Vladislav Gjačič), ki pa na srečo pred koncem razpade. Andrej Kržan ponuja model produktivnega nacionalnega obnašanja. Junak se udinja raznim političnim skupinam, najprej Benečanom proti Turkom, spotem sodeluje z gusarji, se nato bojuje proti njim in se končno spre še z Benečani – kakor mu je pač ugodneje. Kržan je človek pokončne moralne drže in načel, vendar ta moralni imperativ zadeva samo njegovo zasebno, ljubezensko plat, ne pa politično. Nazadnje se z ženo Benečanko ustali v Cerovljah nad Devinom, na zahodni slovenski meji. Politični nauk njegove zgodbe je, da Slovencem ni ugodna ne politična zveza s Turki in ne z Uskoki. Beneško nevarnost bodo nevtralizirale poroke z njihovimi ženami, sicer pa je treba ohraniti zvestobo habsburški monarhiji.²¹²

Malovrh je začel objavljati romane, ko je dobil stalno zaposlitev. Obenem so bila to leta, ko so se mu začeli pojavljati prvi znaki duševne bolezni, ki je bila verjetno posledica sifilitične okužbe v potepuških letih in je bila vzrok smrti. Nedvomno je bolezen v veliki meri vplivala na značaj pripovedne proze: zapuščanje spomina je povzročilo, da je sem in tja na kako osebo, ki jo je v napetem trenutku pripeljal na sceno, enostavno pozabil; ideja veličja (megalomanstvo) mu je rojevala same idealne in nadnaravno sposobne junake. Povzdigoval jih je vse presegajoči boj med čustvom in dolžnostjo, v katerem zmaga seveda dolžnost, junak in junakinja pa sta bila za svoje plemenito obnašanje nagrajena s tisto čustveno izbiro, ki sta se ji ves čas v imenu dolžnosti odrekala. Malovrhove povesti so bile sicer narejene po trivialnih zgledih tujih zgodovinskih romanov, vendar jih je mogoče brati tudi kot izraz napredujoče avtorjeve bolezni.

²¹² Beneško-habsburške spopade za prevlado so opisovali še Lea Fatur, *Za Adrijo*, Jože Pahor, *Serenissima*, Bevkova in Pregljeva dela.

Malovrh se je sistematično posvečal vsem obdobjem slovenske zgodovine od 13. stoletja dalje in v vsako stoletje (z izjemo 14. in 17. stoletja) lociral vsaj po dva romana. Kljub raznolikosti in žanrski hibridnosti in kljub temu, da se v strogo pojmovanem srednjem veku dogajajo samo trije njegovi romani, smo cel njegov opus spravili pod oznako viteškega romana zato, ker ga povezuje lik glavnega junaka, prepoznaven po svojem viteštvu. To so strastni in plemeniti ljudje s kategoričnim imperativom, zavezani dani besedi, ponotranjenim družbenim zapovedim in prepovedim, idealom altruizma in odrekanja. Zaradi take drže trpijo, v trpljenju uživajo in so nazadnje za trpljenje poplačani.

Zadnji Malovrhov zgodovinski roman *Zaljubljeni kapucin* ☞ (1911) je skozinskoz humoristične narave. Dogaja se v času ilirskih provinc leta 1809, kar je omililo politično tendenčno razsežnost romana in omogočilo aktualizacijo povesti kot parodije ljubezensko-pustolovske in viteške pripovedne sheme. Vitez se mora spustiti v vrsto junaških dejanj, ki naj mu pridobijo pozornost izbranke, v *Zaljubljenem kapucinu* pa najdemo namesto junaških dejanj barabije, s katerimi se junak nameni pridobiti imetje, ker na bogastvo se bo izbranka že sama ujela. Humornost temelji na dovtipu in v neobvladovanju jezikovnih pravil slovenščine oz. mešanju jezikov; smejemo se npr. Italijanu, ki slabo govori slovensko in ne loči med ženskim in moškim spolom. Zaradi obilice pijanske in gostilniške situacijske komike bodo skrbniki literarne kvalitete ta humor opremili z nalepko vulgarnosti, drugi pa si bomo Malovrha zapomnili kot humorističnega pisatelja z dotlej največjo pripovedno kondicijo.

Danes se zdi nenavadno, vendar ni nobenega dvoma, da je Malovrh okrog leta 1909 spadal v prvo garnituro slovenskih pisateljev. Hinko Smrekar ga je tedaj v karikaturi Maškarada slovenskih literatov upodobil v družbi Janeza Trdine, Frana Levca, Antona Aškerca, Frana Finžgarja, Ivana Tavčarja, Ivana Cankarja in še nekaterih drugih – kot viteza s krvavim mečem v roki.²¹³

Celjski grofje

Celjski grofje so krojili usodo slovenskih dežel v 14. in 15. stoletju in žanrsko določili sedmero zgodovinskih romanov.²¹⁴ Današnjemu premišljevalcu pomenijo neuresničeno možnost drugačne slovenske zgodovinske poti. Z ekspanzionistično politično orientacijo proti jugovzhodu in severovzhodu (s porokami so pletli zveze z bosanskimi, srbskimi, poljskimi dinastijami) so bili Celjani nekaj časa alternativa habsburškemu oblastnemu monopolu in so jih nekateri zgodovinarji zato razumeli kot

²¹³ ZSS 4, 1963, 265.

²¹⁴ Poleg teh, ki so omenjeni v nadaljevanju, še anonimni *Zadnji grof celjski* (1897), Oskar Hudales, *Vrnitev v življenje* (1958), ki govori o boju za celjsko dediščino, Sandi Sitar, *Veronika z Desenica* (1974) in Lev Detela, *Tri zvezde* (2008). Sicer je celjska zgodovina že zgodaj burila slovenske pisatelje: *Očetova kletev* Antona Cestnikova v *Novicah* 1857, 171; Jožef Iskrač Frankolski, epska pesnitev *Veronika Deseniška*, 1863; razni nemški kronikalni viri iz 19. stoletja. Celjske grofe v slovenski dramatikiji je v disertaciji, objavljeni leta 1977, obdelal Bruno Hartman.

predhodnike jugoslovanskega političnega koncepta, ki bi lahko v večji meri kot Habsburžani poskrbel za slovensko nacionalno in kulturno identiteto. Po njihovem propadu so tradicijo prizadevanj po politični osamosvojitvi od Nemcev prevzeli hrvaški grofje Zrinjski in Frankopani. Celjski grofje so v daljšo slovensko pripovedno prozo prvič stopili leta 1858 v eni najpopularnejših zgodovinskih povesti druge polovice 19. stoletja, *Mlinarjevem Janezu* zagrebškega pisatelja Ferda Kočevarja, ki je izšla kmalu po 400-letnici smrti zadnjega celjskega grofa Ulrika 1456.

Beroči Slovenci so se z *Mlinarjevim Janezom* seznanili najprej iz petih nadaljevanj v *Novicah* proti koncu leta 1858. Objavljena je bila približno četrtnina od 130 strani obsežne knjige, spisane »po narodni pripovedki iz srede petnajstega stoletja«, ki je nekaj kasneje izšla v Zagrebu pod naslovom *Mlinarjev Janez slovenski junak ali vplemitenje Teharčanov* in je nosila letnico 1859. Ferdo Kočevar²¹⁵ je pred Slovence postavil vzorčnega junaka in bil pri tem uspešen, saj je slava Mlinarjevega Janeza popolnoma zasenčila podoben poskus Frana Levstika, ki je istega leta 1858 objavil svojega Martina Krpana. Kočevarjeva povest je bila pripovedno sodobnejša od *Krpana* in že ustreza oznaki zgodovinska povest.

Na prvi pogled je tema plemenitenja vaščanov Teharij, ki jo v podnaslovu napoveduje nerodna beseda *vplemitenje* in kasneje *vplemenitba*, za lase privlečena, vendar čisto brez zgodovinskega ozadja le ni. Podrobnosti o tem, zakaj naj bi celjski grofje Teharčanom podelili plemstvo, sicer niso znane, ker so dokumenti v nekem požaru zgoreli, izpričane so le potrditve posebnih pravic leta 1537 in 1751; čisto svobodni Teharčani seveda niso bili. Po nekem izročilu je grof poklonil plemstvo svojemu logarju, v čigar hčer je bil zaljubljen. Druga, verjetnejša možnost je, da so Teharčani potomci spremstva Elizabete Frankopanske, ki je prišlo z njo v Celje, ko se je poročila s Friderikom II. Po tretjem, ljudskem viru so pohotni grofje dajali svoje nezakonske otroke Teharčanom v rejo in jih pri tem bogato obdarovali; ko so malo odrasli, so vzeli dečke za paže. Po ljudski govorici pride ime Teharje od obljube, ki so jo vaščani dali grofu ob podelitvi plemstva, da bodo o tem *tiho*.²¹⁶ Celjska zgodovina je že pred *Mlinarjevim Janezom* burila slovenske pisatelje, kar nekaj knjig na temo

²¹⁵ Ferdo Kočevar (1833–77) se je rodil v Žalcu, v gimnazijo je hodil v Celju, opustil bogoslovni in medicinski študij na Dunaju in bil od leta 1856 dalje univerzitetni in akademski računovodja v Zagrebu. Od tod je dopisoval v slovenske časopise, največ v liberalni *Slovenski narod*, zbiral ljudsko gradivo in si prizadeval za izid zbranih del hrvaško pišočega slovenskega pesnika Stanka Vraza. Skupaj z Vrazom je bil mnenja, da smo Slovenci premajhni za kvalitetno samostojno literaturo; h kvaliteti se lahko povzpnejo samo kot del slovanske književnosti. Zavzemal se je za ustanovitev slovenskega gledališča in matice in za vpeljavo slovenščine v šole. Njegova vseslovanska misel ni šla v skrajnosti. Dvomil je v uspešnost skupnega slovanskega jezika, če bi ta zahteval ukinitve vseh drugih slovanskih jezikov. Vsak narod naj piše svoj jezik, pravopis pa naj bo skupen in naj pripravlja pot k skupnemu jeziku. Leta 1870 je razgrnil program jugoslovanskega političnega združenja na federalistični podlagi, ki naj bi se zgodilo pod ogrsko krono, pač iz domneve, da bi mu Madžari manj nasprotovali kot Avstrijci. Svaril je pred nemško kulturo in nastopal proti Bleiweisovim staroslovincem, proti kranjskemu deželnemu zboru, ker je ta uradoval v nemščini, in proti oportunizmu slovenskih poslancev na Dunaju. Kot bančnik in pomemben narodnogospodarski publicist se je opredeljeval proti kapitalizmu. Umrli je v Feldhofu pri Gradcu.

²¹⁶ Andrej Fekonja, Uplemenitev Teharčanov in njihova plemenščina, *LZ* 1885, 104–106, in Jožef Pečnak, Krajevna kronika Teharskih plemičev, *Naš dom*, 1 (Celje, 1896). O teharski zgodovini obstaja še druga literarna in zgodovinska literatura.

celjskih grofov pa bomo našli tudi v zbirki nemških zgodovinskih romanov – seveda brez Teharčanov v glavni vlogi.

Kmalu na začetku povesti je najti tale opis junaka:

Najmanj za pol glave je bil višji od drugih, rasti je bil čvrste, kakor mlad hrast v dobravi. Rdeč telovnik z debelimi srebrnimi gumbi, črne, umetno in bogato obšite irhovke, čez kolena visoki škornji, na glavi pa nizek klobuček – kastor – bolj na levo stran, izpod katerega se je videla pisana svilena kapa, – vse to nam je kazalo junaka stare korenine in reči moram, da se mu je dobro podalo. Z njegovega jasnega obraza je odsevala neustrašljivost in neka plemenita predrznost. Na lahko zakrivljenem nosu se mu je bralo silno junaštvo in skušeni ljudje, ki so obredli mnogo sveta, so pravili, da Mlinarjevemu Janezu ni para v devetih deželah. V irhastih hlačah je nosil ob stegnu zataknjene dragocene, s srebrom okovane nože. Kakor orel na pečini je pogledoval drzno tu pa tam po ljudeh, ki so od vseh krajev vreli skupaj.

Nedvomno so junak in njegove dogodivščine Slovencem ugajali. Brez šolske ali literarnozgodovinske prisile je prihajalo do ponatisov,²¹⁷ leta 1939 je Viktor Kokalj iz *Janeza* napravil »ljudsko igro pod milim nebom«, pojavil se je tudi libreto za opero, kar je ustrezalo Kočevarjevi začetni nameri, da napravi gledališko delo in ne povesti. Kljub odmevnosti in popularnosti literarna zgodovina knjige ni priznala. Izvod natisa iz leta 1892, ki ga hranijo v NUK-u, ima na naslovni strani rokopisno pripombo »Za šolsko mladino neprimerna!«, ki jo je podpisal učitelj in pisatelj Josip Bezljaj. Zamere do knjige so se začele kuhati že zdavnaj prej in so se nanašale na tisti literarni element, ki večino bralcev ponavadi prav malo briga, na jezik.

Že pred objavo v *Novicah* je po rokopisu šaril urednik Bleiweis in ga jezikovno prilagajal. Potrudil se je dosledno nadomestiti nekatere preveč izrazite ilirske oblike (*na stražu* > *na stražo*, *petnajstoga* > *petnajstega*), vendar pri delu ni bil preveč dosleden, saj je na drugih mestih sam dodajal ilirske oblike, npr. *junaki* > *junaci*. Lektorirani *Janez* je bil mestoma boljši od predloge, mestoma pa ga je lektura pokvarila. Lektor je uveljavljal oblike *slovensk* namesto *slovenski*, *najdel* namesto *našel* in se izkazal za površnega bralca, ko je Kočevarjev izraz *čestnu stražu* 'častno stražo' popravil v nesmiselno *cestno stražo*. Večina sprememb je bila stilistične narave in predloge ni niti popravljala niti kvarila, npr. zamenjava *prestrašil* > *preplašil*. Urednik je Kočevarjevo besedilo nekoliko bolj zavzeto razčlenil na odstavke in *boga* v pozdravih zapisoval z veliko namesto z malo začetnico: *s bogom* > *z Bogom*.

Bleiweisove vsebinske spremembe so bile sicer redke, vendar pomenljive. Ko je izpustil odstavek z zgodovinskimi podatki o celjskih grofi in njihovih bitkah, je objavil dal značaj tradicionalne, ljudske, krištofšmidovske literature in spregledal avtorjev namen napraviti tekst, ki naj bo podoben tujemu zgodovinskemu romanu; Kočevarju je bilo namreč veliko do tega, da bi zgodbo v Scottovem slogu obširneje podložil z zgodovinopisnimi podatki. To mu ni uspelo, ker v Gradcu ni mogel do arhivskih virov, in prvi izrecni slovenski zgodovinski roman je zato lahko šele čez 15 let napisal Josip Jurčič. Podnaslov »po narodni pripovedki iz 15. stoletja« je vendarle že oblikoval bralska pričakovanja tudi v to smer. Opozarjal je, da črpa tako kot folklorni Trdina iz ustnega izročila, z natančnejšo datacijo dogajanja pa kazal tudi v smer prave

²¹⁷ Celje, 1892, 1900, 1905, 1910 in 1922.

zgodovinske povesti. Urednik si je dovolil zaostriti politično korektno Kočevarjevo izjavo »Kamor Slovenec vdari, se reče da izdā.« v bolj razločno protinemško: »Kamor Slovenec enkrat udari, več izdā kakor če Nemec desetkrat mahne.«

Kočevar se je natanko zavedal, da se s svojim jezikovnim nazorom razlikuje od osrednje literarne skupine in da njegova jezikovna odločitev ne bo ostala brez posledic. Zato jo je že v uvodu zagrebške izdaje takole pojasnil:

Kar se jezika tiče, bo vsaki čestitih čitateljev koj na prvi pogled zapazil, da nisam se držal ne »železnih pravil« ne izključive slovenščine, to je, jezika, koji se dan današnji sploh v slovenskih knjigah rabi; ampak, da sam se v slovstvenih oblikah, i sem ter tje tudi v poedinih izrazih hrvatsko-srbskomu poreklju bližal, al to vendar tudi sámo toliko, da razumljivost moje besede bo vsakomu Slovencu lahka, kter se je le malo čez prag svoje hiše po svetu ogledal. Ako bi se pa vendar kdo na čim spotikal, naj se v naših časopisih zoper mene oglasi, odgovor bo dobil, kolikor toliko zadostiven; celó kjer nočem naštevanjem i razlaganjem posebnosti moje pisave ta predgovor čez namiru raztegnuti.

V *Novicah* je knjiga doživela le rahlo anonimno grajo, v *Slovenskem glasniku*, ki je sicer nekaj tednov prej navdušeno napovedoval, da bo povest gotovo dosegla tako veliko popularnost, kot jo je Ciglerjeva uspešnica *Sreča v nesreči* (1836), pa je izzvala uničujočo kritiko Matije Valjavca. Valjavec je Kočevarju očital, da je njegov jezik »čudna zmes« nemške misli in skladnje ter »jugoslovenščine, ki je lepa prazna puhla domišljava, prijetna sanja, ki se ne more in se ne bo nikoli uresničila.« Valjavec si je res dal duška: »Gospod Kočevar, preden mislite spet kakšno knjigo pisati, vzemite najpred v roko slovnico, pa se je dobro učite, da se vas kake slovniške pravila [...] primejo.« Kočevar je Valjavcu odgovoril v zagrebških *Narodnih novinah*, ker so mu tako v *Slovenskem glasniku* kot v *Novicah* odgovor nedemokratično zavrnil; osrednja slovenska literarna in jezikovna skupina se je proti alternativnim predlogom borila brezobzirno: z utišanjem nasprotnikov in z molkom.

Leta 1892 je povest izdatno jezikovno prečiščena ponovno izšla. Ker je bil avtor že pod rušo, se je z jezikovno redakcijo potrudil urednik in založnik Dragotin Hribar iz Celja in jih pospremil z naslednjo razlago:

Jezika, oziroma narečja štajarsko-hrvaškega, v katerem je izšla knjižica v prvem natisu, v drugem že zaradi jednotnosti slovenskega književnega jezika, koji naj nas vse brate od Sotle do Adrije in od Kolpe do Drave druží in jedíni, nismo nikakor mogli pridržati, ako nismo hoteli s tem priznati, da smo na rakovi poti.

Bolj kot jezikovne so zanimive vsebinske razlike v ponatisu; narasel je delež nacionalne patetike:

Opet se podkove zabliskaju i brzo i brže je šlo proti ogerski meji. Tretje jutro se jim uže prikaže ogerski Stolni-beli-grad. Od daleč uže jih je spoznal Ivan Sibirjanin, ko je iz visoke line jih zagledal. // »To su Slovenci« – je djál svojim vitezem. »Vidite jih tamo, kjer se ona prašina vali. Poznam jih na njihovih bronastih čeladah i na njihovem jadernem ukanju, ktero

Takoj na to zabliskajo se konjem podkove in v divjem diru šlo je proti ogrski meji. Tretje jutro na vse zgodaj odpre se jim razgled na ogrski Stolni Beligrad. Ivan Sibirjski stal je uprav v linah, ko se **naši Slovenci v divjem diru mestu bližajo**, da se je kar prah delal za njimi. »To so Slovenci,« dejal je Sibirjski vitezom, »poznam jih po njihovih bronastih čeljadah in pogumnem in zvonkem

je uže marsikteru vojsku prestrašilo. Slovenci, pod celjskim grofom Ermanom, su večidel kod bugarskoga – Nikopolja svoji hrabrosti pogina rešili celu ogrsku armadu. – Sdaj nam se ni treba več skrbeti; zmaga nam je gotova! Poznam jih kakšni su to junaki. Kamor Slovenec vdari se reče da izdá! Kako bi pa tudi graf Urh tako mogočen bil, da ne bi imel Slovencev.« (1859)

ukanju, ktero je vže marsikako zmago pridobilo. Pod celjskim grofom Ermanom so Slovenci s svojo hrabrostjo pri Nikopolji na Bolgarskem rešili vso ogrsko armado gotovega pogina. Sedaj se nam pa ni več treba bati, kajti zmaga nam bo gotova. Dobro jih poznam, kaki ljudje da so. Vsak je junak od nog do glave, **kjer zadene, iskra šine, šest jih pade, kjer porine, grad vali se v sip in prah!** Kako bi bil pa tudi grof Urh tako mogočen, če ne bi imel Slovencev!« (1892)

Domoljubni dodatek si je urednik sposodil iz Koseskega pesmi *Kdo je mar?* Še en primer razpihovanja nacionalnega ponosa:

»Poznam vas Slovence! – To je čisto poseben narod. Srečen, ki ga lepo vlada, v peklo bi išel za njim! Ni ga morda junaka nad Slovenskim, ako se v resnici boja loti; ni ga poljedelca, gospodarja, trgovca nad slovenskim!« (1859)

»kajti poznam vas le predobro Slovence! To je čisto poseben narod, in srečen je, kdor prav umé, dobro vladati ga. V peklo bi šli Slovenci ž njim, če bi zahteval od njih. Ni ga junaka, ki bi Slovence prekosil, kedar se ta v resnici boja loti, kakor ga tudi ni gospodarja, trgovca in ne poljedelca, ki bi slovenskega svojega vrstnika prekosil.« (1892)

Anton Slodnjak priznava Kočevanju pred 1858 prvenstvo v resni slovenski literarnokritični publicistiki, obenem pa ugotavlja, da je bil »kljub načitanosti in marsikateri bistri misli skoraj neopažen«. Leposlovje je presojal po njegovi oblikovni plati, kar je bilo v njegovem času redko, in najvišje na lestvico postavljaj Prešerna, kar do leta 1866 ni bilo samoumevno. Danes se zdijo zanimive njegove izjave o razmerju med slovensko in hrvaško literaturo: slovenska se je približala hrvaščini in si zato pridobila tudi kajkavske bralce, ki hrvaške literature ne berejo, ker je ne razumejo dobro. Kaj je sploh lahko slovenska literarna zgodovina zamerila Kočevanju? Zamerila mu je »težko besedo« in »modrovanje o že razčiščenih jezikovnih in narodnostnih vprašanjih«, to je Kočevanje obnavljanje načrta dvojnega knjižnega jezika, kakor ga je pred njim zastavil Vraz: za ljudstvo in za izobražence. V časopisih za inteligenco je priporočal jezik, ki naj bo razumljiv Slovincem, Hrvatom in Srbom in naj bo pol v latinici pol v cirilici. V publikacijah za ljudstvo pa bi se jezika le previdno približevala drug drugemu. Temeljnega Kočevanjevega dela *Mlinarjev Janez* sicer načitani Anton Slodnjak ni hotel poznati in ga ni omenjal. Kadar ga že kdo od literarnih zgodovinarjev vzame v misel, mu je zgled Kočevanjevega problematičnega jezikovnega načrta, ki naj bi združil južnoslovenske bralce.

Zamera do Kočevanjeve jezikovne politike je bila globoka, saj »oficialna« kulturna Slovenija njegove knjige ni priznala niti potem, ko je bila v nadaljnjih izdajah jezikovno prečiščena. Ker zgodbi po moralni plati ni kaj očitati, je mogoče sumiti le, da vladajoči literarni skupini ni bila všeč zaradi prevelike popularnosti, ki je metala senco na literarne korifeje s Franom Levstikom na čelu. Preveč lahkotno bi bilo trditi, da je bil pač Levstik v umetniškem pogledu neprimerno boljši od Kočevarja in da je zato zmagal v tekmi za prvenstvo. Slovenska proza je hrepenela po čim daljših besedilih in *Mlinarjev Janez* je s svojimi 31.200 besedami idealu dolgega besedila, ki je

dokazovalo slovensko pisateljsko kondicijo, neprimerno bolj ustrezal od petkrat krajšega *Krpana*.

Nacionalna scena dveh junakov z isto rojstno letnico ni prenesla. Pri Kočevanju je morda motilo sklicevanje na lokalno, štajersko zgodovino in avtorjeva politična naslonitev na vzhod (sanjal je o jugoslovanski politični združitvi pod ogrsko krono namesto pod Habsburgom). Namen njegove povesti je bil »narod naš seznaniti se slavnimi našimi predniki«. Čeprav je iz konteksta jasno, da gre za naslovnega junaka, bi površni ali zlonamerni bralec utegnil razumeti, kot da kadi pod nos celjskim grofom. Ker so bili ti v ljudskem zgodovinskem spominu na strani zla,²¹⁸ je bilo morda prav to krivo žalostni Kočevanju literarnozgodovinski usodi. Kočevanjevo dejanje je želelo pritegniti k slovenskemu kulturnemu načrtu tudi Štajerce. Ljubljana ga ni sprejela naklonjeno, ker je ogrožal njen kulturni monopol – vseslovenski nacionalni junak je moral biti s Kranjskega!

Tako kot Krpanovo je problematično tudi Janezovo junaštvo. Janez ne ve, kaj početi s podeljeno mu *diplomo nobilitatis*, in živi naprej mirno kmetiško življenje. Ustvaril si je družino in je bil v tem pogledu perspektivnejši od samskega Martina, vendar je v širšem smislu ostal socialno nepomemben. Konec zgodbe, čeprav je v znamenju Janezove zmage (tj. zmage slovenskega ljudstva), ne pomeni bistvenega popravka zgodovinskega položaja slovenstva, ki obtiči pri minimumu družbenih in zgodovinskih zahtev. Navzlic konfliktu z grofom je ostal Janez svojemu gospodarju pokoren: »Teharčani [...] bodite vedno pripravljeni, kadar nas potrebuje naš gospodar, grof Urh, da nas popelje na bojno polje slave v borbo za domovino, vero in domače ognjišče.« Čeprav ga v boju premaga, se vda njegovi oblasti, se pred njegovo jezo umakne na vojsko s Turki ter se znese kruto in neusmiljeno nad njimi v svojem »pravičnem srdcu«. Povest je oblastnikom všečno poskrbela, da se zaradi družbenih krivic nabrana jeza ni sproščala v tisto smer, od koder so krivice prihajale, ampak jo je kanalizirala proti zunanjemu sovražniku, proti takim ali drugačnim »Turkom«.

Delo je tematiziralo ambicije Slovencev kot ljudstva, ne pa kot organiziranega naroda, in je torej primer tistega preizkušenega slovenskega obnašanja, ki se zadovolji s formalnim priznanjem pravic, formalno zmago pa poplača z dejansko odpovedjo pravicam. Recept za slovensko preživetje v zgodovini je bil tudi pri junaku z generičnim slovenskim imenom Janez zunaj jasne socialne akcije: Slovenec, skrivaj svoje talente, bodi skromen, ne izkoristi možnosti, ki se ti ponujajo, da ne vzbudiš pozornosti, apetitov ali maščevanja močnejših zgodovinskih subjektov.

²¹⁸ Kako so podobo zlobnih Celjanov sistematično razširjali na njihovo moč ljubosumni Habsburžani, zlasti poznejši papež Enej Silvio Piccolomini – o njem je roman *Zeleno izgnanstvo* napisal Alojz Rebula – popisuje današnji Mlinarjev Janez, to je zgodovinar Janez Mlinar v disertaciji *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005; Historia, 11). Kakšni so bili Celjani zares, je objektivno soditi vsaj tako tvegano, kot pri kralju Matjažu (Matiju Korvinu), ki je nasprotno v ljudskem spominu zapisan idealno, čeprav zgodovinopisje ne pozna nobenih njegovih za ljudstvo dobrotnih del. Mimogrede, »spečega kralja« Friderika I. Rdečebradca (Barbarossa) iz 12. stol., pri katerem se je najbrž napajal mit kralja Matjaža, slovenski zgodovinski roman ne pozna.

Vodilni upovedovalec vloge in vpliva celjskih grofov je bil sicer z dvema romanoma na to temo Fran Detela.²¹⁹ Roman *Vélíki grof* (1885) je napisal še v obdobju svojih liberalskih simpatij in ga ponudil v objavo uredniku *Ljubljanskega zvana* Franu Levcu. Ta ga je zadrževal v predalu dve leti in ga objavil šele leta 1885, ko je bil v tiskih z gradivom. Roman ni bil vseh ne Franu Levstiku ne Janku Kersniku, ki ga je dobil v popravilo pred objavo; njegov avtor je bil namreč izrecno proti Celestinovemu realističnemu programu, objavljenemu 1883 v *Ljubljanskem zvonu*, kar je imelo skoraj težo literarnega samomora. Glavna očitka Detelovih kritikov sta bila prevelik delež historiografskega in prevelika, neobvladljiva množica oseb brez glavne figure, ki bi bila nosilec osrednjega problema. Zgodovinsko gre za iste dogodke, kot so bili v ozadju *Mlinarjevega Janeza*, za boj med celjskim grofom Urhom (Ulrikom II.) in Habsburžanom Friderikom III. za varuštvo nad ogrsko-češkim mladoletnim kraljem Ladislavom, v katerem so ogrski plemiči Hunyadiji (med njimi Matija Korvin, ki je bil domnevno predloga za mitičnega kralja Matjaža, 1443–90) Ulrika ubili.

Dogajanje je umeščeno v pičlih nekaj mesecev med julijem 1452 in jesenjo istega leta v Celje in na Dunaj. Fiktivni del dogajanja predstavlja Urhovo pohotno in prešušno naturo, ki je kaznovana s smrtjo njegovih dveh zakonskih otrok. Spet gre za profesorsko zgodovinsko povest, ki črpa iz obilja podatkov zgodovine vladarskih hiš (Detela jih je našel pri humanistu Eneju (Enea) Silviju de'Piccolominiju, cesarjevem dvornem pisarju in poznejšem papežu Piju II.) in jih literarizira do te mere, da postanejo sprejemljivi tudi zgodovinarsko neposvečenemu bralcu.

Za povest *Pegam in Lambergar* (1891), ki je nekakšno nadaljevanje *Vélikega grofa*, je dobil pri Slovenski matici literarno nagrado. Zraven zgodovinskih virov, ki jih pošteno citira, je tokrat pripoved naslonil tudi na ljudsko izročilo, na kar opozarja že ljudska pesem, natisnjena v uvodu. Zgodovinsko je šlo za boj za celjsko dediščino, za katero sta se potegovala cesar Friderik III. in Urhova vdova Katarina. 1457 je Katarinin vojskovodja Vitovec celo oblegal cesarja Friderika v Celju. Na fiktivni ravni sta stranki v konfliktu reprezentirani z ljubezenskima paroma: na Katarinini korenjaški Ostrovhar in grajska gospodična Ana Lambergova, na habsburški Lambergov oskrbnik Gregor z Brda pri Lukovici (on je dejanska glavna oseba povesti in avtor v uvodu objavljene pesmi) in Tajda, nečakinja gornjegrajskega patra Benedikta. Zmaga zgodovinski resnici ustrezno Friderik, Katarina se mora umakniti v grad v Krško, češki vojskovodja Jan Vitovec pa se s pogumnimi dejanji spet prikupi cesarju.

S tem ko je prenesel glavnilo dogajanja z ravni zgodovinsko dokumentiranega na raven fiktivnega, je Detela sicer ugodil predstavam o »pravem zgodovinskem romanu«,

²¹⁹ Fran Detela (1850–1926), profesor klasične filologije in francoščine v Dunajskem Novem mestu (Wiener Neustadt) in pozneje celih 16 let gimnazijski ravnatelj v dolenskem Novem mestu, je bil rojen v Moravčah v bogati kmečki družini. V spominu je ostal kot odličen učitelj s smislom za humor in nasproten strankarskim prepričkom. Ko je bil še na nemškem Avstrijskem, je drugoval z liberalci, profesorskima kolegoma pisateljem Josipom Stritarjem in politikom Franom Šukljjetom, ter ostro obsojal razdor, ki ga je na politični sceni povzročil Anton Mahnič, pri petintridesetih pa je začel simpatizirati s katoliško stranjo. Tako je tudi objavljajal na različnih krajih, najprej v liberalnem *Ljubljanskem zvonu*, ko pa se mu je tam zamerilo, na nasprotnem koncu pri Mohorjevi družbi in v *Domu in svetu*. Bil je tudi tajnik Slovenske matice.

zato pa si je dal duška in je ironiziral ves žanr tradicionalne, nacionalno inštruktivne zgodovinske povesti:

in dragi bravec naj gleda, da mu bode ugajala povest, sicer ga utegne smatrati pisatelj za narodnega mlačneža.

Prekanjen pripovedovavec pa zasači prostodušnega bravca. Kadar se nadeja ta najmanj, kadar ga mika najbolj zvedeti, kaj se je zgodilo potem, kane med tok pripovedovanja par moralnih kapljic in čitatelj se pouči, dočim meni, da se je zabaval.

Da Deteli kljub simpatijam do Habsburžanov in antipatiji do Celjanov vendar ni mogoče očitati naivnega legitimizma, govori najlepše naslednja zrela, realistična refleksija o javnem in zgodovinskem:

Kaj je pravica? kaj je krivica? V zasebnih zadevah nam pove to sodnik. Kdo pa sodi države? Nihče. Tukaj velja: *salus rei publicae suprema lex*; korist in pravica sta tu dve besedi za en pojem. [...] Moč in uspeh, to je pravica; nemoč, neuspeh – krivica.

Detela je južnoslovanske aspiracije okrog Celjanov poznal, vendar jih ni aktualiziral. Vlogo grofov in njihovih pomočnikov je razbrati iz razvrstitve nravnih lastnosti slovstvenim osebam, ki so celjski pristaši. Razvrednoteni so bili kot samovoljni, kruti, zvijačni, brezobzirni, tako kot pri vseh drugih oblikovalcih teme. Slovenska literatura je v večji meri kot politični potencial celjske dinastije upoštevala ljudsko izročilo, ki je bilo do Celjanov zadržano oziroma sovražno. Tak ljudski sloves po vsej verjetnosti ni izvirал toliko iz družbene krivičnosti (tudi Matija Korvin je bil krut, pa je vendar ostal v ljudski pesmi kot kralj Matjaž v lepem spominu) kot zaradi prešuštnosti, po kateri so skozi zgodbo o Veroniki Deseniški znani, pa naj to ustreza zgodovinski resnici ali pa je bilo samo plod habsburške propagande.

Deteli je bil celjski politični načrt tuj in bolj tvegan kot zvestoba Habsburžanom, sicer ne bi vseh njegovih reprezentantov obdaril z negativnimi osebnostnimi lastnostmi. Skoraj se ne upamo vprašati, zakaj vse negativne celjske zaveznike piše po domače (Jan Vitovec, Ostrovrhar, Jošt Soteški), medtem ko med pozitivnim osebjem cesarjeve stranke ni nobenega slovenskega imena: Lamberg, Hohenwart, Apfaltrern. Mogoče je bilo za Detelovo odklonitev Celjanov krivo tudi njegovo kranjsko deželno čustvovanje: če so bili uporni Štajerci proti cesarju, potem je moral rivalski Kranjec potegniti z legitimistično vejo. Narodnega nasprotja Nemci-Slovenci, tako značilnega za Jurčiča, Detela ne pozna; nadomestil ga je z deželnim rivalstvom.

Ilirsko razpoloženo 20. stoletje je celjsko tematiko nadgradilo z zgodbami o zaroti hrvaškega plemstva proti Habsburžanom v 17. stoletju (1664–71). Nosilec osamosvojitvenih želja in nekakšni dediči ambicij celjskih grofov so postali hrvaški grofje Zrinjski in Frankopani in utrjeval se je trdoživi mit, da mali Slovenci od nekoga morajo biti odvisni.

Prvi se je te teme lotil Jurčičev *Ivan Erazem Tatenbah* (1873), ki je bil objavljen kot prvi slovenski feljtonski roman v prvem slovenskem političnem dnevniku *Slovenskem narodu* ob 200-letnici zatrtja zrinjsko-frankopanske zarote proti habsburški kroni. Je tudi prvi izrecni slovenski zgodovinski roman, na žanrsko kontinuiteto pa kaže že z izbiro

imena glavnega junaka, ki navezuje na prvi primerek v žanru, povest *Erazem iz Jame*. V uporabi se je dalo videti zamujeno zgodovinsko priložnost za združitev Slovencev z drugimi južnimi Slovani in za rešitev izpod nemške politične dominacije; hrvaško-ogrski uporniki so se proti Avstrijcem povezovali s Francozi, Benečani in tudi Turki. Slovenska ozemlja je v zaroti predstavljal premožni štajerski plemič Tattenbach, ki je bil tudi prvi ujet, obglavljen pa leto dni za glavnimi uporniki. V romanu je Tattenbach izrazil negativna oseba, kar nam odpira dve možni razlagi: ali je Jurčič s tem želel diskvalificirati idejo o odtegnitvi habsburški kroni ali pa se je čutil zavezanega zgodovinskemu poročilu, ki je negativno kvalificiralo Tattenbacha kot velikega pohotneža. Če to zadnje drži, pridemo do možnega pozitivnega političnega sporočila romana: južnoslovanska politična ideja se v 17. stoletju ni mogla uresničiti zato, ker jo je zagovarjalo plemstvo namesto meščanstva in Nemci namesto Slovencev. Izjemno velik delež zgodovinopisnega poročila je bil razlog za neugodno sodbo literarne zgodovine, češ da gre za najslabše, najbolj žurnalistično Jurčičevo leposlovno besedilo.²²⁰

Turki

Turška povest je eden najbolj trdoživih žanrskih tipov zgodovinskega romana na Slovenskem. Turške epizode se pojavijo že v Kočevarjevi povesti *Mlinarjev Janez* 1859, pravi vzorec tega pripovedništva pa je leta 1864 pripravil Josip Jurčič s povestjo *Jurij Kozjak, slovenski janičar*, ki je bila prvo nagrajeno slovensko delo. Mohorjeva družba, pri kateri je delo izšlo in postalo zgled seriji podobnih povesti, za katera se je uveljavil izraz mohorjanke, je avtorja nagradila s 100 goldinarji. Gre za eno najbolj poznanih slovenskih knjig, saj gredo njene izdaje in prevodi v desetine.²²¹

Jurčič²²² je utemeljitelj in glavni predstavnik slovenske zgodovinske povesti in romana v 19. stoletju. Pripovednoprozna besedila z zgodovinsko tematiko so sicer nastajala že pred njim, vendar pripisujejo Jurčiču odkritje Scottove pripovedne manire, ki tudi v svetovni književnosti pomeni začetek »pravega« zgodovinskega romana, ali vsaj njeno najuspešnejšo popularizacijo: »Naš Walter Scott, kakor bi jaz g. Jurčiča imenoval,« je zapisal Fran Levec v *Novicah* leta 1868. Literarna zgodovina je precej govorila o Scottovem vplivu na Jurčičevo pisanje, dokazovala pa ga je največ zunaj Jurčičeve

²²⁰ Jurčič je črpal gradivo za roman iz razprave mariborskega zgodovinarja Rudolfa Gustava Puffa. Temo je pred njim ubesedil nemški pisatelj Izidor Proschko v romanu *Erasmus Tattenbach*. 1930 se je lotil še Ožbalt Ilauinig v romanu *Tatenbach* in Ivan Lah v *Sigmovem maščevanju* leta 1931. Zanimivo je, da je kljub temu prišlo do prevoda v nemščino: Franz Ranerow je Jurčičevega *Tatenbaha* v nemškem prevodu izdal v Pragi leta 1912.

²²¹ Slovenska bibliografija je registrirala enajst od domnevnih 43 prevodov, večinoma po zaslugi prevajalca Ferdinanda Kolednika, ki je prevode naročal in tudi plačeval (Janko Moder, Nekaj misli o Jurčičevi poti v svet, *JiS* 26/7–8 (1980/81), 267–70). *Jurij Kozjak* je knjiga z rekordnim številom prevodov v tuje jezike; pobudniku je bila očitno reprezentativno slovensko besedilo.

²²² Josip Jurčič (1844–81), sin nekdanjega stiškega kočijaža, si je s pisateljevanjem služil kruh že kot dijak. Študija slavstike in klasične filologije na Dunaju ni dokončal, zato se je preživljal z delom za razne časnike in časopise, najdlje za *Slovenski narod*, ki mu je bil glavni urednik.

zgodovinske povesti, npr. ob prvem slovenskem romanu *Deseti brat* (1866).²²³ Na Scotta je Jurčič naletel leta 1862. Pod njegovim vplivom sta najprej nastala *Jurij Kozjak* in *Kloštrski žolnir*. Do tedaj so obsežnejše povesti z zgodovinsko tematiko izhajale sporadično, med leti 1864 in 1869 pa je Jurčič poskrbel za kontinuiteto žanra, pri čemer je 7200 izvodov *Jurija Kozjaka* v treh zaporednih izdajah igralo pomembno vlogo. Našel je recept za realizacijo Levstikovega literarnega programa: združitev domačega folklornega ljudskovzgojnega pripovednega izročila (natančneje: zgodbene sheme najdenske povesti), domačih zgodovinskih dejstev in Scottove sugestivne pripovedne tehnike.

Jurčičeva pripovedna formula je bila tako privlačna, da so po njej posegli še Franc Valentin Slemenik, Josip Podmilšak, Jakob Sket, Lea Fatur, Peter Bohinjec, Fran Zbašnik, Miroslav Malovrh in drugi. Zgodbe niso prav izvirne, pred njimi so bile podobno narejene že krištofšmidovske povesti *Pavle Hrastovski* (1838), *Bog nikomur dolžan ne ostane* (1853, 1866) in *Gospodove pota so čudne* (1862), ki so bile zadolžene pri žanrskem izročilu družinsko-pustolovske povesti.²²⁴ Z njimi jo družijo motivi ciganovega maščevanja, sovraštva med bratoma in motiv izgubljenega oziroma ugrabljenega sina in identična recepcijska usoda. Krištofšmidovske povesti so bile namreč izrecno namenjene »mladini in prostemu narodu«. To literarno sorodstvo izziva k provokativni tezi, da *Jurij Kozjak* spada še med uresničevalce starega vzorca krištofšmidovske zgodovinske povesti. Bližje bo resnici trditev, da gre za posrečeno združitev obeh pripovednih vzorcev, tradicionalnega krištofšmidovskega in novega scottovskega. Turško povest je vznemirjalo vse eksotično, uživala je v lokalnem in zgodovinskem koloritu in v romantično presenetljivih zgodbah, glede nacionalnega političnega sporočila pa je bila še dokaj neoprijemljiva.

Čeprav je bil Jurčič politično liberalen, se je v tej povesti in v drugih povestih, objavljenih pri katoliški Mohorjevi družbi, ki je bila najpomembnejši producent tega žanrskega tipa, podredil konservativnim postulatam založbe. Pri Mohorjevi je izšla ena tretjina korpusa in s pogostim pojavljanjem v visokonakladnih zbirkah te založbe je turška povest postala osrednji žanrski tip slovenske zgodovinske povesti. Povesti so utrjevale politično formulo Slovenec = borec za krščanstvo proti Turkom. *Jurij Kozjak* se dogaja med 1464 in 1475, ko so Turki pod vodstvom Ahmed paše požgali stiški samostan,²²⁵ in v kronologiji ni preveč zvest zgodovinskemu dogajanju. Osnovne podatke je Jurčič povzel iz Valvasorja, ki govori o nekem Ludviku Kozjaku, ki je bil poražen v boju s Turki. Zgodba o ugrabljenem dečku, ki postane krut janičar, vendar prepozna svoje korenine in se vrne domov na Kranjsko in h katoliški veri, zgodovinsko ni izpričana. Motiv

²²³ Anthony J. Klancar, The Slovene Scott, *American Slavic and East European Review* 5/1–2 (1946), 19–33; JSTOR .

²²⁴ Gl. poglavje o Mohorjevi družbi.

²²⁵ Stiški samostan je bil predmet literarne ubeseditve še večkrat, najobsežneje pač v tetralogiji Ivana Zorca *Beli menihi* (1932–1937), že prej pa v povesti Frana Jakliča *Ljudska osveta* (1892), romanu Ivana Janežiča *Gospa s Pristave* (1894), Miroslava Malovrha *Opatov praporščak* (1903) in nazadnje v romanu Ilke Vašte *Gričarjevi* (1956).

je v slovenski zgodovinski povesti precej pogost in ima verjetno osnovo v ljudskem izročilu. Pripoved spada danes na področje mladinske književnosti.²²⁶

Jurčičeva druga povest na temo turških vpadov je *Grad Rojinje*, sicer pa se je loteval po vrsti tudi drugih tem: vojaških beguncev (*Domen*), protestantizma (*Jurij Kobila*), ljubljanske mestne zgodovine (*Hči mestnega sodnika*), kmečkih uporov (*Sin kmečkega cesarja*), zrinjsko-frankopanske zarote proti Habsburžanom (*Ivan Erazem Tatenbah*), francoske okupacije (*Rokovnjači*), pokristjanjevanja (*Slovenski svetec in učitelj*). Zgodovinsko izpričano osebo je postavil v naslov in v središče pozornosti trikrat (v *Juriju Kobili*, *Ivanu Erazmu Tatenbahu* in *Slovenskem svetcu in učitelju*), kar je dobra četrtina njegovega daljšega zgodovinskega pripovedništva.

Marsikatero poglavje turške povesti se dogaja daleč stran od domače hiše. V daljnji tujini slovenski junaki začudení srečujejo svoje rojake in skozi to izkušnjo širijo prostor domačega. Čeprav se junaki vrnejo v domovino, so turške povesti izraz slovenskih ekspanzijskih teženj, zlasti verskih, ne pa samo izraz mita o tem, kako so naši kraji in ljudje obranili zahodno krščanstvo pred islamsko nevarnostjo (*antemurale christianitatis* 'predstraža krščanstva').

Turška tematika je prišla prav slovenskim pisateljem preko 50-krat, tako da je dala žanrsko ime, pa 34-krat,²²⁷ od tega devetkrat izrecno v podnaslovu kot povest iz turških časov, izza turških bojev, iz časov turških bojev, izza obleganja Dunaja po Turkih, ob 400-letnici zmage nad Turki, pripoved o porazu Turkov pri Kobaridu, nekajkrat pa celo v naslovu: *Samostan v turški sili*, *Turki pred Dunajem*, posredno tudi v *Gorele so grmade*. Ena tretjina korpusa turške povesti je tudi še kako drugače uvrstljiva, recimo kot uskoška, ciganska ali čarovniška povest, pač zaradi alternativne tematike, ki jo bolj ali manj enakovredno vključuje. Najbolj intenzivna proizvodnja se je dogajala v 60. in 70. letih 19. stoletja in v prvih štirih desetletjih 20. stoletja. Več kot eno povest so napisali Josip Jurčič, Franc Valentin Slemenik, Lea Fatur, Ivan Lah in Ivan Sivec.

Turška povest pokriva zgodovinsko obdobje od 1353 do 1715, ki je širše od obdobja turških vpadov na slovensko ozemlje 1408–1593, zgodbe pa se koncentrirajo okrog let 1469–78 in leta 1593. Večkrat so omenjeni pomembni zgodovinski dogodki, kot je obleganje Ljubljane 1472, bitka pri Budačkem pri Karlovcu, kjer je leta 1575 padel Herbert Turjaški,²²⁸ zmagovita bitka Andreja Turjaškega nad Hasan pašo Predojevičem pri Sisku 1593,²²⁹ drugo obleganje Dunaja 1683.

²²⁶ Podobno so predmet mladinske književnosti postali Levstikov *Martin Krpan*, Finžgarjev roman *Pod svobodnim soncem* in Murnikova *Hči grofa Blagaja* (v skrajšanem ponatisu je to *Lepi janičar*).

²²⁷ Njihov opus se začneja takole: Josip Jurčič, *Jurij Kozjak* (1864, 1877, 1887), Josip Jurčič, *Grad Rojinje* (SV 13, 1866), Jernej Dolžan, *Mati božja dobrega sveta ali bratovska ljubezen* (SV 17, 1868, 1907), Franc Valentin Slemenik, *Izdajavec, zgodovinska povest iz turških časov* (SV 29, 1873, 1907), Slemenik, *Križem sveta, zgodovinska povest* (1877), *Pod turškim jarmom* (1882, 1892, 1903), Jakob Sket, *Miklova Zala* (SV 38, 1884, 1899, 1906, 1912, 1921), Josip Vošnjak, *Troje angeljsko češčenje* (SV 40, 1886, 1914), *Doma in na ptujem* (1889), Fran Zbašnik, *Na krivih potih* (SV 47, 1893), Vitomil Feodor Jelenc, *Beligranski biser* (1905) itd. Korpus krepijo tudi prevodi in priredbe, npr. Košutnikova *Ciganova osveta* (1898, 1905, 1906, 1925). Zadnje delo iz te serije je Rudi Šimac, *Legenda o sveti Heleni in sveti Marjeti* (2008).

²²⁸ V Carigradu je turška vojska slavila zmago z glavama plemičev Herberta Turjaškega in Friderika Višnjegorskega, nataknenima na drogo. Po dolgotrajnih pogajanjih sta družini plemičev glavi drago

Zgodovinske osebe nastopajo večinoma samo v pripovednem poročilu, gre pa poleg naštetih še za turškega velikaša Ferhad bega, sultane Bajazida, Sulejmana in Mohameda Osvajalca, krščanska vojskovodje generala Vojne krajine Ivana Lenkoviča, Adama Ravbarja in Evgena Savojskega, domače plemiške rodbine Auersperg, Herberstein, Lamberg, Zrinjske-Frankopane, kralja Jana Sobieskega, strastnega frančiškanskega meniha in pridigarja ter poznejšega svetnika Ivana Kapistrana.

Prostor dogajanja pokriva domače pokrajine Dolenjsko, Gorenjsko, Koroško, Primorsko, Štajersko, prestolni Dunaj, Vojno krajino in Turčijo. Domači kraji so največkrat konkretni (Brežice, Novo mesto, Prebold, Žusem, Sv. Lenart, Žužemberk, Bodešče), najbrž z namenom kulturnozgodovinsko nagovoriti lokalnega bralca. Tuja konkretna dogajališča so Maglaj, Banja Luka, Sarajevo v Bosni, Ozalj, Senj, Siget, Bjeljina, Dubrovnik na Hrvaškem, Niš, Beograd, Carigrad.

Osamljen primerek žanra je kolportažno delo iz leta 1910, ki je že zaradi barvne naslovnice, ki prikazuje napeti prizor iz dogajanja, bralcem gotovo dolgo ostalo v spominu – *Črna žena* Gregorja Žerjava.²³⁰ Fabulativni vzorec je iz turške povesti (celo po imenih oseb spominja na *Miklovo Zalo*), za popularnost so poskrbeli motivi trivialnega repertoarja (skrivna jama, krošnjar vohun, skrivna bratovščina, duhovi, fatalna ženska, ženska vojak itd.). Zgodba je dokaj nenavadna: France Bregar zapusti ljubečo ženo Zalo, s katero ima otroka, in gre nazaj k svoji nezvesti prvi ženi, nestanovitni ciganski princesi Nigani, ko zve, da ta ni umrla, kakor je bil dotlej prepričan. Čeprav je ne ljubi več, stori ta korak, ker misli, da je to dolžan po božji zapovedi. Idejno je konservativna s sporočilom, da je od družbenih sprememb pogojno sprejemljiva le zamenjava gospodarja, nikakor pa ne prizadevanje, da bi se kmet gospodarja rešil. V praksi je celo ta pravica pozabljena: družbene spore reši prihod skupnega sovražnika na verski podlagi, Turkov in sprosti socialne frustracije v domovini koristni križarski vojni. Moška glavna oseba je spet tip junaka mevže, ki je pogumen in močen, dokler mu je ukazano, da je tak, ko pa se mora sam odločati, ga mine vsa pokončnost. Obnaša se kot junak viteškega romana. Ne meneč se za nesrečo, ki jo povzroča, sledi svoji fiksni ideji, za kar je v koncu nagrajen.

Žanrsko trdoživost turške povesti potrjujejo sodobna besedila. Sivčeva zgodovinska »povest iz turških časov iz Mengša« *Krvava grajska svatba*²³¹ zvesto sledi žanrskemu izročilu. Začne se s svečanim odpravljanjem kmečkega gospodarja na semenj, ki spominja na začetek Jurčičevega *Sosedovega sinu*. Podrobnost, ki Sivčevo sceno od Jurčičeve razlikuje, je očitnejša verska spodbudnost oziroma atmosfera osrečujoče ljudske pobožnosti. Ob temi kmečkih uporov se razkrije konservativnost njegovega

odkupili; s tem denarjem je zmagovalec Ferhad paša (Ferhat beg Sokolović) v Banja Luki zgradil džamijo Ferhadijo. Gl. še Ignacij Voje, *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja* (Ljubljana: FF, 1996; Razprave FF), Vasko Simoniti, *Turki so v deželi že: Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju* (Celje: MD, 1990), Špela Kalčič, *Slovenska različica orientalizma* ♡.

²²⁹ Ljubljanski škof Hren je iz obleke premaganega Hasan paše, ki so jo prinesli kot trofejo, dal sešiti mašni plašč in je v spomin na dogodek vsako leto vodil zahvalno mašo v ljubljanski stolnici. Bitko upesnila Anton Aškerc in Janez Menart.

²³⁰ Roman je bil brez navedbe avtorja preveden v gradiščansko hrvaščino: *Črna žena: Povjesna pripovijest*. Prev. Feri Sučić (Eisenstadt: Kroatischer Presseverein, 1970; Hrvatsko štamparsko društvo u Željeznu, 14).

²³¹ S 55.000 besedami obsega je romanesknega značaja.

socialnega sporočila. Naštudiral je dostopno zgodovinsko literaturo Boga Grafenauerja, Vaska Simonitija, Josipa Mala, Josipa Grudna in ustnega krajevnega izročila, zato dogodki niso pesniška svoboščina, ampak gre za nekoliko časovno prilagojeno literarizacijo zgodovinskih poročil.

Povest prepleta ljubezensko zgodbo grajske gospodične Karoline in njenega skrivnostnega ljubimca Sovdata z vojaško obrambo pred Turki. Tako kot pri Jurčiču tudi tu ugrabijo grajskega sina, za fabulativno zanimivost pa poskrbijo še ujeti slovensko govoreči Turek Haris in venček Karolininih snubcev in občudovalcev. Motivno sveža je ljubezen grajske gospodične s turškim ujetnikom. Konec povesti spet nekoliko spominja na drugo najbolj znamenito besedilo tega žanrskega tipa, na Sketovo *Miklovo Zalo*. Potem ko grajska gospa Karolina spozna svojo ljubezensko zmoto, zvabi Turke v grajsko klet, tam vžge sod smodnika in ugonobi sebe, Turke in grad. Sket je narodno in versko izdajalko Almiro pognal po svetu, Sivec pa je s svojo tragično junakinjo po eni plati bolj krut, ker jo usmrti, po drugi plati pa je bolj zapisan katoliški ljubezni do sočloveka, ker ji dovoli, da se pred smrtjo poboljša in napravi v zgodovinskem smislu dobro dejanje.

Sivec je eden redkih slovenskih pisateljev, ki v podnaslovu svojih knjig še zavestno uporablja vrstno oznako povest, kar ustreza oblikovni tradicionalnosti njegovega pisanja. Sivčeva turška povest je zanimiv dokument osveženega slovenskega premišljanja o lastni preteklosti, spodbujenega z osamosvojitvenim dogajanjem ob koncu 20. stoletja, in potrjevanja tistega trdoživega identitetnega modela, ki se napaja iz mita Slovencev kot branilcev zahodnega krščanstva. V tem smislu širi pojem slovenstva, ki je izum 2. polovice 19. stoletja, tudi na lokalno plemstvo 15. in 16. stoletja in se s tem navezuje na žanrski tip biografij znamenitih domačinov iz literature »za mladino in preprosti narod«.

Rokovnjači

Rokovnjaška ali roparska povest je bila pogosto način za tematizacijo francoske okupacije naših krajev, seveda pa ni Francozom posvečena kar vsaka rokovnjaška povest niti niso vse roparske zgodbe zgodovinske, čeprav so prispevale k žanrski zavesti. Marsikaj je bilo treba izpustiti zaradi primanjkljaja zgodbenega ali zato, ker so bile le prevedene oziroma prirejene. Gre za serijo popularnih povesti, ki so nadaljevale tradicijo Malavašičeve povesti o znamenitem plemenitem in delinkventnem domačinu Erazmu Predjamskem: *Črni bratje* (1882), *Roparsko življenje* (1884, 1895), *Hedvika, banditova nevesta: Povest iz sedemnajstega stoletja* (1886, 1903), *Tolovajski glavar Jurij Skopec* (1903).²³² Leta 1907 je v založbi ljubljanskega knjigarnarja Turka izšla »zanimiva roparska povest« *Rinaldo Rinaldini* in bila kmalu še trikrat ponatisnjena, sledili sta

²³² Cobiss jo pozna pod naslovom Miroslav Malovrh, *Tolovajski glavar Črni Jurij in njegovi divji tovariši: Ljudski roman*.

»povest iz roparskega življenja« *Fra Diavolo* (1910, 1923) in *Musolino, glasoviti italijanski ropar* (1921).²³³

Izvirnih slovenskih roparskih povesti je vsega okrog deset in Jožef Urbanija je edini avtor, ki je napisal več kot eno. Na žanrsko prepoznavnost kaže omenjanje rokovnjačev že v naslovu oz. podnaslovu. Večkrat nastopajo v njih zgodovinsko znameniti rokovnjači Veliki Groga, Kljukec, Dimež in štajerski ropar Guzaj. Slednjega se je najprej iz klerikalne perspektive lotil Januš Golec (1931). Leto za tem je Guzaja dramatisiral igralec Ernest Tiran, potem pa jo izdal še v obliki povesti. Tiran je z dramatisacijo prehitel Davorina Petančiča, ki je svojo dramo o Guzaju izdal leta 1933, in se zapletel v spor o avtorskem prvenstvu, očitajoč Petančiču, da je kradel od njega. Pravdo je po pritožbi dobil Tiran, ki sta mu pomagala eksperta Anton Slodnjak in Vladimir Levstik.²³⁴ Usoda Guzaja je zamikala tudi nemško pisateljico Anno Wambrechtsammer, vendar do samostojne knjige ni prišlo – povest *Der Guzej* se je ohranila le v rokopisnih in časopisnih odlomkih.

Junak roparske povesti je družbeni izobčenec, sovražnik države in celo zločinec. Na koncu ga sicer dobijo, vendar dotlej omogoča bralcu, da se identificira z njegovo svobodo in sposobnostjo, da sam kroji svojo usodo in jemlje pravico v svoje roke ter po rokovnjaško popravlja krivično urejeni svet.

Izstopajoči izvirni primerki tega žanrskega tipa so Jurčič-Kersnikov »historičen roman« *Rokovnjači* (1881),²³⁵ ki mu smemo pripisati status prototipskega besedila, Malovrhova povest *Zadnji rodovine Benalja* (1909) in Petra Bohinjca »povest iz časov rokovnjačev na Kranjskem« *Pod krivo jelko* (1923). Opazno število dramatisacij roparskih usod govori o genetski povezavi roparske povesti z žanrskim izhodiščem, popularni Schillerjevi drami *Die Räuber* (1781).

Bohinjčeva²³⁶ *Pod krivo jelko* je izhajala najprej kot podlistek s podnaslovom »povest iz Meternikove dobe« v *Domoljubu* 1922–23, v knjižni obliki pa je prišla na dan pri

²³³ Rokovnjači so slovenska ustreznica drugim nacionalnim ljudskim junakom, tirolskemu Andreju Hoferju, angleškemu Robinu Hoodu, slovaškemu in poljskemu Janošiku, srbskim hajdukom, italijanskemu Fra Diavolu itd. Cobiss pozna dve izdaji v Košutnikovi priredbi (1909, 1921, pri slednji je na ovitku naslov *Musolino, glasoviti ropar Kalabrije*), obstaja pa še izdaja iz leta 1902. Giuseppe Musolino (1876–1956) je bil legendarni italijanski brigant in predmet številnih ljudskih pripovedi in pesmi; zajeli so ga leta 1901.

²³⁴ Podobni roparji so bili po besedah Milenka Straška v spremni študiji k Tiranovi povesti Robin Hood, Janošik, Peter Koštrca pri Mišku Kranjcu, Hace z Notranske, v 60. letih pa Franc Rihtarič na Kozjanskem. O slednjem je roman *Blaženi Franc Rihtarič* napisal Zdenko Kodrič (1994). Gradivo so pripovedniki črpali iz objav zgodovinarja Augusta Dimitza. V *Domu in svetu* leta 1890 črtice o rokovnjačih objavljala Josip Benkovič, eno z naslovom *Rokovnjaška ljubica* ima tudi Anton Koder.

²³⁵ Jurčič-Kersnikovo povest je leta 1907 dramatisiral Fran Govekar.

²³⁶ Peter Bohinjec (1864–1919) se je rodil na Visokem pri Kranju. Kot duhovnik je služboval po različnih krajih, nazadnje v Dupljah. Srednješolci slišijo njegovo ime le v zvezi z romanom *S poti Izidorja Cankarja* (1919), iz odlomka, v katerem se ta umetnostni zgodovinar, esejist in diplomat ponorčuje iz slovenskih pisateljev, ko razglablja, kako je prišel Romeo od Julije z visokega balkona nazaj na ulico. Ivan Cankar in Ksaver Meško pravita v značilnem slogu, da ga je spravilo tja gor in tudi dol hrepenenje, Oton Župančič napravi iz scene dovtip, Fran S. Finžgar se sklicuje na Romeovo mladeniško športno spretnost, Peter Bohinjec pa obsedeno ponavlja, da bo treba pogledati v arhive. Scena pričuje prej o Bohinjčevi deklarirani potrebi pisati povesti, ki ne bodo v neskladju z zgodovinsko resnico, kot o kaki pretirani

ljubljskem založniku Antonu Turku. Opisuje življenje rokovnjačev na gorenjskem podeželju v okolici Kranja v 30. letih 19. stoletja.²³⁷ Rokovnjaški poglavar poroči svojo hčer Mico kar z nekaj svojimi kapitani, da bi pomladil in okreplil rokovnjaško družino, vendar njegovi zeti vsi po vrsti izgubijo življenje v bojih z oblastjo ali pa pristanejo v ječi. Literarna zgodovina knjigi ni bila pripravljena kar tako priznati leposlovnega značaja in Slodnjak jo je označil celo kot »sociološko monografijo«, misleč najbrž na avtorjevo razlago, da je rokovnjaštvo posledica Metternichovega režima, njegova ideologija pa slovenska varianta saintsimonizma.²³⁸ Bohinjec je knjigo napisal z namenom radovednim bralcem pojasniti, kako je bila za pojav rokovnjaških združb kriva tedanja oblast in kako je rokovnjaštvo propadlo in ob tem občasno res pozabil na zakonitosti leposlovja. Etnološko in jezikoslovno so zanimivi citati rokovnjaških pesmi in žargona:

Halo, na finfranje!
 Šraci, golcovno pritragejte!
 Makarone bomo pahal'
 z judovno zamahnene.
 Če v kočarsko privolhamo,
 lufte prefalakamo,
 kumše jim zafinframo,
 blinke jim pokumamo.

Rufa nas dernica:
 karnovo večtro sem spalala!
 Karnova večtra je bonova,
 oj bonova!²³⁹

Od zgodovinsko izpričanih oseb so tu rokovnjaški poglavar Veliki Gropa (prvotni naslov knjige je bil Veliki Gropa in drugi), omenjen je Andrej Smole, komisar Pajk in kaplan Kajetan Huber z Brnika. Veliki Gropa se je na starost pobotal z oblastjo in je do leta 1855, ko je pri petindevetdesetih umrl, delal kot cesarsko-kraljevi cestar.²⁴⁰ Rokovnjači so bili tesno povezani z lokalnimi prebivalci, ki so se nemalokrat tudi sami prelevili v roparje tujih trgovcev in mogočnikov. Najbolj so se razmnožili v drugi četrtini 19. stoletja, ko jih je bilo na Gorenjskem blizu štiristo. Mladci so šli med rokovnjače večinoma zato, da bi se izognili vojaški suknji, saj je vojaščina trajala celih 14 let. V času

izrabi in osamosvojitvi zgodovinskih virov, čeprav sta mu kritika in literarna zgodovina zamerili prav to. Bil je orjaške postave, nikoli bolan in vsestransko ploden publicist.

²³⁷ Naklo, Suha, Tenetiše, Tatinec, Poženek, Duplje, Udinboršt, Jošt, Strahinj, Nasovče.

²³⁸ Varianta utopičnega socializma, poimenovana po grofu Claudu-Herniju de Saint-Simonu, ki je investirjal socialno upanje v znanstveni razvoj in vplival tudi na Augusta Comta in Karla Marxa.

²³⁹ V Bohinjčevem prevodu je to: »Halo, na veselico! / Otroci, drv prinesite! / Žgance bomo kuhali, / s slanino zabeljene. // Če v vas pridemo, / ljudi pretepemo, / hiše jim zapalimo, / denarje jim pokrademo. // Kliče nas deklica: Mesno juho sem skuhala! / Juha je dobra, / oj dobra!« Zmerjalo se je po rokovnjaško takole: »Ti lobov kumerč, da ti je prefak upetov!« (Ti slabi človek, da ti je duhovnik ubežal!)

²⁴⁰ Spomin nanj neguje turistično društvo v Dupljah, ki si je nadelo ime po rokovnjaškem taboru Pod krivo jelko in prireja pomladno rokovnjaško finfranje; domačini so Bohinjčevo povest o Velikem Grogi tudi ponatisnili.

francoske okupacije so avstrijske oblasti rokovnjače celo podpirale, da so napadali manjše francoske enote, vendar so rokovnjači ostali tudi še po tem, ko so se Francozi že davno umaknili. Napadali so vzdolž deželne ceste skozi Črni graben, zloglasno rokovnjaško območje je bila cesta med Dobravo in Trzinom. Poznani so bili tudi pod imeni *šteklacarji* (ime so dobili po okovanih gorjačah), *špehmalharji* in *plašarji*.

Povesti boheemskega pisatelja in igralca Gustava Strniše²⁴¹ *Francozi in rokovnjači* (1930) in *Zadnji rokovnjač* (1933) sta izhajali kot podlistek v ljubljanskem časopisu *Domovina*. Dogajata se v času francoske zasedbe slovenskega ozemlja v 19. stoletju. V prvi, ki ima naravnost romaneskno dolžino, je prečesal rokovnjaško izročilo v krajih okrog Brnika in Velesovega. Osrednji zgodovinski dogodek je rop francosko vojne blagajne v Črnem grabnu, v ospredju pa je ljubezenska štorija med rokovnjačem Matevžem Bolharjem in služkinjo Urško s preddvorskega gradu. Najpomembnejša zgodovinska oseba v drugi povesti je spet Veliki Grog. Nenavadno je glede na konservativno nazorsko zaledje *Domovine*, da iz zgodbe bode liberalsko prepričanje, da so bili Francozi v času Ilirskih provinc naši dobri prijatelji.

Igralec je bil tudi avtor rokovnjaške povesti *Dimež* Anton Cerar z umetniškim imenom Danilo.²⁴² Kratko »zgodovinsko povest iz preteklega stoletja« *Dimež* je dal natisniti enkrat med drugo svetovno vojno, o čemer priča nemški kolofon, letnica pa ni znana. Gre za zadnjo v seriji predelav ljudske snovi, ki jo je prvi leta 1863/64 uporabil Jakob Alešovec za ljudsko igro *Sicherl, vulgo Dimež, der Schrecken von Krain*. Danilo jo je leta 1911 priredil za slovensko izvedbo pod naslovom *Dimež, strah kranjske dežele, ljudska igra s petjem v šestih slikah*, in jo izdal v 17. zvezku Zbirke ljudskih iger, čez desetletja pa jo je predelal še v povest. Dogaja se v drugi četrtini 19. stoletja, ko se je med Ljubljano in Gorenjsko, po Bitnjah in Šmarjetni gori potikal ropar Sicherl, po domače Dimež, rojen na Gorenji Savi pri Kranju. Leta 1851 so žandarji pravosodnega ministra Alexandra von Bacha polovili blizu 80 rokovnjačev in jih precej obesili, Dimež pa je končal deset let pozneje, leta 1862.

Danilo je predstavil Dimeža v romantični luči. Sposobni lepi mladenič, ki so ga imela dekleta rada, ni zdržal pri vojaki in je raje pobegnil med rokovnjače ter postal njihov poglavar. Revnih ni ropal, ampak samo bogate. Pred očetovimi očitki se je takole branil: »Oče, jaz nisem razbojnik in ubijalec! Kmeta in reveža ščitim, jemljem pa tam, kjer je na škodo drugih preveč dobrot!« Pojavi se kot strela z jasnega v sovražni družini, počne z njo vragolije, jo osramoti in odide. Jezikovno je Danilova knjiga precej obupna, etnološko vrednost pa ji dajejo citati pesmi, tudi rokovnjaških, ki so že standardni okras roparskih biografij:

Kjer je glajs, taj smo mi!
Kjer korizna, taj smo mi!
Kjer merkat, taj smo mi!

²⁴¹ Gustav Strniša (1887–1970) iz Kranja je živel precej neurejeno življenje od ene zasilne službe do druge. Bil je pisar, prodajalec, urednik, žurnalist, igralec, pesnik in pisatelj, zlasti mladinski. Več svojih del je izdal v samozaložbi. Bolj znan je njegov sin pesnik Gregor Strniša.

²⁴² Anton Cerar – Danilo (1858–1947) je kot edini profesionalni gledališki igralec nastopil v drugem slovenskem celovečernem filmu *Triglavske strmine* leta 1932, za katerega je scenarij napisal Janez Jalen.

Kjer šronca, taj smo mi!
Srečenca pa za nas ni! ...²⁴³

Ni jasno, ali Danilo prave usode Dimeževe ni poznal in je črpal bolj iz ustnega izročila ali pa mu zgodovinskih podatkov ni bilo mar, ker se njegova zgodba v marsičem razlikuje od »uradne«: Dimežu je ime Janez (v resnici Franc), Dimeževi nevesti je ime Katrca (v resnici je bila Mica), razbojnik umre, ko ga preganjalci zažgo skupaj z bajto, v kateri se je skrival (v resnici so ga za 18 let zaprli, iz ječe v Osijeku je po enem letu ušel in umrl po svoji neprevidnosti zaradi zadušitve z dimom). Danilo ni izrabil ne govorice o Dimeževem plemenitem izvoru ne zanesljivejšega pričevanja, da je bila njegova mati znana rokovnjaška nevesta, in samovoljno je preselil Dimeža z Gorenje Save v Bitnje.

Dimež je še vedno vabljliva oseba v ljudski kulturi.²⁴⁴ Hvaležni odjemalec rokovnjaškega mita so lokalne skupnosti, ki so se v skrbi za turistično prepoznavnost svojega kraja spomnile na rokovnjaški del zgodovine. V Besnici prirejajo »kostanov piknik« pod zaščitnim znakom rokovnjača Dimeža. Spomin na rokovnjače ohranjajo zlasti v Lukovici, kjer imajo rokovnjača celo v občinskem grbu.

Da rokovnjači nikakor niso bili zanemarljivi predmet slovenske književnosti, dokazuje precej obširen odstavek, ki jim ga posveča ena prvih slovenskih literarnih zgodovin, rokopisno *Slovensko slovstvo* Frana Levca iz leta 1871/72, nastalo po predavanjih na goriški gimnaziji. Tam beremo v komentarju Prešernovega verza »Tat, rokomávh govori jezik drugim neuméten«²⁴⁵ naslednje:

»Rokomavh«. Od l. 1820–50 so živeli po Gorenjskem »rokovnjači« ali »rokomavhi«, t.j. desertetji, ki so ušli iz zaporja ali pa od vojakov i kmetovski fantje, katerim se nij ljubilo doma delati. Njih glavno ležišče je bilo med Kranjem, Kamnikom i Teržičem, zlasti v »Udnem boršti« nad Kranjem. Bili so ondi največ iz bližnjih vasi doma. Kmetu nijso ničesar storili, ropali so pa bogatinom i cirkvam. Prišli so k premožnim posestnikom, ko so vedeli, da je malo varuhov doma, so tirjali toliko te, toliko one reči, žugaje, da bodo hiše zapalili, če ne dobó, kar želé. Bili so pravi kranjski komunisti, imeli so veliko deklet pri sebi, i ženili so se, kar križem med seboj. Njih starašina »stari Groga« je poročal pod staro jelko rekoč: »In nomine patre, vzemi jo na kvatre, če bolje dobiš, pa to zapusti«. Absolutizem i žandarmi so vničili rokovnjače. Nekateri so zbežali na Hrvatsko, mislé, da bodo ondi svoje rokodelstvo nadaljevali, a bili so postreljeni i pobešeni. Udni boršt se po nemški imenuje »Herzogen – Forst«. Udni je torej = vojvodni. Morda je bil ta gozd kedaj lastnina kranjskih vojvod. Stari Groga je potem, ko so njegovo čedo razkropili, beračil okrog ljudij, katere je pred na lep način ropal i slačil. Umrl je pred kakimi desetimi leti. Njegov nekrolog je bil v Novicah. Rokovnjači so v kranjski i kamniški okolici v jako dobrem spominu, ljudje vedo veliko o njih povedati. Njihovi glavarji so hodili lepo oblečeni, lepše nego domači fantje od najboljih hiš. Tudi so mnogo občevali z vaščani. Sploh je čudno, da se je mogla sredi največih vasij osnovati tatinsko-roparska, dobro osnovana in vladana država. Najhuji preganjalec

²⁴³ Kjer je grad, tam smo mi! / Kjer je cerkev, tam smo mi! / Kjer je semenj, tam smo mi! / Kjer ženitev, tam smo mi! / Ječa pa za nas ni! ...

²⁴⁴ Iz zadnjega časa je polka *Rokovnjač Dimež* narodnozabavnega ansambla Obzorje, ki eksploataira tudi druge slovenske zgodovinske ali folklorne teme od Martina Krpana do celjskih grofov.

²⁴⁵ Verz je iz pesmi *Novičarjem*; njegovo zadnjo besedo bi v današnji slovenščini zapisali kot »neumeven«. Prešeren je v isti pesmi uporabil tudi izraz *rokovnjaški* in v *Novi pisariji* izraz *gorjačarji*, ki se je uredniku *Poeziji* Antonu Slodnjaku zdel vreden pojasnila: 'gorenjski rokovnjači'.

rokovnjačev je bil Kajetan Huber, kaplan v Komendi (nabral je tudi nekoliko slovenskih narodnih pesnij), originalen pop, ki je hodil s pušo nanje. Enkrat so jih kmetje pod kaplanovim vodstvom tako natepli, da so pomerli. Ker je bil Huber v Komendi vedno v smrtni nevarnosti, šel je k ljubljanskemu polku za vojaškega kaplana. V boji je bil hraber i prijel zlati križ. Pisal je več v Novice o polkovniku Čehovinu, Kraševcu i Vegi, ker pozneje je bil prestavljen za fajmoštra v Čemšenik, blizu rojstnega kraja Veginega. Zibeljko v kateri so Vego zibali, je tudi Huber kupil.

Protestanti

Protestantska tematika²⁴⁶ se pojavlja v 36 besedilih ali v osmini korpusa, žanrsko ime pa smo pripisali trinajstim delom. V splošnem je bil odnos slovenskih pisateljev do tega obdobja domače zgodovine odklonilen. Do neke mere je bil do njega toleranten Anton Koder (*Luteranci*, 1883), pozitivno je nanj gledal radikalno liberalski Miroslav Malovrh (*Kralj Matjaž*, 1905), njegov nadrejeni pri *Slovenskem narodu* Ivan Tavčar pa že ne več tako enoumno (*Vita vitae meae*, 1883, *Grajski pisar*, 1889, *V Zali*, 1894). Ko je uporabil tehniko fiktivne kronike, je bralcu bolj kot kdo drugi približal duh zgodovinskega časa, in ga spretno uporabil za ilustracijo aktualnih liberalskih spopadov s klerikalci in za okop, izza katerega so napadali sodobne klerikalne nasprotnike. V splošnem se zdijo te Tavčarjeve pripovedi neposredni dedič Mandelčeve zgodovinske povesti: bolj kot na specifikko preteklega časa in njegovo eksotiko je hotel avtor pokazati na večno usodnost človeških strasti.

Glede žanrske pripadnosti romantične novele *Jela* Valentina Mandelca (1858)²⁴⁷ zgodovinskemu pripovedništvu ni nobenega dvoma, čeprav je obsegovno komaj preseгла zastavljeni prag 10.000 besed. Zgodovinsko dogajanje je časovno natančno umeščeno na veliko noč leta 1602, ko se dogaja eksodus protestantov iz Kranjske. Locirano je v gorenjsko vas, z gorskimi pečinami v ozadju, ki dajejo pripovedi lokalni kolorit, nima pa izpričanih zgodovinskih osebnosti in cilj pripovedi ni ponuditi model nacionalnega preživetja, temveč pokazati na usodnost človeških strasti. Mladi in bogati ljubljanski protestant se na begu zaljubi v lepo beračevo hčer, ki se na koncu izkaže za njegovo polsestro, njen stric berač pa za žrtev brezvestnih staršev mladega ženina. V viharni noči pride do usodnega smrtnega obračuna med njim in beračem. Novelistična forma pripovedi, ki reducira delež zgodovinskih okoliščin, in količina romantične strastnosti oddaljujeta novelo od osrednjega jurčičevskega toka slovenske zgodovinske povesti.

Jela ni spodbudila veliko posnemovalcev, zgled je bila samo nedolgi Bohinjčevi »povesti iz leta 1615« z naslovom *Zadnja luteranka*, ki je izhajala v podlistku *Gorenjca* leta 1915. Naslovna junakinja Klara Štantmanka raje zapusti svoja otroka, imetje in domovino, kot da bi se odpovedala svoji veri, in za svojo veliko ljubeznijo,

²⁴⁶ Izraze protestantizem, luteranstvo, reformacija uporabljam nediferencirano, kot sinonime, ker me ne zanimajo idejne ali ideološke posebnosti tekstov, ampak socialne funkcije, ki so jih opravljale našteje ideje v tekstih.

²⁴⁷ Valentin Mandelc (1837–72), profesor grščine, latinščine in slovenščine v hrvaškem Karlovcu. Da bi dokazal svetovljanskost slovenščine, je prevedel Goethejevega Fausta, a založnika za prevod ni našel.

protestantskim pridigarjem Boštjanom Semeničem odide v tujino. Znano je, da so bili primeri take zvestobe protestantski ideji v resnici zelo redki.

V zadregi smo glede Jurčičevega odnosa do protestantizma. Povod za to, da se je Jurčič lotil ravno življenjske usode strastnega protestantskega predikanta, ki je bil v ljudskem izročilu znan pod imenom *Jurij Kobila* (1865), je lahko podatek, ki ga je dobil pri Valvasorju, da je bilo pravo ime Kobile Juričič (in ne Dalmatin, kakor je pred Valvasorjem domneval kronist Schönleben) in da je bil iz hrvaškega Vinodola. Tudi Jurčičev rod je namreč prišel s Hrvaškega. Ime Kobile ima slabšalni podton, ne glede na to, katero razlago zanj upoštevamo. Predikanta se je po izročilu prijel nadimek zaradi kobile, ki jo je dobil za nagrado, ker se je odpovedal katolištvu, sicer pa namiguje na junakovo pohotnost. Jurčič bralca ni klical h kaki zavzeti identifikaciji z neuklonljivim protestantom. Kot pozitiven model raje ponuja usodo njegovega učenca Boštjana Razborškega, ki se je vrnil h katoliški veri in se poročil s protestantovo sestro Maričko.

Predikant je nesrečna kreature, ki ne sprevidi norosti svojega početja in temu ustrezno tudi žalostno umre pretepen v hlevu. Jurčič je predikantov fanatizem motiviral z njegovo nesrečno ljubezensko zgodbo. Zaročenko mu je ponevedoma ubil njen lastni oče. Poroka pomeni simbolno pomiritev med hišama, saj je ženin njegove sestre Boštjan nečak njegove nesojene neveste. Jurčič protestantske zgodbe ni izrabil ne v smislu katoliške ne v smislu liberalske politične propagande, kakor je bilo to običajno tri desetletja pozneje. Okvirno se je kljub priznanju Trubarju, da je začetnik slovenske literature, postavil na stran katolištva. Preveč sta ga namreč motila golorazumska podlaga nove vere in njen nemški izvor:

Pa kakor najde bolezen, prišedši v človeško telo, v životni moči silnega nasprotnika, ki se njenemu namenu, uničiti telesni obstanek, odvažno upre: tako se je moral tudi novi uk [protestantizem] na Slovenskem bojevati pol stoletja, da je naposled spoznavši globoko vrstle korenine katoličanstva brez uspeha odstopil. [...] Vendar pri nas je ostala velika večina naroda pri starem, in če so se nekateri deželni veljaki kazali prijazni nemški novosti, je bilo tudi nasproti mnogo plemenitih mož, ki so z vso silo skrbeli za ohranitev starega, po svetem Mohorju in pozneje po svetem Cirilu prinesenega katoličanstva. [...] Kakor se je narod nekaj trdno držal poganstva, tako se tudi od katoličanstva ne da ločiti. Kaj ti pomaga, če si pridobil nekaj plemenitašev in če ti s silo priganjajo ljudstvo poslušat nauke vaše? Znano je tebi in meni, da imajo plemenitaši, zlasti tujci, in takšnih je pri nas največ, malo pravega zaupanja med narodom, ravno ker so tujci, še manj pa ljubezni, ker se nočejo udomačiti.

Mandelc in Jurčič sta protestantizem obvladala v srednje dolgi pripovedni formi, v območje dolge pripovedne proze pa jo je uspelo plasirati šele Antonu Kodru z romanom *Luteranci* (1883). Glede na visoko stopnjo verske tolerance, ki jo izraža Koder, bi moral biti slovenski literarni zgodovini – ta je bila pretežno liberalno orientirana – všečen, vendar namesto pohval najdemo v njej toliko diskvalifikacij na avtorjev račun, kot jih ni zapisano pri nikomer drugem. Karel Glazer mu je bil še dokaj naklonjen,²⁴⁸ ne pa več Anton Slodnjak, ki piše ob romanu *Luteranci*, da je Koder zgodbo o bojih med luteranci pod vodstvom predikanta Jerneja Knaflja in katoličani »pripovedoval brez daru in okusa, predrzno zamenjujoč realizem in zgodovinsko ozračje ter barvitost s surovimi poboji,

²⁴⁸ Pokazal je na kratko na zanimivo dejanje, pogrjal pa konec in jezik, ki naj bi bil tu in tam preveč robot (ZSS 4, 1898).

plitvimi spletkami in s skrajno izrazno nekultiviranostjo. Pretiraval naj bi z Jurčičevo in Kersnikovo rokovnjaško govorico do nesmiselnosti in je zlasti v dvogovorih nakopičil robatih groženj in gnusnih psov in grešil s tem ne samo zoper literarni okus, temveč tudi zoper zdravo pamet.« Kodru je priznal samo pogum, da se je, naslanjaje se na Valvasorja in Dimitza, prvi po Mandelcu in Jurčiču lotil reformacije (ZSS 3, 176).

Drugi Kodrovi literarni dosežki so profesorjev gnev le še podžgali: »skrajno kruta in neokusna vaška zgodba«, »slovstvena zabloda«, »ni imel pripovedniškega čuta in daru«, »brezuspšno ubadanje z realizmom«, »izrazna patetičnost«, »neverjetnost«, »solzava gostobesednost«, »slep[ota]«, »neverjetno izmišljeni prizori«, »nabuhli dialogi in nagovori«, »nezrelo pojmovanje dogajanja«, »žalostna zveza«, »skrajno prisiljeni in neresnični besedni izraz, ki je zdaj zlagano čustven, zdaj površno opisujoč« (ZSS 3, 184).

Kodrova nesreča je v tem, da se je vezal na revijo *Kres*, konkurenčno osrednji literarni reviji *Ljubljanski zvon*, in bil zato deležen ostre kritike s strani avtoritativnih sodobnikov. Prvi je v Kodra vrgel kamen Janez Mencinger, ki se mu je bil zameril že zaradi »vsebinske in izrazne posurovelosti« nekaterih prejšnjih pripovednih poskusov. Pisatelj je Mencingerja razjaril do te mere, da je za *Ljubljanski zvon* napisal 24 strani obsežni parodični »roman« *Cmokavzar in Ušperna* (1884), ki je nekaj časa izhajal vzporedno s Kodrovim romanom in mogoče pomagal omiliti Kodrove izrazne grobosti. V njem je tako močno pretiraval z izrazno »kodrovščino«, da je sam postal predmet kritiške diskvalifikacije: Anton Mahnič ga je označil, ne zavedajoč se, da gre za parodijo oz. travestijo, ali pa mogoče nalašč, kot »trivijalno povest«.²⁴⁹ Literarna zgodovina je Mencingerjevo sodbo o Kodru samo še utrdila.

S stališča, da je estetsko vrednotenje, ko gre za žanrsko literaturo, sekundarnega značaja, lahko zatrdimo, da tako brezupen primer Koder le ni bil. Bil je nenavadno inovativen avtor: kmečkih uporov se je pred njim v precej skromnejšem obsegu in samo posredno lotil le Jurčič, čisto prvenstvo pa pripada Kodru v žanru kmečke idile (*Marjetica*, 1877) in izvirne planinske pripovedi (*Viženčar*, 1881).

Luteranstvo pri Kodru ne propade toliko zaradi močnega katoliškega nasprotnika kot zaradi konfliktov v samem sebi. Zgodovinski predikant Jernej Knafelj v romanu ni edini in glavni predstavnik nove vere, ampak tekmujeta med seboj vsaj dve njeni frakciji. Eni je v času Knafljeve odsotnosti na čelu britofški kovač Jurij Gogala, drugi Knafljeva nekdanja ljubica, lepa vdova Katarina Stobe. Kodrov Knafelj je postal luteranec zaradi ljubezni s Stobejko in ne zaradi kakšnih usodnih zgodovinskih nujnosti. Ko se mora zaradi težav, ki mu jih povzroča problematična verska usmeritev, odpovedati ljubezni do strmolske graščakinje Lavre Koronini, mu je lastnega luteranstva naravnost žal, ampak nazaj ne more več. Kodrov Knafelj konča drugače kot pozneje Pregljev Knafelj: ubijejo ga njegovi lastni ljudje iz osebne maščevalnosti. Koder na protestante seveda ni gledal s simpatijo, vendar ni prizanašal niti njihovim nasprotnikom; v tej nepristranskosti je danes še kako sprejemljiv. Kritičen je bil tako do katoliškega kot do luteranskega fanatizma, ki je »najbolj silna in nepremagljiva moč na svetu, ki miruje le

²⁴⁹ Dunajskim večerom dodatek, *Slovenec* 20. decembra 1884; gre za prvo uporabo izraza *trivialen* na Slovenskem. Urednik Mencingerjevih *Izbranih spisov* Josip Tominšek daje Mahnič prav: parodija, če hoče biti umetniška, mora biti fina in prikrita, ne pa še bolj groba kot original.

tedaj, kedar je zadušil [...] vse svoje nasprotje ali pa se uničil [...] sam [...] v svojej slepej strasti. Fanatisem v priprostem ljudstvu pa je erynija.«

Preverimo še, kaj mu je očitala kritika. Nekaj malega zmerjanja sicer ima, pa se čisto lepo bere in še zabavno je. Od grobsti je natanko pet pretefov in trije napadi, med izraznimi grobstmi (jezik res ni Kodrova najvišja odlika) pa sta pri najhujših »ti smrt oslovska« in »pasjedlakec« – za današnje literarnojezikovno izkušnje naravnost nedolžno.

Komaj je bil namreč stopil zadnji pogrebce na pokopališče, zaprl je neki kmet za njim železna vrata, množica pa se je razvrstila za pokopališčnim ozidejem. A ondi je bila cela groblja nanošenega kamenja in kakor navlaš za boj pripravljena. Kajti ko je oni možak, ki je bil vrata zaprl, potem zažvižgal na prste, vsula se je cela toča kamenja izza ozidja na pogrebce.

Nepopisljiva zmešnjava je nastala zdaj ondi. Krik, stok in jok se je mešal med strašno kletev in grozitev. Tek, dirjanje in letanje od zida v zid razlegalo se je kakor iz zverinjaka, kjer si išče zaprta zverina med divjanjem izhoda.

Ko je bila že ranjena skoro četrtina pogrebcev, med temi tudi nekaj kmetskega ženstva in otrok, ki so se bili od same radovednosti pomešali med grajske hlapce, objel je strah tudi najbolj pogumne. Mrtvaško trugo so vrgli na tla in zagnali se v jezi in obupu proti zidu, kjer je bil najnižji, ter poskakali in zlezli čez-nj. Marsikak kamen je še priletel na pleča počasnemu skakalcu, in stoprav ko je bilo pokopališče popolnoma izpraznjeno, ponehala je kamenja toča. A ko so bili pogrebci na vse strani raztepeni in razpodjeni, hiteli so kmetje na pokopališče, zgrabili ondi mrtvaško trugo in jo vrgli čez zid na grobljo kamenja.

Ivan Tavčar se je protestantizma dotaknil v štirih zgodovinskih povestih. V spopadu protestantov in katolikov je videl vzporednico 300 let mlajšim spopadom med liberalci in klerikalci: protestantska tematika mu je omogočila vnos aktualnega političnega sporočila v roman. Proti koncu 19. stoletja je Fran Jaklič pisal o zmagi katolicizma nad protestantizmom na Dolenjskem (*Luka Vrbec*, 1890). Vlogo zgodovinskega subjekta je naklonil ljudski množici, ki v imenu zvestobe veri staršev obračuna s tremi nasprotniki: pokonča fanatičnega predikanta, požene v beg protestanta Jurija Dalmatina (o njegovem prevodu Biblije ne pove Jaklič ničesar!) in naslovno osebo, omahljivega kaplana, ki je hotel prestopiti k protestantizmu zato, ker je bil zaljubljen v ljubljansko protestantsko meščanko, vrne v naročje katoliške cerkve. Razločno je obsodil protestantizem s stališča katolicizma tudi Fran Detela v povesti *Takšni so!* (1894).²⁵⁰

Malovrhov *Kralj Matjaž* [■] (1904) odpira več tem. Dogaja se okrog leta 1570, prostor je samostan v Bistri pri Vrhniki. Skupine v konfliktu so menihi (vodi jih zlobni pater Celestin), Cigani (na čelu jim je kralj David), kmetje (njihov kolovodja je Anton Magajna = kralj Matjaž) in meščani (ki jih zastopa protestantski predikant Erazem pl. Obričan). Protestantizem je le ena od tematskih plasti, ki so v opoziciji do kartuzijanskega menišтва v Bistri, predstavljajočega sodobni klerikalizem. Kakšne so perspektive nasprotnikov? Cigani so tu za eksotiko in kot provokativna opozicija

²⁵⁰ Motiv grofovega nezakonskega sina, ki se pride s četo roparjev maščevati očetu, ki je v fabulativnem jedru povesti, sta v slovenski zgodovinski povesti po Valvasorju obdelala še Jurčič v *Domnu* (1864) in Ivan Zorec v *Belih menihih* (1932–37).

utrjenim družbenim razmerjem, v katerih odloča moralno izprijena duhovska oblast. Pripovedovalčeva simpatija je na ciganski strani, vendar v spopadu nimajo možnosti za zmago. Maščujejo se najhujšemu sovražniku Celestinu, ki je povrh vsega slabega še Nemec, in izginijo s prizorišča. Naslovni junak Magajna (njegovo ime spominja na uporniško geslo *Le vkup le vkup boga gmajna*, zraven pa asociira na moč in mogočnost), ki vodi kmečki punt, je v zgodovino preneseni liberalec iz začetka 20. stoletja. Vodi ga meščanski razsvetljenski ideali svobode, enakosti in bratstva: »Vlada nam naj ena postava – narava, ena sveta knjiga – razum, en prestol – pravičnost in en oltar – bratoljubje.« V boju s sovražnikom propade, ker čas ni dozorel njegovim deističnim nazorom in mora njegova socialnoprevratna ideja, podobna francoskoburžoazni iz revolucionarnega leta 1789, še počakati (kot kralj Matjaž prespati) tristo let, da bi se lahko uresničila. Zgled zmernejšega, nefanatičnega junakovega pomočnika je namigoval, da je življenje na strani tistih, ki so sposobni sklepati kompromise in se ustaviti pred radikalnimi cilji.

Veliko manj korenito prelamlja z obstoječim družbenim redom in pokvarjenimi kleriki tretja skupina, protestantsko meščanstvo, ki se sicer preko Magajne in Erazma zavzema za drugačen socialni red in poganja dogajanje naprej. Na koncu se je prisiljeno umakniti, vendar njegove protagoniste vsaj v zasebnem življenju čaka sreča. Delo je izrazito tendenčno, vendar kljub poudarjeni tezi razpolaga z zavidljivo mero fabulativno privlačnih postopkov in motivov (cigani, maščevanje, kopanje skritih zakladov, pravica prve noči, skrivnosti samostanskih zaporov, sadistične scene ipd.) in je zato privlačno in berljivo.

Naslovna oseba Budalove povesti *Križev pot Petra Kupljenika*²⁵¹ nam je znana iz zgodovine kot goreč protestantski predikant. Rodil se je v družini kovača v Radovljici okrog 1520, župnikoval je v Kovorju pri Trziču, živel skupaj z družino v Kropi in Radovljici in od 1563 dalje pridigal v Lescah in v Begunjah 400 duš obsegajoči protestantski občini. Podpiralo ga je gorenjsko plemstvo, zlasti rodbina Dietrichstein. Nadvojvoda Karel II. ga je začel preganjati in ga po dobrem desetletju, 18. junija 1587, ko se je vračal od bolnika v Železnikih, ujel. Preko Gorice in Vidma so ga v spremstvu straže poslali v Oglej k patriarhu. Na cilj ni prišel. V Vidmu naj bi se baje navidez vrnil v katolištvo, se na nepojasnen način rešil ječe in se z odpravnino kranskih deželnih

²⁵¹ Andrej Budal (1889–1972) se je rodil v Štandrežu pri Gorici, romanistiko na Dunaju je dokončal z doktoratom 1913. Kot profesor slovenščine, po njeni ukinitvi pa kot profesor francoščine je polnih 23 let služboval v Gorici, Idriji, Tolminu, v Vidmu, med vojno krajši čas tudi drugod po Italiji in po drugi svetovni vojni v Trstu. Bil je ravnatelj tržaškega gledališča, opravljal pa je tudi vrsto drugih narodnopolitičnih funkcij. Mimo pesmi, kratke proze, šolskih priročnikov in kulturno informativnih člankov po časopisih – med njimi je precej biografskih prispevkov o znamenitih Slovencih – in literarnih ocen (skoraj obvezno je ocenil vsako novo Bevkovo knjigo) je objavil tudi nekaj pripovednoproznih knjig, zlasti kmečkih povesti, glavino njegovega opusa pa predstavljajo prevodi iz francoščine in italijanščine (Maupassanta, Goncourta, Fogazzara, Manzoni, Boccaccia, Daudeta, Pellica idr.), čeprav je prevajal tudi iz drugih jezikov. Ni emigriral v Jugoslavijo, tako kot večina slovenskih intelektualcev, in je umrl v Trstu. — Povest je objavil v *Ljubljanskem zvonu* 1911 pod stalnim psevdonimom Pastuškin in prejel zanjo nagrado. Rahlo spremenjena je bila knjižno ponatisnjena leta 1924. Kupljenik je sicer slikovita vasica na pobočju Babjega zoba nad Bohinjsko Belo.

stanov, ki so ga ves čas podpirali, izselil iz dežele. Od tedaj se je za njim izgubila vsaka sled.²⁵²

V opoziciji katolištvo-protestantizem pripovedovalčeva simpatija ni prav jasno razvidna. Da je bolj na katoliški strani, namigne šele proti koncu skozi fragment tuje zgodbe.²⁵³ Patriarhov nečak Simeone naslika podobo ljubljenega bitja Angeline, od katere so ga nasilno ločili, in je srečen. Tako bo srečen tudi Peter Kupljenik, ko se bo odtrgal od strastne privrženosti reformirani veri, od bolester navezanosti na svojo družino, zlasti na hčer Štefanijo, od maščevalnih in ljubosumnih čustev do predikantskega prijatelja, ki se je proti njegovi volji poročil z njegovo hčerjo, in se skozi trpljenje in odrekanje posvetil veliki sladkosti, izpolnjevanju duhovnega poslanstva. Med vrsticami je mogoče prebrati tudi zagovor celibata:

V duhovnem pastirstvu je namreč samo ena prava pot, visoka in skoro omotična: moško delo v neskaljenem, moštva polnem devištvu. Pastir gre po poti naprej in namesto male družinice, namesto domačega ognjišča, mu je izročena velika družina, ki jo mora dvigati in vabiti za seboj.

Modra in simpatična patriarhova osebnost bralcu daje predvidevati, kam bo krenil Peter Kupljenik: ne naprej v upornost in »napuha polno« posnemanje Kristusovega križevega pota, ampak nazaj v vode prosvetljenega katolištva. Na začetku povesti se zdi, da je opozicija med protestantom Petrom in katoliško oblastjo enaka razmerju med dobrim in zlom, med moralnim in nemoralnim, v koncu pa se zaobrne v opozicijo med drobnjakarskim protestantizmom in blagim katolicizmom. Postal je očitno, da Petra vodijo v pogubo strasti, ki jih je omogočila nova vera: sebična ljubezen do hčerke, obsedenost z družinskimi skrbmi, maščevalnost in napuh, ki izvira iz fanatičnega posnemanja Kristusove usode. S takim sporočilom se Budal legitimira za Pregljevega predhodnika. Ker izjavlja, da so mu bili zgodovinska rekatolizacija in oblastni boji med Gradcem in Oglejem »samo privlačna snovna podlaga« in da je bila povest napisana za »ponazoritev individualne usode«, se jo dá uvrstiti še med »zgodbe duhovnikovega življenja«, kakršne so nam najbolj znane iz Pregljevega pripovedništva.

Vse dogajanje se odvije v nekaj tednih in je zato časovna struktura bolj novelska kot povestna ali romaneskna.²⁵⁴ Najprej poteka v zmernem tempu, potem pa postaja vedno bolj dramsko oziroma novelistično napeto. Novelistično skrženo je tudi število oseb. Naslovna oseba nastopi prav v vsakem poglavju in se znajde v dialogu s pomočniki (Andrej Gompa, grof Attems) in sovražniki (župnik Nepokoj). Bralec oseb v glavnem ne gleda v dejanju, ampak se usodna dejanja zgode med poglavji in se o njih v naslednjem poglavju le poroča. Tudi dialog je večkrat organiziran na dramski način, s figurami ponavljanja. Odprt konec in statičnost podob pripoved spet bolj nagibata v povestno smer.

²⁵² Na simpoziju o oglejskem patriarhatu v Vidmu leta 1995 je Silvano Cavazza predstavil novo odkrito arhivsko gradivo, ki priča, da so Petra Kupljenika v Rimu leta 1595 zažgali. Prim. Jožko Humar, Slovenec Peter Kupljenik živ sežgan v Rimu, *Delo* 16. okt. 1997. Kupljenika omenja v svoji zgodovinski povesti tudi Ivan Tavčar.

²⁵³ Zdravčeva *Zgodovina slovenskega slovstva* vidi prav v tem »estetsko napako povesti«, saj se zdi, da se bo glavna oseba odpovedala protestantizmu le iz slabištv, zaljubljenosti in trenutnega zanosa.

²⁵⁴ Budal sam teksta ni izrecno označil kot novelo.

Za posebno atmosfero skrbi umeščenost dogajanja v rane jutranje ure, v nočno neurje in stanja fizične izčrpanosti glavne osebe, ki napovedujejo poznejše Pregljeve *Matkovo Tino*, *Thabiti kumi* in *Magistra Antona*. Ker je svet posredovan bralcu skozi Kupljenikove oči, se tako predmetnost pripovedi oblikuje le postopoma in fragmentarno. Najprej samo skozi zvok in potem tudi s sliko ali narobe le z golimi gibi in brez zvoka kot v nemem filmu. Pripovedovalec ni več vseveden kot pri Jurčiču. Objava povesti v *Ljubljanskem zvonu* je ostala brez zaključnih sedmih odstavkov, ki zgodbo v knjigi le bolj sklepajo, kakor se to zdi literarni zgodovini, in zapirajo literarno stremeljivi konec časopisne objave v manj resignativno smer. Križev pot ima 14 postaj. Pripoved ima sicer temu številu blizko število 15 podpoglavij, vendar vsega skupaj troje vsebinskih postaj, vsako v svojem poglavju, in je v tem smislu nedokončano ter vzbuja pri bralcu občutek fragmentarnosti. Tri postaje so tako kot triptih, oltarna podoba v treh delih, tri slike trpljenja na poti proti smrti. Prva postaja križevega pota je zapor v Tolminu, kjer izve, da ima njegov duhovski kolega otroka z njegovo hčerko Štefanijo. Druga postaja je zapor v Gorici, kamor mu prineso novico, da je njegova hči med skakači in bo zato sojena. Tretja postaja je v Vidmu, kjer ga oglejski patriarh Ivan Grimani nagovarja k spreobrnjenju.

Zgodovine v historiografskem smislu ni. Celo čas dogajanja, 1587, leto po Trubarjevi smrti, lahko razberemo šele iz šifre »kranjski Luter, ki je poginil lani tam za mejo«. Razen nekaj zgodovinsko izpričanih imen in poročila o za čas tipičnih bičarjih zgodovinska plat Budalu res ni važna, bolj se posveča kompoziciji in atmosferi. Vsak od treh delov se začne z nočnim prihodom utrujenega ujetnika Petra Kupljenika v kraj novega zapora. Povsod ga sprejmeta zastopnik posvetne in cerkvene oblasti. Slednja, cerkvena oblast, je ves čas zlobna, nevarna in usodnejša od posvetne, v koncu pa presnetljivo pokaže svoje blago naličje.

Kritika je delo pohvalila, še posebej ker je bil Budal prisiljen shajati brez natančnejših zgodovinskih poročil o glavni osebi in ker je šlo za tržaškega avtorja, živečega zunaj matične domovine. Čar dela je videla v »deviški svežini« jezika, v učinkovitih prispodbah, gostem, nasičenem izrazu, ki se je približeval Breznikovemu jezikovnemu idealu. Fascinirala je ni Budalova izbira teme niti sporočilo, ampak njegov artizem v kompoziciji, jeziku in stilu (slikovite primere, epiteti, impresionistični opisi narave).²⁵⁵

Osrednje besedilo korpusa protestantskih povesti je *Bogovec Jernej* (1923) Ivana Preglja. Napisal ga je, je povedal sam, kot »nekakšen pendant k Plebanusu Joannesu«, romanu o življenju katoliškega duhovnika. Priznal je, da je bilo v njem marsikaj avtobiografskega, skoraj patološkega, vendar je imel roman sprva za enega svojih najboljših. Kasneje je ali pri avtorju in pri urednikih prišlo do drugačne presoje in posledica tega je, da je bil katoliški *Plebanus* kar nekajkrat ponatisnjen, protestantski *Bogovec Jernej* pa ne. Žalostni konec kranjskega predikanta Jerneja Knaflja se tu že drugič predstavlja slovenskemu bralcu, popolnoma drugače kot v Kodrovi varianti, vendar skoraj z več sočutja in prav gotovo z več tragike, kot je je zmozel Koder.

²⁵⁵ Anton Debeljak, *Ljubljanski zvon* 1924, št. 11, 697–98. Literarna zgodovina govori o »črtomirstvu« naslovne osebe.

Katoliki so ga ocenili z več plusi kot minusi, Josip Vidmar pa z nasprotnega liberalskega stališča izrazilo slabo. Njegove oznake so: »manj vredna stvar«, umetniška nemoč, zablude, tendenčnost, »nedostatnost«, nerazumljivost, zmedenost. Roman se je kritiku skratka zdel izjalovljen.²⁵⁶ Motil ga je prav na vseh ravneh: brez reda da pretirava z mračnimi čustvenimi fantazijami, nima konca, bralca ne pretrese, ampak samo začudi. Idejno mu je bila nesprejemljiva Pregljeva teza, da »katoliška slovenska duša ne prenese tujega duha«, in ni se strinjal z zgolj biološko vlogo, ki jo roman pripisuje ženski. Tudi jezikovni slog naj bi bil daleč od idealnega Tavčarjevega iz *Visoške kronike*, ker je do nerazumljivosti natrpan s citati in arhaizmi. Šele proti koncu se skozi žveplov dim kritiške kanonade posveti rahla pohvala Pregljevega truda in lepote posameznih pasusov.

Katoliška kritika je bila krajša in bolj površna. France Koblar je v *Slovincu* 1928 (št. 287, 9) dal priznanje posameznim nepozabnim scenam, vendar presodil, da je bil Pregljev roman o katoliškem duhovniku *Plebanus Joannes* boljši. Kritičen je bil tudi do avtorjevega komentarja na koncu knjige, kjer si je Pregelj prizadeval najti stik z bralcem, ker naj bi bil pisatelj ponavadi slab komentator svojih del.

Anonimni kritik je v celjskem mohorjanskem družinskem listu *Mladika* (1929, št. 10) ostro zavrnil Vidmarjevo oceno pripovedi glede na resničnost zgodovinskih poročil o življenju Jerneja Knaflja, češ da to za umetnostno stališče ni važno. Bogovec se mu je zdel dovolj živ lik in romanu je očital le črno-belo tehniko na idejni in moralni ravni; protestanti so namreč nosilci vsega negativnega, katoliki pa vsega pozitivnega. Podobno kot Vidmar je pogrešal dramatičnega spopada med nasprotnima silama. Navdušen je bil nad odlično zadeto atmosfero časa, manj pa nad avtorjevo pretirano erudicijo, obsežnim citiranjem in arhaizmi.

Kritika se očitno ni mogla otresti svoje nazorske determiniranosti. »Slovenski katoliški duši« je bilo nerodno že zaradi teme same, ki je odpirala rano davne verske zablude. Duhovščina je z vsemi silami skušala zatreti ljudski spomin na protestantske heretike in le najpogumnejši slovenski književniki so se osmelili poseči po snov v to dobo.²⁵⁷ Liberalni kritiki okoli *Ljubljanskega zvona* so roman ocenili neugodno, ker ga je napisal izrazito katoliško borbeno razpoloženi pisatelj.

Pregelj se je protestantizma dotaknil še v *Magistru Antonu* (1929–30), romanu o življenju katoliškega duhovnika, ki ga je izdal pri popularni goriški založbi. Klerik magister Anton je v spopadu na življenje in smrt z nasprotnikom Jurijem Stradiotom, občudovalcem Erazma Rotterdamskega. Strast je tokrat doma na katoliški strani: Magister Anton noče peti nove maše vse dotlej, dokler ne vrne v naročje katoliške cerkve svojega izgubljenega duhovnega sinu Pavleta Skalca, ki je nezakonski sin Jurija Stradiota. Da se to zgodi na račun mladeničeve smrti, fanatičnega magistra ne moti dosti. Kolikor je bilo v literarno ambicioznem *Bogovcu* čutiti simpatij do protestantizma – v tej zgodovinski povesti ni od njih ostalo nič: Pregelj je v povesti za ljudstvo stal trdno na branikih katolištva.

²⁵⁶ LZ 1929 (244–47), ob ponatisu romana v 2. knjigi Pregljevih *Izbranih spisov*.

²⁵⁷ Valentin Korun, *Slovan* 1904–05, 124.

Ferdo Kleinmayr ali Ferdo Plemič, kot se je podpisoval pod svoje objave, se je v kulturnozgodovinski spomin zapisal kot humorist in prav gotovo ni kanoniziran avtor. V *Zadnjih lutrovcih na Vipavskem* (1930) izraža simpatije protestantskim vipavskim meščanom, ker so to ljudje, ki se ravnaajo zvesto v skladu s svojimi strogimi moralnimi načeli (sodnik Amigon, kovač Jeronim, Avguštin Bogarin), katolikom pa ne zaupa najbolj, ker vero izrabljajo za svoje osebne interese (meščan Ule, ki ga je nekdaj zavrnila Amigonova žena in stremlji iz maščevanja zasesti Amigonov sodniški stolček, oglejski vizitator Franc Barbaro). Njihova nenačelnost in pripravljenost prilagoditi se vsemu in vsakemu ob vsakem trenutku je predmet pripovedovalčevega posmeha. Za komične efekte skrbita zlasti skakač Dolgi Janez in oskrbnik na vipavskem gradu Heribert Jamarski s periodičnimi pohodi proti krivoverstvu. Verski nesporazumi razdrejo nežno ljubezen med Amigonovo hčerko Doro in Uletovim sinom Jurčetom, protestanti se morajo izseliti iz Vipave, pa vendar povest do konca obdrži vedri značaj, saj se zaključuje z izjavo o toleranci, ki jo iz Horaca citira vedno pijani pater Vinicij: *Est modus in rebus, sunt certi denique fines, quos ultra citraque nequit consistere rectum* ali Vsaka reč ima svojo mero in sega do svojih meja; kar gre na to ali ono stran meja, ne more biti prav. S tem sklepom Kleinmayr navezuje na Kodrov demokratizem 19. stoletja in zaključuje vmesno obdobje, zapisano vztrajnim idejnim in nazorskim polarizacijam.

Od besedil, ki so se lotevala protestantizma le obrobno, omenimo *Črni križ pri Hrastovcu* (1928–29) Ožbalta Ilauniga, kjer je protestantska nevesta podobno kot v *Visoški kroniki* obtožena čarovništva in 1599 sežgana na grmadi,²⁵⁸ Lahovo *Sigmoovo maščevanje* (1931), Lavtižarjevo povest *Bled in Briksen* in tretjo knjigo Zorčevih *Belih menihov* (1935). V nekam večjem obsegu se protestanti sprehajajo po obsežni povesti Ilke Vašte *Gričarji* (1956), spet bolj ob robu pa v *Pastirici Urški* (1979) Zore Piščanc, knjigi, ki je izšla »ob 400-letnici prikazanja Matere božje na Sveti gori«.²⁵⁹ Seveda ne smemo izpustiti dveh izredno obsežnih biografskih romanov Mimi Malenškove, *Plamenice*, »romana o Trubarju« (1957), in *Inkvizitorja* (1964), romana o Tomažu Hrenu.²⁶⁰

Kritika in literarna zgodovina luteranske tematike v daljši pripovedni prozi nista dosledno in natančno spremljali. Malovrh in Kleinmayr nista doživela celo nobenega odziva. Kritike, kolikor jih je bilo, so se največkrat spravile na jezik in na zaključke povesti. Pozornost na estetske pomanjkljivosti je hotela, tako se zdi, le prikriti nazorsko nelagodje bralcev ob tej občutljivi temi.

Zgodovinska povest na temo protestantizma se ni mogla zaključiti poljubno, saj so zgodovinska dejstva zahtevala propad protagonista. Izid je bil že vnaprej znan in besedila

²⁵⁸ Po nedolžnem čarovništvu obsojena Agata Nürnberger kaže neposredno sorodstvo s Tavčarjevo Agato Schwarzkobler iz *Visoške kronike*, ki je tudi z motivom krivoverskega skakaštva najbrž neposredna spodbuda za Ilaunigovo popularno povest.

²⁵⁹ Protestanti v romanu *Zadnji rabin v Ljubljani* (1975) Lojzeta Ilije so anahronizem, saj je cesar Maksimilijan izgnal Jude iz avstrijskih dežel že leta 1515, tj. pred nastopom protestantizma (op. Andrijana Laha).

²⁶⁰ Kersnikova povest z obetavnim naslovom *Lutrski ljudje* (1882) ni niti zgodovinska niti ne izpostavlja problema luteranstva.

so bila zato nekakšne literarne naloge, kako pripeljati dogajanje skozi motivacijske meandre kar najbolj verjetno in neprisiljeno k takemu koncu. »Slovensko katoliško dušo« je bilo pomalem strah morebitne aktualizacije heretične verske vsebine, zato je bil protestantizem kljub svojemu nedvomnemu kulturnemu pomenu za katoliškega Slovenca sumljivo obdobje in se je z njim soočal nezaupljivo.

Kakšno vlogo ima protestantska tematika v slovenskem zgodovinskem pripovedništvu? Šlo je za burno zgodovinsko obdobje, ki je nudilo obilo fabulativno zanimivih dogodkov in osebnosti. Povrhu je imelo odločilni pomen za slovenski jezik in literaturo. Te pozitivne predznake je motila zavest, da se protestantizem med Slovenci ni uveljavil, in prepričanje, da gre za stranpot v verskem pogledu, sumljiv pa je bil tudi njegov nemški izvor. V sebi protislovni odnos do protestantizma je podoben slovenskemu ambivalentnemu odnosu do obdobja pokristjanjevanja, ki je pomenilo po eni strani travmatični odpad od vere staršev, po drugi pa blagodejno vključitev v evropsko kulturo. Še danes aktualni ambivalentni odnos do protestantizma se je polariziral enkrat v katoliški odklon, drugič v liberalno pritrjevanje.

Kmečki upori

Žanrski oznaki povest o kmečkih uporih ustreza kakih deset pripovedi, v manjši meri pa je socialna upornost zaznamovala še dodatnih 16 zgodovinskih povesti. Avtorji z več besedili na to temo so bili Josip Jurčič, Fran Jaklič, France Bevk, Ivan Lah in Ivan Pregelj. Izrecno so napovedovali temo naslovi *Sin kmečkega cesarja* (Jurčič, 1869), *Kmetški triumvirat* (Anton Koder, 1883), *Ljudska osveta* (Fran Jaklič, 1892), *Za staro pravdo* (Peter Bohinjec, 1901), *Kralj Matjaž* (Miroslav Malovrh, 1904), *Uporniki* (Ivan Lah, 1906), *Veliki punt* (Alojzij Remec, 1910), *Libera nos a malo* (Vladimir Vesel, 1911), *Zadnji upornik* (Ivan Pregelj, 1917), *Stara pravda nekdaj* (Franc Tovornik, 1924), *V graščinskem jarmu* (Fran Jaklič, 1925), *Kmečka vstaja* (Vitomil Feodor Jelenc, 1925), *Pèklena svoboda* (Jaklič, 1926), *Kapelški punt* (Ožbalt Ilaunig, 1927), *Samostan ob kmečkih uporih* (Ivan Zorec, 1935), *Puntar Matjaž* (Karel Mauser, 1950), *Velika stavka* (Vinko Trinkaus, 1974). V podnaslovu so revolucija, upor in punt samo po enkrat in se nanašajo na leto kmečkih uporov 1515 in na »pomlad narodov« leta 1848.

Na začetku serije stoji sporočilno težko oprijemljiva povest *Sin kmečkega cesarja*, ki pripoveduje o neuspešnem maščevanju Kosomana, sina Ilije Gregoriča, vodje kmečkega upora leta 1573, nad zmagovalcem Herbartom Auerspergom, ki je porazil kmete z izurjeno uskoško vojsko. Za sporočilno nedorečenost je morda krivo dejstvo, da je moral Jurčič povest za objavo v katoliškem družinskem časopisu *Besednik*, ki je nasledil ambiciozni *Slovenski glasnik*, po navodilih urednika Antona Janežiča precej prilagajati, da ne bi vznemiril vrednostnega sveta duhovniškega bralstva; prve variante, ki jo je Jurčič namenil Mohorjevi družbi, ta katoliška založba ni sprejela v program. Da do maščevanja naslovne osebe ne pride, je treba pripisati krščanski etični regulativi,

morda pa je tudi izraz Jurčičevega meščanskega, kmetu ne prav naklonjenega stališča; tudi drugod je Jurčičev kmet prej predmet karikature kot sočustvovanja.²⁶¹

Izpustimo tu Kodrovo tematizacijo kmečkih uporov v *Kmetskem triumviratu* leta 1883, o katerem je govor na drugem mestu, in omenimo dve Jakličevi povesti na to temo na začetku njegove pisateljske dejavnosti. V *Luki Vrbcu* (1890) in v *Ljudski osveti* (1892) odloči uporna kmečka množica. V slednji leta 1515 obračuna z graščakom na dolenskem gradu Čušperk, ki se je hotel pozabavati z lepo vaščanko. Obakrat zagori gosposka posest in v nobenem primeru kmet ni kaznovan – za zgodovinsko povest sta to izjemna konca, saj vemo, da se kmečki upori v slovenski literaturi običajno končajo s porazom upornikov. Jaklič je po dvajsetletnem premolku sicer nadaljeval z zgodovinsko kmečkouporniško tematiko, zaupanja v pozitiven izid takega boja pa takrat ni imel več. Prvič so ga ovirali zgodovinski dokumenti, ki jim je sledil v večji meri kot v mladosti, nekaj pa je bilo gotovo tudi realne življenjske in politične izkušnje, ki je načela podobo »idealnega« ljudstva.

V Pregljevi zgodovinski pripovedi pride kmečka uporniška tematika najbolj do izraza v zgodnjih romanih *Tolminci* ☐ in *Zadnji upornik* ☐ in Antonu Slodnjaku se je zato zdelo prikladno na njunem primeru predstaviti celotni Pregljev opus. Bralec se bo s tolminskimi uporniki seveda identificiral, ker je uporništvo povezano z večjim številom simpatičnih oseb, kot jih premore oblastniška stran, proti kateri se upirajo, in ker je uporništvo pozitivno zapisano v našo kulturno zavest. »Pisatelj je imel očitno srce na strani upornikov.«²⁶² Uporniški zanos prizivajo še druge podobe in krepijo naše spontano, naivno dožemanje reči: Kristus, ki opominja župnika, da bi moral med uporom ostati pri svojih vernikih; konec romana, kjer zaprti Tolminci v zaporu škripajo z zobmi in se vendar na dolgi rok upor ne odpovedujejo. Pregelj poskrbi za osmislitev upora tudi z evangelijsko priliko o gorčičnem semenu in kvasu: če je kal še tako majhna, bo rodila velik sad. Popolnoma je namreč uglašena s formulo, ki se z njo že skoraj ironično končujejo obravnave romanesknh klasikov v šoli: junak v boju propade, a njegova ideja živi naprej. Literarni kritiki in literarni zgodovini je bilo na ozadju aktualnih političnih razmer socialno in nacionalno uporništvo Tolmincev neizpodbitna vrednota.

Moteči elementi, ki so izhodišče za drugačno interpretacijo socialnega in nacionalnega uporništva v *Tolmincih*, so naslednji:

1. Opazni delež nepoštenih upornikov (Andrej Golja Skoračnikar, Valentin Lapajne).

2. Dvomljivi pravičnik Andrej Laharnar z biblijo v rokah ugotavlja, da upor bogu ne more biti všeč.

²⁶¹ Jurčič je po Valvasorju domneval, da je bil vodja upora 1573 Ilija Gregorič. Zgodovinar Peter Radics je v razpravi 1862 sicer razlagal, da je bil to Matija Gubec, vendar je še leta 1884 Anton Koder v romanu *Kmetski triumvirat* izrecno protestiral proti tej razlagi. — Na temo kmečkega upora je 1573 napisal nemško tragedijo ljubljanski pisatelj Franc Henrik Penn in jo v slovenskem prevodu neuspešno ponudil dramatičnemu društvu. Herbart Turjaški, ki je premagal kmečke upornike, je v tej vlogi nastopil še v Vraničevi povesti *Mahmud*, v Detelovi *Takšni so!* pa kot zagovornik luteranstva.

²⁶² Lino Legiša, ZSS 6, 126.

3. Usoda jezikavega krojača Anžeta Rinka z veliko lačno družino. Anže Rink se zato, da bi njegovi preživeli, odpove upor in postane celo birič. Na svojo vlogo ni ponosen, celo sramuje se odločitve, ki pa je vendarle tvornejša od vztrajanja uporniških tovarišev. Z njim se v udobnem bralskem položaju ne moremo navijaško identificirati, ne moremo pa tudi mimo racionalne ugotovitve, da je Rink ravnal trezno in odgovorno. Ker je Rinku odmerjeno dovolj veliko prostora v romanu in ker v nekaterih potezah (številna družina, Pregljev zgodaj umrli oče je bil tudi krojač) ustreza podobi pisatelja Ivana Preglja, gre deloma za avtorjev drugi jaz.

4. Dva pobudnika upora, skrivnostni hujskač Peter Duša in zdravnik Jakob Defacis, ki kmetom piše pritožbe, v stiski ne ostaneta s kmeti in se edina izogneta kazni. Peter Duša, nezakonski potomec plemiškega rodu, torej ne eden »naših«, je agitiral za upor tudi zato, da bi se osebno maščeval družinskemu sovražniku.

5. Šimnov sin Štefan (naslovna oseba naslednjega Pregljevega romana), ki se šola za duhovnika, nasprotuje upor in ga jemlje kot krivico.²⁶³

6. Birič Kacafura, ki se noče zameriti nobeni strani, in član sodniške komisije knez Porzia, ki sočustvuje s kmeti, kažeta, da so tudi med sovražniki ljudi.

7. Utemeljenost upora je zmanjšana še z dejstvom, da Tolminci niso socialni puntarji, ne upirajo se iz ekonomske stiske, temveč zaradi razžaljene človeške časti in se borijo za stare privilegije (Anton Slodnjak, ZSS 2, 362).

Ko povežemo našeta znamenja, se postopoma oblikuje drugačno sporočilo romana, ki daje prednost življenju pred socialno pravičniško akcijo. Povzeti se ga da s preprosto izjavo: Upor že, vendar ne za ceno življenja. Dvom v navajeno plebejsko prikimavanje upor utrjujejo interpretacije nadaljnjih Pregljevih zgodovinskih pripovedi. Zadnji upornik Štefan Golja ravno zaradi vzkipljivosti, grobosti,²⁶⁴ robotosti in krutosti ni najbolj simpatična oseba. V težave zaide zaradi trme, ponosa in pravičništva, ki se prevešajo v napuh. Pretepaški je bil že v mladih letih, tudi kot duhovnik se ne obvlada in fizično obračunava z nasprotnikom. Zato je tudi sam žrtev fizičnega obračuna – pred gostilno ga pobije zahrbtni gostilničar Tagliat. Junakova upornost postaja vedno manj prepričljiva. Štefan Golja se proti koncu romana ne bori več proti oblasti, ampak proti lastni strastni naravi, »upornosti in neukrotljivi jezljivosti«. Roman, za katerega se je zdelo, da je napisan v podporo Goljevemu, tj. slovenskemu upor proti tujim oblastnikom, se je sprevrgel v roman o umiritvi junakovega strastnega uporništva. Upiranje ni smiselno, saj se razmere uredijo same po sebi, trpljenje pa traja najdlje le do smrti.

Fran Jaklič²⁶⁵ se je s povestima *V graščinskem jarmu* in *Pèklena svoboda* (‘peklenska svoboda’) lotil obdobja, ki do tedaj ni doživelo obsežnejše tematizacije v

²⁶³ »Upor je krivica,‘ je dejal sin trpko.« (ID 1, 198) Na to sceno je postal pozoren že Anton Slodnjak (ZSS 2, 363).

²⁶⁴ Dvakrat kanonik Foramiti uči Štefana: *Qui fidens conscientiae suae negligit famam, crudelis est.* 'Kdor se zanaša na svojo vest in se ne meni za ljudski glas, je okruten.' (ID 1, 299, 305) in še enkrat odmeva spoznanje v Golji (ID 1, 308). Kar dve poglavji, celo zadnje, v naslovu izpostavljata župnikovo hibo: »Okruten si!«, Okrutni do konca.

²⁶⁵ Fran Jaklič (1868–1937) se je rodil v Dobrepolju v Suhi krajini kot nezakonski sin kmečkemu dekletu in očetu podučitelju, ki se za otroka in za mater ni brigal. Zgodaj je postal sirota, se šolal v

žanru zgodovinske povesti, marčne revolucije leta 1848 in priprav nanjo. Povesti črpata zgodovinske podatke iz lokalne kronike, iz zgodovinopisne razprave, iz tedanjih časopisnih poročil in iz pričevanj udeležencev. Prav ustno izročilo je Jaklič ves čas navajal kot svoj glavni vir in trdil, da je le njegov posredovalec. France Koblar mu je v kritiki v *Domu in svetu* (1927, 55) očital, da povesti nimata prave zgodbe, Fran Govekar pa je Jakliču zameril, da potvarja zgodovinske vire (*Jutro* 25. 2. 1926, št. 61), ko je v negativni luči prikazal njegovega starega očeta Minattija (Menata), ki menda ni bil italijanskega, pač pa češkega rodu.

Jakličeva zgodovinska povest nima veliko zgodbenega. Avtor je skušal zgodovinsko atmosfero vzbuditi s prikazovanjem ljudske vraževernosti, neizobraženosti (revolucionarno geslo *Konstitution* 'ustava' razume drhal, kot da gre za Antikristovega konja – *Konj-stajon*!) in surovosti. Jaklič je do revolucije očitno nezaupljiv – nezaupanje je vpisal že v naslov povesti: sprejema jo, dokler gre za meščansko akcijo za nov red, in zavrača, ko se ji pridruži neuko in nezrelo kmečko ljudstvo, ki ne ve, kje je meja med redom in anarhijo. Ljudstvo ne razume revolucionarnih idealov svobode in ustavnosti, gre mu le za »vojni plen«, to je za naropane gnjati in pijačo, ki so sinonim svobodi, noče se organizirati v nacionalno gardo, nima nobene zavesti o kulturnih vrednotah, saj pokuri kar celo knjižnico, ko ne ve, katera knjiga je urbar. Jaklič sicer nasprotuje zaničevalskemu odnosu gospode do kmetov in s kmečkim trpljenjem sočustvuje, vendar dá kmetom prav le takrat, ko poravnava zasebne račune z oblastjo.

Junak »romana iz velikega upora slovenskih kmetov proti fevdalcem l. 1515« *Matija Gorjan* (1940) Jožeta Pahorja,²⁶⁶ ki po imenu spominja na slovenskega mitičnega odrešenika kralja Matjaža in v obnašanju ne priznava socialnih barier, je razpet med osebno ljubezensko srečo in dolžnostjo do lastnega zatiranega sloja. Odloči se za slednje in kljub porazu ne obupa, saj bo sin nadaljeval njegovo delo. Zelo podobno zgodbo ima Pahorjev roman *Serenissima*, ki je ob izidu v *Ljubljanskem zvonu* 1928 v

Ljubljani, vendar zaradi matematike ostal brez mature. Tudi učiteljske je zaradi izdatnega inštruiranja in leposlovnega objavljaja v *Domu in svetu* z veliko zamudo končal. Učiteljeval je v rodnem kraju. Jaklič je bil vsestranski kulturni in prosvetni delavec. 1894 je ustanovil prvo Krekovo vaško posojilnico (rajfajznovko) na Slovenskem, ki naj bi izkoreninila oderuško posojanje denarja, bralno društvo, kmetijsko društvo, mlekarno in sirarno, živinorejsko zadrugo, izobraževalno društvo in katoliško učiteljsko društvo s časopisom *Slovenski učitelj*. Bil je deželni in državni poslanec ter pristaš bojevitnega katoliškega konservativnega politika Ivana Šušteršiča, ki je nasprotoval vključitvi Slovencev v Jugoslavijo. Po prvi svetovni vojni je bil prisiljen zaprositi za upokojitev. Čeprav si je na račun ugodne poroke precej opomogel, mu je šlo ekonomsko navzdol, prodal je hišo in se preselil v Ljubljano. Jaklič je predstavnik folklornorealističnega tipa kmečke povesti in eden najproduktivnejših v tem žanru. Jaklič je bil zaradi številne družine v stalnih stiskah z denarjem in je zato veliko pisal in prevajal. Njegove objave v *Domu in svetu* niso bile vedno ugodno sprejete, duhovniško bralstvo je negodovalo zaradi erotične tematike, sokrajane pa, kadar so se prepoznali v negativnih likih. Da ne bi jezil naročnikov, je urednik *Lampe* celo sam popravil kakšno Jakličevo povest.

²⁶⁶ Jože Pahor (1888–1964) je nekaj časa po drugi svetovni vojni slovel za vrhunskega ubese-dovalca uporniške tematike. Njegova življenjska usoda je podobna Bevkovi. Bil je primorski učitelj, ki so ga italijanske oblasti zaradi kulturne in politične dejavnosti preganjale. 1926 je čez mejo pobegnil v Jugoslavijo, bil med drugo svetovno vojno zaprt zaradi sodelovanja v odporiškem gibanju, bil tik po vojni spet zaposlen v Trstu ter se nazadnje ustalil v Ljubljani. Njegov tretji zgodovinski roman je *Pot desetega brata* (1951) o življenju Josipa Jurčiča.

prisposobi nagovarjal k uporabi proti italijanskemu fašizmu. Če hoče biti upor uspešen, je treba ob strani pustiti vsak dvom in osebne ljubezenske interese.

Lokalna zgodovina

Lokalnozgodovinske teme so dokaj enakomerno razporejene v čase od 17. stoletja dalje. Žanrsko oznako lokalnozgodovinske povesti lahko brez velikih dvomov prilepimo blizu 30 besedilom korpusa. Pripovedi se osredinjajo na zgodovino samostanov (Stična, Velesovo), romarskih središč (Bled, Brezje, Sveta gora, Višarje), gradov (Rebrca) ali mest (Ljubljana, Maribor, Idrija,²⁶⁷ Novo mesto, Železna Kapla itd.), izstopajo popisi življenja v zgodovini Ljubljane, ki kličejo po ožjem žanrskem nazivu ljubljanska povest. Tavčarjeva »novela« *Janez Solnce* (1885–86) je po količini zgodovinopisnih podatkov (v velikem delu je povest le literarizirano zgodovinsko poročilo o ceremonialu ob obisku cesarja Leopolda v Ljubljani 1660) blizu Jurčičevemu *Tatenbahu* in kasnejšim profesorskim romanom. Na Jurčičev zgled, posebej na *Hčer mestnega sodnika*, spominja tudi razporeditev oseb v ljubezenski trikotnik in motiv ugrabitve dekleta. Loči pa ga od njega izredno ironičen odnos do ljubljanskega meščanstva, ki je zaradi svoje servilnosti slab reprezentant meščanskih idealov nasproti pokvarjenemu plemstvu, ter poudarjeno slovensko nacionalno in protifevdalno stališče avtorja. Avtor se obilno sklicuje na Valvasorja in na ljudsko izročilo o ljudskem junaku Kljukcu in bolj kot njegovi pisateljski kolegi razmišlja o razmerju med preteklostjo in sedanjostjo: marsikaj se spreminja, človeške nravi pa ostanejo enake. Povest je izjemna tudi v Tavčarjevem opusu, saj le redko naletimo na besedilo, kjer se ljubezenska zveza dveh ljudi iz različnih stanov srečno konča s poroko.

V 19. stoletju je osamosvojitvev historiografskega podatka od fiktivne zgodbe še najbolj vidna v prvi od dveh Bohinjčevih povesti, katerih dogajališče je Ljubljana. V *Najmlajšem mojstru*, »povesti iz leta 1608« (1896), Ljubljana ni le kraj dogajanja, ampak so ljubljanski meščani in njihovo življenje tudi njen glavni predmet.²⁶⁸ Humor, s katerim se Bohinjec loteva meščanov, je še posledica prepričanja, da meščanstvo ne more biti kak resen dejavnik usodnih družbenih sprememb; življenjska pot glavne osebe, čevljarkega mojstra Matije Žlebnika, ki postane mestni registrator, je kazalec za to, da je perspektiva meščanstva zunaj zaprtih cehovskih organizacij.

²⁶⁷ *Ob srebrnem studencu* (1927) Frana Jakliča je povest o odkritju živega srebra v Idriji leta 1490. Kmet Alojna in vojak Kancijan Anderlajn sta rivala pri srebrni žili. Anderlajn prežene Alojno družino, vendar kmalu, ko presahne ruda, zaprosi pri njem za službo in za roko njegove hčerke: najvažnejše so pridne roke, ne pa lahek zaslužek in brezdelje.

²⁶⁸ Čeprav ne gre več vedno za zgodovinski žanr, bi mogoče med ljubljanske povesti lahko šteli tudi Malovrhove romane *V Študentovskih ulicah*, *Zaljubljeni kapucin*, *Pod novim orlom*, Ilke Vašte *Umirajoče duše* (1929), Kozakov *Šentpeter* (1931).

Dva romana sta se iz obletniške pobude in z obetom razpisane literarne nagrade lotila tematike ljubljanskega potresa na veliki četrtek 14. aprila leta 1895.²⁶⁹ Jani Virk je svoj prvi zgodovinski roman naslovil kar z letnico 1895, *potres* (1995). Ob zelo skromnem deležu zgodovinopisnega poročila dajejo delu zgodovinski značaj omembe slovenskih modernistov v društvu Zadruga, slikarja Jakopiča in vrste drugih osebnosti, ki se zdi, da jih je avtor napaberkoval iz tedanjega časopisja. Podnaslov kronika je na Slovenskem obremenjen z asociacijami na Tavčarjev zgodovinski roman *Visoška kronika* in res tako kot pri Tavčarju zaplete dogajanje prihod lepe tujke Agate, zaplete tu reči prihod lepe tujke Marije. Ker dodatnih vzporednosti ni najti, je treba motiv tujca, ki pride v provincialno mesto, prej pripisati zgledu Jančarjevega *Severnega sija* (1984), ki je najbrž vplival še z atmosfero, ki vzbuja slutnje katastrofe, z junakovim svobodomiselstvom in proticerkveno naravnostjo, s scenami alkoholne (tu tudi kokainske) omame in z zarisom nemško-slovenskega konflikta. Za žanr značilni motivi so medaljon, sanje, prerokovanje, kvartanje, magija v cirkusu, slike v panoptiku in, nenazadnje, srečni konec, kar vse je kritika svojčas uvrščala med trivialne rekvizite.

Kajetan Kovič je potresni tematiki dodal besedilo skromne dolžine, »ljubljsko zgodbo« *Profesor domišljije* (1996). Gre za prešušno ljubezensko zgodbo s potresnim zgodovinskim ozadjem, za nekakšno ljubljansko *Gospo Bovary*. Sporočilo kratkega romana nakazuje moto: »Človek ne more na svetu kaj dosti dognati; mogoče o vsem vejo še največ mačke in vedeževalke.« Prav ta skrivnostnostna razsežnost, tj. vedeževalska motivika, preko katere se delo spogleduje z novo duhovnostjo, poleg izhodiščnega motiva tujca v mestu povezuje to knjigo s prejšnjo. Deli v pripovednostilni izvedbi ne odstopata dosti od žanrskih pričakovanj bralcev zgodovinskega romana.

Po zgodovini drugih slovenskih krajev posegajo kaj raznovrstna besedila. Franček Štefanec je z mohorjanko *Sij nad reko* predstavil Prekmurje (Turnišče, Bratonce, Dokležovje, Veržej, Beltince) okoli leta 1722. Velikih zgodovinskih dogodkov v tem času ni bilo, med ljudmi pa je še živ spomin na roparske vdore Krucev, ogrskih verskih in socialnih upornikov v letih 1703–11. Folklorno in kulturnozgodovinsko spodbudo za tekst ilustrirajo podrobni popisi ljudskih praznovanj, odsotnost sklenjene zgodbe, slovarček prekmurskih izrazov, prevodi prekmurskih molitev, zagovora in poročnega nagovora iz narečja v standardno slovenščino, epizodno fabuliranje lokalnih zgodovinskih dejstev in fotografije opisanih lokacij. Vzgojno naj bi delovali slovenskonacionalna ideja in poučna poglavja iz lokalne zgodovine.

Drago Kuhar v *Prekmurski zgodbi* že z neologističnima podnaslovoma »zgodovinjeni roman« in »protestantiana v prekmurijani, kolobarijana reformiana« nakazuje svojo jezikovno eksperimentalno in hermetično orientacijo, ki pa je utemeljena v izrecnem nacionalnem, domovinskem in pokrajinskem ponosu, ki rojeva patetično in idilično dikcijo. Izza težko berljivega izraza je mogoče prepoznati romantične podobe dobrega in kulturno občutljivega ter ozaveščenega slovenskega ljudstva, skozi letnice in imena pa obrise avtorjevega predhodnega zgodovinopisnega

²⁶⁹ Ljubljanski potres je bil že prej predmet reportažnim, senzacionalnim in leposlovnim obdelavam, npr. *Grozni dnevi potresa v Ljubljani*, *Velikonedeljski potres v Ljubljani* (oboje 1895), Fran Maselj – Podlimbarski, *Potresna povest*, 1903, Katarina Marinčič, *Tereza* (1989).

berila. Pripovedovalec nastopa v vlogi nacionalnega preroka in dojema prekmursko protestantsko identiteto kot jedro slovenstva.

Lokalnozgodovinska pripoved je posebej živa v zadnjem času, ko se napaja še iz rodbinskih in rodovniških raziskav (Vinko Korošak, *Kmečka dinastija*, 2003, Ivanka Mestnik, *Grenki kruh*, 2003) in arheoloških izkopavanj (Rasto Božič, *Mesto situl*, 2008) in mogoče tudi turističnega interesa (Dušan Merc, *Potopljeni zvon*, 2004, Janez Švajncar, *Gostilna na ovinku*, 2002). Obilica dodane fotografske in arhivske dokumentacije ter zgodovinopisni uvodi ter spremne besede postopoma ukinjajo mejo med leposlovjem in stvarno literaturo. Na lokalni status te produkcije, ki ima sem in tja bibliofilske ambicije (Rudi Šimac, *Legenda o sveti Heleni in sveti Marjeti*, 2008), kažejo sezname lokalnih sponzorjev in slovarji lokalnega izrazja na koncu. Relativno visoke naklade so izraz intenzivnega novodobnega zanimanja za zgodovino domačega kraja ali vsaj močnega prepričanja avtorjev in sponzorjev, da je sklicevanje na lokalno preteklost neobhodno za osmišljanje kulturnega vsakdanjika.

Skrivnostne združbe

Atmosfera skrivnostnosti, ki jo proizvajajo različne družbene skupine, določa dva ducata zgodovinskih pripovedi, samostojnega žanrskega imena skrivnostna povest pa jim kljub temu večinoma nismo pripravljeni nameniti, ampak jih raje žanrsko drugače določimo. Gre za združbe Židov, alkimistov, prostozidarjev, verskih sekt ali rokovnjačev, pri čemer so bili slednji tako pogosti, da so prislužili svoje žanrsko ime. V zadnjih desetletjih se tematika skrivnostnih združb rada druži z lokalnozgodovinsko tematiko. Skrivnostnost je lahko nakazana že v naslovu (Jožef Urbanija, *Tajnost grajskega stolpa*), pripada pa lahko tudi drugim žanrom, npr. Urbanijeva *Tajnost gorske vasice* (1933) kmečki povesti in Alešovčeve *Ljubljanske skrivnosti Laibacher Mysterien* (1868) kolportажnemu romanu.

Od starejših avtorjev se tej žanrski oznaki s posameznimi srednjeveškimi povestmi najbolj prilagata Miroslav Malovrh (*Osvetnik*, 1906) in Jožef Urbanija (*Tajnost grajskega stolpa*, 1927–28), z motivom skrivne verske sekte pa še »roman iz rimske prošlosti« *Publius in Hispala* (1927) Joža Lovrenčiča. Tema skrivnih združb je zaznamovala tudi izide zgodovinskih romanov okrog romaneskno bogatega leta 1996.

Zlata Vokač je v *Marpurghih* (1985) in *Knjigi senc* (1993) povezala lokalno zgodovino Maribora z ilegalno dejavnostjo Židov in alkimistov. Zgodovinska dogodka sta požar v Mariboru in izgon Židov leta 1496. V tem romanesknem poklonu avtorice rodnemu mestu odraščajoče židovsko dekle Šarika popisuje svojo ljubezensko zgodbo in vdanost plemenitima učiteljema doktorju Hannesu in alkimistu Jakobu iz Bohemije, drugi del je dnevnik alkimista, ki je Šariko vzgajal v svobodomiselnem duhu. Meščanski sosedje, družbene institucije in uradna vera so negativna opozicija

tenkočutnim in prosvetljenim protagonistom. Židovskega življa se na Slovenskem dotika marsikatero delo,²⁷⁰ vendar v redkih s tako naklonjenostjo kot pri Vokačevi.

Zunanja pobuda za Rebulov roman *Maranathà ali Leto 999* ■ (1996) je bližajoči se konec tisočletja, njegov namen pa tako kot pri Lovrenčiču diskvalifikacija novodobnih verskih ločin. Od zgodovinopisnih odstavkov zgodovinskega romana je ostalo le malo, npr. omemba vseh zgodovinskih obiskovalcev samostana pri sv. Ivanu²⁷¹ in arhitekturni opis samostana. Tendenčna alegorika knjige se razkrije ob obisku mornarjev z ladje Prenova, kakor se je preimenovala piratska ladja Morana, katere mornarji so pred spreobrnjenjem morili »iz zgodovinske nuje«. Izbiro samostana za dogajališče bi bilo mogoče pripisati pobudi uspešnice *Ime rože* Umberta Eca. Branje motijo stilni in stvarni anahronizmi,²⁷² prozorni politični aktualizem, antikomunizem in preočit in nestrpen gnev pripovedovalca do verskih ločin (99, 197).²⁷³

Vladimir Kavčič je z romanom *Somrak* ■ (1996) nadaljeval zgodbo iz začetka 18. stoletja, ki jo je začel pripovedovati dvajset let prej v romanu *Pustota* (1976). Tam je spremljal družino izgnanih tolminskih upornikov na poti s Primorske na nikogaršnjo zemljo na meji med različnimi gospostvi nekje v cerkljanskih hribih, njihov boj za preživetje in propad. Od vseh je ostal živ samo Jakob, ki v *Somraku* od svojega strica, bogatega cerkvenega dostojanstvenika v Čedadu, prevzame vodstvo skrivne roparske družine, ki mu je prej stregla po življenju.

Naslova Kavčičevih romanov pripravljata bralca na dožemanje zgodovine v njeni kar najmanj vedri, turobni in neprijazni obliki, tako nekako, kot jo je videl tudi Prešeren v podobi »viharjev jeznih mrzle domačije«. V drugem primeru s citatom iz slovarja simbolov v motu še posebej opozori na destruktivni, dekadentni pomen naslova: somrak je simbol propada, menjave dob, nostalgичne lepote zatona. V vsakem od zgodovinskih romanov je Kavčič preizkušal drugačen model preživetja: v *Pustoti* tradicionalno slovensko trmasto vztrajanje v odmaknjenosti, obsesivni samostojnosti, in ko se je ta model izkazal neuspešen, v *Somraku* model spretnega prilagajanja razmeram pod vodilom, da poštenost v resnici ne velja nič, ker je to le drža pohlevnih. Glasnik novega obnašanja je kanonik Orzonar, ki uči, da sta zlo in dobro oba božje delo in tudi »ni enkrat za vselej odločeno, kaj je dobro in kaj zlo«; zlo tiči v vsakem človeku od samega začetka. Če prav razbiramo sporočilo romana, je Kavčič v interesu preživetja slovenstva na zahodnem slovenskem robu pripravljen skleniti tudi pakt z zlom (z roparji, z zločinom). Načelni boj kmečkih upornikov, ki so ga popisovali

²⁷⁰ Židovsko tematiko prinašajo v okviru zgodovinske povesti Jakoba Sketa *Miklova Zala* (1884), Frana Detele *Véliki grof* (1885), Ivana Janežiča *Gospa s Pristave* (1894), Ksaverja Meška *Črna smrt* (1911), Januša Golca *Kruci* (1934), Janka Kača *Moloh* (1836), Mimi Malenšek *Mlin nad Savo* (1937–39), Lojzeta Ilije *Zadnji rabin v Ljubljani* (1975) in še kaj. O zgodovinskem romanu Zlate Vokač sta več pisala Janez Rotar in Josip Osti, *Dialogi* 35/3–4 (1998), 25–28; 29–44.

²⁷¹ To so bili med Slovani knezi Kocelj, Pribina, Rastislav in Svetopolk ter bolgarski kralj Mihael (80).

²⁷² Ob pokvarjeni vodni in mehanski uri v samostanu razpravlja o dragocenosti časa, kar je novodobna posebnost in za konec prvega tisočletja neverjetno; za ta čas je tudi nenavadna sintagma »babilonski asfalt«.

²⁷³ Avtor je skrb zaradi sekt izražal že v zgodovinskem romanu *V Sibilinem vetru* (1968).

romani Ivana Preglja, in načelno vztrajanje njihovih potomcev v izgnanstvu v divjini namreč slovenskemu preživetju niso naklonjeni.

Ker gre za dogajališče na zahodnem robu slovenstva, ki ga je popisoval tudi France Bevk, se ni mogoče izogniti misli na njegovega *Človeka proti človeku* (1930). Tam je oglejski patriarh brezobzirno obračunal z načelnimi uporniki. Kot dela Rebula v svojih romanih reklamo za krščanstvo, tako Kavčičev junak propagira ateizem.

Kraljeva hči ■ (1997) Igorja Škamperleta je zgodovinska le v eni četrtini, a je to dovolj za njeno žanrsko prepoznavnost in umestitev. Literarna kritika se ji je obilno posvečala in ji naklonila še drugačne žanrske oznake, eruditska proza (Matej Bogataj), hermetični in filozofski roman (Ivanka Hergold),²⁷⁴ erotična zgodba. Glavna oseba zgodovinar povezuje *Kraljevo hčer* z Ruplovima romanoma *Maks* (1982) in *Levi delež* (1989), z ezoterično in okultno tematiko, ki ju tu zastopata alkimija in prostozidarstvo, pa je v sozvočju s tematskimi preferencami celotnega slovenskega zgodovinskega romanopisja 90. let. Avtor je z načitanostjo – mimogrede se pohvali z dolgo vrsto prebranih tujejezičnih knjig – blizu zgodovinski prozi tržaškega rojaka Alojza Rebule, ime glavne ženske osebe, samovšečnost junaka, nekam pretirano romantična, vendar simpatična ljubezenska zgodba ter sposobnost nadgradnje vsakdanje fabulativnosti s simboličnostjo pa priključijo v zavest vzporednosti s popularnim romanom *Kave, kavice, kofetki* Petra Stoparja (1988). V romanu mrgoli neprevedenega latinskega, italijanskega, francoskega, nemškega (z obiljem pravopisnih napak!), angleškega in češkega besedja ter stavkov, kar zastavlja vprašanje o njihovi funkciji in namembniku. Ali je avtor predvideval, da se bo roman bral v knjižnici, dobro opremljeni s slovarji? Je imel v mislih samo tistega redkega bralca, ki mu ti jeziki ne delajo težav? Ali imajo tuje besede le namen ustvarjati ustrezno atmosfero? Ali pa se je, tako kot nekdaj Ivan Pregelj, avtor le malo postavil pred bralci z jezikovnim znanjem?

Roman prežema jasna slovenska nacionalna misel. Tudi če je to posledica avtorjevega primorskega izvora, izrecno ustreza tudi žanrskim pričakovanjem pri zgodovinskem romanu. Zgodovina ima kakor že tolikokrat poprej instrumentalno vlogo.²⁷⁵ Ernest Fabian se v načelu strinja s konceptom regionalistične Srednje Evrope, ki naj po ekonomski in politični moči dohiti bruseljsko Zahodno Evropo. Pri prvi gre za nemško-slovansko navezo z razločno izraženo željo po rekatolizaciji in obnovi vrednot ljudske kulture, pri drugi za angleško-francosko navezo, oprto na ameriške ekonomske in kulturne vzorce. Vendar je do Nemcev nezaupljiv in relativno bolj naklonjen Italijanom.²⁷⁶ Umestitev dogajanja v Prago, komplimenti praškemu ženstvu (174) in simpatija do Rusije²⁷⁷ (122) kažejo na tradicionalno primorsko panslovansko razpoloženje.

²⁷⁴ Matej Bogataj, *Delo* 26. 6. 1997, 13; Ivanka Hergold, Najnovejši tržaški roman, 3: »Kraljeva hči« ali kaj hoče Bog, *Delo* 26. 6. 1997, 15.

²⁷⁵ »Ni ga namreč zanimala preteklost, ampak tisto, kar bi sile praškega Hradu utegnile pomeniti neposredno, zdaj in tukaj.« (287)

²⁷⁶ Imena romanesknega personala ponekod kažejo na zveze z aktualno politično sceno: informator lože iz Rima g. Falkež npr. spominja na slovenskega državnega predstavnika v Vatikanu Štefana Faleža.

²⁷⁷ Tudi junakova ljubica Katka je ruskega porekla.

Politično sporočilo romana je skrito v zagonetnem naslovu *Kraljeva hči*.²⁷⁸ Edini kralj v romanu je Rudolf II., ki ne more imeti otrok, edina glavna oseba s statusom hčere pa je Katja, hči ukrajinskega Rusa, za katerim v Afganistanu izgine vsaka sled. Smemo potem napraviti predrzen sklep, da je politično nemočna in ohromljena Rusija v 90. letih 20. stoletja duhovno sorodna fantastičnim in prav tako neuresničenim Rudolfovim odrešitvenim načrtom? Ali pa je s kraljevo hčerjo mišljeno Rudolfovo duhovno potomstvo, alkimistični kamen modrosti? Ker se zdi, da je pravi odgovor v koncu romana odkril junak Ernest Fabian s tem, ko se je odpovedal svetu moči in se posvetil Katji, bi kamen modrosti lahko poenačili z ljubeznijo, ne morebiti mistično ljubeznijo do vsega neizrekljivega, ampak z ljubeznijo do ženske. Tako kot je svet na dva konca v političnem smislu, je razcepljen tudi v spolnem smislu na ženski in moški princip. Moškega obvladujejo poklicanost, volja po moči in oblasti, interesi, vodijo ga lovci, trgovci in vojaki, ženski je enak ljubezni in zasebnosti. Glavni junak se na koncu odloči za ženski princip abstinence pri nevarnih moških igrah z močjo, za preizkušeno obnašanje, ki je v zgodovini pomagalo Slovincem preživeti.²⁷⁹ Škamperletov ideal nesimetrične mednarodne izmenjave najlepše izraža nostalgичni vzklík njegovega junaka: »Mi smo odhajali v svet, svet pa do nas ni imel dostopa. Kakšno razkošje!« (249)

Žanrski tradiciji zgodovinskega romana je treba pripisati tudi tiste motivne in oblikovne elemente, ki jih je svojčas kritika povezovala s trivialnim: lokacija v velemestno podzemlje, motiv svetovne zarote, ritualni zbor skrivne bratovščine, sogovorniki delajo venomer »živahne« kretnje, pred izjavo stereotipno dvigajo k ustom in odlagajo na pladenj kozarčke ali skodelice in pomenljivo pogledujejo sogovornika, njihova govorna dejanja so skratka popisana neinventivno. Med avtorjeva prizadevanja za ustanovitev ekskluzivnega bralskega kluba štejem pogosto uporabo izrazov, ki izpostavljajo poznavilstvo, posvečenost, »poznavajoče zanimanje«, vpeljanost (*poznan, izvrsten, ugleden, izbran*) in ukinjajo potrebo po argumentiranju. Knjiga je v tej bralski zavezi objekt kulturnega rituala in elitni statusni simbol: glavni junak gre ljubljeno knjigo prebirat na javno mesto, npr. na pot na grad, ki je »najprimernejše mesto za branje Kafkovega Tagebuch«. Škamperle zna dobro popisati spolne akte v obrednem okolju, v kresni noči in na prostožidarski seansi. Verjetno je najmočnejše orožje romana njegova kafkovska atmosfera: temačni antikvariat, zakajene gostilne in pivska omotica, zunaj pa dež, samotna planinska koča v snegu, kjer prebira stare knjige, izbris časa proti koncu romana.²⁸⁰

²⁷⁸ Na 259. strani romana sicer teče beseda o Mil(en)i Jesenski, kraljevi hčeri, ki čuva tempelj brez vrat in grajske vrtove, vendar je ne znam smiselno vključiti v interpretacijo. Milena Jesenska (http://en.wikipedia.org/wiki/Milena_Jesenská), Kafkova prevajalka in ljubica, je domnevala, da je potomka Jana Jeseniusa (http://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Jesenius), praškega zdravnika in filozofa, ki se je uprl Habsburgu in bil po porazu pri Beli Gori 1621. usmrčen.

²⁷⁹ Ivanka Hergold kritično opaza v junakovi ljubezni dobršno mero moškega egoizma, ki mu je ženska le sredstvo za duhovno rast (*Delo* 26. 6. 1997, 15).

²⁸⁰ 11. januarja se odpravi na seanso, z nje pa pride 20. januarja, čeprav je medtem minila le ena noč. Podobno neobvladljivo mineva čas tudi v koncu Virkovega romana *1895, potres* (1995).

Čarovnice in Tavčarjeva *Visoška kronika*

Poglavje o čarovnicah je tu pravzaprav samo zato, ker ni bilo primernejšega poglavja za umestitev tistega, kar hočem povedati o Tavčarjevem²⁸¹ romanu *Visoška kronika* [] (1919). Izhajal je v osrednji literarni reviji *Ljubljanski zvon* v 12 rednih mesečnih nadaljevanjih skozi celo leto 1919. Kmalu se je zazdel primeren za reprezentacijo slovenske književnosti zunaj slovenskih jezikovnih meja in je bil že leta 1929 preveden v italijanščino in objavljen v Trstu. Italijanski naslov *Streghe e demoni: Cronaca di Visoko* [Čarovnice in demoni] jo je žanrsko jasno umestil med čarovniške povesti.²⁸² Sledili so drugi prevodi,²⁸³ dramatizacije²⁸⁴ in literarnozgodovinske obravnave.²⁸⁵

²⁸¹ Ivan Tavčar (1851–1923) se je rodil revnim kmetom v Poljanah pri Škofji Loki. Šolal se je v Ljubljani in na Dunaju in postal pravnik. Izjemen je njegov socialni vzpon: med leti 1911 in 1921 je bil ljubljanski župan, deželni in državni poslanec in član narodne vlade. Bil je radikalno liberalsko opredeljen, v mlajših letih celo tako zelo razborit, da so se ga časopisi prestrašeno otepli. Poznejšim rodovom je imponiral s skrajnim protiklerikalizmom. Bolj sramežljivo se je omenjalo, da je bil v svoji korenitosti včasih zdrահarski, da je bil zlasti v zadnjih letih življenja tudi bojevito protisocialističen in da so se obdobja radikalne nepopustljivosti pri njem izmenjavala z obdobji nenačelnega paktiranja z obema strankarskima nasprotnikom, z Nemci in s slovenskimi klerikalci. Z najnižjimi strankarskimi in nazorskimi spopadi si ni mazal rok in jih je prepuščal Miroslavu Malovrhu, ki mu je brezdomnemu priskrbel službo pri *Slovenskem narodu*, ta pa je iz hvaležnosti hodil za Tavčarja po kostanj v slovensko politično žerjavico. Leta 1894 je postal voditelj Narodno napredne stranke oziroma slovenskih liberalcev. Ker mu zmerna in prilagodljiva struja v stranki (Fran Šuklje, Fran Levec, Janko Kersnik) ni ustrezala, se je skupaj z Ivanom Hribarjem odmaknil od strankarskega dnevnika *Slovenskega naroda* in zastavil vse svoje moči in denar za radikalnejši časopis *Slovan*.

²⁸² V čarovniško povest spadajo *Čarovnica s Karneka* (1872) Josipa Ogrinca, *Zadnja čarovnica* Franciška Kralja (1897), *Libera nos a malo* (1911) Emila Vodeba, *Zadnja na grmadi* (1925) Frana Jakliča, *Črni križ pri Hrastovcu* (1928–29) Ota Ilauiniga, *Vražje dekle* (1933) Ilke Vašte, *Ob vrtincih* (1953) Branka Rudolfa, *Jakobove sanje* (1979) Pavleta Zidarja in *Galilejev lestenec* (1996) Dušana Merca, kot stranski motiv pa se čarovnice pojavijo tudi še druge.

²⁸³ *Visoško kroniko* je v italijanščino prevedel Umberto Urbani. 1947 je izšla v nemščini. Ekspresiven naslov je dobil prevod v češčino 1948: *Krev jeho na nás: Vysocká kronika* [Njegova kri na nas]. V srbsčno so jo prevedli 1949 (do 1982 je sledilo troje ponatisov), isto leto v slovaščino kot *Čarodejnice*, potem pa še v madžarščino (*Viszokói krónika*, Novi Sad, 1960), poljščino (*Kronika rodu Khallanów*, 1961), makedonščino (*Visočka hronika*, 1964), bolgarščino in nazadnje (1975) v francoščino.

²⁸⁴ Že pisatelj sam je menda nerealizirani tretji del trilogije koncipiral kot dramo. Premiera dvanajstih slik, ki jih je po romanu napravila Marija Vera, je bila 3. marca 1934. V Škofji Loki so v desetletjih po drugi svetovni vojni igrali isto reč v skrajšani obliki, npr. v režiji Poldeta Polenca (1963; ♀). Za radijsko igro jo je predelal Vasja Ocvirk, Drago Šega pa je po njej napisal scenarij, po njem je v Beogradu nastala TV-drama.

²⁸⁵ *Visoška kronika* je eno najbolj literarnozgodovinsko eksploatiranih besedil. Šolske obravnave so razlog za njene številne ponatise, začenši s Tavčarjevimi *Zbranimi spisi* leta 1921. Marja Boršnik je uredila njegovo *Zbrano delo* (*Visoška kronika* je v 6. knjigi, Ljubljana: DZS, 1956; Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev) in napisala prvi del monografije o avtorju in ga predstavila v *Slovenskem biografskem leksikonu*. Najobsežnejšo razpravo o *Visoški kroniki* je v knjižni monografiji objavil Marijan Kramberger (1964), pred njim in za njim pa so o njej razpravljali še Ivan Prijatelj, Izidor Cankar (Ivan Tavčar, *Obiski*, Ljubljana, 1920; Nova knjižnica, 5), Branko Berčič, Rudolf Kodela, Franček Bohanec (*Ivan Tavčar*, Ljubljana: Partizanska knjiga, 1985; Znameniti Slovenci),

Alternativnih kratkih oznak *Visoške kronike* imamo na razpolago precej,²⁸⁶ precej je tudi alternativnih žanrskih oznak: rodbinska kronika, protivojni roman, roman o razvoju osebnosti, kmečki roman. Lahko bi jo označili kot pripoved o konfliktu med determiniranostjo in konformizmom na eni strani in svobodo in etično čistostjo na drugi strani ali tudi kot pripoved o asimilaciji nemških naseljencev med Slovenci. Glavno osebo kronista Izidorja vidimo kot tipičnega Slovenca, ki je sicer sposoben urejenega in mirnega življenja, v kritičnih trenutkih pa se ne znajde in razkrije svojo značajsko šibkost: boječnost, nesamostojnost in sebičnost.

Tavčar si je izbral obliko kronike, ki v slovenski pripovedni prozi do tedaj ni bila prida uporabljena, saj je v naslov knjige pred Tavčarjem zapisal to oznako le Ivan Lah (*Vaška kronika*, 1907). Kronika je oblika zgodovinskega romana, v kateri avtor kot pripovedovalca inštalira fiktivnega kronista, sam pa se postavlja le v vlogo najditelja ali urednika zapiskov davnega kronista. Da bi bil čim bolj prepričljiv, posnema jezik in slog pravih starih kronik. Začetnik kronikalnega romana pri Nemcih, kjer se je Tavčar zgledoval, je bil romantik Clemens Brentano, pravi razcvet pa se je zgodil v Švici po objavi romana *Die Bernsteinhexe* [Bernsteinska čarovnica] pisatelja Wilhelma Meinholda (1843). Med Tavčarjeve neposredne zglede za roman po Krambergerjevi analizi spadata *Lorenz Scheibenhart* Wilhelma Raabeja (1858) in *Renate* Theodorja Storma (1878). Literarna zgodovina se je vzporednosti med Tavčarjevim romanom ter drugorazredno nemško romaneskno produkcijo potihem sramovala, saj je zgledovanje pri Nemcih postavljalo pod vprašaj njeno prizadevanje, da bi slovensko literarno produkcijo razložila iz lastnih virov in zakonitosti, dokazujoč tako njeno enakovrednost drugim evropskim literaturam. Kakor so ti samobitnostni kompleksi pretirani, pa je pretirano tudi zatiranje, da bi brez nemških žanrskih predlog *Visoške kronike* sploh ne bilo. Tavčar je prevzel nemško kronikalno pripovedno formulo, vendar jo je preoblikoval in ji dal svojo avtorsko podobo. Kroniko pri Tavčarju piše kmet, česar nemški zgledi ne poznajo, in iz tega izhaja tudi nacionalna relevantnost besedila, ki daleč presega psevdohistorični značaj nemških zgledov. Kronikalna oblika je Tavčarja mikala že prej. Uporabil jo je v *Grajskem pisarju* in tako želel podnasloviti tudi roman *Izza kongresa*.

Visoško kroniko določajo tri zgodovinske teme: preganjanje čarovnic, preganjanje protestantov in 30-letna vojna.²⁸⁷ Čarovnice samodejno pripisujemo srednjemu veku in pozabljamo, da so se čarovniški procesi odvijali že v novem veku. Srednji vek traja približno do leta 1500, čarovniški procesi pa so se dogajali skoraj sto let pozneje: od

Marija Mitrović, Gregor Kocijan, Jože Pogačnik, Timothy Pogačar in drugi. Samo na ljubljanski slovenistiki je o Tavčarju nastalo blizu 40 diplomskih nalog, od tega se jih *Visoški kroniki* posveča šest.

²⁸⁶ »Temna in vdana povest slovesa in odpovedi«, pripoved o grehu, krivdi, kesanju in pokori (»kako sem grešil, kako klical božjo jezo nase in kako sem delal premalo pokore zase in tudi za svojega očeta Polikarpa Khallana, ki ni živel ne pravično ne Bogu dopadljivo«), pripoved o tem, kako je srečno lahko le tisto življenje, ki se odpove vsemu materialnemu in tako doživi najpomembnejše, čisto ljubezen.

²⁸⁷ Druge Tavčarjeve zgodovinske pripovedi tematizirajo konflikt med meščanstvom in plemstvom (*Antonio Gleđević*, 1873, *Janez Solnce*, 1885–86, deloma tudi *Izza kongresa*, 1905–08) ter konflikt med katoliki in protestanti (*Vita vitae meae*, 1883, *Grajski pisar*, 1889).

konca 16. stoletja do druge polovice 17. stoletja; zadnji čarovniški proces je bil leta 1745. Vir za čarovniško zgodbo je bil Tavčarju Valvasor, ki je čarovnice lociral na Snežnik, v Lož, Cerknico in na Planino; šele pozneje se je tem krajem pridružila tudi Slivnica. V treh četrtinah so bile čarovništva obtožene ženske. Splošno predstavo o tem, da so jim sodila cerkvena sodišča, je treba popraviti s podatkom, da je šlo večinoma za civilne procese. O tem, da bi v Škofji Loki kdaj imeli kakšen čarovniški proces, ni podatkov.²⁸⁸

Tridesetletna vojna, v kateri se je boril Polikarp Khallan, ni najbolj posrečeno ime za napovedane in nenapovedane vojne, ki so pustošile Evropo od 1618 do 1648. Na eni strani sta bila habsburška cesarja Ferdinand II. in III., na drugi pa Danci, Nizozemci, zlasti pa Švedi in Francozi. Bila je tudi državljanska vojna znotraj Velikega rimskega cesarstva nemške narodnosti in bila je tudi, vsaj deloma, religiozna vojna med militantnimi katoliki, protestanti in kalvinisti; udeleženci so večkrat menjali zavezništva in strani. Začela se je s »praško defenestracijo«, ko so se husiti uprli habsburškemu dekretu, naj se razpustijo, in vrgli skozi okno na Hradčanih tri predstavnike nasprotnikov (pristali so na kupu smeti pod oknom in preživeli), in s porazom Čehov pri Beli Gori 8. novembra 1620. 30-letna vojna, ki je svetovni literaturi dala figuro legendarnega enigmatičnega češkega vojskovodje Albrehta Wallensteina,²⁸⁹ ki se je boril na strani Habsburga, ta pa ga je dal po zmagi nad Švedi, boječ se njegove moči in spletkarjenja, ubiti, na Slovence ni močno vplivala. Kranjska, skupaj s Štajersko in Tirolsko, je namreč ostala v tej vojni nevtralna, tako da se razen *Visoške kronike* slovenska literatura z njo ne ukvarja. Za ozadje jo ima le še Igor Škamperle v romanu *Kraljeva hči* (1997), kjer je prikazana kot žalostna alternativa neuspešnemu prizadevanju alkimističnega projekta poprave sveta cesarja Rudolfa II.

Izidor Khallan se je bojeval pod priljubljenim vojskovodjem princem Evgenom Savojskim pri Senti v današnji Srbiji. Čeprav mu cesar tega ni dovolil, je princ 11. septembra 1697 napadel Turke, jih premagal in odvzel vse njihove zaloge. Izidor je princu Evgenu sledil v Italijo, kjer je potekala vojna za špansko nasledstvo (1701–14). Začela se je potem, ko je umrl zadnji španski Habsburžan Karel II. Na eni strani sta bili Španija in Francija pod kraljem Louisom XIV., na drugi strani Sveto rimsko cesarstvo z Avstrijo in Anglijo. Princ Evgen Savojski se je v bitkah proslavil in je Habsburgu pridobil večino španske posesti v Italiji in na Nizozemskem.²⁹⁰ Tavčarjev odnos do protestantizma je obdelan v drugem poglavju.

Pisatelj se je v polni meri naslonil na dostopne mu zgodovinske vire in iz njih prevzel večino imen za glavne in stranske osebe. Poleg Valvasorja in visoškega arhiva je črpal še

²⁸⁸ Marjeta Tratnik Volasko in Matevž Košir, *Čarovnice: Predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995; Spekter, 1995, 2); Sašo Radovanovič, »Bog se usmili uboge grešne duše. Amen«: Čarovniški procesi na slovenskem Štajerskem v letih 1546–1746 (Murska Sobota: Pomurska založba, 1997); Mirjam Mencej, *Coprnice so me nosile: Raziskava vaškega čarovništva v vzhodni Sloveniji na prelomu tisočletja* (Ljubljana: FF, 2006; Županičeva knjižnica, 18).

²⁸⁹ Prim. dramo *Wallenstein* (1799) Friedricha Schillerja, prvi del z naslovom *Valenštajnov ostrog* (*Wallensteins Lager*) je prevedel France Cegnar 1864, celoto pa 1866.

²⁹⁰ Pod Evgenom Savojskim se bori tudi junak Malovrhovega romana *Ljubezen in junaštva strahopetnega praporščaka* (1910).

iz knjige Franca Kosa *Doneski k zgodovini Škofje Loke* (1894), nekega članka v *Domu in svetu*, iz loškega graščinskega arhiva, iz zgodovinarja Augusta Dimitza in drugod. Tod se je poučil, da je visoška posest iz 12. stoletja, v urbarju pa je bila zapisana v prvi polovici 17. stoletja. Od tod je poročal o lakoti, hudi zimi, o požaru in sprejemu škofa v Loki, o bitkah, sojenjih čarovnicam in o kugi. Zaresna zgodovinska imena so posestniki Khallani, Jeremija Wulffing (danes so to Vilfani), kmetje Debelak, Triller, Kožuh, posestnica Muhličeva, kmet Jernač Schiffrer, Langerholzi, Wohlgemueti, Jeromen Oblak, Tičnik in Čadež, škofje Vid Adam, Janez Frančišek (baron Joannes Franciscus Egker pl. Kampfing und Lichtenberg) in Konrad, župniki Felenič, Andrej Hudačut, Karel Ignacij Codelli, Janez Kašper Jager in Janez Krstnik Šink, meščan Stingl, pisarji Janez Kos, Janez Avgustin Schwinger in Fuehrnpfeill, zlatar Jurij Frueberger, ječar Mihol Schwaiffstrigh, slikar Janez Jurij Remb, štiftar Janez Očepek, ključar Ivan Klemenčič, odvetnik Wolfgang Markovič, glavarji Lantheri, Frančišek Matija Lampfrizhaimb, Volk Englebreht Turjaški, baron Janez Krištof Mändl, grofica Doroteja Suzana z gradu Brdo, gospod Apfaltrern in še kdo. Iz evropske zgodovine so znani švedski kralj Gustavus Adolphus, knez Wallenstein, švedski poveljnik Torstenson, general Johann Banier, vojskovodja Tilly, grof Gallas, vojvoda Bernard, generala Türenne in Wrangel, princ Evgen Savojski, poročnik Fink von Finkenstein, jezuit Spee. Tavčar si je vzel pravico romanopisca, da napaberkovano in naštudirano gradivo temeljito premeša za svoje pripovedne potrebe: pomešal je med seboj imena in primke, osebe je poljubno postaral ali pomladil ali jim zamenjal značajske poteze, da je lažje pletel razmerja med njimi. Polikarpa v *Visoški kroniki* pokoplje izmišljeni Trubarjev vnuk predikant Valentin, v *Grajskem pisarju* pa je vlogo namenil Juriju, neizpričanemu sinu predikanta Jerneja Knaflja. Zgodovinskega gospodarja Filipa Khallana je prekrstil v Polikarpa in ga iz samostojnega lastnika napravil za freisinškega podložnika. Izmisлил si je samo imena Polikarp, Izidor, Agata Schwarzkobler in Othinrih.

V Škofji Loki in okolici se zgodovinske povesti pred Tavčarjem in po njem niso veliko dogajale. *Visoška kronika* je vplivala na prenekaterega slovenskega romanopisca s posameznimi motivi in razmerji med osebami: na *Črni križ pri Hrastovcu* Ožbalta Ilauniga (1928–29), na *Cesto dveh cesarjev* Mire Mihelič (1981) in na *Triptih Agate Schwarzkobler* Rudija Šeliga (1968). Podnaslov »kronika nenadejane ljubezni« postavlja v primerjavo tudi roman *1895, potres* Janija Virka (1995). Tudi tu zaplete dogajanje prihod lepe tujke, dodatnih vzporednosti pa ni najti.

Kratki roman iz sodobnega življenja *Triptih Agate Schwarzkobler* kaže na prvi pogled s Tavčarjevim besedilom malo zvez. Podobna sta si v posebnem nagnjenju do upodabljanja trpečih žensk, ločita pa v odnosu do čarovništva: Tavčar je sporočal, da čarovnic ni, Šeligo pa ob Agatinem nočnem izstopu iz realnosti dokazuje, da čarovnice, tj. subverzivne ženske, obstajajo. Na moški strani takega nekonformnega odnosa do sveta, kot so ga sposobne ženske, ni. Ženske so bile Šeligu simbol vsega naravnega in pristnega, medtem ko moški vedno igrajo takšne ali drugačne vloge in so zato manj avtentični, manj simpatični in manj literarno zanimivi.

Ženske imajo v *Visoški kroniki* pomembno vlogo. Pisatelj je knjigo posvetil soprogi Franji, ženskam v romanu je namenil najbolj pozitivne vloge in marsikdo bi na vprašanje o glavni osebi romana pokazal na Agato. Uvodno posvetilo ženi bi bilo lahko

udvorljiva formula brez globljega pomena, če ne bi Franja Tavčar zares imela zaslug za nakup dvorca Visoko leta 1893, kjer se povest dogaja, saj je bila na visoški posesti vpisana kot solastnica. To Tavčarjevemu moškemu napuhu ni najbolj ustrezalo, na kar v *Visoški kroniki* menda merijo naslednji stavki: »Ako se prav pomisli, [...] je bilo skoro vse materino, vašega pa prav malo. Mati [...] je rada pravila: 'Ko sem jemala očeta, ni imel drugega, kar je nosil na sebi.'«

Tavčar ženstvu pripiše pozitivne lastnosti celo tam, kjer standardno prevladujejo njihove negativne podobe, to je v anonimni vaški ali mestni množici. Količinsko razmerje med spoloma v romanu dobimo z nekaj preštevanja. Besed *žena* in *mož* je približno enako, ko pa v iskalnik vtipkamo izraza *žensk** in *mošk**, je izid absolutno v korist žensk (68 : 9). Ker vemo, da gre v prvem delu *Visoške kronike* za konflikt med očetom in sinom, nevtralizirajmo rezultat s primerjavo sorodstvenih razmerij. Blizu 200-krat vzame kronist v besedo očeta. Ker gre večinoma za očeta Polikarpa, se s tem Polikarp povzpne na prvo mesto med osebami romana. Omembe matere so redkejšje (83-krat) in podobno je razmerje med sinovi in hčerami: *sin* se pojavi dvakrat več kot *hči*. Preštejmo še osebna imena. S 153 ponovitvami se Agata izkaže za najpogostejše ime in tako daleč preseže Jurija (90), Marksa (64), Wullfinge (53), Izidorja (46), Polikarpa (38), Margareto (36), Jeremijo (30) in Jošta (30) in najbolj prispeva k pogostosti priimka Schwarzkobler (61). Glavna oseba kljub temu ostaja Izidor, ki celo zgodbo pripoveduje, in glavni odnos njegovo razmerje z očetom, vendar Agatinega pomena ni mogoče zanemariti.

Agatin značaj ustreza grškemu pomenu njenega imena (*agathe* 'dobra'). Ali se njena usoda navezuje tudi na usodo svetnice, po kateri je dobila ime? Sveta Agata je bila lepa in bogata dekle in je živela v Catanii na Siciliji v 3. stoletju. Kot kristjanka je zavrnila ženitev župana Quintiana in ta jo je dal za kazen najprej v javno hišo in potem, ko to ni zaleglo, sadistično mučil. Bog je končal njene muke s potresom, zato je priprošnjica v molitvah proti naravnim nesrečam in požarom. S kleščami so ji odščipnili prsi, zato je ponavadi upodobljena s pladnjem, na katerem nosi svoje prsi. Ne vedoč za svetniško legendo in v skrbi za vsakdanji kruh, so ljudje na pladnju videli dva hlebčka in jo napravili za naslednico boginje poljske rodovitnosti Demetre; v Nemčiji so jo čistili celo kot krušno svetnico in za njen god 5. februarja delili blagoslovljene »Agatine hlebčke«. Agata je na Slovenskem redko žensko ime in sveti Agati je pri nas posvečena samo ena cerkev.

Loška in siciljanska Agata trpita zaradi zavrnitve snubca. Spomin na svetniško legendo je morda prisoten še v naslednjem opozorilu na prsi, preden je Agata podvržena preizkušnji z vodo: »Nato je pogledala po vodi proti naši dolini. Gledala je tja precej časa, da smo videli, kako so se ji od globoke sape dvigale prsi.« Med ostalimi omembami prsi v *Visoški kroniki* padejo v oči prestreljene Izidorjeve prsi: kot da bi Izidor s svojimi ranami in smrtjo odkupil Agatino življenje. Sveta Agata je zavetnica dojlj, pastiric, tkalcev, rudarjev, zlatarjev, livarjev zvonov in siromakov. Je priprošnjica pri boleznih prsi, nevarnosti požara, v lakoti, neurju, živalskih kužnih boleznih in nezgodah. Ker je tudi zaščitnica proti vročini, je bilo od Marksa nerazumno, da jo je obtožil prav tega:

Ko se je pri Debelakovih preja razdirala, ga je udarila Agata z roko. Pri tem udarcu je kar čutil, kako se mu je zanetil ogenj v levi nogi, in sicer v meči. Od tistikrat mu je tičala v tej nogi živa žerjavica in pretrpel je muke, kakor bi mu kdo preobračal razbeljeno železo okrog piščali.

Poznavanje svetničinih zaščitniških zadolžitev tako bralcu lahko pomaga vnaprej predvideti razplet Agatinega sojenja. Pomisleke bi lahko vzbudila različna končna usoda svetniške in Tavčarjeve Agate. Odpravimo jih z informacijo, da »popravljanje« svetniških usod v leposlovju ni nič izjemnega. Podobno je npr. Ivan Pregelj v srečen konec zasukal nesrečno usodo legendarne mlade Brede iz ljudske pesmi v istonaslovni povesti leta 1913.

Agata ima god na dan svetnic Agate in Eme. Z obema imenoma naenkrat (Agata Ema) se pojavi v *Visoški kroniki* enajstkrat. O drugem Agatinem imenu interpreti niso razmišljali, čeprav roman naravnost namiguje na to možnost:

»Ema –« je nergal tisti sodnik iz Ljubljane, »Ema – to ni brez pomena! Obrnimo prvi dve črki, pa imamo 'mea', to se pravi, že pri rojstvu je hudič nanjo mislil in že takrat je bila njegova.«

Sodnik je s svojo razlago zgrešil, pogled v življenjepise svetnikov pa razkrije, da gre za pomembno osebo. Ime spada med manj pogosta in je pri nas zapisano že v 10. stoletju kot Hema, kar naj bi bila krajšava za Wilhelma. Bila je to grofica von Friesach-Zeltschach (po naše Breško-Trušenjska, ker ima ime po krajih Breže in Trušnje na Koroškem), sicer znana kot Hema Krška. Velja za enega redkih svetnikov slovenskega rodu, čeprav je na sliki okrog leta 1500 upodobljena v hrvaški štajerski narodni noši.²⁹¹ Grofica Ema se je rodila okrog leta 973 in odraščala na dvoru cesarja Henrika II. Svetega in njegove soproge Kunigunde. Poročila se je s plemenitim Viljemom, krajišnikom v Savinjski krajini (von der Sann). Iz njenih korenin izhaja rodbina grofov v Vovbrah (Heunburg), pozneje grofov Celjskih. Njuna sinova so po legendi umorili rudarji iz maščevanja, ker sta jih dala kaznovati zaradi nemoralnega obnašanja. Ko je postala vdova, je vso posest in veliko premoženje namenila novim faram in samostanom. Leta 1043 je na Krki ustanovila samostan benediktink in mogočno stolnico. Na tem mestu je bila ustanovljena krška škofija, prednica današnje celovške škofije. Za blaženo je bila Hema razglašena že leta 1287, nadaljevanje postopka pa je bilo prekinjeno vse do 1938, ko je bila v Rimu po prizadevanju avstrijskih in slovenskih škofov razglašena za svetnico. Slovenci so vse do prve svetovne vojne radi romali na njen grob v stolnici na Krki (Gurk) na Koroškem, odtlej pa vse manj, z izjemo lavantinske (mariborske) škofije, kjer so spomin nanjo ohranjali s praznovanjem njenega godu 27. junija. Ne nazadnje zato, ker je bila Ema po izročilu rojena na gradu Pilštanj na Bizeljskem, ki spada pod to škofijo.²⁹²

Vprašanje njenega porekla, slovenskega ali nemškega, se ni postavljalo vse do 20. stol., danes pa imajo to karantansko svetnico nekateri vendarle za »slovensko kneginjo«. Je zaščitnica Koroške, priprošnjica za srečen porod in proti boleznim oči. Ni znano, koliko je bilo njeno morebitno slovensko poreklo v zavesti Tavčarju, ni pa mogoče

²⁹¹ Med slovenske svetnike prištevajo nekateri še sv. Domicijana, Albuina, Gorazda, Hildegardo in Modesta.

²⁹² Prim. zbornik *Emina romarska pot*, Podsreda: Kozjanski park, 2007.

zanemariti dejstva, da je v *Visoški kroniki* reprezentantka vsega slovenskega ženstva. Kombinacijo imen Agata in Ema si je Tavčar bržkone izmislil, saj svetnici ne godujeta na isti dan. Emo je torej Tavčar najbrž dodal Agati zato, da bi pri osrednji osebi romana poudaril njen vseslovenski značaj in pomen.

Kadar imamo v literaturi opraviti z ljubezenskim trikotnikom, je eni od dveh žensk v njem praviloma pripisana negativna vloga. *Visoška kronika* je v tem izjema, saj tudi Margareto iz razmerja Agata-Izidor-Margareta krasijo same lepe lastnosti. Margareta je pogosto žensko ime na Slovenskem in ime slovenskih literarnih junakinj, ne ravno v izvirni, marveč v skrajšani obliki Marjeta, Marjetica, Meta. Ni izključeno, da svojo popularnost črpa tudi iz Gretchen v Goethejevem *Faustu* (1808). *Marjetica* je naslov prvega slovenskega idiličnega romana, ki ga je 1877 napisal Anton Koder, in Meta je glavna ženska oseba v Tavčarjevem *Cvetju v jeseni* (1917). O značaju Margarete v *Visoški kroniki* pove ime vse: *margarites* je po grško 'biser'. Obstaja dvajset svetnic z imenom Marjeta, pri nas je najbolj znana mučenica iz Antiohije. God ima 20. julija in posvečeno ji je preko 50 cerkva na Slovenskem. Častili so jo kmetje, device, nosečnice, neplodne zakonske žene, pomagala je pri jalovosti in pri težkih porodih. Njene insignije so zelo podobne tistim svetega Jurija: naslikana je z zmajem, ki ga je premagala s križem. Tavčarjeva Margareta svojemu otroku ni dala ime po njegovem umrlem očetu Izidorju, kakor bi pričakovali, ampak mu je iz zavesti o sorodnosti zavetnikov izbrala ime Jurij (Georgius).²⁹³

Ko smo že pri zadolženosti *Visoške kronike* pri svetniških biografijah, preglejmo po tej plati še glavne moške osebe, čeprav bi implikacije spoznanj zahtevale ta del razpravljanja uvrstiti pod poglavje o liberalnem in klerikalnem. Junak *Visoške kronike* Izidor združuje lastnosti dveh vrst junakov iz predhodnih Tavčarjevih del. V njih so se sprehajali mladi čuteči izobraženci, dokler jih nista pogubila premočna ljubezen in pokvarjeno plemstvo, ali pa revni kmetje, ki so jih duševno poškodovala in uničila tradicionalna razmerja na vasi. Z izobraženimi meščani ga družita premožnost in intelektualna dejavnost (piše kroniko!), s kmeti pa osebnostna nesvobodnost. Kakšne posebne simpatije do kmetstva Tavčar ni kazal, prej posmeh in prezir, zaradi česar so ga zagovorniki konservativne domačijske kmečke povesti v 30. letih skupaj z Jurčičem in Kersnikom skušali diskvalificirati, in ironično se posmehuje tudi Izidorju.

Razlage romana se razlikujejo glede na to, koliko verjamemo Izidorju, da je po sojenju Agati doživel osebni pretres in prelomil s svojim prejšnjim življenjem in je zdaj drug človek, kakor nas skuša prepričati. Vanj podvomimo, ker prepogosto pribodeta na plan tisti njegovi lastnosti, zaradi katerih je doživel poraz: napuh in konformizem. Izidorjevo spreobrnjenje je prikazano z ironijo in zato dvoumno. Z neprimernim obnašanjem na čarovniškem procesu je izgubil ugled visoškega gospodarja in je pravzaprav prisiljen odstopiti od grunta in se odpovedati nevesti. Dejanje odpovedi ni rezultat spoznanja, ampak žalostne nuje. Izidor v resnici ostaja enak, kot je bil prej: nesvoboden, votlo ponosen na dosežene vojaške časti in brezčuten. Ker je tak, kot da bi

²⁹³ Za špekulativne premisleke o morebitni Margaretini zvezi s svakom roman ne daje nobene opore, pač pa zvezo med svetnikoma utrjuje ljudska pesem *Sveta Marjeta, sveti Jurij in zmaj*, 626–29 (Karol Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, 3, 589 sl.), kjer sveti Jurij Margareti pomaga pokončati zmaja, ki je zahteval za hrano ljudi, medtem ko jo grajska gospa obtožuje coprnštva (varianta 626, 628).

prevzel vse tiste negativne lastnosti, ki jih je Tavčar v zgodnjem pisateljskem obdobju pripisoval osovraženemu plemstvu, mu Marija Mitrović brez zadržkov pravi antijunak.²⁹⁴ Izidor je povzetek in karikatura vseh številnih pasivnih slovenskih romaneskni junakov 19. stoletja. Z govorjenjem o svoji navidezni preobrazbi se želi le odvrniti od naloge, ki jo življenje postavlja pred svobodne in samostojne ljudi, to je da sami odločajo o svoji usodi. Izidorjev odhod v vojsko po »prelomu« ne more biti pot do duhovne svobode. Tam samo še naprej izpolnjuje tuja povelja, pobija Turke, tako kot v prejšnji vojni njegov oče Polikarp, in si pridobi nezanemarljiv plen (»nisem prišel praznih rok k hiši«). Izidorjevi ljubezni nismo mogli zaupati prej in ji ne moremo zaupati zdaj. Močnega ljubezenskega čustva ne pozna in njegovo priseganje na ljubezen ostane na deklarativni ravni. Nikakor ne more prevzeti vloge junaka, ki se je osvobodil determinant in postal subjekt svojih dejanj. Še huje: Izidorjevo nesvobodno držo nadaljuje in jo stopnjuje njegov sin Georgius Postumus.

V *Visoški kroniki* imamo dva Jurija, Izidorjevega brata, ki se poroči z Agato in prevzame gospodarstvo, in Izidorjevega in Margaretinega sina Georgiusa. Med moškimi glavnimi osebami v romanu ima samo Jurij zares pozitivne lastnosti in je tudi edino pogostejše slovensko moško ime, vsa druga so redka. Svetemu Juriju je na Slovenskem posvečeno blizu 70 cerkva in dal je ime številnim krajem. Bil je vojak iz Kapadokije v Mali Aziji. Znana je letnica njegove smrti 303, god pa ima 23. aprila. Upodabljajo ga kot vojaka, ki s sulico prebada zmaja. Za svojega so ga vzeli vojaki, kmetje, rudarji, kovači, popotniki, zaporniki in drugi poklici. Pomagal je v vojnih nevarnostih, v skušnjavah, proti kugi, vročini itd. Jurij je patron Anglije in Bizanca, pa tudi, kar je moralo Tavčarjevemu slovanofilstvu ugajati – Srbije. Črni Jurij je junak kolportážnega roparskega romana iz leta 1903 (*Tolovajski glavar Črni Jurij in njegovi divji tovariši*), sicer pa ime Jurij ni na vrhu slovenskih literarnih junaških imen. Izhaja iz grškega *georgos* 'poljedelec', 'vinogradnik', kar ustreza pomenu imena Polikarp in ozaveščenemu bralcu narekuje, naj dojame Jurija kot pravega Polikarpovega potomca. Jurij je res, kar se odločnosti in razboritosti tiče, očetovo seme. Svojega brata Izidorja diskvalificira na simbolni način v dveh vlogah: je primernejši mož Agati in je, preko imena, primernejši zgled Georgiusu.

In kako sv. Izidor, ki ga srečamo na prvi strani romana, določa glavno osebo? Tudi to ime je grškega izvora (*isidoros* 'dar boginje Izide'). Izidor (1070–1130) je bil kmečki hlapec v Madridu in je slovel po zvestobi gospodarju, veliki delavnosti in molitvi. Ko so ga zavistni hlapci zatožili gospodarju, da samo moli, je ta videl, kako namesto Izidorja z voli orje njegov angel. Upodabljajo ga s plugom, s cepcem, koso ali lopato ter rožnim vencem. Je zavetnik kmetov, proti suši, za dež in dobro letino. God ima 15. maja.²⁹⁵

²⁹⁴ Marija Mitrović, *Destrukcija avtoritarnosti in deklarativnosti*, Ivan Tavčar, *Visoška kronika* (Ljubljana: MK, 1987; Hram), 251–81.

²⁹⁵ Moja prvotna posrečena razlaga, da Izidor ne more pomagati čarovništvu obtoženi Agati, ker mu to preprečuje njegov patron sv. Izidor, ki naj bi ga za svetnika leta 1622 proglasil preganjalec čarovnic jezuit Ignacij Loyola, ne drži, ker je podatek o Loyoli kot preganjalcu čarovnic napačen – Loyola je bil le preganjalec protestantov (za popravek hvala Ani Pollak). Škoda, pa tako lepa interpretacija bi bila: Izidorjeva nezmožnost akcije zaradi zvestobe imenu (*nomen est omen*) oz. identiteti.

Drugi možni patron Tavčarjevemu junaku bi lahko bil Izidor iz Sevilje, ki ima god 4. aprila in je od leta 2001 zavetnik interneta. Izidor Seviljski (560–636) je bil velik učenjak in je želel v eni knjigi strniti vse dotedanje človeško znanje. Njegovo najpomembnejše enciklopedično delo *Etymologiae* v 20 zvezkih je bilo v srednjem veku priljubljen priročnik. Napisal pa je tudi knjigo s pomenljivim naslovom *Chronica majora*, ki popisuje zgodovino od stvarjenja do leta 615.

Tretji Izidor je bil vojak z grškega otoka Kiosa (umrl 251, god 14. maja). Umrl je mučeniške smrti z obglavljenjem in je pokopan v kapeli cerkve sv. Marka v Benetkah. Je zaščitnik pomorščakov in Benetk in nam je poznan iz slovenskih ljudskih pesmi o pastirčku, ki je postal vojak.²⁹⁶ Tavčar je v svoji glavni osebi združil lastnosti vseh treh svetniških Izidorjev, kmeta, učenjaka in vojščaka, in s tem določil socialni profil svojega junaka. Vsak zase se zdi preveč ekskluziven in nezadosten za artikulacijo nacionalnih aspiracij (Izidor kot kmet ne more brez inštrukcij nemških sosedov, kot vojak je neprepričljiv, ker služi tujim interesom, kot kronist razkriva svoj konformizem), vsi trije skupaj so pa obetavna garancija slovenske kolektivne eksistence: kmet skrbi za reprodukcijo, učenjak za refleksijo in vojak za obrambo identitete.

Izidor predstavi samega sebe kot človeka z bojazljivo dušo. Zaznamovali so ga premočna očetova osebnost (razpet je med strahom in občudovanjem očetove moči), kruta kazen v otroških letih, ko mu oče odseka prst, in obisk loške mučilnice, ki mu nažene v kosti strah pred vsemogočno oblastjo. Kljub poroki z Margareto dojema svoje življenje kot »drevo brez listja in soka«, nesrečno, mučno in grenko. Vsega njegovega jadikovanja seveda ni mogoče jemati čisto zares, ker se v istem stavku rad pobaha tudi kot gospodar: »In kdo je bil večji siromak od mene, ki sem bil gospodar obeh kmetij na Visokem.« Zares ni mogoče jemati niti Izidorjevega priročnega izgovora, da ni gospodar nad svojim življenjem, saj se s tem le izogiba odgovornosti za lastna dejanja. Kakor razkriva Timothy Pogačar, se gotov in varen počuti Izidor le v ekonomskih zadevah. Ves čas misli samo na posest, na ugled, na denar in na dobiček. Tako kot imamo težave z identiteto Izidorjevega patrona, ima težave z identiteto tudi Izidor sam, kar nazorno pokaže škof Joannes Franciscus, ko pozabi, kako mu je ime, in ga ima za Izidorja Schwarzkoblerja. Kot človek problematične identitete Izidor seveda ni najprimernejši za nadaljevanje rodu.

Izidor in Jurij, oba sta dobila ime po kmečkih svetnikih. Simbolika njunih imen je pokazala, da bi bilo treba *Visoško kroniko* brati bolj v znamenju njunega rivalstva. Brata nista bila konkurenta samo pri Agati, ampak tudi pri Ani Renati in, če vzamemo imensko simboliko zares, še pri Margareti. Bratovsko rivalstvo je poudarjeno tudi med sorodnikoma Marksom in Othinrihom Wulffingom. Izidor in Jurij pomenita dve varianti ene in iste usode, to je usode slovenskega naroda. Skozi imena svetnikov je

²⁹⁶ Prim. ljudsko pesem *Sveti Izidor pastir-vojščak* v zelo številnih variantah, 586–92 (Karol Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, 3, 561 sl.) – na Izidorja Kioškega me je opozoril Aleš Bjelčevič. Sv. Izidor ima eno najbolj dolgočasnih svetniških biografij, najprej je bil pastir, potem pa 15 let do smrti vojak. Šele po bujno rastoči travi na grobu in sporočilu v njem ugotovijo, da je bil svetnik. Izidorjeva usoda je v ljudski pesmi pomešana z usodo sv. Urbana. V cerkvi na gori Oljki nad Polzelo naj bi bil Izidorju posvečen tretji oltar, vendar danes o Izidorju na Oljki ni nobenega sledu.

slovenska zgodovinska usoda pokazala svoj trojni obraz, kmečkega, učenjaškega in vojaškega.

V prvem delu romana je glavna oseba Polikarp. Ime je pri nas redko, v skrajšani obliki Karpo. Polykarpos je grško ime, sestavljeno iz *polys* 'številen', 'velik', 'močan' in *karpos* 'sadež', 'žetev', 'uspeh', 'korist'. Slovanska ustreznica bi bila Grozdan, kar je pomensko blizu imenu Jurij. Polikarp (69–155) je bil smirnski škof, zadnji apostolski učenec, in je umrl mučeniške smrti. Sodobniki so ga videli kot pečino v nemirnem morju, kot moža trdne vere, in kot tak je postal eden od stebrov cerkvene zgodovine. Ko so ga zasledovali, ni hotel pobegniti in je biričem v svoji hiši celo pripravil gostijo. Prokonzul mu je določil smrt v ognju, množica ga je vrgla na grmado, vendar se ga ogenj ni prijel, zato so ga morali ubiti z nožem. Upodabljajo ga kot starca, na grmadi, z ognjem in bodalom. God ima Polikarp po katoliškem koledarju 23. februarja. Drugi svetniki imajo celo vrsto funkcij, Polikarp pa čisto ustreza Cankarjevemu opisu (»Če je kakšen Polikarp svetnik v nebesih, pač nima veliko opravila!«) in je dober samo za eno reč: pomaga pri bolečinah v ušesih. V *Visoški kroniki* se na enem mestu pojavi podoba ušesa v zvezi z bolečino (»Ko se je nekoliko pomiril, me je vprašal ostro in trpko, prav kakor bi mi potisnil nabrušen nož v uho« – ta stavek škof Joannes Franciscus jezen naslovi Izidorju, ko se mu ta razodene v svoji duhovni nebogljenosti), vendar njenega morebitnega simbolnega pomena ne znam razbrati. Literarno je to nenavadno ime uporabil pred Tavčarjem Ivan Cankar v dveh delih, v noveli *Polikarp* (1905), kjer župnik nalašč tako krsti svojega nezakonskega otroka in ga zaznamuje za celo življenje, in v noveli *Aleš iz Razora* (1907), kjer pravi naslovna oseba: »Dioniz, Anaklet, Polikarp – kakšni svetniki so to? Bonaventura – kakor da bi zmerjal človeka!«. Tavčar in Cankar se nista razumela: je morda Tavčar z izbiro tega zaznamovanega imena kakor koli hotel polemizirati s Cankarjem?

Mogoče se bo zdelo komu razpredanje o imenski simboliki za lase privlečeno, češ da avtor vsega tega gotovo ni imel v mislih. Saj tudi ni nujno, da romani sporočajo samo avtorjeve namere in želje, ampak se zelo pogosto vanje zapiše sporočilo, ki ga nikakor niso imeli v zavesti. Avtor je s kopičenjem svetniških imen v romanu (že na prvi strani se dvakrat pojavi sv. Izidor v družbi s sv. Martinom, sv. Soboto in sv. Volnikom) sam usmeril našo pozornost v imena. Danes se nam zdi množica zgodb, emblemov, simbolov in pomenov, ki jih s seboj tvorijo svetniki, odmaknjena in obskurna, ne smemo pa pozabiti, da se je v Tavčarjevem času na deželi po svetnikih meril čas, da so urejali poljedelstvo in živinorejo, ljubezen, ženitve, smrti, regulirali so skratka, kakor se lahko poučimo iz pregovorov in ljudskih pesmi, celotno življenje preprostega človeka.

Povrhu avtor nima vedno jasnega občutka o pravem namenu svojega besedila in o uporabljenih sredstvih. Piše v časovni stiski in do naslednjega poglavja že pozabi, zakaj je na sceno pripeljal novo osebo. Tavčar se je tako npr. zmotil pri usklajevanju starosti oseb in so morali uredniki za njim popravljati podatke o rojstnih letnicah junakov, da so se ti ujeli med seboj. Tudi pri jeziku ni bil najbolj natančen in je zato dovolil uredniku, da po potrebi sam popravi besedilo. Komu je treba pripisati nedoslednost, Tavčarju ali kronistu, ko na eni strani pravi, da piše težko in okorno, na naslednji pa, da je v pisanju prav spreten? Ali ko nekje pravi, da Polikarp ne pije, malo

naprej pa, da je visoški gopodar pil čez mero? V tekstu je vrsta slučajnosti, zato je nesmiselno dojemati besedilo kot organsko, sklenjeno tvorbo, ki ji ni mogoče nič odvzeti ali dodati. Odkrivanje prikritih ali pozabljenih smislov in sporočil ter formiranje novih pomenov, o katerih se avtorju še ni nič sanjalo, je zato čisto legitimno početje literarne zgodovine.

V nadaljevanju se bomo posvetili okoliščinam nastanka romana in njegovim avtobiografskim implikacijam. Tema sicer ne spada pod poglavje Čarovniška povest, vendar zanjo nikjer drugje ni ustreznega mesta, izpustiti pa je tudi ni mogoče, če naj bo poročilo o *Visoški kroniki* sklenjeno. Ker je Tavčar delo posvetil »svoji ženi Frančiški, sedanji Visošci«, sebe pa v posvetilu podpisal z mladostnim psevdonimom Emil Leon, se je samoumevno porodila domneva, da je roman Tavčarjevo vezilo ženi Franji ob njeni petdesetletnici.²⁹⁷ Ker je bila Franja znana narodno dejavna dama, ki je med prvo svetovno vojno navdušeno podprla majniško deklaracijo o avtonomiji južnih Slovanov pod habsburško dinastično krono, se ponuja tudi naraven sklep, da je roman popotnica Slovencem na novi politični poti. Prva svetovna vojna je močno pretresla Slovence in zaznamovala leposlovje v tem času s skrbjo za osebne in nacionalne vrednote in s strahom za preživetje. Roman je izšel v času rojstva nove slovanske države, za katero si je Tavčar intenzivno prizadeval, torej v romanu upravičeno pričakujemo tudi refleksijo tega prelomnega političnega trenutka. Prav gotovo je *Visoška kronika* razbremenila napetosti in stiske, ki sta jih v Tavčarju povzročila vojno gorje in bojazen za narodni obstoj. Ker vrsta razlag govori o »potrebi po navrstvenem očiščenju«, je mogoče storiti tudi korak naprej z domnevo, da Polikarpovo vojskovanje ustreza slovenski udeležbi v prvi svetovni vojni, ki se je ravno končala, moralno razdejanje, ki ga je vojna prinesla Polikarpu, pa moralnemu razkroju okrog leta 1919.

O banalnih zunanjih pobudah za nastanek je Tavčar poročal Izidorju Cankarju:

V »Domu in svetu« čitam nekega dne aforizme g. dr. Preglja, ki ga osebno ne poznam. Priobčil je svoje »misli«, in med drugimi je priobčil tudi to »misel«, da »naj ga Bog obvaruje, če je enkrat dosegel petdeseto leto svojega življenja, da bi še kaj pisal ali pisaril«. Ta »misel« me je zopet podkurila – in par dni pozneje sem že začel pisati ali pisariti »Visoško kroniko«. Z g. dr. Pregljem se morda ne bova prepirala: če bo moj spis potrdil resnico njegove slovstvene dogme, mu to gotovo ne bo v škodo; če ne, sodim o g. profesorju, da radi tega tudi ne postane nesrečen, ker vsako pravilo dopušča to ali ono izjemo!

Preglju po vsej verjetnosti ni na kraj pameti hodilo, da bi se obregoval prav ob Tavčarja, saj je njegovo pisanje po svoje cenil in priznaval, da se po pisateljski svežini s čilim starcem takrat kosa lahko le Fran Detela. Misel je zapisal bolj iz strahu pred svojo pisateljsko impotenco in z njo preroško določil konec svojega literarnega ustvarjanja: po petdesetem letu je Pregelj obmolnil.

V nekem zapisku Tavčar prostodušno priznava, da piše iz nečimrnosti in zaradi ravnotežja: ker je pač vse preveč energij doslej investiral v politiko. V pozni ustvarjalni izbruh so ga »prisilili več ali manj politični nagibi«, to je občutek, da so ga njegovi mlajši strankarski kolegi zaradi starosti že odpisali in da pri *Ljubljanskem zvonu* ne

²⁹⁷ Rodila se je na devetnajsto obletnico Prešernove smrti 8. februarja 1868.

računajo več na njegovo sodelovanje. K pisanju *Visoške kronike* ga je spodbodel tudi uspeh *Cvetja v jeseni*, s katerim je leta 1917 za silo že zadostil samoljubni potrebi po ugledu in prvenstvu.

Roman je pisal (natančneje, narekoval tipkarici na ljubljanskem magistratu) v drugi polovici leta 1918, vendar ne čisto do konca, saj so prihajali po nova poglavja romana iz uredništva sproti. V načrtu je imel trilogijo in je zanj že zbiral zgodovinsko gradivo, urednik *Ljubljanskega zvona* Joža Glonar pa je bralcem napovedoval, da se z naslednjim letom obeta nadaljevanje *Visoške kronike*. Po ne čisto zanesljivem pričevanju bi bilo tretjemu delu naslov Rdeča pištola (Tavčar sicer za to orožje uporablja izraz samokres). Pisatelja naj bi namreč vznemiril starinski kos orožja, ki ga je videl pri prejšnjem lastniku graščine, in se ga je držala legenda, da je vzel življenje dvema pripadnikoma visoškega rodu. Nanj je hotel navezati zgodbo o usodnem prekletstvu, s katerim Polikarpov zločin zaznamuje in kaznuje še njegove pozne potomce in naslednje lastnike dvorca do sedanjega časa. Po tem načrtu bi se trije deli trilogije dogajali s stoletnimi razmiki 1695, 1795, 1895. Petindvajset let po pisateljevi smrti se je zgodilo, da so se v mrtvaški ples žrtev res uvrstili tudi njegovi potomci na Visokem. Tavčar sam je o načrtih za trilogijo pripovedoval Izidorju Cankarju nekoliko drugače:

Visoško kroniko hočem posvetiti trem generacijam; prvi del se peča s prvo generacijo, katera ima svoje središče okrog leta 1695, drugi del se bo pečal nakako z dobo Marije Terezije, tretji del pa z Napoleonovimi časi.

Čeprav je vprašanje, v kolikšni meri avtor popisuje svoje konkretne življenjske izkušnje, za moderno literarno zgodovino nespodobno, si vendarle privoščimo še poročilo o tem, najprej pa kratko poročilo o njegovem življenju.

Posebno močno so Tavčarjevo pripovedništvo zaznamovale ljubezni. V dijaških letih se je zaljubil v Emilijo Garz, nezakonsko hčerko in pohčerjenko enega najpremožnejših Ljubljancev, Fidelisa Terpinca, in bil zaradi nočnega vasovanja pod njenim oknom izkjučen iz šole, tako da je gimnazijo nadaljeval v Novem mestu. Literarna glasila je od tedaj dalje polnil s pripovedmi o pogubno usodnih ljubeznih. Tavčarjev zavidljivi ekonomski vzpon je treba pripisati tihemu tekmovanju z nesojenim tastom Terpincem. Ponovno je segel previsoko z ljubeznijo pri hčeri političnega nasprotnika, slovenskega deželnega glavarja barona Winklerja, in bil ponovno odbit. Šele s 36 leti je izbral srečno in se poročil z 19-letno Franjo Košenini, bogato dedinjo in narodno aktivistko, ki ga je usmerjala v številnih družabnih, društvenih, dobrodelnih, narodnoprebudnih akcijah. Kupila sta hišo na Bregu v Ljubljani in двореc Visoko v Poljanski dolini ter si ustvarila družino.

Tavčar se je družil z Josipom Jurčičem (od njega je prevzel *Slovenski narod*), Simonom Gregorčičem, urednikom *Ljubljanskega zvona* Franom Levcem, literarnim in političnim tekmečem Jankom Kersnikom, Josipom Stritarjem, Antonom Aškercem, polemiziral s klerikalnim nasprotnikom Antonom Mahničem, ki ga je v protiklerikalni satirični utopiji *4000* upodobil kot svetega Antona izpod Kala. V zrelih in starih letih se je žolčno odzival na vse literarne inovacije: novostrujarske, novoromantične in ekspresionistične. Z Ivanom Cankarjem sta si ostala tuja tako nazorsko kot literarno,

morda pa je hlad med njima še najbolj povzročil čisto človeški konflikt iz časa, ko je Cankar kot reven dijak zahajal k Tavčarjevim na kosilo: odslovili so ga, ker ni rad vračal izposojenih knjig.

Literarna zgodovina ga je najbolj cenila zaradi cikla »slik iz loškega pogorja« *Med gorami* (1876–88), ki so ji zgled uspelega realizma, in trdila, da kmečko snov pisatelj bolj obvlada kot meščansko ali plemiško. Nepregledana je še Tavčarjeva nepregledna količina političnih feljtonov, reportaž in polemike, ki jih je pol stoletja objavljaj v podlistku *Slovenskega naroda* in jim posvetil precej več časa kot leposlovju. Bil je spreten in navdušujoč govornik; nekaj retorične patetike je zašlo tudi v *Visoško kroniko*.

Tavčarjeva urednica je nekje omenila, da je v hlapcu Lukežu pisatelj upodobil strankarskega prijatelja Miroslava Malovrha, v Polikarpovi ženi Barbari pa svojo ženo Frančiško. Če je tako, potem bi moral Polikarp nositi nekatere poteze avtorja Ivana Tavčarja, npr. silaštvo oz. »karakterno veličino«, ki jo gradijo pisateljev vitalizem, želja biti prvi in zmagati, ponos, vztrajnost, trma, strastnost, pa tudi robotost do podrejenih in surovost do nasprotnikov. Ker ni verjetno, da bi se avtor želel upodobiti v povsem negativnem pripovednem liku, pomeni to obenem, da je treba Polikarpu pripisati v splošnem bolj pozitivni značaj: navzven grob in nasilen, vendar globoko v sebi pošten, vesten in tudi mehak. V tej optiki se pokaže njegova tragična usoda in razširi občutljivost za njegova pozitivna dejanja (kesanje, skrb za vnukinjo svoje žrtve, pekoča in mučna zavest o preteklem krivičnem ravnanju) in pozitivne lastnosti (Polikarp uteleša princip svobode, drugačnosti in nepokoroščine). Polikarpov zločin je sicer premišljeno dejanje, za katerega pa storilec ne nosi odgovornosti čisto sam, saj bi ga, če ne bi bil on prvi, prej pokončala njegova žrtev. Pozitivno dojemanje Polikarpa podpira tudi svetniška slava njegovega patrona, ki so ga primerjali skali sredi razviharjenega morja. Ko je Alojz Gradnik snoval sonet za umrlega Tavčarja, je vanj vpletel prav to podobo: »Ne boš več pisal, kaj se v pravih toži, / ne stal sred množice ko v morju skala.«²⁹⁸

Roman omogoča tudi vzporejanje Tavčarja in Izidorja. To možnost sta izrabila zlasti Marijan Kramberger in Marja Boršnikova, ki sta Izidorjev polom in preobrazbo pripisala domnevemu Tavčarjevemu poznemu življenjskemu spoznanju. *Visoška kronika* naj bi bila metafora avtorjeve osebnostne katarze na koncu življenja. Tako kot je za ugled in denar zavzeti Izidor leta 1695 zapravljal Visoko in Agato (na ta dogodek naj bi namigovala enigmatična letnica 1695 v posvetilu knjige), tako naj bi iz podobnih razlogov Tavčar 200 let pozneje izgubil stik s svojim narodom. In tako kot se je Izidor osvobodil negativnih determinant, tako naj bi tudi Tavčarju pred smrtjo uspel odmik od liberalskega naziranja in politike. Spoznal naj bi, da meščanska liberalska akumulacija kapitala v imenu nacionalnih interesov ni prava pot za emancipiranje slovenstva in da se je namesto tega treba opreti na regenerativno moč kmečkega življa in na kmečko naravno religioznost oziroma da bi se moral odločiti za pot literarnega ustvarjanja namesto za politiko. Notranji prelom, samoočiščenje in spoznanje naj bi sprožil ljubljanski potres leta 1895, po katerem se

²⁹⁸ Pred slovesom: Pok. dr. Ivanu Tavčarju, *Slovenski narod* 1923 (Ivan Tavčar, *Zbrano delo*, 2, Ljubljana: ZSS, 1986, 129).

je okrepila njegova preprosta in globoka vernost. *Visoška kronika* naj bi nagovarjala k sreči, to pa je »lahko le tisto življenje, ki se, prepojeno z domačo zemljo, odpoveduje vsemu gmotnemu, saj zaslužneno v gmotni veljavi ne doživi najglobljega – čiste ljubezni«. Manj idealistično razpoloženi interpreti se z domnevo o Tavčarjevi preobrazbi na starost ne strinjajo, trdeč, da je bil Tavčar zvest tako svojemu značaju kot vztrajanju pri liberalnih političnih pogledih vse do smrti leta 1923.

Ker *Visoška kronika* ni »roman s ključem«, kjer lahko vsaki romaneskni osebi ustrežala predloga v realnosti, Polikarp ne more biti brez ostanka romaneskna podoba Tavčarja, Barbara ne Franja Tavčar in Izidor in Jurij ne dva od Tavčarjevih petih otrok.²⁹⁹ Obenem pa ne moremo mimo pričevanja pisateljevega sina Ivana, da je oče v tretjem delu *Visoške kronike* nameraval opisati svojo družino. Zato lahko upravičeno pričakujemo posamezne primerljive lastnosti in relacije med realnimi in fiktivnimi osebami, ki pa jih je težko preveriti, saj o odnosih v Tavčarjevi družini vemo zelo malo. Pisatelj ob obilici javnih funkcij ni našel kaj dosti časa za družino. Za šolo otrok se ni prida brigal in je bil, če jim je bilo treba kaj pomagati, nepotrpežljiv in vzkipljiv. Kadar jim je moral kaj pisno sporočiti, je to storila v njegovem imenu mama Franja; Tavčar pisem nasploh ni veliko pisal.

Visoška kronika je nastajala tudi kot spomenik pridobljenega posestva Visoko. Preko smrtonosne pištole je pisatelj v trilogijo želel vplesti usodo izumrlih prejšnjih lastnikov. Tudi v romanu se vse začne z Izidorjevo željo po »samokresu z debelim, svetlo okovanim kopitom«. Zaradi samokresa Izidor krade in oče Polikarp ga pokloni Izidorju, da bi se mu odkupil za prestrogo kazen. V nadaljevanju imajo samokresi še večkrat pomembno vlogo, usodna pa postane Izidorju mušketa. Ciganka mu je prerokovala, da bo končal s prestreljenimi prsmi, in res se zgodi. Ironija usode je hotela, da je prerokba ciganke iz *Visoške kronike* (»delal boš pokoro za to kri in nobena želja se ti ne izpolni na zemlji! Pot, ki jo hodiš danes, je prazna pot«) še bolj kot za Izidorja obveljala za Tavčarjevo rodbino. Kakor je bilo strelna orožje usodno za prejšnje lastnike kmetije in za Izidorja, tako je 23. septembra 1948 postalo usodno za edina dva Tavčarjeva vnuka, Ivana in Igorja. Pri igranju z očetovo lovsko puško je eden od bratov po nesreči ustrelil drugega, potem pa še sebe.³⁰⁰ Dogodek je globoko pretresel tudi družinskega prijatelja Alojza Gradnika, ki je za dečka sestavil *Nagrobni napis bratoma Igorju in Ivanu Tavčarju* (ki ni bil nikoli vklesan niti objavljen) in daljšo pesem z naslovom *Srečanje na Visokem*, ki jo je položil v usta pokojnemu staremu Tavčarju.³⁰¹ Tudi Tavčarjev rod je izumrl brez potomcev in kmečki dvorec Visoko, ki je zdaj v občinski lasti, še danes zlepa ne more obdržati svojih najemnikov.

Od sodobnih zgodovinskih romanopiscev se je s čarovniško tematiko ukvarjal Dušan Merc. Njegov *Galilejev lestenec* (1996) je iz dveh izmenjaje predstavljenih

²⁹⁹ Vsi od njegovih petih otrok, Ivan, Fran, Ante, Igor in Pipa, so umrli brez potomcev.

³⁰⁰ Dogodek popisuje Vladimir Kavčič, ki je bil njun sošolec, v romanu *Prihodnost, ki je ni bilo* (Ljubljana: Študentska založba, 2005; Beletina) – menda ni šlo za nesrečo, ampak za inform-birojevski politični obračun.

³⁰¹ Alojz Gradnik, *Zbrano delo*, 4 (Maribor: Litera, 2003), 252, 295.

zgodbenih pramenov, eden se dogaja med leti 1913 in 1916, drugi pa tristo let prej, 1613, v Cerknici pod »čarovniško goro« Slivnico in v Ljubljani. Alternativna žanrska oznaka za delo bi bila povest o skrivnostnih združbah. Paralelnost zgodb naj bi pokazala na nespremenljivost človekove čudi. V zgodbi iz leta 1916 je glavna oseba Amalija Traven, posvojenka skrivnostno umrlega lekarnarja Melhiorja Ksaverja Kranjca. Amalija postane žrtev skrivnostne družbe, ki jo duhovno vodi fanatični Franz Zavašnik iz Zuoza v Švici, pripadajo pa ji lekarnar, župnik, redovnik in sadistični opat, V kleti jo kot čarovnico »po pravilih« mučijo, zlorabijo in ubijejo. V 17. stoletju podobna zarotniška skupina, ki deluje v imenu zla (grajski oskrbnik, kaplan in inkvizitor), pobije štiftarje, zaslišuje in muči babice in zeliščarice, ki jih prej razglasi za čaravnice. Legalna oblast prosvetljenega grajskega gospoda Henrika Des Enffansa d'Avernasa je pri tem čisto ohromljena. Roman želi pritegniti tudi z obiljem spolnosti, bolje rečeno z manj običajnimi spolnimi praksami (homoseksualnostjo, sadizmom, mazohizmom, posilstvi, nimfomanstvom, kršenjem celibata); v obeh pramenih težave z rojevanjem otrok simbolizirajo napake v človeški ureditvi. K nevsakdanjemu stanju zavesti spet pomagajo zelišča, ki so po eni plati sredstvo omame, ki lajša trpljenje ob mučenju, po drugi plati pa simbol prvinskih, naturnih vrednot, ki jim avtor pripisuje regulativni in zdravilni značaj. Sporočilo romana bi lahko bilo, da je zlo stvar podložnikov, ki uidejo skrbi prosvetljenega gospodarja, in da se posebej rado rojeva v zavetju cerkvene inštitucije. Branje knjige motita na silo zapletena kompozicija in jezikovna ter stilna površnost; ta je žal značilna še za marsikatero sodobno pripovedno delo.

Uskoki

Uskoška povest je oznaka tistih zgodovinskih povesti, v katerih pomembno vlogo igrajo Uskoki, etnija, poznana tudi pod imeni Vlahi, Morlaki ali hajduki. Vlah je sprva pomenilo romanskega prebivalca ali latinca. Na Balkanu so Slovani tako nazivali romanizirane nomadske in živinorejske staroselce, ki so imeli v srbski državi celo lastno »vlaško pravo«. Sčasoma se je ime uveljavilo za srbsko pravoslavno prebivalstvo, ki se je pred Turki selilo proti zahodu, za kmečko prebivalstvo sploh in celo za vsakršne priseljence. Uskoki je ožje poimenovanje, v 16. stoletju le za srbske ali hrvaške prebežnike v Senju in Žumberku, tj. v Vojni krajini (od tod še eno ime zanje – krajišniki). Na opustošenih hrvaških ozemljih so se naseljevali organizirano zlasti po 1530, ko so prevzeli obrambo trdnjave Klis. 1537 so postali stalna posadka senjske kapetanije in se spopadali v glavnem z Benečani. Ti so bili prisiljeni zaradi uskoških piratskih napadov večkrat zaposliti svoje močno ladjeve (leta 1613 npr. kar 85 ladij, 6 galej z 12.000 vojaki) in blokirati Senj ter druga avstrijska pristanišča v Dalmaciji. 1618. se je Avstrija vdala beneški zahtevi in razselila preveč borbene Uskoke v Žumberak.

Po 1645 so se razmere na turškem ozemlju poslabšale in na beneško stran in v beneško vojaško službo je prešlo na desettisoče Vlahov – Benečani so jim rekli Morlaki (*Morlacci*). Ime izvira iz bizantinskega etnonimika Črni Vlahi (*Maurovlahos*),

za živinorejske staroselce na Balkanu, prepoznavne po črnih oblačilih, doživelo pa je podobne pomenske obremenitve kot ime Vlahi: neciviliziranost (kmečkost), slovansko poreklo, nezanesljivost. Ko so jim v 18. stoletju želeli Benečani dati status navadnih podložnikov, so Morlaki prešli na avstrijsko stran, v Vojno krajino. Hajduki je ime za balkanske cestne roparje, vendar je njihova roparska dejavnost večkrat interpretirana v smislu narodnoosvobodilnega boja in so tedaj sinonimni Vlahom in Uskokom.

Leta 1629 je hrvaški sabor, leto pozneje pa še Ferdinand II. potrdil notranjo avtonomijo Vlahom v Vojni krajini z dokumentom *Statuta Valachorum*. Vlahi so zahtevali, da jih podredijo cesarski vojaški oblasti, ne pa hrvaškemu banu, in se celo pogajali s Turki, naj bi jim dovolili vrnitev, če bi le smeli ohraniti vero. Odpor Vlahov proti hrvaški banski oblasti v strahu pred izgubo privilegijev je bil Avstriji prikladen razlog, da je skoraj polnih 300 let (1578–1871) odtegovala Vojno krajino hrvaški jurisdikciji.

Žanrsko ime so v slovenski zgodovinski povesti in romanu natančneje določili Uskoki dvajsetkrat, najpogosteje pripovedi, ki se dogajajo v 17. stoletju. V slovenski zgodovinski povesti imajo Uskoki dvojno vlogo. Na načelni ravni so reprezentant svobode in prevratnega koncepta vseslovanske enotnosti, kar jih postavlja v pozitivno luč. Na zgodbenem nivoju pa panslovanske ideale neredko razveljavlja spomin na neprijetne zgodovinske izkušnje z njimi in vzajemnostni politični koncept nadomešča s previdnejšim konceptom ohranjanja relativne samostojnosti pod trenutnim neslovanskim gospodarjem, posvetno pod Habsburžani, cerkveno pod Oglejem. Nevarno podjetni tujci so v slovenski literaturi praviloma negativne osebe in tisti slovanskega porekla niso nikakršna izjema.

Uskoki so najpogostejša tuja etnija v slovenski zgodovinski povesti. V slovensko bralsko zavest so stopili zgodaj, npr. v Jurčičevem *Domnu*, »domači povesti iz prejšnjega veka« (1864), vendar le kot stranski motiv, podobno tudi v Tavčarjevi romaneskno dolgi »zgodovinski noveli« *Janez Solnce* (1885–86). Povsod so v sumljivi vlogi roparske tolpe, nekako primerljive slovenskim rokovnjačem, zato je žanrski tip v sorodu z roparsko povestjo. Tavčar je postregel bralcem z naslednjo ne prav simpatično podobo Uskokov:

»Čudni ljudje so to,« izpregovoril je, »in moj brat, ki je služil v granici, mi je pravil, da žro še surovo meso, Bog pomagaj!«

Pradedje jezdecev, katere pričakujemo danes, uskočili so iz Turčije ter pribežali v hrvaško našo mejo. Prinesli so s seboj nekaj prav slabih navad. Če so pa jedli surovo meso, o tem mi naš Joannes Ludovicus ničesar ni vedel povedati. Mogoče je, ker je ta narod bil silno razdivjal. In kakor je moril in požigal po zeleni Bosni, če se mu je zljubilo, tako je hotel moriti in požigati po naši granici. Težko smo jih obrzdali te Uskoke, in neprestano so se upirali, če se jim je zabranjevalo požigati, razbijati in krasti.

Tavčar nima z Uskoki nikakršnega usmiljenja: uskoški poveljnik, telesni stražar karlovškega cesarskega generala Krištof Simonović je pijanec, okrutnež, nenačelnež,

hvalisavec, divjak in žali Slovence kot slabe pивce.³⁰² Pisatelj je kritičen do slovenskih žensk, ki jim je bil tuji »junak« vseč:

Moški spol je sicer trdil, da je junak Simonović prečrne kože in da bi sicer pač ne zaslužil tolike pozornost [...] Ljubljanska dekleta pa so bila drugega mnjenja, ki se je šele potem prav močno omajalo, ko se je pozneje po poti iz Karlovca zvedelo, da ima Deli-Simonović v zeleni granici ženko in deco. Naravno je, da je od tedaj v hipu ugasnil spomin na našega junaka po mestu!

Naslovno vlogo so dobili Uskoki v zelo obsežni in simpatično napeti pustolovski zgodovinski povesti v dveh knjigah *Strahovalci dveh kron* [] (1907) Miroslava Malovrha. Z dvema kronama sta bila mišljena turški imperij in Beneška republika, položaj med njima zasedajo uskoški pirati iz habsburškega Senja, ki so nekakšen model za politično preživetje Slovencev, razpetih med dvoje ali več pohlepnihi oblastnikov. Glavna oseba, revni kranjski plemič Andrej Kržan na svojih poteh za izvoljenko preizkusi vse mogoče gospodarje med Benetkami in Ciprom, vendar mu nobeden ne ugaja in na koncu se leta 1617 ustali pod okriljem Habsburga v Cerovljah nad Devinom na skrajnem robu slovenskega etničnega ozemlja, v srečnem zakonu z Benečanko Asunto Dall Ferro. Petdeset poglavij romana obsega tri leta pustolovščin, v katere je bila zgodovinska usoda potisnila glavni osebi, ločeni in iščoči se ljubezenski par, ki se na koncu srečno združi. Kljub pustolovskemu značaju je kar ena desetina povesti iz citatov in povzemanja zgodovinskih virov.

Bolj pogumno je modelirala slovenske politične perspektive Lea Fatur v »povesti iz uskoško-benečanskih bojev« *Za Adrijo* [] (1909) z dogajanjem leta 1609. Bralec naj bi se identificiral s srbskimi Uskoki v Senju, ki živijo v precepu med turško in benečansko silo in nevhvaležnim gospodarjem, nemškim cesarjem, ki jim kot neregularni vojski ne daje redne plače, ropati pa jim tudi ne dovoli. Cesarska vojaška oblast v Senju je v rokah Kranjcev, vendar nima veliko moči. Dva mešana beneško-uskoška ljubavna para bi lahko pomirila nasprotja, a ju politična nasprotstva razderejo. Nazadnje se sprva gizdava, potem pa v ljubezni razočarana Zora, sestra uskoškega kneza Juriše Senjanina (ki je izpričana zgodovinska osebnost), namesto z ljubljanim beneškim plemičem Ivanom Foscarijem poroči z grdim roparskim Uskokom Milanšičem, ki ga sprva ni marala, avtorica pa ji kliče: »Vzgajaj sinove, Zora, da stoje junaki v borbi za moč in svobodo Jugoslavije – za Adrijo!...« Perspektive ne vidi več ne v povezavi z Benečani, s katerimi so bili v zavezništvu pred padcem Cipra konec 16. stoletja, ne z nemškim cesarjem, ampak v samostojnosti: »Bodi naš varih, Frankopan. Brani naše pravice pred Nemcem in Benečanom.«

Slovenci so v povesti le stranske osebe, npr. Uskokom naklonjeni stotnik Daniel Frankol iz Trsta, pa vitez Podstenski, ki ga fascinira moč Uskoka Juriše, nekje se omenja še korenjaško spremstvo kranjskih plemičev, ki dvakrat nastopi na uskoški strani, in to je tudi vse. Sicer pa Nikolaj Frankopan takole komentira vlogo Slovencev:

³⁰² »Leži jih nekaj Kranjcev v Karlovcu, a povem vam, da so to puste stvarce, in če ti tako revče izpije vina za orehovo lupino, teľbne ti pod mizo, kot bi se bilo najhujšega strupa nasrkalo. Sramota za deželu, da ima take sinove!«

»Ti vražji Kranjci jemljejo nam Hrvatom najboljše službe [...] od njih pa ne dobiš ničesar.«

Še najbolj se je Uskokom posvetil slavist in časnikar Ivan Lah v povesti *Sigmovo maščevanje* (1931). Povest se dogaja v Vojni krajini od Ozalja do Čakovca in govori o zrinjsko-frankopanski zaroti. Glavna oseba je sin kranjskega protestantskega plemiča Sigma Virski, ki ga oče pošlje v službo k zarotniškemu hrvaškemu banu Zrinjskemu. Pripovedovalec je kritičen do cesarju zvestega kranjskega plemstva, zlasti do Turjačanov, ki jim ni mar hrvaških žrtev v boju s Turki in plemenite ideje južnoslovanskega zedinjenja:

»Našim vrlim Kranjcem, Korošcem in Štajercem ni treba braniti, česar niso nikoli imeli, vendar bi morali držati z nami, ker tudi k njim prihajajo tujci; namesto tega rajši pomagajo dunajskemu dvoru in prihajajo k nam kot njegovi pomagači, za kar bomo vsi škodo trpeli. Mi bi se morali združiti in drug drugemu pomagati, ker naš narod povsod enako trpi ...« (27).

Prizadeva si popraviti splošno negativno sliko o Uskokih med Slovenci s tem, da razkriva njihovo brezdomsko tragiko:

»Tako smo postali pastirji in vojniki na tujih tleh! Kje ti je domovina, narod moj? Kje ti je Dušanovo carstvo. Svet te psuje z Vlahi in sam si sprejel to ime. A kje ti je čestito ime srbsko? Kje ti je Srbija, kje ti je Bosna in Hercegovina? [...] Tujim vladarjem ponujaš svoje junaštvo, da bi ti vrnil, kar je tvojega. Vse meje si napojil s svojo krvjo in ta kri je razkropljena iz srčne rane kosovske, da se zlije nekoč zopet k njej kakor k živemu srcu [...] A mi smo Srbi, sinovi velikega naroda, ki je obvladal Balkan od morja do morja« (62). »Begunci smo bili brez zemlje in doma [...] Smo narod brez domovine, deca brez doma. Tudi na oni strani so ostali, mnogi so se poturčili in so dosegli visoke časti. Preko meje se družimo z njimi, kajti vežeta nas vera in jezik. Zato nas imajo za nezanesljive. Vlaška vera nima veljave – naša zvestoba je kupljena in negotova. [...] Zato se prodajamo za košček zemlje, da se ohranimo, kajti pozni potomci se bodo nekoč vrnili v domovino svojih očetov, kakor se je izvoljeno ljudstvo vrnilo iz faraonske sužnosti v obljubljeno deželo.« (63). »Ti ljudje čuvajo svojo čast in ne pozabijo nikoli, če so bili užaljeni. Maščujejo se drug za drugega. Česar ne dosežeš pri njih zlepa, zgrda gotovo ne boš dosegel.« (116).

V povesti se Vlahi, »služabniki dveh gospodarjev, o katerih ne veš, kdo jim ukazuje« (91), spet odločajo med nemškim cesarjem in hrvaškim banom. Pripovedovalčeva simpatija je na strani onih, ki v imenu južnoslovanske enotnosti želijo Uskoke videti pod banovim vodstvom. Drugačna je bila politična vizija martolozov, begunskih pravoslavni Srbov, živčih v okviru turške države. Formalno so bili turška vojaška formacija, vendar so pogosto prehajali na beneško ali avstrijsko stran. Eksistenco jim je zagotavljala njihova nepodrejenost: »Dokler se bijeta cesar in sultan, dobro nam! Žalostna nam majka, Vlahi, ako zmaga eden izmed njih, a najhujše, če zmaga ban!« (85). Zaroto cesarska vojska zatire, Sigma, pribočnik hrvaškega bana, pa se poroči z uskoško knežno, maščevalno zažge zaplenjeno mu kranjsko domovanje in gre med hajduške Vlahe v Bosno.

Roman *Gričarji* Ilke Vaštetove iz leta 1956 se je Uskokov iz zadnjih let 16. stoletja lotil le mimogrede, vendar prav nič dvoumno.³⁰³

»Gorski hrbet, ki ga vidiš tamle na obzorju, pa so Gorjanci. Tam in po dolinah pod njimi se je v zadnjih desetih letih naselilo mnogo srbskih beguncev, Uskoki jim pravimo. Zbežali so pred Turki v naše kraje.«

»Ubogi ljudje«

»No, da. Ampak so precej nasilni. Kadar jim zmanjka živeža, ropajo žito in živino in koljejo kakor Turki. Naši kmetje so se že pritožili pri kralju. Toda kralj potrebuje Uskoke, da mu varujejo mejo pred Turki, naši kmetje morajo pač potpeti« (106).

Udari na gudalo, Jandre Jožeta Dularja (1967) je roman o zgodovini Novega mesta in Metlike 1705. Uskokom sicer odreja romantični sloves plemenitih razbojnikov, ki jemljejo krivičnim in dajejo revnim:

toda še rajši delajo tisto, o čemer so govorili že stari Metličani, da namreč ti junaški, drzni ljudje vse preradi kaj najdejo, preden si izgubil, in da si vzamejo, preden si jim dal. Bili so pač navajeni, da so šli iskat tja, kjer niso nič spravili, in zato ni bilo čudno, da so si bili tako z Belimi kot s Črnimi Kranjci pogosto v laseh (132),

vendar zgodba kljub temu ne skriva simpatije do njih. So nosilci socialne, ne pa nacionalne ideje. Glavni junak Mike Vihra, ki mu je grof zlorabil nevesto, mora v hajduštvo, ker se je zameril oblasti. Najprej je po sili vojak v Senju, potem pa skupaj s hajduki požiga bogatašem, tako kot tudi cesarska vojska ropa in požiga po okolici. Žena Barica se mu pridruži in načrtujeta odhod proti jugu, »mogoče v Bosno, v Slavonijo, kaj jaz vem! ... Da bomo le skupaj! Tudi tam, pravi Mike, so ljudje naše krvi.«

Desetletje pozneje je izšla pri celovski Mohorjevi povest Vlada Firma *Uskoška nevesta* (1976), ki se dogaja v Gorjancih in Beli krajini 1515. Uskoki so na začetku prikazani še z nezaupanjem, ker pomagajo plemstvu zatreti kmečki upor, potem pa z vedno večjo simpatijo, ki napake pretvarja v vrline. Največji junak je domačin Jure, ki se pridruži Uskokom, domači praporščak Vid v službi kranjskega plemstva pa se odtuji in izgubi iz pripovedi. Naslov upravičuje uskoška ugrabitev slovenske neveste in poroka z njo. Uskoki so edina »domača« gospoda, ki pa se obnaša po kmečko. Čeprav idejno ni preveč jasna, bi se dalo reči, da je povest Uskokom v glavnem prijazna.

³⁰³ Kot zgodovinska oseba nastopa tudi tu (prej že v Slemenikovem *Izdajavcu*, 1873, in v Detelovi povesti *Takšni so!*, 1900) v stranski negativni vlogi vrhovni kapetan Hrvaške krajine kruti baron Ivan Lenkovič. Rodbina se je v začetku 16. stoletja priselila na Kranjsko in živel na gradu Otočec. Ivan Lenkovič se je izkazal pri obrambi Dunaja pred Turki 1529 in 1556 v bitki s Turki pri Sigetu. Bil je senjski kapetan, kapetan vseh žumberških Uskokov in kasneje vseh Uskokov od Senja do Save. Umrl je 1569 na Otočcu, grob s spomenikom pa ima v Novem mestu. Njegov sin Jurij (umrl v Ljubljani 1601) je bil general Hrvaške krajine, kranjski deželni glavar in uskoški kapetan v Senju. — Eno poglavje povesti je posvečeno znameniti bitki pri Sisku 1593, ki pomeni prelomnico v avstrijsko-turških vojnah, ko je banska vojska skupaj z Andrejem Auerspergom in Adamom Ravbarjem potolkla Turke. Štiristo let pozneje, 1993, je ta zgodovinski dogodek v jedru povesti Ivana Sivca *Jutro ob kresu*, »povesti o Adamu Ravbarju, slovenskem vitezu«.

V Ingoličevem romanu *Gorele so grmade* (1977) se podoba Uskokov ni dosti spremenila. Pisatelj skozi usta meščanov spregovori o njihovem slabem glasu. Meščani jih gledajo, »kakor da so tatovi in razbojniki, ne pa cesarjevi vojaki«.

Vse tako kaže, da je tole krajiška vojska, da so tile hudo kosmati in slabo oblečeni možje Hrvati in Srbi, Uskoki ali Vlahi, kakor jim tudi pravijo. Še dobro, da snežene krpe pokrivajo njihove raztrgane uniforme, vkolikor so sploh vojaško opravljeni, in njihovo revščino, zaostalost in divjost. Bog z njimi in da jih ne vidimo tako kmalu na ulicah našega mesta, ki mu je ljubi Bog prizanesel vsaj z vojnim opustošenjem, če mu že ni mogel prizanesti z vojnimi dajatvami pa s kugo in drugimi nesrečami. [...] In zaloputnite za njimi spodnja vrata!« (20).

Obenem pa ne more mimo političnega dejstva, da je njihova divja svoboda alternativa turški sužnosti na eni strani in odvisnosti od nemškega cesarja na drugi strani. Dodatni razlog za Ingoličevo simpatijo do Uskokov je bil mogoče ta, da je bila tudi pisateljeva rodbina uskoškega porekla. Roman ob zgledu uskoškega stotnika Jurija, ki je postal oskrbnik graščine v okolici Fram na Štajerskem, pripoveduje o postopni asimilaciji Uskokov, ker jim je postalo očitno, da vrnitve v Bosno ne bo. Uskoki se poročajo z domačinkami in sprejemajo katoliško vero, taja se nezaupanje domačinov do njih in socialna zavist zaradi uskoških privilegijev.

Povzemimo: uskoška podoba se je v slovenski zgodovinski povesti spreminjala. Najprej je bila do Uskokov zlobno kritična, ob prelomu stoletja pa so jih interpretirali tudi pozitivno v smislu borbe za jugoslovansko samostojnost. Dobra uskoška lastnost naj bi bila občutek za svobodo in prvinski demokratizem, to je prijaznost do nižjih slojev. Njihova fabulativna naloga pa je bila običajno v romantično zaokroženih zgodbah reševati ugrabljene protagonistke iz krempljev sovražnika.³⁰⁴

Duhovniki Ivana Preglja

Tako kot biografski, rodbinski ali skrivnostnostni roman tudi duhovniški roman ni samo žanrski tip zgodovinskega pripovedništva, ampak se lahko godi tudi v sodobnosti. Pripovedi z duhovnikom v glavni vlogi so v slovenski književnosti skoraj monopolno vezane na pisateljsko ime Ivana Preglja, ki s sedmimi takimi teksti pokrije skoraj polovico tega korpusa. Duhovnika so poleg njega izbrali za glavno osebo še Joža Lovrenčič (*Cerovškov gospod*, 1924), Josip Lavtižar (*Šentjoški gospod Šimen*, 1938), Lojze Kozar (*Licenciat Janez*, 1975).³⁰⁵ Niso vsi romani z duhovnikom v glavni vlogi tudi duhovniški romani. Literarno so bili upodobljeni znameniti slovenski duhovniki Primož Trubar, Tomaž Hren, Valentin Vodnik, Anton Aškerc, Simon Gregorčič, Jakob Aljaž, vendar biografski romani o njih ne poudarjajo te

³⁰⁴ Zadnji izdelek te vrste je Slavka Dokla zgodovinska povest *Uskoška princesa* v treh delih (1988, 2005, 2008), ki po avtorjevih načrtih obeta postati tetralogija.

³⁰⁵ O duhovnikih v slovenski literaturi je pisala Bernarda Podlipnik, *Duhovniška povest, Slava 7/2* (1993/94), 157–71. Iz zadnjega časa spada sem *Jakobova molitev* Dušana Merca (2003).

dimenzije tako, kot je oblikoval pričakovanja v zvezi z duhovniško povestjo Ivan Pregelj, ampak se posvečajo bolj knjižni, literarni, ljubezenski, planinski in drugi dejavnosti naslovnih oseb. Tudi zgodba afriškega duhovnika *Akomfu Anoči* Zdenke Žebre (1982) najbrž ne spada sem. Ker je Pregelj³⁰⁶ velik del svojega opusa posvetil zgodovinskemu romanu, bomo izkoristili priložnost in ob njegovem duhovniškem romanu pregledali še recepcijo drugih njegovih zgodovinskih pripovedi.³⁰⁷ Najbolj sta ga vznemirjala 16. in 18. stoletje, kamor je enakomerno umestil enajst svojih del, prvo s protestantizmom, drugo s kmečkimi upori, njihovimi posledicami ter s slovenskimi kulturnozgodovinskimi osebnostmi.

Pregljeve duhovniške povesti so *Zadnji upornik*³⁰⁸ (1918) in *Plebanus Joannes* (1920), *Peter Pavel Glavar* (1922), *Bogovec Jernej* (1923), *Magister Anton* (1929–30), *Peter Markovič* (1929) in *Thabiti kumi* (1933). O znakih njihove formalne pripadnosti zgodovinskemu romanu teče beseda v poglavju Začetki, tule pa si oglejmo, kako sta se literarna kritika in zgodovina, ki sta Pregljevo pisateljevanje intenzivno spremljali, žanrskim premislekom izogibali. Ker smo o Vidmarjevem negativnem stališču do Preglja že poročali, so zdaj na vrsti drugi. Med kritiško najbolj odmevnimi Pregljevimi zgodovinskimi deli je bil poleg *Petra Pavla Glavarja* pred drugo svetovno vojno *Plebanus Joannes*. Z izjemo dveh so bile kritike pozitivne, vendar tako kot druge o pripadnosti besedila zgodovinskemu romanu niso izgubljale besed. Ozko in

³⁰⁶ Ivan Pregelj (1883–1960) se je rodil v Sv. Luciji (Mostu na Soči) v krojaški družini. Starši so mu zgodaj pomrli in skrb zanj je prevzel župnik Jožef Fabijan. Po gimnaziji je stopil v goriško semenišče, vendar si je kmalu premislil in na Dunaju doštudiral germanistiko in slavistiko ter doktoriral iz jezika v delu baročnega pisca očeta Rogerija iz Ljubljane. Učil je na gimnazijah v Gorici, Pazinu, Idriji, Kranju in Ljubljani. Začel je kot pesnik (zbirka *Romantika*, 1910, na temo boja med katoliškimi moralnimi imperativi in telesno ljubezensko slo), nadaljeval s popularno kmečko povestjo (*Mlada Breda*, 1913), ki je izšla pri Mohorjevi družbi v nakladi 79.000 izvodov, potem pa se je posvetil zgodovinskemu romanu. Objavljal je tudi literarnokritične prispevke in literarnovedne knjige (*Osnovne črte iz književne teorije*, 1936, *Slovstvena zgodovina Slovencev, Hrvatov in Srbov*, 1938). Po vojni zaradi bolezni ni več pisal. Pregelj je tako v prozi kot v dramatiki ljubil grotesko. Posebno rad je posnemal svetopisemski slog ali slog starih dokumentov in trpal v svoje spise latinske ali nemške citate. Jezikovno je naš najizrazitejši prozni ekspresionist, v izbiri žanrov in v sporočilu pa je katoliško konservativen in domačijski. Nekatere njegove članke (Nekaj misli o slovstveni izobrazbi slovenskega ljudstva v bodočem, *Mladost* 1916) je mogoče razumeti kot literarni program: zavzemal se je za literaturo, ki naj si jemlje snov iz domače zgodovine in iz domačih pokrajin (Bele krajine, Notranjske, Goriške, Tolminske, Gorenjske, »iz krajev vina, morja, hmelja in encianca«) in mora biti taka, »da je tujcu tuja«, Pregelj je skratka programiral domačijsko povest.

³⁰⁷ Kratka Pregljeva prozna, verzna in dramska dela z zgodovinsko tematiko so *Rutharius christianus*, *Gospoda Matije zadnji gost*, *Matkove Tine prečudno romanje* (vse DS 1921), *Runje: Baročna novela*, *Sin pogubljenja* (obe DS 1925), »*Glejte človek!*« (*Mladika* 1927), *Tolminski Tit Manlij Torkvat* (goriški KMD za leto 1928), noveli v *Zapiskih gospoda Lanšpreškega: Bičanje v Kranju* (S 1926) in *Krivda, moja največja krivda* (DS 1928). Biografsko zastavljena krajša dela so *V Emavs* (DS 1925 – o Francetu Prešernu), *Na vakance* (*Mladika* 1927 – o Matiji Valjavcu), *Božje poti* (menda v goriškem časopisu *Naš čolnič* 1928 – o Valentinu Staniču). Pri dveh daljših večernih povestih je bila odločitev o žanrski pripadnosti arbitrarna. »*Umreti nočejo!*«: *Zgodbe slovenske bolečine na Koroškem* (1930) govori o zgodovinskih dogodkih ob koroškem plebiscitu, vendar je časovna distanca premajhna za zgodovinski žanr, *Božji mejniki* (1925), ki je izšla tudi pod naslovom *Oče, budi volja tvoja!* (Gorica, 1926) pa se sicer dogaja v 19. stoletju, vendar je žanrsko bolj kriminalna kmečka povest.

³⁰⁸ Ob ponatisu je bila preimenovana v *Štefan Golja in njegovi* (*Zbrani spisi*, 1, 1928).

nenaklonjeno je roman brala goriška duhovščina.³⁰⁹ Preglju v bran sta tedaj stopili katoliški avtoriteti Aleš Ušeničnik in Anton Breznik in avtor je Brezniku »in vsem, ki so me hoteli prav razumeti«, v zahvalo posvetil drugo izdajo *Plebanusa*.

Literarna zgodovina je od kritike podedovala nezanimanje za žanrska vprašanja. Pregljevimi *Tolmincem* je sicer priznala, da se jim pozna avtorjev študij zgodovinskega romana, označila pa jih je nazadnje za kolektivni in realistični roman.³¹⁰ Še največ sta o žanrski pripadnosti Pregljevega opusa pisala urednik *Izbranih spisov* France Koblar in Anton Slodnjak. Koblar se je po premisleku odpovedal klasifikaciji Pregljevih del po njihovi snovni posebnosti tako, da bi zgodovinska dobila posebno poglavje, ker »bi si s tem ne olajšali težav pri spoznavanju bistva pisateljeve ustvarjalnosti«. Namesto tega se je izčrpaval v presojanju, ali je Pregelj pisal romane ali povesti ali kaj vmes, kar se zdi z današnjega stališča neuporabno akademsko spraševanje. Ob vsem spoštovanju do Pregljevega zgodovinskega opusa (»Pregelj je prvi pri nas, ki je zgodovinsko snov obravnaval v zgodovinskem slogu«) si vendar ni mogel kaj, da mu ne bi iz neoprijemljive poetološke zahteve po harmoničnosti med fiktivnim in faktografskim očital, da »vendar v preveliki meri uporablja dokumentarno gradivo«.³¹¹

Antona Slodnjaka sta zanimala Pregljev ekspresionizem in katolištvo, ob robu tudi njegovo mohorjanstvo, žanrski značaju romanov pa ne. Pregljevi zgodovinski romani so del načrta narodne emancipacije: skozi usode slovenskih duhovnikov se kaže dozorevanje slovenskega narodnega značaja v stoletjih. Preglja se je za žanr navdušil iz razprave Jakoba Šilca o nemškem zgodovinskem romanu in avstrijski katoliški pisateljici Enrici Handel-Mazzetti v *Domu in svetu* leta 1914. Slodnjak je največ prostora odmeril obravnavi nacionalno spodbudnih *Tolmincev* in *Zadnjega upornika, Plebanusa*, ki ga ima sicer za najboljši Pregljev roman, in *Bogovcu* pa le nekaj vrstic. Zadnja besedila, npr. *Thabiti kumi*, so za Slodnjaka že bolno zasnovana.³¹²

Franc Zdravec je dal prednost jeziku in stilu *Bogovca Jerneja*, nekajkrat manj pa izrazu *Plebanusa*. Za oba trdi, da sta »po pripovedovanem času, jezikovnem koloritu, osebnih imenih, nekaterih folklorizmih ter javnih religioznih vprašanjih sicer res 'zgodovinski', [...] toda problemi so bolj psihološki, 'duhovni', zato tudi sedanji, ne pa zgodovinski«, da torej ne gre za zgodovinski roman.³¹³ Lino Legiša obširno govori o *Tolmincih* in o *Plebanusu*, na kratko pa o *Zadnjem uporniku*, ki ima pravzaprav enako fabulo kot *Plebanus*.³¹⁴ Vredno se mu zdi omeniti kritiko Juša Kozaka, ki ga je vznemirilo, da je zunanjšega sveta in zgodovine v besedilu tako malo.³¹⁵ Za Pregljeve

³⁰⁹ *Plebanusa* in *Matkovo Tino* je v okrožnici 1921 goriški škofijski ordinariat obsodil in ju hotel na pobudo nadškofa Sedeja prepovedati.

³¹⁰ Franc Zdravec, *ZSS 5: Nova romantika in mejni obliki realizma* (Maribor: Obzorja, 1970), 365.

³¹¹ Ivan Pregelj, *ID 7*, 494; *ID 7*, 493; *ID 6*, 433; *ID 7*, 495.

³¹² Anton Slodnjak, *ZSS 2*, 361–70.

³¹³ Franc Zdravec, *ZSS 6: Ekspresionizem in socialni realizem, Prvi del* (Maribor: Obzorja, 1972), 203.

³¹⁴ Lino Legiša, *ZSS 6* (Ljubljana: SM, 1969), 126–30 in 249–59.

³¹⁵ *LZ 1923*, 182–85 in 244–47.

zgodovinske mohorjanke Legiša ni imel navdušenih besed in tudi z *Bogovcem* je opravil na kratko:

Koliko sile je šlo tu za stransko vrednost, za artistično izdelavo, ki je včasih še čudaška in komaj razumljiva. Pisatelj pa je »povest« štél za eno svojih najboljših, ker je, kakor pripominja v Izbranih delih, v bogovcu skríl »prenekaj prav lastno doživljenega, skoraj patološkega«.³¹⁶

Dodajmo naštetemu še kaj novega. *Zadnjega upornika* smo se dotaknili že v poglavju o kmečkih uporih, zato zdaj o *Plebanusu Joannesu* 卐.³¹⁷ Plebanus je sicer res razpet med duhovnost in mesenost, vendar je glavni konflikt na duhovni ravni. Na udaru ni telo, ampak značajske hibe oziroma grehi: pravičništvo, dogmatizem, fanatizem, pretirana gorečnost, napuh, subjektivizem, brezkompromisna zvestoba lastni vesti in nespoštovanje družbenih norm in navad. Ker je glavno vodilo junakovih dejanj njegova lastna vest, polna visokih moralnih predstav, bralca hitro zapelje v nekritično identifikacijo. Šele ko junaka njegova moralna togost,³¹⁸ jezljivost, pravičniška kaznovalnost in celo sovražstvo ter zločin pripeljejo v težave, se njemu in bralcu odpre, da bi morala življenje usmerjati ljubezen, na prvem mestu materinska ljubezen.

Večerniška povest *Peter Pavel Glavar* 卐³¹⁹ pripoveduje o duhovniku, ki je imel zaradi nezakonskega porekla težave z mašniško posvetitvijo. Fabulativno jedro knjige sestavljajo popotni dogodki junaka, ki išče svojega očeta od Ljubljane preko Gradca, Senja in Malte do Ascolija. Neuspešno pot do duhovnika (kot stranski motiv se je pojavila že v *Plebanusu*) je predstavil v *Petru Markoviču, strahu ljubljanskih šolarjev*. Naslovni osebi se želja ne uresniči, ker je – četudi iz pravične samoobrambe – moril. Postane pogumen vojak, pri obrambi Dunaja pred Turki pride ob oči in se končno srečno poroči. Povest je bila enoglasno dobro ocenjena, ker je Pregelj v njej najdosledneje uresničil ideal ljudskega berila, kakor ga je načrtoval v svojih esejističnih spisih. Šlo mu je namreč za obnovev in poplemenitenje Levstikovega literarnega koncepta. Zgled pa ni več Cigler, ampak Sienkiewiczzeva zgodovinska povest s tematiko Turkov in prvih kristjanov. Glavna oseba je precej aktivna in jemlje usodo v svoje roke.

Zadnje Pregljevo zgodovinsko delo *Thabiti kumi*³²⁰ je zgodba o duhovnikovem nesrečnem poskusu, da bi čudežno ozdravil na smrt bolno dekle. Pripoved je treba razumeti kot dopolnilo in podkrepitev sporočila iz *Plebanusa*. Ostarelega vikarja Janeza Potrebuježa pokličejo v neurni noči k umirajočemu dekletu Neži daleč v hribe. Vikar hoče nedolžno dekle obuditi v življenje tako kot Kristus, ko se je dotaknil

³¹⁶ Lino Legiša, *ZSS* 6, 254–55.

³¹⁷ Opiram se na interpretacijo Tarasa Kermaunerja, *Besna proza samokaznovanja in samo-odreševanja*, Ivan Pregelj, *Plebanus Joannes* (Ljubljana: MK, 1975; Kondor, 157), 119–33.

³¹⁸ Na negativne osebnostne lastnosti kažejo značilni Pregljevi leksemi *tog* 'napet, močan', *trpek* 'otrdel, otrpel', beseda je etimološko povezana s trpljenjem', *bridek* 'oster, ki brije, povzroča trpljenje', *krčevito*.

³¹⁹ V Pregljevih *Izbranih spisih*, 3 (1929) je bila povest po mnenju ocenjevalcev neupravičeno preimenovana v *Odiseja iz Komende*. Prim. tudi biografijo *Peter Pavel Glavar* Ivana Vrhovca, *LZ* 1885 in knjižni ponatis.

³²⁰ *Thabiti kumi* lat. 'spreglej in vstani'.

Jairove hčere.³²¹ V zamaknjenosti leže k razgaljenemu dekletu, da bi se življenje »prelilo iz njegovega telesa v bolno žensko«, da bi se zgodilo »skrivnostno spočetje«, vendar »čudež« ne uspe, ker je betezen (»Ozdravljenje, sem dejal, da je biló tudi iz Tebe le zdravega.«) Ko se zave, zagleda svoje odrešitveno dejanje v banalni človeški luči in znori.

Potrebujež v uvodu premišlja, da je bil njegov življenjski neuspeh le v vzgoji nečaka Petra, začuda pa ne omenja rejenke Katrice, ki ji je s človeškega stališča naredil največjo škodo. Ni si torej hotel priznati glavne napake, Katričina nesreča ga ni dovolj izučila in zato potrebuje še eno, še bolj kruto lekcijo. Socialna in moralna pravičnost, načelnost, imperativ lastne vesti in gorečnost – za nacionalno in socialno spodbujanje same pozitivne lastnosti – v Pregljevih romanih izgubijo proti ljubezni, delovanju za javni blagor, odpuščanju, materinstvu. Potrebuježeva norost namesto smrti na koncu *Thabiti kumi*³²² vendarle govori o tem, da je bilo spoznanje kratkotrajno in da boj med obema socialnima državama še zdaleč ni končan.

Novela je doživela pravi kritični program in najhujši udarci so prihajali z desne strani. Kritik, ki se ni podpisal,³²³ je v *Slovencu* motiv označil kot perverzen, psihopatološki, psihološko neutemeljen, odvrten in blasfemičen. Žaloval je za asketskim Janezom Potrebuježem iz Plebanusa in za Pregljem, ki je znal nekdanje tako lepo poveljati katoliškega duhovnika, ter »z vsem ogorčenjem« odklanjal spolno blodnega Potrebuježa iz *Thabiti kumi*.

Liberalna kritika³²⁴ se je v *Jutru* odzvala privošljivo: še ni dolgo, kar je Pregelj napadal liberalno prosveto na vasi, zdaj pa ga je doletela zaslužena kazen iz lastnih vrst. Pregelj je takoj naslednjega dne v *Jutru* (*Slovenec* mu odgovora ni hotel sprejeti) zavrnil očitke z izjavo, da je »hotel biti tudi v tem spisu, morda bolj kot kje drugje kdaj prej, pisatelj, čigar [...] romani vseskozi poveljujejo katoliškega duhovnika«. Za *Thabiti kumi* se ni kesal, toda zagovarjati se je le moral (»Moj spis je vendar čist da bolj biti ne more, pa četudi je grob in sirov.«), celo pred svojimi pisateljskimi prijatelji, npr. Franom S. Finžgarjem.³²⁵ Priznal je, da je bilo narobe le to, da je biblični motiv »moči« razumel preveč naivno in dobesedno in da je novelo objavil ravno pri nasprotnem taboru, tj. v levičarski reviji *Sodobnost*. Opravičeval se je z nujno preživljati veliko družino in da je hotel dokazati »našim mladim gospodom, ki so me obsodili, da sem jalov postal, da bi videli, da še nisem mrtev, književno namreč!«³²⁶

Če vzamemo navedeno Pregljevo besedno poigravanje na račun starostne spolne nemoči zares, potem smo našli še eno sporočilo novele. Tokrat ni glavna oseba ostareli katoliški duhovnik s spodletelim čudodelništvom, ampak Pregelj pisatelj in njegov strah pred upadom pisateljske potence,³²⁷ nauk pa bi lahko bil, da je povezovanje velikih

³²¹ Mt 9, 18–26, Mr 5, 21–43, Lk 8, 40–56.

³²² »A umrl ni. Le vedel ni poslej nič več ...«! (*ID* 7, 184).

³²³ [Lojze Golobič], Pregljem novi lik Janeza Potrebuježa, *Slovenec* 17. 5. 1933 (št. 112).

³²⁴ Katoliški pisatelj in seksus, *Jutro* 18. 5. 1933 (št. 114).

³²⁵ Ivan Pregelj, *ID* 7 (Celje: MD, 1970), 397.

³²⁶ »In moč je šla iz njega.« (Mr 5, 30). Prim. Ivan Pregelj, *ID* 7, 180, 397.

³²⁷ Upad pisateljske potence na starost je Pregelj odmevno izrazil v *DS* 1918, 56.

duhovnih dejanj z mladostno močjo in spolno potenco napačno. Potrebuježu čudež ni uspel, ker je prepotentno posegal na prepovedano področje božjega in ker je uspeh svojega dejanja zmotno povezoval z zdravjem in mladostno spolno močjo. Petdesetletni Pregelj ni dvomil – in naša bralska izkušnja mu pritruje –, da mu je kljub starosti in nekdanjemu zaklinjanju, da po petdesetem dobra literatura ne more nastati, novela *Thabiti kumi* uspela.

Sporočilnost Pregljeve zgodovinske pripovedi kljub motom, refrenom in ponavljajočim se motivom, ki naj bi bili smerokaz bralčevemu razumevanju, ni preprosto pregledna. Ko bi taka bila, bi ne omogočala raznolikih interpretacij in bi ne puščala literarnih zgodovinarjev v dvomu. Kot primorski avtor z izkušnjo italijanskega raznarodovalnega pritiska je bil Pregelj zavezan vzgibu vztrajnega nacionalnega uporništva. Obenem pa je jasno deklariral svoje konservativno, pristransko katoliško naziranje,³²⁸ ki mu je narekovalo, da z negativnimi konci oziroma s propadom socialne akcije posreduje bralcu sporočilo o nesmiselnosti uporniških dejanj in o razdiralnosti početja, ki ga vodi moralni imperativ. Z dvoumno in prikrito kritiko socialnega in nacionalnega uporništva se Pregelj navezuje na Prešernovo tematizacijo upora v *Krstu pri Savici*, ki je podobno živel iz ambivalentne presoje radikalne socialne akcije, prikimava zgodovinski viziji katoliškega pisatelja Matije Prelesnika in krepí tisto nazorsko opcijo, iz katere se je dobrih dvajset let pozneje v času najhujše nacionalne stiske napajala ideja o odrešilni moči socialne in nacionalne pasivnosti.

Ko smo že pri Preglju, si oglejmo še njegove motivne in stilne posebnosti. V oči pade Pregljeva potreba po upodobitvi neznanega in nenavadnega. Ne z namenom, da bi ga pojasnil, ampak da bi se kot tako ohranilo. Med postopki potujevanja so tujejezični vložki in moti, citati iz starih slovenskih cerkvenih besedil, uporaba arhaizmov, etimologiziranje in zapletena skladnja, ki naj bi delovala arhaično. Zato ni rad pojasnjeval, od kod jemlje motive in citate; k najnujnejšim stvarnim opombam so ga nagovorili šele pri ponatisih. Čeprav bralec marsičesa ne razume, pa ti odstavki prizivajo občutek starih časov, zgodovinsko atmosfero, ki je pravzaprav dojetje drugačnosti, tujosti in celo bizarnosti preteklega časa. Obenem deklarirajo neverjetno avtorjevo načitanost, na katero je bil ponosen in jo je rad razkazoval. Elementi nenavadnega se pogosto stopnjujejo do dimenzij grozljivosti. Napovedujejo jih značilne besede *čuden*, *prečuden*, *strašen*. Oboje, nenavadno in grozljivo, je mogoče povzeti z izrazom motivna drastika. Ker je značilna za dve tretjini analiziranega opusa, je osrednje prepoznavno znamenje Pregljevega zgodovinskega romana. Največkrat gre za motive nasilja in spolnosti. Verjetno najbolj grozljivo učinkuje umor z iglo v glavo (*Regina roža ajdovska*).³²⁹ Grozljivo dojmi kljub temu, da motiv ni insceniran, ampak o krutem dogodku bralec dobi

³²⁸ V *Zgodbah zdravnika Muznika* skozi usta svojega junaka hvali katoliškega Rusa iz Kijeva, za vojake druge vere nima dobrih besed. Izrecno nastopi proti razsvetljencu Voltairju. Upirajoč se naturalistični doktrini o neizbežni moči dedne usojenosti skozi Muznika trdi, da človek ne podeduje nujno slabih lastnosti svojih staršev.

³²⁹ France Koblar je *Regini* prisodil prvenstvo med Pregljevimi novelami. Preglja je morda poleg folklornega izročila navdihnila podobna izbira morilskega orodja v trivialni skrivnostnosti povesti *Požigalec* Silvestra Košutnika (1910) ali pa menda med medicinci dovolj znano poročilo francoskega zdravnika Louisa iz leta 1752, ki ga citirajo številni viri, prim. Borut Telban, Da trupla ne ukradejo čarovnice, *Delo* 30. okt. 1998, 46, in Telbanovo pisemsko pojasnilo avtorju 4. nov. 1998.

le skopo in prikrito poročilo. Drugi taki motivi so obglavljenje (*Tolminici*), incest (*Bogovec Jernej*), norica podoji bolnega duhovnika (*Plebanus Joannes*), svojevrstno nekrofilstvo (*Thabiti kumi*),³³⁰ izjava, da imajo moški z dolgim udom majhno spolno moč (*Thabiti kumi*),³³¹ obešenec (*Magister Anton, Sin pogubljenja*), posilstvo (*Bogovec Jernej*), norost (v sedmih delih), sum homoseksualnega nasilja (*Peter Markovič*), ljubljenci se »potijo noge in ji nagajajo podrezice med prsti«, podobe gnitja in razpadanja (*Zdravnika Muznika štiri vigilije*),³³² dekla zlomi tilnik smrdljivemu krčmarju in ga razreže po obrazu, sama skoči v prepad, tam rodi, oba z otrokom pa zasuje plaz (*Zadnji upornik*), porod umirajoče romarice (*Matkova Tina*), razpadajoči umirajoči (*Plebanus Joannes, Magister Anton*), pijani duhovnik (*Štefan Golja, Bogovec Jernej*), izobčeni duhovnik (*Zadnji upornik, Plebanus Joannes, Bogovec Jernej*), pretepanje (v sedmih delih) in še več podobnega. Sicer Preglju izredno naklonjeni France Koblar govori o robatosti in da je to »če ne opolzlost, pa vsaj tista npravna svobodnost, ki se odteguje neposredni besedi, pa je v vsej svoji resničnosti neblaga.«³³³

Nekateri pripovedni motivi se v Pregljevi prozi ponavljajo tako močno, da bralec dela nehote pomeša med seboj. Ponavljanja gredo lahko na račun žanrskega značaja in večje formulaičnosti pisanja, lahko pa so artikulacija avtorjevih travmatičnih doživetij; neredko ustrezajo kar obema izviroma. Take narave je razmerje oče–sin oziroma tema duhovnega očetovstva.³³⁴ Pregljevim junakom zaplodijo potomce tujci, pogosto Italijani, sami pa prevzemajo skrbništvo tujih otrok in duhovno očetovstvo, tako kot svetopisemski Jožef (*Zgodbe zdravnika Muznika*) ali v odsotnosti matere. Obe naslovni zgodovinski osebnosti, Peter Pavel Glavar in Anton Muznik, sta takega izvora. Nenavadno vztrajnost motiva blaži dejstvo, da je kar v sedmih delih glavna oseba duhovnik, zavezan celibatu. Sedemkrat ali osemkrat imamo opraviti z motivom sirote. Varovanec svojega duhovnega očeta pomenljivo pogosto razočara oziroma se varuh ves čas boji, da se mu bo rejenc izpridil in se obrnil po poti svojih nevrednih staršev. Kadar se strah uresniči (kar šestkrat), je avtor pridelal motiv izgubljenega sina. Ko se izgubljeni sin po dolgih letih vrne, uživa preprosti bralec v trivialnem motivu ponovnega snidenja. Še več je drugačnih nenavadnih in ponavljajočih se srečanj med zvestimi prijatelji ali člani družine (štirikrat). Za erotično plat povesti skrbita motiv zaljubljenega starca (šestkrat) in spomin na mladostno ljubezen (petkrat). Izrazito avtorsko obarvan je motiv svetega materinstva (šestkrat). Primeri ponavljanja znotraj posameznega besedila so trije duhovniki v *Magistru Antonu*, dva Petra v *Plebanusu*, dve poroki na koncu v *Petru Markoviču* ipd.

³³⁰ Čeprav Bazilija Pregelj (*Moj oče*, Ljubljana: CZ, 1983; Bela krizantema) trdi, da njen oče »na koit ni mislil«, metaforika novele pušča to možnost odprto.

³³¹ Ivan Pregelj, *ID* 7, 168.

³³² Ivan Pregelj, *IS* 4, 320 in 328.

³³³ Ivan Pregelj, *ID* 4, 390.

³³⁴ *Magistra Antona* je posvetil svojima duhovnima očetoma Antonu Mahniču in župniku Jožetu Fabijanu.

Biografski roman

Biografski roman bi zaradi obsežnosti korpusa zaslužil poglobljeno analizo, tako kot tudi njegova prva predstavica in najplodovitejša pisateljica v žanru Mimi Malenšek. Na tem mestu se bomo zaenkrat zadovoljili le z evidentiranjem del. Kot biografski roman ali povest lahko označimo 75 besedil ali dobro petino celotnega korpusa. Najpogosteje obravnavajo osebnosti 19. stoletja. Slaba polovica od tega so biografije umetnikov in pesnikov, sledijo kulturnozgodovinske osebnosti, znameniti roparji oziroma rokovnjači, cerkvene in vojaške osebnosti.

Seznam slovenskih zgodovinskih povesti se pravzaprav začne z biografsko pripovedjo. Slovenska pisateljska kondicija na področju zgodovinske pripovedne proze se je leta 1845 prvič dotaknila obsega 10.000 besed, ki ločuje kratko pripovedno prozo od srednje in dolge, v povesti *Erazem iz Jame* Franca Malavašiča, ki se ji najlepše prilega oznaka literariziran življenjepis znamenitega domačina. Razglabljanje o tem, ali gre za prvo slovensko zgodovinsko povest ali mogoče le za predhodnico žanra, pustimo ob strani. V oblikovnem smislu se navezuje na tradicijo krištofsmidovskega pripovedovanja in še ne kaže sledov scottovskega fabuliranja, vendar ima jasen podnaslov »povest iz 15. stoletja«. Avtor je jemal snov tako iz Valvasorjeve *Die Ehre des Herzogthums Crain* (1689) kot iz ljudskega izročila. Naslovna oseba Erazem Lueger (zapisi imena pri domoljubno razporejenih piscih vzbujajo domneve, da je bila to nekoč slovenska rodbina Logarjev) je bil sprva v dvorski službi cesarja Friderika III. V dvoboju je ubil grofa Papenheima in bil zato obsojen na smrt. Pobegnil je na svoj v skalo zidani grad v Predjambi pri Postojni in dolgo zdržal obleganje svojega sorodnika, tržaškega glavarja Gašperja Ravbarja, ki ga je imel nalogo izročiti sodbi. Oblegovalce, ki so ga hoteli izstradati, je dražil tako, da jim je po vrvi spustil celo pečenega vola in svežega sadja – grad je imel po zaslugi kraškega terena skrivni podzemski izhod na Vipavsko. Njegova smrt je zaradi svoje nenavadnosti ostala v ljudskem spominu. Pokončali so ga s šestimi topovi na stranišču, potem ko ga je izdal neki tujec (kdo drugi le).³³⁵ Čez 100 let je cesar zaplenjeni predjamski grad prodal potomcem oziroma sorodnikom Luegerjev, Kobencijem.

Knjižica je do leta 1907 doživela šest izdaj.³³⁶ Po navadi tako imenovanih knjig za mladino in preprosti narod so bile opremljene z lepimi barvno ilustriranimi platnicami. Dramo o Erazmu Predjamskem je hotel napisati Ivan Tavčar, Ciril Gale o njem napravil strip in leta 1978 je Saša Vuga napisal obsežen roman v treh delih, ki tematizira življenje tega očitno zanimivega moža, zadnjega kranjskega roparskega viteza. Je imela izbira problematičnega viteza za prvo obsežnejšo slovensko zgodovinsko povest razlog le v zgodbeni eksotiki ali smemo domnevati, da so se

³³⁵ V zadnjem času je mogoče prebrati, da je bila zgodba o smrti na stranišču izmišljena iz propagandnih namenov (Andrej Nared, Erazem Predjamski, slovenski Robin Hood, *Zgodovina za vse* 1998, št. 2).

³³⁶ 1845 je v *Illyrisches Blatt* izšla nemškega avtorja Eduarda Breierja iz Varaždina »romantische Erzählung« *Der letzte Lueger* o Erazmu Predjamskem, ki je verjetno črpala iz istega vira kot Malavašič, to je iz Valvasorja.

skozenj prikrito artikulirale tudi politične težnje in nezadovoljstvo s habsburško nadoblastjo?

Junakom na začetku slovenske pripovedne proze je skupen nesporazum z oblastjo. Puntarski je tudi naš drugi znani Erazem, junak prvega izrecnega slovenskega zgodovinskega romana, Jurčičevega *Erazma Tatenbaha* iz leta 1873, da ne govorimo o uporniškem Črtomirju iz Prešernovega *Krsta*. Kopica upornih in neprilagojenih junakov je bila pripovedno zanimivejša od njihovih konformnih kolegov, zraven pa je lahko bolje izrazila bralčevo potlačeno osebno, socialno in nacionalno nelagodje. Skoznje se je bralec navadil na to, da bo v literaturi vedno srečal junake, ki bodo dali duška njegovemu nezadovoljstvu z obstoječim družbenim redom, se tako potolažil in oborožil s potrpljenjem za prenašanje nadaljnjih vsakdanjih tegob. Večina biografij znamenitih domačinov ali vojaških osebnosti, ki so jih vzeli za svoje, ne pripada leposlovju.

1852 je Malavašič napisal še eno tako, že nekaj obsežnejšo knjigo *Oče grof Radecki*. Izdal mu jo je, tako kot tudi druge, ljubljanski založnik Giontini. Knjiga ni bila povestno zastavljena kot prejšnja, a je bila zato obilnejša z zgodovinskimi podatki. Statusa leposlovja nimajo tudi druge vojaške biografije: o silaku Andreju Ravbarju (1507–75), nekakšnem plemiškem Krpanu, ki je na dunajskem dvoru za stavo lomil konjske podkve in si v turnirskem dvoboju prislužil ženo, o cesarju Maksimilijanu, ki je sredi prejšnjega stoletja žalostno končal v Mehiki, o hrvaškem banu Nikolaju Zrinjskem, ki se je tragično uprl Habsburgu v 17. stoletju, o generalu Laudonu, ki je leta 1789 v vojni proti Turkom osvojil Beograd, o admiralu Tegetthoffu iz Maribora, ki je zmagal 1866 v bitki pri Visu, o pogumnem topničarju grofa Radetzkega iz Štanjela baronu Čehovinu, in še cela vrsta takih del v 20. stoletju.³³⁷ Vsakih deset let je v počastitev monarhovitih okroglih rojstnih dnevvov izšlo še ducat vladarskih biografij, večinoma o cesarju Francu Jožefu in Elizabeti. Vseh znamenitih domačinov vendarle niso izkoristili. Nejasno ostaja, zakaj ni nobene slovenske biografije Andreasa Baumkirchnerja (1420–71) iz Vipave, ki je bil celo prijatelj Erazma Predjamskega in je končal tako kot Erazem Tattenbach v sporu s cesarjem Friderikom III.; njegov življenjepis obstaja samo v nemščini.³³⁸

Rožne device (1940) Ilke Vašte o prvem slovenskem pesniku Valentinu Vodniku najbrž ne moremo imeti za biografski roman, tako da se vrsta pesniških in pisateljskih biografij začenja z nekaj mlajšim Valentinom Staničem (Joža Lovrenčič, *Cerovškov gospod*, 1924). Anton Slodnjak je z obsežnima biografijama o Francetu Prešernu (*Neiztrohnjeno srce*, 1938) in o Franu Levstiku (*Pogine naj, pes!*, 1946) – slednja je s pol milijona besed najobsežnejše besedilo žanra – najvidnejši zastopnik profesorske

³³⁷ Jakob Alešovec, *Cesar Maksimilijan in Mehika*, 1868; Filip Haderlap, *Nikolaj Zrinjski*, 1883, 1903; Fran Nedeljko, *Močni baron Ravbar*, 1886, 1897 – znan je bil tudi po tem, da je imel štirikrat dvojčke; Ivan Molek, *General Laudon*, 1886, 1908; Ivan Urbanec, *Knez Črni Jurij*, 1889; Fran Nedeljko, *Maksimilijan, cesar mehikanski*, 1892, 1903; Fran Nedeljko, *Feldmaršal grof Radecki*, 1894, 1902; Fran Nedeljko, *Princ Evgen Savojski*, 1894, 1909; Janko Leban, *Andrej baron Čehovin, slavn junak slovenski*, 1898; *Andrej Hofer, junaški vodja Tirolcev leta 1809*, 1898, 1909; Fran Nedeljko, *Viljem baron Tegetthoff, zmagovalec na morju l. 1866*, 1900.

³³⁸ Franz Isidor Proschko, *Andreas Baumkirchner: Historische Erzählung aus dem 15. Jahrhundert*, 1867.

variante biografskega romana. Levstika je vzel za glavno osebo tudi Fran Albreht (*Zadnja pravda*, 1934), Prešerna pa so se lotili še Ilka Vašte (*Roman o Prešernu*, 1937), Mimi Malenšek (*Pesnikov nokturno*, 1992) in Ivan Sivec (*Ribčev dohtar*, 2008). Vsak svoj roman imajo prvi slovenski pripovednik Janez Cigler (Ivan Sivec, *Povest o Janezovi sreči*, 2002), zbiralec folklornega gradiva Janez Trdina (Ilka Vašte, *Izobčenec*, 1960), »pesnik Sorškega polja« Simon Jenko (Ivan Pregelj, *Šmonca*, 1924), prvi romanopisec Josip Jurčič (Jože Pahor, *Pot desetega brata*, 1951), »goriški slavček« Simon Gregorčič (Ivan Sivec, *Biseri bolečine*, 1996), Anton Aškerc (Ivan Sivec, *Brodnikova oporoka*, 2006), modernista Dragotin Kette (Silvo Fatur, *Oče in sin*, 2005) in Josip Murn (v omenjenem Faturjevem delu in Mimi Malenšek, *Pojočni labodi*, 1970) ter njun tovariš, poznejši general Rudolf Maister (Jože Hudales, *Orel z razprtimi krili*, 1974; *General*, 1981). Biografijam modernistov, skupaj s tisto o Ivanu Cankarju (Anton Slodnjak, *Tujec*, 1976) se zaradi novega duha časa prilega tudi oznaka findesièlovski roman. Zadnji roman literata, preden se žanr z obravnavo sodobnikov iztrga določilom zgodovinske proze, je biografski roman o Slavku Grumu (Milan Dekleva, *Zmagoslavje podgan*, 2005).

Glasbeniki so zastopani z biografijo skladatelja Jakoba Gallusa (Mimi Malenšek, *Poslušaj, zemlja*, 1968) in z biografijo avtorja ponarodele pesmi Oj Triglav moj dom Jakoba Aljaža (Ivan Sivec, *Triglavski kralj*, 1994), ki je bil tudi pomembna planinska osebnost. Slikarji so zastopani s pripovedjo o Jožetu Petkovšku (Marijan Marolt, 1975), ki je žalostno končal v umobolnici, z ilustratorjem Maksimom Gasparijem (Ivan Sivec, 2007), kiparjem Francescom Robbo (Ilka Vašte, *Umirajoče duše*, 1929) in arhitektom Jožetom Plečnikom (Ivan Sivec, *Mojster nebeške lepote*, 2001).

Med kulturnozgodovinskimi osebnostmi so bili v ospredju literarne pozornosti Janez Vajkard Valvasor (Ilka Vašte, *Vražje dekle*, 1933, Tita Kovač, *Spomini barona Valvasorja*, 1973), matematik Jurij Vega (Jakob Bedenek, *Od pluga do krone*, 1891), razsvetljenski mecen Žiga Zois (Tita Kovač, *Najbogatejši Kranjec*, 1979), čebelar Anton Janša (Mimi Malenšek, *Zlati roj*, 1988), slovničar Jernej Kopitar (Ivan Sivec, *Kamen nad gladino*, 2007) in narodni voditelj ter urednik *Novic* Janez Bleiweis (Tita Kovač, 1990).

Romansirani kleriki so bili papež Enej Silvij Piccolomini (Alojz Rebula, *Zeleno izgnanstvo*, 1981), Primož Trubar (Josip Lavtižar, 1935, Mimi Malenšek, *Plamenica*, 1957), predikant Jernej Knafelj (Ivan Pregelj, *Bogovec Jernej*, 1923), škof Tomaž Hren (Mimi Malenšek, *Inkvizitor*, 1964), duhovnik in umni gospodar Peter Pavel Glavar (Ivan Pregelj, 1922, Ivan Sivec, *In večno bodo cvetele lipe*, 1991), škof Anton Martin Slomšek (Bernard Ambrožič, *Tonče s Sloma*, 1954, Franc Hrastelj, *Otrok luči*, 1999), ki je za slovenstvo pomemben, ker je prenesel sedež škofije iz nemškega Andraža na Koroškem v Maribor, indijanski škof Friderik Baraga (Karel Mauser, *Le eno je potrebno*, 1981), škof Anton Volk (Francišek Jerant, *Goreči škof*, 2008).

Svoj roman so dobile tudi ženske vélikih mož, po zaslugi Ivana Sivca Prešernova Julija (2006), Gregorčičeva Dragojila (*Planinska roža*, 2004) in Kajuhova Marija (*Moji edini, ki jo ljubim*, 2008), po zaslugi Bogdana Novaka pa Napoleonova zadnja ženska

Emilija Victorina Wolfsberg (*Pasja grofica*, 2006).³³⁹ Sama po sebi ga je šele nedavno zaslužila samo pisateljica Marica Nadlišek (Evelina Umek, *Po sledeh fate morgane*, 2008). Biografije roparjev, vojskovodij in vladarjev, svetniške legende in življenjepisi misijonarjev ter kandidatov za svetnike so naštet v opombah k ustreznim poglavjem.

Avtor z največjim številom literariziranih biografij (ne pa z najboljšejšim volumnom tega žanrskega tipa – po dolžini ga poseka Mimi Malenšek) je Ivan Sivec, ki je tudi sicer eden najplodnejših in obenem najbolj branih slovenskih pisateljev.³⁴⁰ Med njegovimi sedemnajstimi zgodovinskimi povestmi samo ena ali dve nista biografske narave. Sistematično se je lotil življenjepisov znamenitih slovenskih zgodovinskih osebnosti: klerikov, vojskovodij, pesnikov in pisateljev (in njihovih žensk), likovnih in glasbenih umetnikov, svetnikov, roparjev in pustolovcev.³⁴¹ Opazni delež zgodovinopisnih podatkov priča o avtorjevem intenzivnem študiju gradiva. Njegove knjige večinoma utrjujejo mitični status biografiranih oseb v slovenski zavesti, posamezne pa ga šele vzpostavljajo (o Jerneju Kopitarju in Adamu Ravbarju).

Pri duhovniku in čebelarju Petru Pavlu Glavarju (1721–84) je bilo pripovedno privlačno zlasti njegovo poreklo: bil je nezakonski sin duhovnika, malteškega viteza in komendatorja Petra Jakoba Testaferrate. Knjiga o Adamu Ravbarju (*Jutro ob kresu*, 1993) s podnaslovom »povest o [...] slovenskem vitezu« širi polje slovenskega tudi na osebnosti, ki so bile v zgodovinopisju spravljene, grobo rečeno, pod nalepko »tuja gospoda na Slovenskem«, ker jih pač ni bilo mogoče povezovati s slovenskim nacionalnim interesom, saj se je lahko samo domnevalo, da so znali oziroma razumeli slovensko. V zgodovinskih povestih so igrali praviloma vlogo nasprotnikov domačega kmetstva in niso mogli računati na simpatično mesto v slovenski zavesti. To kar Adama Ravbarja dela »našega« in ga postavlja v vrsto osebnosti, ki naj krepijo kulturno identiteto, je skupna krajevna in deželna pripadnost. Da Sivčeva izbira plemenitaša namesto tradicionalnega plebejskega upornika nikakor ni bila splošno sprejemljiva, čeprav se je navezovala na tradicijo popularnih (literarnih in neliterarnih) življenjepisov znamenitih domačinov, sta povedali kritika in polemika po izidu. Retrospektivno domoljubno širjenje »našega« na lokacije, dogodke in osebnosti, ki k slovenski kulturni identiteti, kakor jo je oblikovalo nacionalno 19. stoletje, niso prispevali dosti, se zdi anahrono. Po eni strani pomeni vračanje prednacionalnega ljudskega dojemanja identitete in zgodovine v smislu deželne pripadnosti, po drugi strani pa se ga da vključiti tudi v modernejši koncept zgodovine, ki

³³⁹ Gre za hčer rudniškega uradnika Emilijo Kravs iz Idrije, ki je preoblečena v poročnika spremljala Napoleona na vojnih pohodih; prim. Anton Aškerc, Napoleonova ljubica: Zgodovinska idila, *LZ* 1901, 293–99; po Peter Radics, *Celjski narodni koledar* 1901, 107 sl. Omenjal jo je tudi Govekar v *Svitanju* (1920–21). Prim. še Hans Schaffelhofer, *Die »Hundsgräfin« von Salzburg: Der Roman einer Bergarbeiterstochter*, Wien: Steffel-Verlag, [1947].

³⁴⁰ Februarja 2009 Cobiss navaja Ivana Sivca (1949–) na 4. mestu med najbolj izposojanimi domačimi avtorji, bil pa je tudi že višje na lestvici. Začel je kot pisec besedil za narodno zabavno glasbo in popevke, potem se je preizkusil v kmečki povesti, pustolovskem, piratskem in kriminalnem mladinskem romanu, v športnem romanu (atletika, avtomobilske dirke, alpsko smučanje in skoki), potopisu (Argentina, Kanada, Aljaska, Mt. Blanc, Namibija, Avstrija), pravljičah, humoreskah, romarski povesti, v pretresljivih zgodbah, ki jih piše življenje (o manekenki, invalidu, narkomanu, zaporniku itd.).

³⁴¹ Biografirana sodobnika sta glasbenik Lojze Slak in slikar Jože Peternejl.

nacionalno ekskluzivno dojemanje »slovenske zgodovine« transformira v širši pojem »zgodovine na Slovenskem«.

Adam Ravbar, graščak s Krumperka pri Domžalah, je v bitki pri Sisku 23. junija 1593, kjer se je 4000 vojakov krščanske vojske spopadlo z 20.000 Turki,³⁴² pomagal »našim« zmagati. Zato je prišel v naslov ljudske pesmi *Ravbar*,³⁴³ v zgodovino pa bolj njegov poveljnik karlovški general Andrej Auersperg (Andrej Turjaški). Za slovensko zgodovinsko povest sta bila važna še dva Adamova sorodnika, tržaški deželni glavar Gašper Ravbar, ki je 1484 oblegal Erazma Predjamskega, in močni dunajski dvorjan Andrej Ravbar, ki je lomil podkve za stavo in bil Levstiku lahko spodbuda za Martina Krpana. Adam Ravbar je danes zanimiv za obujevalce spomina na slovensko vojaško preteklost, z namenom potrjevanja identitete Slovencev kot pogumnih vojakov. Ravbarjeva biografija je nastala ob obletniški priložnosti, tako kot še kakšna druga od Sivčevih knjig.

Simon Gregorčič (1944–06), pesnik spevnih domoljubnih in refleksivnih pesmi in ponarodelih pesmi s planinsko tematiko, je bil Sivcu in njegovemu popularnemu bralstvu zanimiv zaradi ljubezni do kobariške učiteljice Dragojile Milek, ki zaradi pesnikovega celibata ni mogla računati na srečen konec. Bolehnega, neodločnega in melanholičnega Gregorčiča, ki je slovenska pesniška ikona, je posebej potrla ostra klerikalna kritika rojaka, škofa Antona Mahničja, ki mu je očital pohujšljivost in panteizem v pesmih. Jakob Aljaž je bil nacionalno zavedni duhovnik na Dovjem. V tekmi z nemškim planinskim društvom je spodbujal gradnjo slovenskih planinskih postojank in na vrh Triglava leta 1895 postavil znamenje (Aljažev stolp), ki je simboliziralo slovensko obvladovanje gorskega prostora.

Ob Sivčevih biografskih romanih mogoče lahko predvidevamo, kaj se bo v prihodnje dogajalo z zgodovinskim žanrom. Mejo med »čistim« zgodovinskim romanom in drugimi žanri je pri njem včasih težko povleči. V *Prekletstvu zlata: Po sledih najbogatejšega slovenskega zlatokopa* (2006) in *Ranjenem drevesu: Po Argentini po poteh Janka Benigarja* (2008), ki ju ni bilo mogoče uvrstiti v žanr, je zgodovina še vedno osrednji predmet zanimanja, v prvem romanu ameriška usoda slovenskega zlatokopa Antona Standerja iz zadnje četrtine 19. stoletja (1867–1933), v drugem pa življenje slovenskega etnologa Janka Benigarja (1883–1950), vendar je dostopna samo še skozi pripovedi ljudi, ki jih pisec obiskuje, da bi izvedel kaj več o izbrani zgodovinski osebnosti. Podatki o zlatokopovem življenju so spravljani v fiktivno pripoved o nastajanju seminarske naloge o slovenskih izseljencih, poročilo o etnologovem življenju pa je že čisto reportažne oziroma potopisne narave. Spremne besede profesionalnih zgodovinarjev ali literarnih zgodovinarjev oziroma avtorjeva uvodna ali sklepna pojasnila enciklopedičnega tipa so običajno spremstvo pripovedi. Citati iz tekstov oseb, o katerih teče pripoved, pogosto kot moto na začetku poglavij, uvajajo fiktivno pripoved. Meja med leposlovjem in strokovno literaturo izginja. Sklenjene zgodbe razpadajo v serijo anekdot, slik, skic ali črtic iz življenja (tako v biografijah Janka Mlakarja, Jakoba Aljaža, Jožeta Plečnika in Antona Aškerca) – zbirno žanrsko ime roman zato postaja problematično.

³⁴² Po drugih virih je bilo branilcev 5000 in napadalcev 12.000; proti Turkom so družno nastopile hrvaške, kranjske, koroške in krajiške enote.

³⁴³ *Ravbar: Narodna pesem*, DS 1894, št. 2, 40–44.

Tita Kovač-Artemis je napisala štiri zgodovinske romane in vsi so biografske narave (o Štefanu Dečanskem, Valvasorju, Zoisu in Bleiweisu). Izbira »očeta naroda« Janeza Bleiweisa (*Slovenski oratar dr. Janez Bleiweis*) je bila alternativna, saj je bil Bleiweis (1808–81) s tem, ko je v 60. letih povzdigoval rodoljubnega pesnika Jovana Vesela – Koseskega namesto Prešerna, v popularni zavesti nekakšen negativni, kmečkoprosvetni antipod svetovljanskemu in stremljivemu prešernovskemu konceptu slovenske književnosti. Napisana je bila v Bleiweisov zagovor in z namenom popraviti stereotipno zlo podobo znamenitega ljudskega prosvetitelja, ki je ob obsesivni slovenski pravopisni temi pragmatično in simpatično presojal, da imamo Slovenci »abecednih vojen in gramatičnega kavsanja že dovolj«. Bleiweis, kranjski zdravnik in živinozdravnik ter profesor, je bil organizator, deželni poslanec in urednik dolgo edinega slovenskega časopisa *Kmetijske in rokodelske Novice* (1843–1902), ki ima nedvomno izjemno vlogo pri standardizaciji in vpeljavi slovenščine v javno življenje ter za nacionalni razvoj. Knjiga je obilno fotografsko dokumentirana in opremljena s citati iz *Novic* v tistem času.

Zgodbe iz življenja znamenitih Slovencev ohranjajo in utrjujejo njihov sloves, zraven pa skušajo popularizirati tiste osebnosti in poglavja iz slovenske zgodovine, za katere se je avtorjem zdelo, da jih uradno zgodovinopisje ni dovolj poudarilo oziroma da manjkajo v popularni kulturni zavesti.

Rodbinska kronika

Rodbinska kronika se je najraje dogajala v 19. stoletju. Spet gre za žanrski tip, ki zgodovinskemu pripovedništvu pripada samo deloma in ga bo treba nekoč obravnavati posebej pod samostojnim naslovom. Avtorji pri popisovanju zgodovine rodu začnejo kolikor mogoče daleč nazaj v preteklosti, odvisno od zgodovinskih virov, ki so jim na voljo, končajo pa neredko v sodobnosti. Uvrstitev rodbinskih sag v zgodovinski roman pogojuje količina zgodovinskih poglavij in je arbitrarna. Povečana produkcija rodbinskih kronik v zadnjem času je posledica mode rodoslovnega raziskovanja in z njo povezane vedno lažje dosegljivosti podatkov. Neredko so romanom dodana rodovna drevesa in seznam virov oz. arhivov, iz katerih so črpali avtorji (Vinko Korošak, *Kmečka dinastija*, 2003, Ivanka Mestnik, *Grenki kruh*, 2003, Daniel Artiček, *Glažarjev sin*, 2006).

Miloš Mikeln je roman *Veliki voz* (1992) zastavil kot kroniko dveh vej enega rodu in jo v drugem delu približal vojnemu ali partizanskemu romanu. Zajema čas med 1918 in 1947 in se dogaja po različnih koncih Slovenije. Avtor v epilogu zagotavlja, da so popisani zgodovinski dogodki – gre za spopade med partizani in belogardisti – verodostojni, ker si je pomagal s študijem zgodovinskih virov in pričevanj (v romanu nastopata od zgodovinskih oseb Anton Korošec in Boris Kidrič), glavne osebe pa so izmišljene. V obširnem Dodatku razprostrta zgodovinopisno gradivo, ki v romanu ni bilo porabljeno. Miloš Mikeln je pograbil vročo temo bratomornega, črtomirowskega boja in povojnih eksekucij tisočev domobrancev ter skušal biti pravičen obema

stranema v nacionalnem spopadu, čeprav z razumom jasno na strani partizanov.³⁴⁴ Naslov je romanu dala scena, v kateri se poraženemu Jerneju zazdi, da gredo zvezde Velikega voza in severnica vsaksebi, in simbolizira usodno razcepljenost naroda.

Kajetan Kovič v *Poti v Trento* (1994) ponuja bralcu življenjepis svojega strica, ki ga v uvodu predstavi kot del rodbinske kronike, čeprav knjigi manjka do tega še popis drugih življenjskih usod. Dogaja se od leta 1891 dalje v krajih habsburške monarhije, današnje Srednje Evrope, od italijanskega Trenta v dolini Adiže preko Celja, Radgone, Dunaja, Prage in Szombathelyja do Galicije. Tisti del romana, ki poroča o junakovi udeležbi v prvi svetovni vojni, v sestavu 26. pešpolka, ki je krvavel na soški fronti, v Doberdobo, v Dolomitih in v Adiži na Tirolskem, je za svojo obliko zadolžen pri vojnem romanu. Drugi predmet pripovednega interesa pa so ljubezenske homatije glavnega junaka. Kovič precej natančno popisuje svoj odnos do zgodovinske resničnosti. Sem spada določena nezanesljivost »pri navajanju datumov oziroma, da ponekod manj važne podrobnosti podreja harmoničnosti celote«, »popravki stvarnosti«, »olepševalne poteze« (27): »Seveda vemo, da obvezno poslušamo ali pripovedujemo prirejene zgodbe, a kljub temu poudarjamo resničnost sporočenega, kot da je to, kar se je res zgodilo, vnaprej več vredno od tistega, kar bi se samo moglo.« (13)

Zgodovinski, to je iz časa pred avtorjevo življenjsko izkušnjo, sta dve tretjini besedila. Veliki zgodovinski dogodki in osebnosti sami po sebi Koviča ne zanimajo, daleč v preteklost je posegel le zaradi zanimanja za svoj lastni rod, za vzhodni rob »vasezagledane in sebizadostne skupnosti« (21), in iz želje »ohraniti svoj zemeljski spomin« (9): »Če se tisti, ki so bili, lahko podaljšajo skozi moje prihodnje pisanje, se moje življenje lahko razširi skozi njihove pretekle zgodbe.« (13) Pripovedovalec pa proti koncu prizna, da sta se »začetni spodbudi, želja po verodostojnem opisu in radovednost«, vedno bolj »umikali hotenju po dotiku preteklosti: Stopiti pod neke davne oboke in položiti dlan na davno marmorno ploščo« (374). To vživljanje v preteklost je nedvomno lastnost klasičnega zgodovinskega romana. Opis poročnih, pogrebni in drugih ljudskih navad potrjuje mestoma folkloristični interes avtorja. Podatke za zgodbo svojega strica je črpal iz njegovega zasebnega arhiva, zgodovinsko atmosfero pa iz lastnih nostalgčnih spominov na minule čase. Postopek je na deklarativni ravni dedič Kranjčevega pripovedništva, tako po izhodiščnem sporočilu, da glavni tok življenja ni »ne slab ne dober, ne velik ne majhen, ampak mešan, vmesen, navaden« (21), kot po nagnjenju k »mejni poti med resničnostjo in domišljijo, kakršno sem poznal iz ustnega slovstva svojih stricev, ki so brez teorije vedeli, da mora v anekdoti tičati resnično jedro, da pa neizogibno potrebuje tudi okrasje v obliki podaljškov, krajšav ali preuredb« (19). To »realistično« stališče omogoči Koviču, da se mimogrede ponorčuje iz Jančarjeve teze o usodni moči drobnih življenjskih slučajnosti.³⁴⁵

³⁴⁴ Franc Zadravec, Miloš Mikeln, Veliki voz, *Slovenski roman dvajsetega stoletja, 1* (Murska Sobota: Pomurska založba; Ljubljana: ZIFF, 1997; Domača književnost), 209–15.

³⁴⁵ Gl. citat iz *Zvenjenja v glavi* na str. 15.

Ta naj bi bila sestra vdove Regine T., lastnice penziona na Semmeringu, kjer se je po izjavah služinčadi v začetku decembra preteklega leta oglasil strokovnjak za sanacijo trdk in z lastnico preživel noč v postelji z baldahinom, ki se je proti jutru s hruščem podrla, silno bobnenje pa je alarmiralo potresna čutila v pritličju spečega mačka, da je razbil šipo na oknu in planil na smreko, s katere je otreseel sneg, ki je sprožil plaz in nekajurni zastoj prometa na semmerinški progi. Vse to so bila znamenja in napovedi, katerih daljnosežnosti neposvečeni niso mogli uganiti. (64)

Največji pripovedni projekt 90. let 20. stoletja in slovenske literature v celoti je gotovo »slovenska saga« Bogdana Novaka *Lipa zelenela je* (1990–2000). Devet knjig od skupaj dvanajstih se dogaja v času pred avtorjevo življenjsko izkušnjo in jih imamo lahko za zgodovinsko kroniko; s skupnim obsegom preko pol milijona besed je saga najdaljše delo v korpusu zgodovinski pripovedi. Zadnje knjige *Lipe* se dogajajo v polpreteklem času in niso več zgodovinski romani. Kompozicija dela je tako kot pri Mikelnu dvopramenska: saga izmenično predstavlja dogodke iz življenja primorske in prekmurske veje slovenske rodbine, skrajno zahodne in skrajno vzhodne, in tako simbolično pokrije in poveže celotni slovenski nacionalni prostor. V domoljubno recepcijo na dva načina usmerja tudi naslov. Lipa je sprejeta kot slovensko nacionalno drevo, zeleneče drevo pa je tudi metafora stabilnosti (vkoreninjenosti), trajnosti, starosti, vitalnosti in prosperitete rodu. Slog rodbinskih sag je popularno fabulativen in računa na številno bralsko publiko.

Žanrske lastnosti

Med žanrska določila zgodovinskega romana spadajo 1. vključevanje zgodovinskih dejstev (poznanih zgodovinskih oseb in dogodkov, po katerih pogosto dobijo natančnejšo žanrsko oznako, npr. *turška povest*), 2. zgodovinska atmosfera oz. t. i. »duh časa«, ki ga avtor priključuje tudi z jezikovnimi sredstvi, 3. pripovedni postopki in motivi, ki jih literarna zgodovina pripisuje romantični dediščini, in 4. pomembnost v okviru procesa nacionalne in socialne emancipacije. Prvi del poglavja bo obravnaval formalne lastnosti (naslove, obseg in vrstne oznake, začetke, čas, jezik), drugi del pa vsebinske lastnosti žanra (odnos do sovražnika, razmerje med slovenstvom in slovanstvom ter med liberalskim in klerikalnim, vlogo žensk). Zgodovinski roman svojega žanrskega statusa ne skriva. Poudarja ga ter nanj kaže že z naslovom in podnaslovom ter z uvodnimi odstavki, kamor je koncentrirano umestil našeta žanrska določila.

Naslovi in podnaslovi

Naslov in podnaslov informirata bralca o času dogajanja in sta eden prvih signalov za ustrezno žanrsko uvrstitev. Poglejmo v zbirko, na kakšen način izpolnjujeta svoje poslanstvo. Najpopularnejša polnopolnomska naslovna beseda žanra je *zadnji* (14-krat, pogosteje v moškem spolu kot v ženskem ali srednjem), kar posredno kaže na minevanje in spremembe časa ter z njim človeških usod; enak namen imajo izrazi *star* (4), *umirati* (4), *mrtvi* (2), *smrt* (2), sicer pa so izredna časovna določila v naslovu bolj redka,³⁴⁶ njihov prostor je bolj v podnaslovih. Besede iz podstave *grad* (12) kažejo na srednjeveško dogajališče. Besedna družina *Slovenec*, *slovenski* (9) in *ljubezen*, *zaljubljen* (8) nakazujejo kombinacijo javnega interesa z zasebnim, zvezo nacionalno ozaveševalne in intimne tematike, tako kot ju je v poeziji vzorčno združil že France Prešeren. Religiozno atmosfero preteklosti prizivajo izrazi iz podstav *svet* 'sanctus' (5), *bog* (6), *samostan* (4) in *križ* (4). Junaški značaj in privzdignjeni socialni status glavne osebe napovedujejo besede *gospod* (8) in *gospa* (2), *junak* (5), *kralj* (5), *cesar* (3), *krona* (3), *grof* (2), *praporščak* (2), morda tudi *Janez* (5) in *Ivan* (3) pa *Matija* in *Matjaž* (3), rodovne konflikte pa izrazi iz podstav *kri* (5) in *brat* (4). Od barv je v naslovu najbolj priljubljena črna (5), družbo ji delajo izrazi *senca* (3), *noč* (2), *ugasla* (2), *somrak*, *zaton*, kar vse prispeva k splošni podobi »mračne preteklosti«, kakor lahko povzamemo prevladujoči »duh časa«; *rdeč* (2), *rožnat* (3), *sij* (3), *kres* (2) in *svit* so močna opozicija črni in se pridružujejo predstavam krvi in zgodovinskega nasilja.

Najpogostejše besede naslova so veznik in (18) in predlogi v (16), *na* (13), *pod* (6), *ob* (5), *iz* (3). Količinska določila so *tri* (*triumvirat*, *trojno*, *Triglav*, 6), *velik* (6), *dva* (5) in *naj* (3). Večji kot npr. v kmečkem žanru je delež ženskih naslovnih oseb: *hči* (4), *čarovnica* (3),

³⁴⁶ *Kronika* (3), *čas* (2), *dve letnici* (999, 1895), eno desetletje (*Rapsodija* 20), *Anno domini*.

dedinja (2), *dekle* (2), *nevesta* (2). Pravno plat zgodovinskega življenja odpirajo izrazi *upor* (4), *pravda*, *pravica* (4), *svoboda* (3), *punt* (3), *grmada* (2), *izgnan* (2), *sodba*, *sodnik*, *osveta*, *maščevanje* (3), *morilec*. Drugi ponovljeni izrazi so *svet* 'mundus' (5), *pot* (5), *orel* (4), *strah* (4), po trikrat *jelka*, *kmečki*, *ljud**, *luter**, *sin*, *straž**, *rokovnjači*, *zaklad*, *zemlja*, *živ*, po dvakrat pa *rabin*, *neznano*, *moč*, *rapsodija*, *Slovan*, *tujec*, *uskoški*, *cesta*. Po trikrat ponovljena imena in izpeljanke iz njih so: *Erazem*, *Frančišek*, *Peter*, po dvakrat pa *Guzaj*, *Ljubljana*, *Emona*, *devinski*, *Krka*, *Kranj*.

Podnaslovi usmerjajo žanrske predstave z natančno časovno opredelitvijo dogajanja – brez podnaslova je le dobra četrtina zgodovinskih povesti. Podnaslovov s časovnim določilom je kar 120 ali 38 % celotnega korpusa. Prednjačijo oznake s predlogom *iz* (*izza*) (86), najpogostejše v zvezi **povest iz** (v 45 primerih). Ko temu prištejemo še oznake *izvirna povest iz* in *zgodovinska povest iz*, je oznak tipa »[...] povest iz« 65. Tako časovno označeni roman – *roman iz* (9) ali *zgodovinski roman iz* (2) – se s povestjo ne moreta primerjati. Povest je očitno tako vseobsežna vrstna oznaka, da kliče po natančnejšem določilu v večji meri kot druga pripovednoprozna vrstna imena.

Vrstne oznake v podnaslovih so povest (118), roman (76), zgodba (7), novela (4). Kadar so vrstne oznake same brez prilastkov, ima absolutno prednost roman (22) pred povestjo (8). Kadar pa se ob vrstno oznako prilepi še snovna oz. žanrska, se razmerje spremeni v korist povesti: zgodovinske povesti je 41, zgodovinskega romana pa le 23. Razmerje skuša popraviti historični roman (4), pa ga je premalo, da bi vzel vetra iz jader hipotezi, da je povest vrstni izraz, na katerega se lažje lepijo žanrske oznake kot na roman.

Predlog *iz* se v četrtini primerov veže z izrazom *čas* (20) po formuli »iz [...] časov« ali »iz časa [...]«. Natančni določitvi časa se podnaslov lahko izogne (npr. *iz starih časov*, 6), še posebej kadar gre za odmaknjena obdobja (*iz davnine* ali *iz davnih dni*, 7), včasih pa ga določi posredno (*iz turških časov*, *iz časa naselitve Slovencev*). Največkrat (37) je čas določen s stoletjem (*iz 14. stoletja*) oz. z vekom (2), neredko celo z delom stoletja (*iz druge polovice 18. stoletja*, *iz konca 11. stoletja*), sedemkrat kar z letnico (npr. *iz leta 1515*). Zveza »iz življenja [...]« (4) napoveduje biografske pripovedi.

Drugo najpogostejšo besedno družino v podnaslovu tvorijo izrazi **zgodovinski** (69), *zgodovina* (5), *preteklost*, *prošlost* (5).³⁴⁷ Prilastek *izviren* (7) z različnimi odnosnicami (*izvirna povest iz*, *izviren roman*, *izviren historičen roman*) je značilen za Jurčiča in še tri avtorje 70. let 19. stoletja, povedati pa hoče, da črpa snov iz domače zgodovine in ne iz tujih literarnih virov. Soroden pomen imata prilastka *slovenski* (18) in *domači* (3), ki dokumentirata zavezanost žanra nacionalnim interesom. Samo v 19. stoletju so v podnaslov zapisali tudi prilastek *historičen* (6-krat: pri Jurčiču, Kodru, Tavčarju), praviloma v zvezi z romanom.

³⁴⁷ Obletniško priložnost podnaslovi izpostavljajo 4-krat, biografski žanr napoveduje podstava *življenje* (9), druge žanrske tipe pa podstave *Turki* (8), *Ljubljana* (4), *vitez* (2). Frekvenca predlogov je drugačna kot v naslovih: *na* (8), *v* (7), *ob* (4), manj je ponovljenih imen: *Baraga* (2), *Janez* (2), *Dunaj* (2). Ostale ponovljene podstave v podnaslovih so *boj* (5), *ljudski* (4), *narod* (4), *kmet* (3), *škof* (2), *ljubezen* (2).

Pogostnost predloga *o* (13) v podnaslovih gre na račun biografskih pripovedi. V osmih primerih so narejeni po formuli »[ime vrste] o [ime znamenite osebe]«. Tu je med odnosnicami oz. imeni vrste v prednosti roman (9, npr. *roman o Rudolfu Maistru*) pred povestjo (3). Razlog je gotovo nadpovprečna dolžina biografskih pripovedi, zraven in s tem povezan pa še večji delež psihologizacije kot pri drugih zgodovinskih pripovedih.

Začetki

Trdna žanrska pričakovanja pri bralcu poleg naslova in podnaslova utrdijo začetki zgodovinskih povesti in romanov. Zgodovinski čas dogajanja z letnico nakažejo že v prvi povedi ali v prvem odstavku. Nekateri formalno stremeljivejši zgodovinski romani se taki instantni žanrski prepoznavnosti izmikajo, pri glavnini besedil pa je vendar pomembno znamenje žanrske pripadnosti. Lep zgled žanrsko predvidljivega ravnanja je Ivan Pregelj. Za žanrsko usmerjeno branje je pri njem poleg podnaslova najpomembnejša natančna časovna in krajevna določitev dogajanja, s katero se besedila praviloma začenjajo.

Bilo je prve dni meseca julija v letu 1712. Komaj se je bilo vzdignilo sonce iz jutra proti poldnevu, že je zalila dušeca soparica vso tolminsko kotlino in kar vidno kipela iz zrelih polj in prisojnih lazov. (*Tolminci*)

Petnajst let je minilo po velikem uporu tolminskih tlačanov, petnajst bridko tihih let po vihnem vrvenju za stare pravice. [...] Zažgal je gospodar sam, upornik iz leta sedmijst sto trinajstega. (*Zadnji upornik*)

Ob prvi zori dne 24. maja 1498 se je dvignil mlad popotni črnošolec raz stopnice pri samostanski cerkvi svetega Marka v Firenci, kjer je bil v molitvi in dremcu prebil noč. (*Plebanus Joannes*)

Bilo je v kresni noči leta 1721. Svetlo so plale zvezde nad zemljo, ki leži od Ljubljane na vzhod in sever. (*Odisej iz Komende*)

Poznojesenskega popoldne v letu tisoč šest sto je prispel prileten popotni človek z Brda med pristave mesta Kranja. (*Bogovec Jernej*)

Ko so padle l. 1714 pod rabljem glave enajstih glavnih voditeljev v velikem tolminskem upor, še zdavnaj ni bilo pri kraju vse dolgo in težko gorje, ki je moralo priti nad uporno ljudstvo. (*Zgodbe zdravnika Muznika*)

Bilo je leta šestnajst sto osemdesetega že proti koncu meseca novembra. Nad primorsko obaljo od Priluke do Reke in dalje se je še vedno smejalo najlepše jesensko nebo. (*Peter Markovič*)

V desetem letu je bilo, za tistim, ko sem v letu sedmijst sto petinšestdesetem, na zadnji dan Mensis Aprilis svojo komendsko župnijo po dvajsetih letih zapustil pa se med Dolenjce preselil, kjer sem si v Lanšprežu graščino kupil [...] (*Regina Roža ajdovska*)

Sonce, ki je bilo vzšlo v vetrovnem jutru za god svetega apostola in evangelista Mateja v letu petnajst sto štiriinpetdesetem, je našlo na potu od kraškega Komna proti Koblji glavi zgodnjega popotnika, ki je hodil kaj trudno in težko. (*Magister Anton*)

Bilo je v Tolminu za god svetega Valentina v letu petnajst sto šestinpetdesetem. (*Thabiti kumi*)

Zvečer pred tretjim petkom v aprilu leta sedemnajst sto štirinajstega, eno uro potem, ko je odzvonilo vernim dušam, so se oglasili kakor na dogovorjeno znamenje vsi zvonovi na Tolminskem. (*Matkova Tina*)

Bilo je v svetem letu petnajst sto petdesetem. Strašno zgodaj se je mračilo, ob štirih popoldne, dasi je bil že čas prve pomladi, teden pred tretjo postno nedeljo. Mrak pa ni prihajal od vzhoda, legal je [...] nizko v ozke doline in ceste med Kolovratom, Krnom in Mrzlim vrhom. (*Sin pogubljenja*)

Na začetnem mestu pripovedi, ki je še posebej pomembno za usmeritev bralčeve žanrske pozornosti, je čas praviloma določen z letnico, letnim časom, mesecem ali kar natančnim dnevom, dnevnim časom, ki ga določa položaj sonca, in vremenom (atmosfera). Dvakrat se ponovi rano jutro in dvakrat večerni mrak, vsi drugi časi – dopoldne, popoldne, ponoči – pridejo na vrsto le enkrat. Pri kratki zgodovinski prozi take doslednosti v navajanju časa ni, prav tako umanjka jasna uvodna lokacija pri *Zdravnika Muznika štirih vigelijah*, kar je v kontekstu drugih Pregljevih zgodovinskih povesti dovolj pomenljivo znamenje za sum o pravilni žanrski uvrstitvi tega besedila. Kraj dogajanja je mogoče pokazati na zemljevidu.

V skladu s poetiko literature za ljudstvo je Pregelj dogodke umeščal v različne slovenske pokrajine, s povestmi oskrboval lokalne časopise in založbe in knjige naslavljaj na pokrajinskega bralca: *Petra Pavla Glavarja* je namenil Kranjcem, *Magistra Antona Kraševcem*, *Zgodbe Antona Muznika* Tolmincem; če bi hoteli med zgodovinskimi povestmi videti tudi povest *Božji mejniki*, potem bi seznamu pokrajin, ki jih je načrtno postavljaj v literaturo, lahko dodali tudi Istro. Polovica Pregljevih zgodovinskih pripovedi se dogaja na Tolminskem. Tolminstvo je kot temeljno značilnost besedila navedla prva kritika *Plebanusa*, čeprav ga sicer prej značita religiozna in osebnostna problematika.³⁴⁸ Časovno in krajevno oprijemljivost dogajanja običajno povezujemo z realizmom.

Gospodarjenje s časom

Letnice, zgodovinske osebe in dogodki so vpleteni v zgodovinski roman v zelo različnem obsegu, zato bi bilo nesmiselno določati kot žanrski pogoj npr. spodnjo ali zgornjo mejo zgodovinopisnega deleža. Včasih zadošča ena sama letnica, ponekod umanjka celo ta, sem in tja pa količina zgodovinopisnega že vzbujaj dvome v leposlovni status publikacije. Delež zgodovinopisnega poročila v tekstu merimo po odstavkih tako, da tak status prisodimo odstavkom z zgodovinopisnimi podatki in seštejemo njihov obseg v razmerju do preostalega besedila. Ker že pri posameznem avtorju delež zgodovinopisnega od teksta do teksta zelo niha, si od sistematičnega merjenja celega korpusa po tem kriteriju ni mogoče obetati pametnih rezultatov, zato se zadovoljimo samo z metodološkim vzorcem takega početja, kakor je bil uporabljen na opusu zgodovinskega pripovedništva Josipa Jurčiča.

³⁴⁸ Alojzij Res v *Mladiki* 1922, št. 3, 93.

Celotni Jurčičev opus je iz devetih daljših povesti in osmih romanov. Skoraj vse povesti imajo zgodovinsko snov, od romanov pa le slaba polovica, kar pomeni, da se mu je zdela oznaka povest za zgodovinsko snov primernejša kot roman, mogoče celo na podlagi asociacije na hrvaško povijest 'zgodovina'. Nadaljnjemu preštevanju je bilo podvrženo le devet Jurčičevih daljših besedil z zgodovinsko tematiko. Količina zgodovinopisnih odstavkov pri iskanju razlik med zgodovinskim romanom in zgodovinsko povestjo ne pomaga dosti, saj je v nasprotju z ugotovitvijo o posebni afiniteti povesti do zgodovinske snovi s historiografijo najbolj nabit prav roman: v *Ivanu Erazmu Tatenbahu* je je kar 34 % ali ena tretjina besedila. Izbira zgodovinske osebe za naslovno osebo ne določa deleža zgodovinopisnega poročila. Za presežni delež historiografskih pasusov je odgovorna obilica zgodovinopisnega gradiva, ki je bilo avtorju slučajno na voljo. Jurčičev zgodovinski roman lahko nima celo nič zgodovinopisja – taka je *Lepa Vida*. Da se je vendarle znašla v žanru, odloča njena jasna časovna lokacija v zadnje leto 18. stoletja in skromnih 1,4 % folklorističnega diskurza oziroma mitologije, ki stoji na mestu, kjer bi pričakovali zgodovinopisje, in le-to na neki način nadomešča. Jurčičeve zgodovinske pripovedi imajo povprečno 7,7 % zgodovinopisnega besedila, ki opozarja na odmaknjeni dogajalni čas. Za primerjavo še podatek o deležu zgodovinopisnega pri Ivanu Tavčarju: od dveh odstotkov v *Grajskem pisarju* do 18 odstotkov v *Izza kongresa* in v *Janezu Solncu*.

Kateri odstavki so bili označeni kot »zgodovinopisnik»? Tisti s kakšno zgodovinsko letnico, imenom zgodovinske osebe ali dogodka in tisti, ki jih barvajo kulturnozgodovinska dejstva (opisi navad, noše, jezika ipd.) oziroma so očitno prevzeti iz zgodovinskih virov. Tak status imajo tudi podčrtne ali obrobne opombe, predgovori, sezname uporabljene strokovne literature in virov na koncu romanov, arhaični tujejezični citati iz starih virov.

V zgodovinskem pripovedništvu torej količinsko ne gre v prvi vrsti za odmaknjeni zgodovinski čas, ampak smo pri dogajalnem času pozorni na njegove druge lastnosti, ki žanrsko niso specifične, imajo pa ambicijo biti vrstnospecifične. Taka je dolžina dogajalnega časa, ki jo v tradicionalni dolgi pripovedni prozi merimo večinoma z leti. Ko je leta 1869 ob Stritarjevi *Svetinovi Metki* Janko Pajk pisal o razmerju med pripovednoproznimi vrstami,³⁴⁹ je razliko popisal takole: pri romanu naj bi bil dogajalni čas dolg eno človeško življenje, pri noveli toliko, kolikor ga vzame en dogodek, pri povesti nekje vmes. Nekaj manj zaostreno časovno razlikovanje je mogoče prebrati tudi za angleško in rusko literaturo:³⁵⁰ romanu gre za oblikovanje življenja ali delov življenja, povesti (*long short story*) pa le za epizode iz tega življenja. Dogajalni čas Jurčičevih zgodovinskih pripovedi razveljavlja ta lepa šolska prizadevanja po priučljivem redu v pripovedni prozi in jih zanika. Romaneskní dogajalni čas zaobsega pri njem namreč 3,1 leta, v povesti pa je v nasprotju z normativnimi postulati celo za 42 % daljši (4,4 leta).³⁵¹

³⁴⁹ *Slovenski narod* 1869, št. 25, 1.

³⁵⁰ Klaus Lubbers, *Typologie der Short Story*, Darmstadt, 1977; Georg Witte, *Die sowjetische Kolchos- und Dorfprosa der fünfziger und sechziger Jahre: Zur Evolution einer literarischen Unterreihe*, München, 1983.

³⁵¹ Vložena spominska retrospektivna poročila niso bila upoštevana.

Časovna kategorija je tudi tempo pripovedi. Joachim Müller piše, da ima povest miren, upočasnen tempo, da se odvija polagoma, da zavlačuje in predstavlja dogodke epizodno in vključeno v kakšno nedogodkovno strukturo, samostojno pa nerada. Naratologija je poskusila določiti »normalni tempo« pripovedi. Najhitrejši tempo prispeva panoramično pripovedno poročilo, nekje na sredini sta direktni in indirektni govor, deskripcija in komentar tempo pripovedi zaustavljata. Na prvi pogled bi se zdelo, da je »normalni tempo« v enakem trajanju pripovednega in pripovedovanega časa, torej v dialoški sceni. Helmut Bonheim je razdril to iluzijo z ugotovitvijo, da bralec bere dvakrat hitreje, kot osebe govorijo, Shlomith Rimmon-Kenanova pa je opozorila na dejstvo, da je bil v 19. stoletju pripovedni tempo v splošnem precej hitrejši, kot je v moderni prozi. Predlagala je dva kriterija, ki sta najbrž oba le delno ustrezna: »normalno« bi bilo napolniti dolžino romana z eno življenjsko usodo (kar je refleks stare teze o dolžini romana) oz. z efektivnim časom (pripovedovanim časom) iz te usode, ki v enem romanu zaobseže nekako eno leto. Težave pri določanju merila povzročajo faze nepripovedovanega dogajalnega časa, oziroma časovni izpusti. Zaradi elips je tempo popolnoma drugačen, če ga merimo na celi dolžini besedila, skozi posamezno poglavje ali celo od odstavka do odstavka. Slednjo naporno možnost je demonstriral Bonheim tako prepričljivo, da jo je treba v korist preglednosti zavrniti.³⁵²

Tempo pripovedi oziroma gostoto dogajanja označujemo z razmerjem med pripovednim časom, ki se meri s količino besedila v besedah, in dogajalnim časom, ki se meri s časovnimi enotami. Razlikovati je treba med tempom celega besedila in tempom posameznega poglavja, saj se tu pokažejo pomenljive razlike med besedili. Merska enota za dogajalni čas v celem delu je v tradicionalni pripovedni prozi leto, za posamezno poglavje pa je bila po izkušnji z Jurčičem izbrana minuta.

Standardna ali »normalna« hitrost Jurčičevih daljših besedil, merjenih v enem kosu, je ob povprečno 4 leta dolgem dogajalnem času in povprečni dolžini 18.000 besed – 4700 besed/leto. Glede na velikost in vplivnost Jurčičevega opusa smemo postaviti tezo, da velja ta hitrost tudi za standardno hitrost daljše pripovedne proze 19. stoletja. Ker Jurčičeva povest s približno enakim številom besed kot njegov roman pripoveduje o daljšem času, je njen tempo ustrezno hitrejši (hlastnejši) kot v romanu (4200 besed/leto : 7000 besed/leto).

V okviru poglavij se je tempo določal po odstavkih tako, da se je dolžina odstavka, merjena v besedah, delila z dolžino popisanega časa, merjenega v minutah. Ker je dogajalni čas le redko izrecno določen, si je bilo treba pomagati s približnimi presojami. Pri citiranem govoru je bil upoštevan čas, ki bi ga vzelo izjavljanje. V okviru poglavij je bil tako kot standardni ali »normalni« določen tempo, ki pokriva polovico vseh poglavij. Sestavljen je iz dialoga in pripovednega poročila v pripovedni sceni ter znaša 28 besed/minuto. Tudi to hitrost je mogoče razumeti kot standardno

³⁵² Joachim Müller, *Novelle und Erzählung, Novelle*, ur. Josef Kunz, Darmstadt, 1973, 463–76; Seymour Chatman, *Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film*, Ithaca-London: Cornell U. P., 1978, 67–68; Helmut Bonheim, *The Narrative Modes: Techniques of the Short Story*, Brewer, 1982; Shlomith Rimmon-Kenan, *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*, London-New York: Methuen, 1983; zbirka *New Accents*. Pri nas je merila za tempo pripovedi skušal določiti Marjan Dolgan (*Kompozicija Preglednega pripovedništva*, Koper: Lipa, 1983, 56); moja preštevanja gredo v drugo smer.

hitrost slovenske pripovedne proze 19. stoletja. Po poglavjih obvlada zgodnja slovenska fabulativna pripovedna proza 19. stoletja (sklepajoč po Jurčiču) naslednje hitrosti:

Tabela 2: Pripovedne hitrosti

28 besed na minuto	zmerna hitrost
4,5 besed na minuto	pospešena hitrost (prevladuje pripovedno poročilo)
0,32 besed na minuto	velika hitrost
0,05 besed na minuto	zelo velika hitrost oz. zelo zgoščeno dogajanje

Razlika med povestjo in romanom se na tej ravni pokaže kar dvakrat. Najprej jo določi različno število poglavij. Pri Jurčiču ima roman kljub skoraj enaki povprečni tekstni dolžini večje število poglavij kot povest (21 : 11) in so zato le-ta nujno krajša. Zato razmerje med tempom celega besedila in tempom poglavij v povesti ni premo sorazmerno tistemu pri romanu, torej ni v povesti dvakrat bolj zadihano kot pri romanu. V obeh vrstah v polovici besedila prevladuje zmerni tempo.³⁵³ Druga razlika se pokaže pri »nestandardni« polovici poglavij: pri romanu so dokaj enakomerno porazdeljena po preostalih hitrostih (22 % pospešenega, 14 % hitrega, 14 % zelo hitrega tempa), pri povesti pa gre večina na račun pospešenega tempa (34 %) in je drugega ustrezno manj (4,5 % hitrega, 11,2 % zelo hitrega). Razlike med povestjo in romanom na ravnini pripovednega tempa vsaj pri daljših zgodovinskih pripovedih Josipa Jurčiča torej so, čeprav niso očitne na prvi pogled. Upočasnjene tempa, ki bi ga prispevali komentar, deskripcija, refleksija ali notranji monolog, pri Jurčiču ni. Domnevam, da meritve, izvedene na Jurčičevi zgodovinski prozi, veljajo tudi za druge njegove daljše pripovedi; za potrdilo domnev pa bodo potrebna še dodatna preštevanja.

Obseg in vrstne oznake

Predstave o tem, kakšno naj bo besedilo, da bo ustrezalo oznaki povest ali oznaki roman, so se v času precej spreminjale, zato imajo posplošujoči sklepi, ki se nanašajo na celotno produkcijo žanra v njegovih 160 letih obstoja, zgolj relativno vrednost. Serija grafikonov bo predstavila tako omejeno časovno veljavne dolžinske in vrstne predstave o žanru kot aritmetične povzetke za celotni korpus. Relevantne so bile samo vrstne oznake iz podnaslovov v prvih natisih in/ali ponatisih, ne pa kritiške, literarnozgodovinske, leksikonske ali šolske oznake, tudi če jih je podpiralo ustrezno avtorjevo imenovanje v pismih, reklamah ali intervjujih.

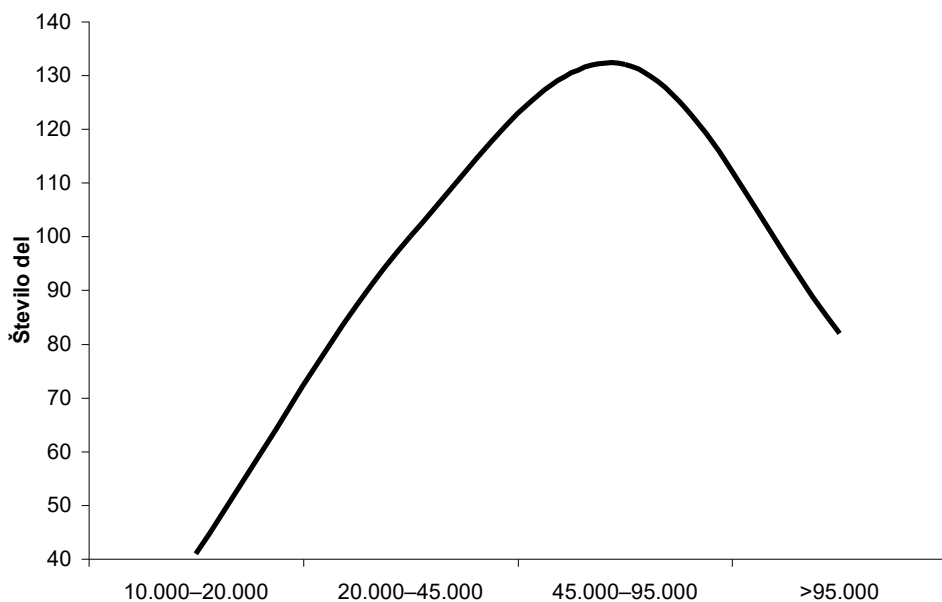
Ob predpostavki, da struktura teksta ne more ostati enaka, če se njegova dolžina podvoji, je bila pri zgodovinskem pripovedništvu uporabljena enaka dolžinska klasifikacija kot nekoč pri kmečki povesti. Kratko prozo (do 10.000 besed) smo pustili

³⁵³ V romanu je tempo vendarle nekaj malega lažnejši kot v povesti.

ob strani, večje dolžine pa razvrstili takole: 10.000–20.000 besed srednja, 20.000–45.000 daljša, 45.000–95.000 dolga in več kot 95.000 besed zelo dolga proza.

Merjenje besedil v številu besed je zamuden in povrh ne preveč natančen posel. Poteka tako, da najprej preštejemo število strani in od njega odštejemo vse prazne strani in tiste, na katerih so ilustracije, natančno do četrte strani. Potem preštejemo število vrstic na strani in od seštevka odštejemo povprečno število praznih vrstic. Povprečje dobimo tako, da na desetih zaporednih straneh število odstavkov delimo z dve (predpostavljamo, da povprečni odstavek da pol prazne vrste). Nazadnje določimo še povprečno število besed v polni vrstici, upoštevaje deset vrst. Zmnožek besed v vrsti, vrst na stran in števila strani v knjigi dá število besed v knjigi, ki ga zaokrožimo na stotice. Natančnost tega početja sem pri kmečki povesti ocenil s $\pm 5\%$, zdaj ko imamo precej besedil na voljo v elektronskem formatu, pa je bilo mogoče oceno preveriti. Ročno izmerjena dolžina odstopa od dejanske za 4 do 17 %, povprečno 8 %, in to dvakrat pogosteje navzgor kot navzdol. Ker se dolžinske kategorije dolge proze spreminjajo, ko besedilo naraste za 100 %, napake pri ročno izmerjenih besedilih niso usodne. Kazala, predgovori, spremne besede ipd. ne spadajo v preštevalno maso besedila, pač pa spadajo sem opombe.

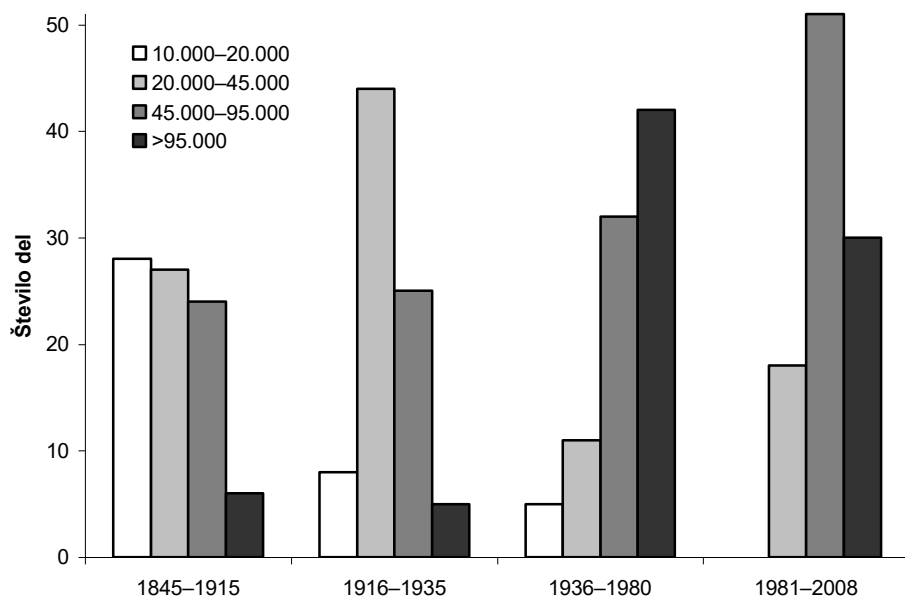
Grafikon 5: Dolžinske preference zgodovinske pripovedi

Za razliko od kmečke povesti, ki je največ v obsegovnem pasu 20.000–45.000 besed, zgodovinska pripoved preferira naslednji obsegovni pas 45.000–95.000 besed. Razlika je posledica dejstva, da korpus zgodovinskega romana obsega tudi čas po 1945, ki ga določa prizadevanje po čim daljših besedilih. Če bi se omejili na čas do 1945, bi se tudi tu težišče pomaknilo k nižjemu obsegovnemu pasu, kakor se to vidi na grafikonu Obsegovni tipi zgodovinske proze po obdobjih.

Srednjih obsegov je v žanru vse manj in v zadnjem obdobju celo izginejo (literarne revije, ki dajejo so prostor takim tekstom, zgodovinske proze očitno ne dobivajo in objavljajo). Najbolj turbulentno usodo so doživljala besedila iz pasu daljše proze: do 1935 so bila v porastu in so ob koncu prevladovala, potem pa so zelo usahnila in se začela ponovno krepiti šele v zadnji četrtini stoletja. Komplementarno eksistenco ima zelo dolga proza. Njen čas so bila desetletja med 1936 in 1980, potem pa je kondicija zgodovinskim romanopiscem padla in dala priložnost dolgi in daljši prozi. Najbolj umirjeno je dogajanje v obsegovnem pasu dolge proze, ki se ves čas enakomerno krepí in danes prevladuje. Vsako od štirih obdobj, ki so bila določena tako, da upoštevajo po eni strani produkcijske valove, po drugi pa primerljivo število besedil, je glede na dolžinske preference specifično: prvih 70 let je večina dolžin enako predvidljivih, med vojnoma, ko žanr beleži svoj vrhunec, prevladuje daljša proza, v nadaljnjih 45 letih prevladujejo zelo dolga besedila (epopeje) in zadnjih 30 let spet običajni romaneskni obsegi.

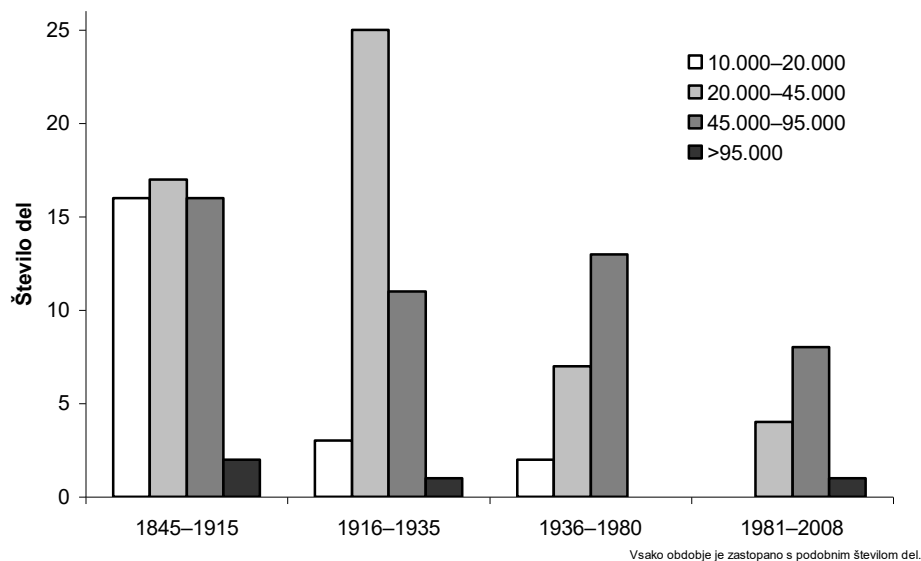
Grafikon 6: Obsegovni tipi zgodovinske proze po obdobjih

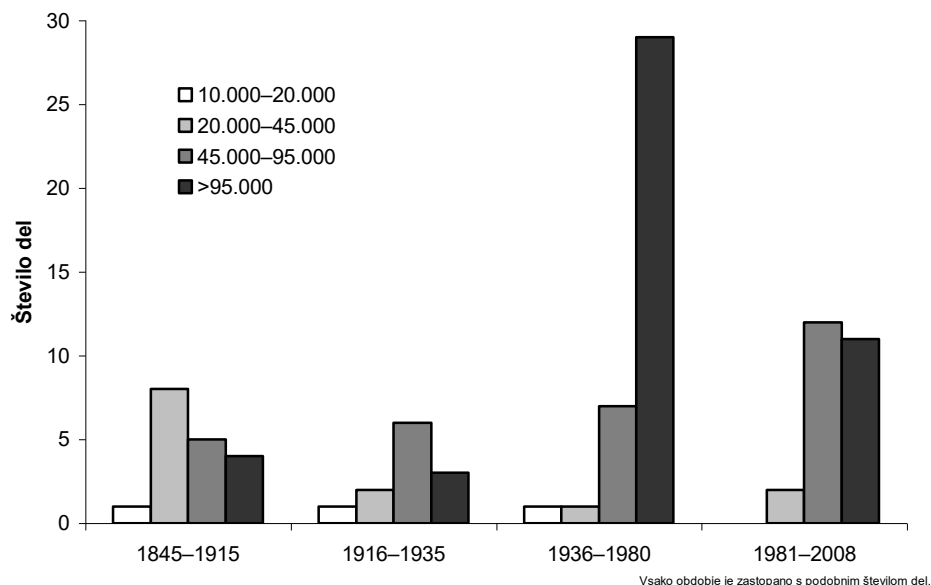
Poglejmo še, kako specifično se je spreminjala dolžina zgodovinske pripovedne proze glede na vrstno oznako povest ali roman v podnaslovu. Za povest je do 1935 slika zelo podobna tisti zgoraj, kar ni nič nenavadnega, saj je bila povest v tem času standardna in prevladujoča oznaka; nekaj manj je je samo v pasu dolge proze. Po 1935 je povesti precej manj, kar je zasluga velikega in vztrajnega upadanja besedil v pasu daljše proze. Zgodovinska povest je bila obsegovno najbolj profilirana med obema svetovnima vojnoma, ko je prevladoval obseg 20.000–45.000, najbolj kontinuirano pa se dogaja v obsegu 45.000–95.000 besed.

Veliko bolj profilirana je usoda zgodovinskega romana. Njegov modus so dolžine nad 95.000 besedami in njegov čas med 1936 in 1980. Za obsegovno kontinuiteto tudi tu, tako kot pri zgodovinski povesti, skrbijo romaneskne dolžine 45.000–95.000 besed.

Grafikon 7: Obsegi zgodovinske povesti skozi čas

Grafikon 8: Obsegi zgodovinskega romana skozi čas

Poglejmo si malo natančneje razmerje med zgodovinsko povestjo in romanom v 19. stoletju. Besedila, ki so se takrat deklarirala kot zgodovinska povest, so bila v

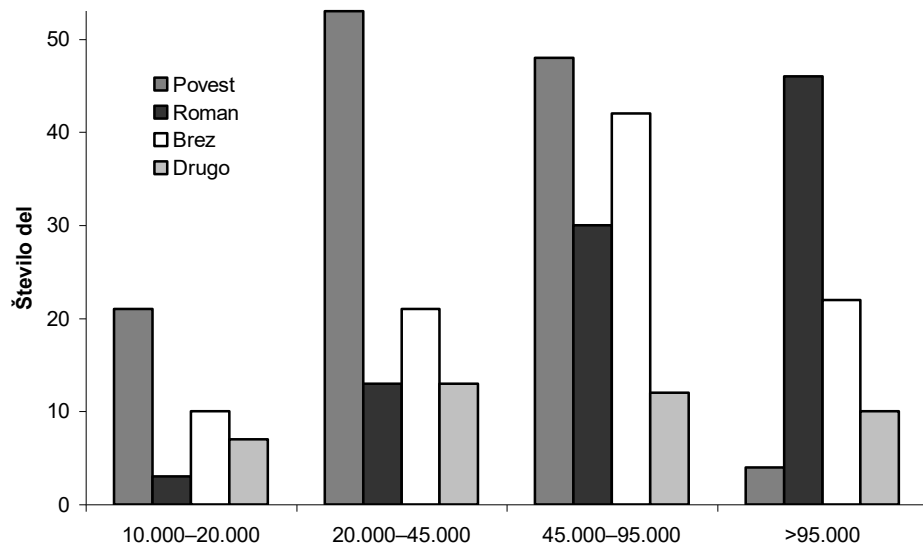
povprečju krajša od onih s podnaslovom zgodovinski roman. S primerom: besedilo pod 20.000 besedami obsega je komaj imelo možnost podnaslova roman (le Jurčičeva *Lepa Vida*), besedilo nad 90.000 besedami pa ni imelo nobene možnosti biti podnaslovljeno povest. Kako zelo so se razmerja med vrstnimi oznakami in dolžino spreminjala, povejo naslednji podatki: povest je bila v 70. letih za 7000 besed daljša od romana, v 80. letih je najti le dve besedili s podnaslovom povest, v 90. letih pa je romana spet zelo malo, a je zdaj skoraj štirikrat daljši od povesti.

V šestdesetih letih je bila povprečna slovenska zgodovinska povest za 3000 besed daljša od povprečne Jurčičeve zgodovinske povesti. V 70. letih je bil poleg Jurčičevih dveh zgodovinskih romanov objavljen le še Carlijev roman *Zadnji dnevi v Ogleju*, ki pa je bil več kot dvakrat obsežnejši od Jurčičevih. V obeh desetletjih je bil torej Jurčič obsegovno pod slovenskim povprečjem. Sam med povestjo in romanom dolžinsko ni pretirano razlikoval (povprečne razlike smo dobili zgolj za 3200 besed). Edini Jurčičevi zgodovinski pripovedi, podnaslovljeni kot roman (*Ivan Erazem Tatenbah* in *Lepa Vida*), sta bili objavljeni v sedemdesetih letih, za razliko od povesti (dolge so med 14.300 in 27.600 besed, povprečno 19.400 besed), ki so vse nastale v šestdesetih letih. Najbrž sta izraz avtorjeve samozavesti, ki se je rodila ob vedno obsežnejšem opusu. Drugo pomenljivo dejstvo je mesto objave: povesti so bile povečini objavljene v edicijah za preprosto ljudstvo, romani pa v meščanskih (liberalnih) publikacijah.

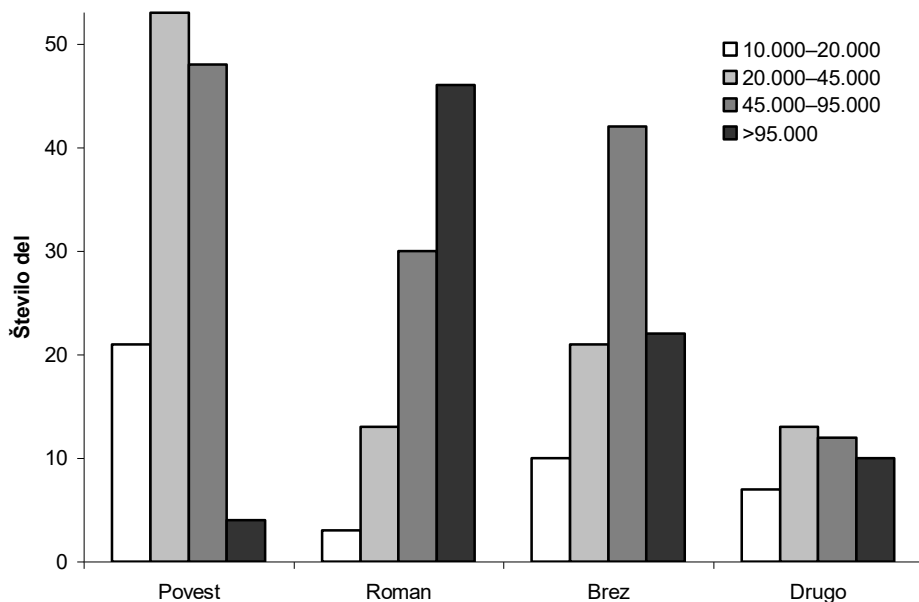
Zelo verjetno za podnaslov roman niso bila kriva le obsegovna nadpovprečja, ampak tudi nekatera vsebinska pričakovanja. Roman je imel v razmerju do povesti status tujega nasproti domačemu. Bil je izraz avtorjeve želje, pokazati na svetovljanskost svojega pisanja in na zgledovanje pri tujih pripovednih vzorcih. Zgodovinska povest se je v četrtini primerov deklarirala kot zgodovinski roman in s tem opozarjala na zgledovanje pri tuji poetični formuli – pri Scottovem žanrskem vzorcu. Dodatno je moglo k »romanesknosti« zgodovinske povesti prispevati dejstvo, da je črpala iz zgodovinopisne faktografije v večji meri kot iz ustnega izročila, ki se je v slovanskih, zlasti južnoslovanskih literaturah genetsko povezovala s povestnostjo.

Zanemarimo veliko nihanje dolžin pri povesti in romanu v času in si privoščimo aritmetično posplošitev. Grafikon Predvidljivost podnaslova glede na dolžino pokaže, da je podnaslov povest bolj kot konkurenčni vrstni izrazi predvidljiv v prvih treh obsegovnih pasovih, z največjo prednostjo pač pri srednjih in daljših obsegih. Za najdaljša besedila je brez prave konkurence predvidljiv podnaslov roman, ki je dokaj značilen tudi v standardnem romanesknem obsegovnem pasu 45.000–95.000 besed. V vseh obsegovnih kategorijah je sicer druga najpogostejša možnost, da besedilo nima podnaslova in ni ne vrstno ne žanrsko označeno.

Grafikon 9: Predvidljivost podnaslova glede na dolžino

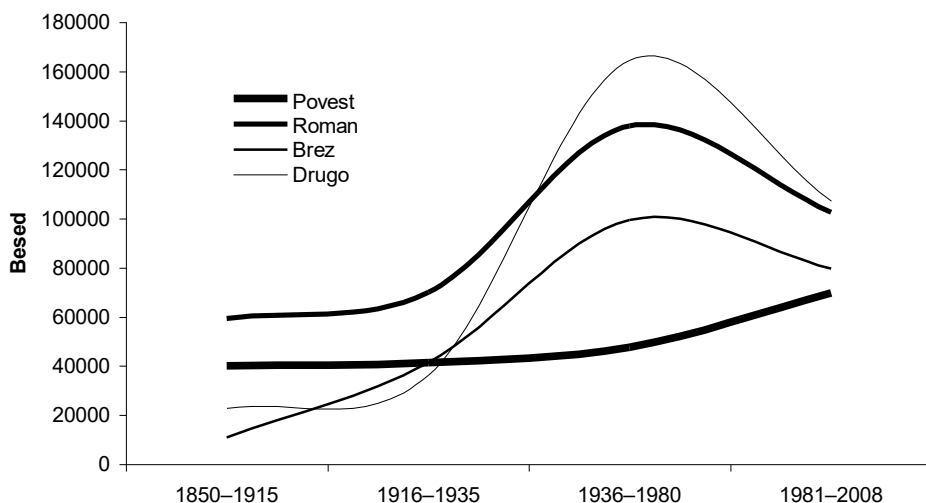
Grafikon 10: Obsegovni profil vrst

Iste podatke si lahko ogledamo še na drugačen način. Povest je sestavljena precej enakomerno iz daljših in dolgih besedil, pri romanu prevladujejo zelo dolga besedila, kar nekaj pa je tudi dolgih in daljših. Najmanj potrebe po vrstni oznaki imajo romaneskno dolga besedila.

Kot kaže grafikon Povprečne dolžine vrst, se je zgodovinska proza ves čas daljšala in prenehala segati po dolžinskih rekordih šele v zadnjem obdobju. Najbolj se je dolžinsko razbohotila tista z alternativnimi vrstnimi oznaki (saga, kronika ipd.), najmanj povest.

Grafikon 11: Povprečne dolžine vrst

Ob Jurčičevem opusu zgodovinske pripovedi je bil napravljen poskus empiričnega razlikovanja med povestjo in romanom, ki bi zadeval tudi druge literarne kategorije, ne le dolžine: prizorišča, osebe, direktni govor. Prizorišč je v romanu, v soglasju z večjim številom poglavij, več kot v povesti (9 : 6), oseb prav tako (13 : 10), kvalitativno pa ne gre za bistvene spremembe. V obeh primerih je med prizorišči na prvem mestu grad, potem kmečki dom, samostan, krčma, tuje mesto, gozd. Če je bilo pri *Tatenbahu* še mogoče sumiti, da je za roman značilen družbenozgodovinsko pomemben prostor, se sum pri *Lepi Vidi* razblini, in s prizorišči, razen količinsko, razlike med povestjo in romanom ni mogoče potrditi.

Direktni govor zaseda v Jurčičevi zgodovinski prozi povprečno nekako polovico besedila, sicer pa od najmanj 32 % pri *Tatenbahu*, ki ima sicer največje število oseb, do največ 66 % pri *Lepi Vidi*. Obe skrajnosti pripadata romanu, zato lahko postavimo tezo, da je roman v tem pogledu manj izravnal. Podobno sliko je pokazalo merjenje zgodovinopisnih pasaž – očitno je minimalna količina dialoga v *Tatenbahu* posledica presežka zgodovinopisnosti. Število oseb je število govorečih oseb, pri čemer se anonimne ali redko nastopajoče osebe ali kolektivi združujejo pod ustrezne socialnoslojske oznake: prvi hlapec, dekla, drugi hlapec so dojeti kot ena oseba.³⁵⁴ Zunaj zgodovinske tematike je oseb pri Jurčiču celo malenkost več, tako pri romanu kot pri povesti.

³⁵⁴ Pri nefabulativni modernistični prozi bi bilo preštevanje oseb bolj zapleteno, saj tam glavna oseba lahko sploh ne spregovori ali govori minimalno. Kakšna oseba je lahko intenzivno prisotna le skozi pripovedovanje ali razmišljanje drugih.

Znotraj drugih avtorskih opusov se razlikovanje med romanom in povestjo pojavi redko. Miroslav Malovrh ima ob vrsti povesti le dva romana. V povprečju sta krajša kot povesti, zanimivo pa je, da se obema naslov začneja z *Ljubezen*. Tavčar se je pri zgodovinski pripovedi *Izza kongresa* (1903–05) odločil za podnaslov roman očitno le zaradi izjemne dolžine. Ivan Pregelj je z romanom podnaslovil svoja daljša in kompaktno grajena besedila, za obsege pod 30.000 besedami pa si je raje izbral podnaslov povest; za ta besedila je tudi značilno, da kompozicijsko niso strnjena (npr. »zgodovinska povest« *Zgodbe zdravnika Muznika*, 1923). Kompozicija (epilog, retrospektivnost, uokvirjenost), tip ljubezenskega razmerja, socialni status glavnih oseb, socialno okolje in konec praviloma niso kategorije, ob katerih bi se enoumno pokazala razlika med povestjo in romanom, čeprav so si kako izmed njih posamezni avtorji izbrali za vlogo vrstnopoetičnega kazalca.

Osvetlimo razmerje roman–povest še ob primerjavi z razmerjem romantika–realizem. Zgodovinska snov je bila manj podvržena časovnostilnim inovacijam kot sodobna meščanska in kmečka snov. Roman je bil torej tudi ime za relativno oblikovno konservativnost oziroma v kritiki stalno očitano romantičnost. Do realističnih stilnih inovacij je prihajalo prej v kratkih kot v dolgih formah. Razlog za to je sociološke narave. Literarnonazorskim opozicijam in menjavam stilnih paradigem so bile literarne revije edino primerno torišče, tu pa je bilo po naravi stvari prej mesto kratki in srednje dolgi prozi kot dolgi. Zgodovinska povest je zaradi dolžine stremela po knjižni objavi in se je tako do neke mere izognila zahtevam realističnih programov.

Po eni strani je podnaslov roman pomenil napoved daljših, oblikovno domišljenih besedil (krajša bi se dalo razumeti tudi le kot slučajne produkte), za katera je potrebna že precejšnja pisateljska kondicija in s tem povezana profesionalnost, izurjenost, rutina. Po drugi strani pa je izraz roman – tudi s poudarjanjem erotične tematike – obljubljal bolj sproščeno zabavo in manj vzgojnosti, kot je bilo to običajno pri povesti, in se tako navezoval na trivialno literarno tradicijo. V tem smislu je bil do srede 20. stoletja zgodovinski roman formalno sumljiva izbira, čeprav je bil po sporočilni plati zaradi tematizacije nacionalne preteklosti nesporno zaželen.

Novela je bila v korpusu zelo redko uporabljeno vrstno ime. V grafikonu se skriva pod oznako Drugo. Izrecno so svoje zgodovinske pripovedi kot novele podnaslovili le Valentin Mandelc (1858), Ivan Tavčar (1885), Alojzij Remec (1912) in Ferdo Kleinmayr (1934), povprečno enkrat na četrt stoletja. V literarni teoriji je sicer bolj poznan predsodek, da ne gresta skupaj novelska struktura in kmečka tematika, najbolj ortodoksne literarne teoretike po nepotrebnem zaskrbi včasih celo združljivost romaneskne forme in zgodovinske tematike, slovenska literarna praksa pa izpričuje le zadrege s kombinacijo novelske strukture in zgodovinske tematike. Ker je v nemškem zgodovinskem romanopisju vrstne oznake novela kar 9 %, imamo lahko izogibanje noveli za slovensko posebnost. Na tako majhnem številu besedil, ki so povrh časovno razpršena, bi bilo o jasni vrstni zavesti ali kontinuiteti govoriti neprepričljivo. Mandelc je izraz kot prvi izraz uporabil zato, ker ga še ni določala kakšna drugačna poimenovalna tradicija, ker se je zavedal, da počne nekaj prvenstvenega, saj pred njim scottovskih besedil v slovenščini še ni bilo, in ker se je zgledoval pri Nemcih. Za Tavčarja je znano, da je z izbiro oznake novela za svoje dolgo besedilo *Janez Solnce* le

dražil prijatelja Janka Kersnika, ki ni imel toliko pisateljske kondicije kot Tavčar in je le s težavo dosegal romaneskne obsege. Kleinmayrjeva novela je izjemna zaradi svoje humoristične razsežnosti, pri Remcu pa špekulativni razmisleki omagajo.

Jezik in slog

Pozornost na jezik in slog je v zgodovinskem romanu postranska reč, tako pri avtorjih kot pri bralcih, pri kritikih in literarnih zgodovinarjih pa je včasih tudi alibi za diskvalifikacijo, ki je v resnici nazorske ali politične narave. Glavnina žanrske produkcije je še danes zapisana fabulativni maniri, ki se zgleduje pri realizmu 19. stoletja, pri izbiri motivov pa se zadolžuje pri še starejših tradicijah. Nestremljiva izraba izraznih in motivnih klišejev je neredko vodila k obtožbi trivialnosti, čeprav variiranje izraznih formul samo po sebi še ni znak trivialnosti, saj ga uporabljajo tudi cenjena imena slovenskega Parnasa.

Za zgled izraznih klišejev naj bo nekaj citatov iz zgodovinskih romanov Miroslava Malovrha. Kadar jih preplavlja pristno čustvo, se njegove junakinje ne menijo za izrazno izvornost:

Dvoje rok se je ovilo okrog Konradovega vrata in med vročimi poljubi je slišal glas ljubezni: »Tvoja – Konrad, tvoja v sreči ali nesreči, živa ali mrtva, danes in vekomaj.« (*Pod novim orlom*)

»Plemič Andrej, jaz te ljubim, živa ali mrtva, danes in vekomaj.« (*Strahovalci dveh kron*)

Kadar so čustva velika, besede postanejo odveč – vse se da razbrati iz svetlikanja oči:

Pri teh besedah je iz Bonapartovih oči udaril neki poseben plamen, ki je pa hipoma ugasnil.

V maršalovih očeh je zaplapolal neki plamen, a hitro zopet ugasnil.

V očeh ji je nekaj zasvetlikalo in hitro zopet ugasnilo.

V Ljudmilinih očeh se je zasvetlikal nestalno in nejasno neki tajinstveni ogenj, neki žar zavratnosti in prekanjenosti.

V njenih očeh je bilo slutiti nekaj skrivnostnega, prav kakor bi ta bledolična oseba skrivala na dnu svoje duše nekaj posebnega. (*Pod novim orlom*)

Zdelo se je dekletu, da gori v njenih očeh poseben ogenj. (*Ljubezen Končanove Klare*)

Poslavlajo se Malovrhovi ljubimci takole:

Lahko noč, ti sreča mojega življenja. (*Zadnji rodovine Benalja*)

Poljublajo se pa takole:

Nagnila je glavo, zatisnila oči in kakor omamljena ležeč na njegovi roki trpela njegov dolgi mehki poljub na svojih polodprtih mokrih ustnah.

Veliki močni mož je strastno stiskal drhtečo mlado ženo k sebi in poljubljal cvetoča ustna tako vroče, da je vsa premagana ležala na njegovih prsih. (*Ljubezen Končanove Klare*)

Jezikovne in slogovne analize so bila deležna kanonizirana dela v žanru, največje povpraševanje po njih je pri šolskih obravnavah, npr. pri *Visoški kroniki*. Romanu pripisujejo natančno premišljeno zgradbo, vendar ni enotnosti v njenih opisih. Pol strokovnjakov trdi, da je roman lepo simetričen iz sedmih poglavij v znamenju Polikarpa in iz sedmih v znamenju Izidorja oziroma Agate, druga polovica strokovnjakov pa prvi véliki zgodbi odmeri osem poglavij in drugi šest. Še bolj so razlage vsaksebi, ko je treba označiti slog kronike. Krivdo za to nosi Tavčarjevo dolgo ustvarjalno življenje. Začel je z izrazito romantičnimi pripovedmi, postal s kratkimi pripovedmi iz kmečkega sveta ob Kersniku osrednji predstavnik realizma in doživel ustvarjalni vrh v obdobju moderne. Izidorjevo predvidljivo obnašanje in njegova determiniranost se pripisujeta realizmu, njegovo spreobrnjenje pa romantiki. Realizmu naj bi bila zadolžena tudi vsa odstopanja junakovega značaja od avtorjevega. V šoli ponekod uče, da je Polikarp realističen lik, ker združuje tako dobre kot slabe lastnosti, mati Barbara pa romantičen lik, ker je idealizirana. V drugi šoli pa so prepričani, da Polikarp s skrivnostno preteklostjo, individualnostjo, uporništvom in razviharjenostjo pripada romantičnemu personalu, skupaj z arzenalom romantičnih motivov, kot so ciganska prerokba in napad na dvorec, kraja vojaške blagajne, skrivnostni, slikoviti in kontrastni dogodki, množični dogodki, sprevodi, naključna srečanja po dolgih letih ipd. Sama forma kronike naj bi bila dediščina romantike. Če povzamemo: v *Visoški kroniki* naj bi se realistična ideja realizirala v romantični formi. Kar je kritika svojčas označila za romantično, so strožji literarni sodniki prepoznali kot psevdoromantično oziroma trivialno, danes pa raje vrednostno nevtrarno govorimo o obveznih žanrskih elementih. Romantična razsežnost romana je torej identična z žanrskimi zahtevami zgodovinskega romana oziroma kronike.

Ker je bil roman napisan dve desetletji po nastopu moderne, skupina literarnih veščakov ugotavlja, da ni ostal brez slogovnega vpliva moderne. Tavčar je bil sicer desetletja starejši od modernistov in je bil z njimi, zlasti s Cankarjem, v globokem sporu, mu je pa, dediču romantike, morala novoromantična slogovna atmosfera prvih dveh desetletij 20. stoletja ustrezati. *Visoško kroniko* je napisal tudi v dokaz, kako pripadnost sodobnim literarnim strujam ni nobeno zagotovilo, da bo delo res kvalitetno, in da je vprašanje sloga sekundarnega pomena pri presoji kreativne moči umetnine. Tehtanje med romantiko in realizmom ne prinese pametnih in za vse sprejemljivih rešitev.

Visoška kronika navdušuje s svojim jezikom. Avtor je Izidorju Cankarju razložil, koliko pozornosti mu posveča:

Kar napišem, gladim in gladim, kolikor mi je mogoče. Pri tem se ne oziram niti na slovnico niti na germanizme; pač pa glasno prečitam vsak stavek ter poslušam, kako vpliva na moje uho. Končno ostanem vsekdar pri tisti modulaciji, ki ugaja mojemu posluhu, tako da uganjam na tem polju nekako »jezikovno muzikalnost«, dasi sem absolutno nemuzikaličen.

Visoška kronika ne sledi maniri sistematičnega arhaiziranja jezika, kot to počnejo nekatera podobna nemška dela, ampak se trezno omeji na posamična sredstva, v prvi vrsti na besedni red (*zemlja domača* nam. *domača zemlja*) in ponavljanja. Latinizmov je komaj kaj (pač pa nekaj francoščine in nemščine), arhaične besede so redke (*konjik* nam. *konjenik*, *sejmovi* nam. *sejmi*, *španjolsko* nam. *špansko*). Kjer bi bilo nevtravno *ki*, zapiše Tavčar *kateri*, ko izbira med aktivno in pasivno formo, se odloči za slednjo (*Naznanilo se mi je, da ...*). Precej je tujk, ki se nanašajo na vojaško življenje (*kirasir*, *kamerad*, *batalja*) ali na sodstvo (*gvardija*, *asesor*). Iz arhivskih dokumentov se je naučil titularnega fevdalnega sloga (*Jaz, Georgius Postumus, sin očeta Izidorja, rojen ...*). Pridevnike rad baročno kopiči, glagole izbira ekspresivne, dela včasih dolge povedi, primere jemlje iz kmečkega življenja (*Potem smo živeli dalje, živeli kakor čreda na Blegašu, iz katere je medved odnesel najlepšo ovco ali: Pišem namreč težko, okorno in počasi, kakor se orje zemlja, če se lemež noče zarezati v ilnato plast*). Še najbolj arhaično učinkuje uporaba biblijskega jezika oziroma prežetost pripovedi z religiozno miselnostjo. Dogodke datira redno s svetniškimi godovi: *na dan sv. Izidorja*, *sv. Janeza Krstnika*, *sv. Filipa in Damjana* itd. Med temi je nekaj eksotičnih imen: *sv. Korbinijan*, *sv. Dominik Guzman*, *sv. Tiburcij*. Na svetnike se obrača z molitvijo in prošnjami in se sklicuje (precej po svoje) na sveto pismo. Navzven najhitreje opazno sredstvo arhaiziranja je besedilo ob robu, ki opravlja funkcijo podnaslova, povzetka in komentarja (*Škof Janez Frančišek ne veruje v čarovnice, česar mu pa ne verjamem!*), in tuji zapisi starih imen. Z naštetimi sredstvi je Tavčar pravzaprav samo stopnjeval svoje siceršnje individualne jezikovne in slogovne posebnosti.³⁵⁵

Naslednji opazni stilist v žanru je bil Ivan Pregelj, ki je v zgodovinskem romanu v tem smislu opravljal podobno funkcijo kot pred njim Ivan Cankar v kmečki povesti. Jezikovno daleč najzahtevnejši Pregljevi besedili sta bili *Šmonca* in *Bogovec Jernej*. Med kanoniziranimi zgodovinskimi romani je očitek jezikovne in slogovne nestremljivosti in celo slabega jezika doletel Bartolovega *Alamuta*. Mogoče je ravno zato lahko postal prevodna uspešnica, in to celo ob prevajanju preko drugega jezika.

Jezikovni eksperiment je značilen za Prekmurca Draga Kuharja in Ferija Lainščka, za Primorca Sašo Vugo ter za Korošca Florjana Lipuša, torej »regionalne« avtorje. Napovedujejo ga že podnaslovi, pri Lipuševi *Stesnitvi* (1995) »kosi še ne raziskane zgodovine, razgrnjeni na podlagi novo odkritih spomenikov«. Silvija Borovnik ga ima za postmoderni zgodovinski roman,³⁵⁶ oprema knjige z zemljevidom Železne Kaple okrog leta 1669 pa govori še o njegovem spogledovanju z bralcem drugačnega kova, s tistim, ki bere knjige iz zanimanja za lokalno zgodovino. Gladko branje Lipuša otežuje obilo narečnega, izumljenega in arhaičnega besedja, ki kliče po uporabi slovarjev, če se nočemo prepustiti fantazmi, da zna vsak od Lipuševih bralcev Pleteršnika na pamet. Navzlic napornemu izrazu je bralcu mogoče razbrati fragmente zanimivih zgodb iz

³⁵⁵ France Novak, Arhaizacija v Visoški kroniki, *Jezik in slovstvo* 1974/75, 202–207; Joža Mahnič, Zgradba in slog Visoške kronike, *Prostor in čas* 1974, 76–86.

³⁵⁶ Silvija Borovnik, Lipuševa *Stesnitev* kot primer postmodernističnega zgodovinskega romana, *Razprave SAZU, Razred za filološke in literarne vede*, 16 (Ljubljana, 1997), 5–16. Postmodernistična naj bi bila falsifikacija zgodovine in dejstvo, da roman skozi podobe preteklosti govori o sedanjosti, kar pa praviloma počne tudi klasični, »nepostmodernistični« zgodovinski roman; postmodernistične citatnosti romana razprava ne dokumentira.

slikovite preteklosti Železne Kaple in razločno kritiko cerkve ter njenega terorja pa nerazsvetljenosti in neznačajnosti ljudstva. V prvem delu se posveča čudaku in vidcu Zabodenu, v drugem delu pa bratoma Jergenu in Mathisu Löb, ki ju zasačijo pri kraji, zaprejo in enega obesijo, drugega pa pozabijo v ječi. Zgodovinska je oseba kronista, ki naj bi za Valvasorja popisal sojenje in kazni, redovnika in pesnika Pavla Ritterja Vitezovića, ki je prav zato prijezdil z Bogenšperka sem. O avtorjevem zgodovinskem študiju pričajo prizori zimske hoje čez prelaz Jezersko, poročilo o gradnji ljubeljske ceste, o cehovskem slavu ipd. Lipuš se je stilistično očitno zgledoval pri naporno berljivem Saši Vugi, kar mu ta ni vzel za dobro in se je z Lipušem zapletel v polemiko.³⁵⁷

V Lainškovem »romanu o plenilcih duš« z naslovom *Skarabej in vestalka* (1997) je »zgodovinska« slaba tretjina besedila, ki ji pripada kurzivno postavljeni »zgodovinski« del knjige. Sodobna in pretekla zgodba sta paralelni (»Samo vzorec je, ki ga ponavljaš. Usoda Njo je bila zgodba, ki jo je tudi sama ponavljala.«) – obe se žalostno zaključita, kar vodi bralca k spoznanju o nespremenljivosti človekove narave v času in nujni tragičnosti človekovih pozitivnih prizadevanj:

Meni se namreč razlika med pradavnim in civiliziranim človekom še zdaleč ne zdi tako bistvena, ji je šlo z jezika. Razlikujeta se morda v mišljenju, razhajata se v odnosu do zunanjega sveta, a človekovo čutenje vendarle ostaja ves ta čas skorajda nespremenjeno, je pravila vse bolj strastno. (132)

Med stilistične naloge spada dopisovanje nedokončane zgodovinske povesti iz slovenske literarne preteklosti, mislim na rokopisnega *Janeza Gremčiča* iz zapuščine Josipa Jurčiča. Barica Smole je dopisala izgubljeni začetek in končna tri poglavja povesti iz leta 1864 v stilu, ki se ne razlikuje od Jurčičevega in bralcu nikakor ni mogoče uganiti, kje se neha Jurčičevo besedilo in začenja sodobni pripis. Izid knjige je kritika pospremila s pohvalo. Gre za tip zgodovinske povesti, ki jo od mohorjanke loči le večji delež ljubezni. Skromne zgodovinospisne podatke je Jurčič črpal iz Valvasorja.

Slovenski sovražniki in Bartolov *Alamut*

Je že tako, da se je slovenska identiteta najlaže oblikovala ob skupnem sovražniku, bolj iz opozicije do sosednjih in drugačnih kolektivnih identitet kot iz lastne samogotovosti. Uspešnost utrjevanja identitete ob sovražnikih je vedno znova klicala po odkrivanju zunanjih nevarnosti, ki ogrožajo Slovence. Nehvaležno vlogo sovražnikov so prevzemale druge etnije, s katerimi so Slovenci v zgodovini prihajali v stik, najpogostejše Turki, Uskoki, Nemci, Italijani, Židje, Cigani.

Od Jurčičevih zgodovinskih povesti so politično najjasneje razberljive tiste, pri katerih se dá zgodbene opozicije med dobrimi in zlimi osebami zvesti na opozicijo slovenstvo : neslovenstvo. Tako je v *Hčeri mestnega sodnika*, *Lepi Vidi* in – modificirano v opozicijo slovanstvo : germanstvo – v nedokončanem romanu *Slovenski*

³⁵⁷ *Sodobnost* 44/6–10, 589–90; 765–66; 892–93.

svetec in učitelj. Hči mestnega sodnika govori o sporu med ljubljanskim meščanstvom in Turjačani (Auerspergi) v času vlade vojvode Ernesta Železnega (1411–24); za vir je bila Jurčiču razprava nemškega zgodovinarja Franza Xaverja Richterja, ki je bil nekaj časa profesor v Ljubljani. Ernest je ukazal, da so dolžni v času turške nevarnosti vsi, ki imajo hiše v mestu, utrjevati mestno obzidje. Turjačani tega niso hoteli in so se zapletli v spor z meščani. Odrekli so jim pašno in sečno pravico v svojih gozdovih, vendar pravdo z njimi izgubili. V zameno za sodni poraz je vojvoda postavil Jurija Auersperga za deželnega glavarja in mu omogočil nesramno postopanje z meščani. Jurčič je opozicijo meščansko : plemsko okrepil z opozicijo Slovenci : Nemci/Italijani in tako oblikoval politično sporočilo, da je politična prihodnost dežele v slovenskem meščanstvu.

Za zgled uspešnega slovenskega obračuna z zunanjo nevarnostjo bomo vzeli Bartolov roman *Alamut* (1938). Tehnično bi ga lahko uvrstili med turške povesti, ker so Seldžuki, ki ogrožajo utrdbo Alamut, pravzaprav predniki poznejših Turkov, vendar to ne bi ustrezalo splošnim bralskim predstavam, ki si pod turško povestjo predstavljajo besedila po zgledu *Jurija Kozjaka*. V opreki s splošno veljavnimi literarnozgodovinskimi sodbami, po katerih je *Alamut* najmanj nacionalno besedilo,³⁵⁸ trdim, da je roman ponujal nacionalno ogroženim Slovencem pod fašisti pred drugo svetovno vojno navodilo za preživetje, saj se pri Bartolu tudi sicer skoraj vse suče okrog nacije.

Argumentacija za slovenskonacionalno razlago *Alamuta* je naslednja: 1. Avtor je bil primorski Slovenec,³⁵⁹ ki je zaradi fašističnega pritiska emigriral v Jugoslavijo in do nacionalnih mobilizacijskih nalog, ki jih je imela literatura, nikakor ni mogel biti zadržan. 2. Delo pripada žanru zgodovinskega romana, ki si ga na Slovenskem ni mogoče misliti zunaj nacionalnih implikacij.³⁶⁰ 3. Kot alegorizacijo domačih bednih političnih razmer so roman razumeli tudi avtorjevi sodobniki in rojaki. 4. Roman je v sorodstvu z avtorjevo kratko prozo, ki pomaga razvozlati enigmatična mesta v romanu; pred bralca prinaša

³⁵⁸ Taras Kermauner (Vladimir Bartol, *Demon in eros*, 1974, 425; citati so iz te izdaje) piše, da Bartolovi junaki za razliko od sočasnih socialnorealističnih nimajo nacionalne zavesti, Boris Paternu pa, da gre za najbolj neslovenski roman v slovenski literarni zgodovini. Do t. i. nacionalistične razlage je kritičen tudi prevajalec romana v angleščino Michael Biggins v (*Against Ideologies: Vladimir Bartol and Alamut*, v: Vladimir Bartol, *Alamut*, Seattle: Scala House Press, 2004, 383–90), čeprav je celo založba, pri kateri je izšel angleški prevod, roman promovirala v sklopu odkritja eksotične slovenske kulture (skupaj z glasbo skupine Laibach in sodobnim slovenskim filmom), ne pa morebiti s pozornostjo na islamsko problematiko.

³⁵⁹ Vladimir Bartol (1903–67) je bil sin tržaške pisateljice Marice Bartol-Nadlišek. V Ljubljani je pri profesorjih Hadžiju in Vebru doktoriral iz biologije in filozofije, preživel pa se je z delom pri časopisih in kot svobodni književnik. Po drugi svetovni vojni se je vrnil v Trst, zadnjih deset let pa ponovno v Ljubljano, kjer je na akademiji dobil tajniško mesto.

³⁶⁰ Prvi trije prepisi *Alamuta* so imeli v podnaslovu »Zgodovinski roman«. »[P]ozneje sem začel čutiti v tekstu še nekakšen podton, kakor da bi se [...] prithotapil pod tekst še neki drug, nenameravni smisel.« (*Mladost pri svetem Ivanu*, 3: *Romantika in platonika sredi vojne*, Ljubljana: Sanje, 2006, 249; naprej *MPSI*). »[O]boje, tako Alamut kot te spomine, [sem] pisal kot nekakšno kroniko obenem preteklega in istočasno sedanjega časa, ne da bi se [...] tega zavedal.« (248). »In če sem v nekem članku ali intervjuju tik pred napadom fašističnih armad na Jugoslavijo povedal, da sem Alamut napisal tudi zato, da bi imel naš narod, podobno kakor Črnogorci v Gorskem vencu, delo, ki bi jih v črnih dnevih, ki stoje pred durmi, osveščalo ter spodbujalo k vztrajanju in k odporu, potem sem povedal resnico, ki mi jo je narekoval moj instinkt.« (Narod bo z *Alamutom* odpornejši (*MPSI* 3, 305).

podobna razmerja med osebami kot roman, le da so ideje v kratkih pripovedih veliko eksplicitnejše.

Posvetili se bomo zadnjemu argumentu. Literarne avtoritete Bartolove kratke proze niso cenile tako kot *Alamuta*. Lino Legiša se je čudil, kako more imeti pisatelj svoj krog hvaležnih bralcev; sam se namreč nad njegovo sicer zanimivo pisateljsko pojavo ni mogel navdušiti, ker mu je bilo »pisanje nekam čudno, ne znanstvena psihologija in filozofiranje in tudi ne intuitivno ustvarjanje, na kratko, nekaj vmesnega, nepristnega«. Junaki iz pripovedi *Al Araf*, prenapeti zlodeji, ki se radi demonsko krohotajo, so se mu zdeli življenjsko neprepričljivi, neobvezni in skonstruirani. Imponiral pa mu je Bartolov nauk, kakor ga je ta povzel po svojem vzorniku filozofu in alpinistu Klementu Jugu. Jug je širil idejo tveganja, da je treba živeti nevarno in zaničevati strah pred smrtjo. Slovenci moramo torej postati močni in da bi to postali, moramo uriti voljo in izkusiti skrajni dvom in razočaranje (*Dejanje* 1939, 166–71).

Osrednji osebi romana sta dva moška. Starejši in izkušeni je učitelj, ki manipulira s tujimi življenji v skladu s svojim peklenskim načrtom, mlajši in nedolžni pa je v vlogi učenca. Tak par junakov nam je poznan še iz vrste Bartolovih krajših besedil iz serije *Zgodb okrog doktorja Juga in doktorja Krassowitza*, najbolj pa spominja na roman tisti iz pripovedi *Al Araf*, ki je Bartolovi zbirki iz leta 1935 dala naslov. V njej izmenjata dvoje pisem izkušeni Simon Krassowitz in mladi naivni Jernej Svetina. Starejši mlajšemu pripravi strašno ljubezensko razočaranje in mu potem, ko ga ta išče, da bi se mu maščeval, razloži, iz kakšnih nesebičnih pobud ga je prevaral. V zgodbi *Zapeljivec pod steno* pripoveduje o dvajsetletnem Božidarju Miklavcu, ki ga Krassowitzeva življenjska filozofija tako obnori, da gre preizkušat svoj pogum v steno in strmoglavi v prepad. V pripovedi *Na razpotju* pripoveduje Simon Krassowitz mlademu diplomantu Gregorju Lokarju o tem, kako je zatrl v sebi veliko ljubezen in tako ohranil svobodo, *Pozni zdravnik* in *Prebujenje* pa o blaznem Krassowitzevem učencu Sardanapalu, ki v norišnici napravi samomor. Legendarni Klement Jug (1898–1924) nastopa kot oseba samo v *Zadnjem večeru*, ki pripoveduje o njegovi tragični smrti v Severni triglavski steni. V njej prevzame vlogo izkušenega in močnega učitelja, ki se navzlic svoji visoki moralnosti poigra z učencem, študentom Petrom tako, da mu »nastavi«³⁶¹ svoje dekle, vendar potem iz slabe vesti zaradi zlorabe svoje moči zdvomi nad življenjem.³⁶¹

Ne gre le za zgodbe o eksemplaričnih posameznikih, ampak za pripoved o generaciji primorskih Slovencev, ki ji je bil duhovni oče pokojni Klement Jug. Bartol citira Jugove besede: »Ves naš narod bi moral biti prijatelj smrti. Majhni smo in v obupnem položaju. [...] Dve poti sta samo: ali ostanemo isti in hlapčujemo, ali se spremenimo in vzamemo usodo v svoje roke. Zakaj, če nam je že umreti, umrimo častno!«³⁶² Ni težko razvozlati, da ima v mislih pripadnike ilegalne organizacije TIGR, ki si je od leta Jugove smrti dalje z nasilnimi sredstvi prizadevala za osvoboditev Slovencev in Hrvatov izpod fašistične

³⁶¹ Klement Jug nastopa tudi v Jančarjevi drami *Klementov padec*, 1988.

³⁶² »[D]oktor Jug je spal pod planinami v grobu in njegovi prijatelji so ali žalostno končali ali tičali obsojeni na dolga leta, v rimskih ječah. Edini doktor Krassowitz je še, kot zadnji iz generacije 'blaznih' in 'prijateljev smrti' iskal kot 'blodeči vitez' svoje torišče v svetu.« (*Na razpotju*, 270, 284).

Italije in za združitev v Jugoslaviji.³⁶³ Izraženo z današnjo terminologijo, so bili tigrovci teroristi. Prvega tigrovca je fašistična oblast ubila leta 1929, leto pozneje pa je na sodnem procesu v Trstu obsodila in postrelila t. i. bazoviške žrtve, tigrovce Ferdinanda Bidovca, Franca Marušiča, Zvonimirja Miloša in Alojza Valenčiča. Tigrovcem, bilo jih je skupaj okoli 1000, je udarec zadal tudi drugi tržaški proces leta 1940. Eden od tigrovskih vodij je bil Zorko Jelinčič, oče pisatelja Dušana Jelinčiča in mož Fanice Obidove, v katero je bil pred tem zaljubljen Srečko Kosovel. Vladimir Bartol je bil Jelinčičev prijatelj, in ko so Jelinčiča po težki alpinistični nesreči ujeli in zaprli, se je Bartol pridušal, da se bo zanj maščeval.³⁶⁴

Primerjava Klementa Juga s Krassowitzem pokaže, da Jug, čeprav vzornik gibanja, po Bartolu ni optimalno opravil svoje naloge. Ko ga pripovedovalec na večer pred padcem zaloti v resignativnem razpoloženju in ga spomni na dolžnosti, ki jih ima do človeštva in do naroda, če mu že lastnega življenja ni mar, mu ta razodene, da je nad svojim socialnim poslanstvom obupal, ker je »večina tako imenovanega 'človeštva' zanikrna svojat, za katero ni vredno migniti niti z mezinem« (Zadnji večer, 220), narod pa »skup bedakov, zločincev in podležev« (217). Tako kruto oznako je lahko zapisal zato, ker je bil podobno oster do »naroda« že pred njim Ivan Cankar, vendar je Cankar še verjel, da se narodni značaj lahko poboljša, da se dá iz hlapcev napraviti gospodarje (219), Bartolovemu Jugu pa se je zdelo vsako tako prizadevanje, tudi lastno, bob ob steno: »Vsemu temu našemu zlu in vsej tej naši narodni sramoti je krivo tisočletno hlapčevstvo našega rodu. [...] Od nekdaj je bil našemu človeku tujec gospod, neko višje bitje, za čigar milostni smehlaj smo se borili in umirali.« Srbi, Angleži, Francozi in Italijani so ponosni, poroka s tujcem velja pri njih za sramoto, pri nas pa za žensko ni večje časti, če se je poželil tujec. »Kaj zato, če je podlež in prostak! Boljši je še vedno kakor najbolj pošten domačin.« (232)

Jugovi zagrenjenosti je bila kriva prevelika ljubezen do lastnega naroda (»Preveč sem ljubil svoj narod«, 220); razkrila je njegove ranljive točke in mu bila končno v pogubo: »Svoje in svojega ljudstva sramote ne morem več gledati.« (234) Jug je ob vsem junaškem potencialu zaradi pretoge morale (bil je »vzgleđ pravičnosti, prijateljstva in zvestobe, vzgleđ čistega življenja«, 236), ki ga tira v stisko in razočaranje, neprimeren za prevzem vodilne vloge in se zato odpove načrtu in dolžnosti postati »vodnik svojemu ljudstvu«. Obenem pa se zaveda, da bo šele po smrti postal pravi zgled: »Verjemi: če

³⁶³ Tigrovci so se rekrutirali iz članstva leta 1929 razpuščene Orjune (Organizacije jugoslovanskih nacionalistov) in so bili povezani po eni strani s četniki, po drugi pa s komunisti, katerim so se pridružili leta 1941. Kot tigrovec je bil zaprt tudi dijak in kasnejši pisatelj Ciril Kosmač. Tigrovci so delovali v trojkah in se ukvarjali večinoma s propagando, pomagali pri ilegalnem prehajanju meje, med 1927 in 1930 ter prva leta druge svetovne vojne so sodelovali tudi v vojaških akcijah; pogoj za članstvo je bila odslužena vojaščina. Registrirano je skoraj sto terorističnih tigrovskih akcij, med njimi 18 požigov otroških vrtcev in telovadnic, ki so bili središče poitalijančevanja, 31 oboroženih napadov in poskusov uboja fašističnih miličnikov in karabinjerjev, 13 ubojev slovenskih ovaduhov in nasilnežev in 8 terorističnih napadov na objekte. 1997 so bili tigrovci odlikovani s častnim znakom svobode Republike Slovenije.

³⁶⁴ »Tudi zate, Zorko, pride maščevanje in za vse tvoje prijatelje in rojake tam doli« (dnevnik 20. 9. 30, *Dialogi* 1982). V Bartolovem dnevniku obstaja tudi pričevanje iz časa, ko je pisal roman v Kamniku in mu je primorski rojak razlagal snov za roman o boju Primorcev za osvoboditev izpod fašizma, vendar se je Bartolu zazdelo, da ta tema »ne pada povsem v okvir mojega stvariteljskega prijema« (MPSI 3, 206–314).

grem jaz od vas, jih pride za menoj deset, ki bodo izpopolnili vrzel, ki je nastala za mano.« (235)

Namesto Juga je Bartol skonstruiral uspešnejšega Krassowitza. Skupna jima je »mračna veličina« in nizka plečata postava. Jug je »majhen in čokat«, ima »krepko, visoko obokano čelo«, »velike, zelenkaste oči« (*Zadnji večer*, 214), Krassowitz pa je »majhen, zgnečen človek z impozantno glavo in orjaškim čelom, velikimi zelenkastimi očmi [...] s kratkim ostrim nosom in krepko naprej pomaknjeno spodnjo čeljustjo« (*Zapeljivec pod steno*, 246); tudi Bartol je bil nizke postave. Pomenljive pa so bolj razlike med junakoma. Jugu je žal eksperimenta, ki si ga je privoščil z občudovalcem Petrom, občutek krivde ga tudi tira v smrt, Krassowitz pa se z ljudmi igra brez slabe vesti. V sebi je zatrl vsa zasebna čustva in se odpovedal visokim moralnim principom, zato je lahko v dejanjih uspešnejši od Juga. Makiavelistična argumentacija je sicer značilna za oba, ker ločujeta med dobrim in pravilnim: tudi moralno sprevrženo dejanje je lahko pravo ali plemeniti cilj opravičuje izbiro vsakršnih sredstev. Plemeniti cilj, ki zahteva včasih tudi uporabo zla, sta osebna in nacionalna čast in svoboda (*Zadnji večer*, 242).

Ekonomija vrednot Bartolovih junakov je naslednja: »Človeške sile so omejene. Zmeraj moraš žrtvovati nekaj za drugo.« (*Črni vrag*, 178) Ali biti slep in srečen ali pa se odpovedati sreči in si pridobiti spoznanje. Če hoče narod postati zgodovinski subjekt, se je treba odpovedati veri staršev. Slovenci bi hoteli biti oboje naenkrat, uspešen zgodovinski subjekt in zgled moralne pravičnosti, kar pa ne gre skupaj. Bartol je velik del svoje pisateljske dejavnosti namenil prepričevanju, da se morajo Slovenci, ki so v zgodovini samo izgubljali, vzpostaviti kot enakopraven zgodovinski subjekt. To storijo lahko samo z odločitvijo končno vzeti svojo usodo v svoje roke, kar pa se lahko zgodi le z odpovedjo neuspešni »veri staršev«.

Bartolovi moški pari ilustrirajo demonični načrt vzgoje močnih posameznikov, ki se odpovejo osebni ljubezenski sreči, dobijo zato značaj tragičnih osebnosti, vendar šele tako postanejo zreli za nacionalne voditelje. Naloga učitelja je prevarati zvestega zaupljivega učenca in ga pahniti v skrajno razočaranje, maščevalni bes in nihilizem. Od tod dalje ima prevarani učenec dve možnosti: če pretresa ne prenese, konča s samomorom, če obstane, prisluhne vzornikovi razlagi krutega dejanja. Odločitev za manipulacijo izhaja iz spoznanja, da se nacija že stoletja napačno obnaša in zato ostaja revna, nemočna in podrejena tujcem. Spoznanje vodi k sklepu, da se je treba odpovedati zmotnemu ravnanju in veri staršev v spravo, dobroto in usmiljenje, ker dobroti verjame svet samo tedaj, kadar ta izhaja iz moči, kadar pa se dičijo z njo šibki, ji ne verjame nihče. Bartolov junak nagovarja k pogumnemu, tveganemu koraku, ki bo nacijo usmeril k svobodnejši eksistenci. Pogumnih dejanj so zmožni samo voditelji, ki imajo za sabo izkušnjo smrti, zato jih tveganja ni strah. Šele ko perspektivni mladez izgubi duševno nedolžnost, ko je doživel skrajno deziluzijo, šele zdaj je prekaljen in utrjen za prevzem odgovornih zgodovinskih nalog in učiteljevega mesta. Potem ko mu je »ojeklenelo srce«, ko se mu je podrla upanje sreče na zasebni ravni, ko je »spoznal smisel življenja in bistvo smrti«, je usposobljen za usmerjevalca drugih usod, za »voditelja množic« oziroma za nacionalnega voditelja.

Bartola je obsedala tema moči. Njegovi junaki iz pripovedi v pripoved prebirajo biografije znamenitih mož: vladarjev (Napoleona, Ivana Groznega), mislecev (Nietzscheja), politikov (Machiavellija) in poetov (Goetheja, Prešerna, Cankarja) in jih priporočajo za zgled.³⁶⁵ Davek, ki so ga morali plačati, da so lahko postali voditelji množic, je bil odpoved morali. Naj opozorim na zgodbo o dveh krvoločnih dogah, ki z užitkom raztrgata mačko v pripovedi *Al Araf*: tako naj se obnaša tudi ta, ki hoče postati gospodar svoje in tuje usode. Ali starozavezni recept, ki ga izreka pustolovec Ivan Fjodorovič Kalinin v *Sonati na pepelnično sredo*:³⁶⁶ »Klin s klinom, strast s strastjo, požar s požarom, demon z demonom. Da obvladaš demona, moraš biti sam demon ali pa to postati.« (142) »Nekaj strašnega je tudi v najboljšem izmed nas.« (*Zadnji večer*, 239) Čeprav se na pamet zdi, kot da bi Bartol z opisanimi idejami anticipiral rezoniranje današnjih islamskih skrajnežev, se je treba spomniti, da je Slovencem za zgled ponujal starozavezne Izraelce in njihovo prepričanje, da so izvoljeni narod (243).

Če *Alamut* med avtorjevimi sodobniki ni bil sprejet z enoglasnim navdušenjem, ni bil v veliki meri prav zaradi nelagodja v zvezi z avtorjevim makiavelizmom. Slovenski prevod Machiavellijevega *Il principe* (1532) je izšel v Ljubljani leta 1920 pod naslovom *Vladar* (prevedel ga je socialistični politik Albin Prepeluh) in brali so ga zares kot priročnik za uspešno politično obnašanje, ne pa kot zgled moralno spornega političnega naziranja.³⁶⁷ Čeprav je makiavelizem še kako uporaben princip sodobne politične prakse, se z njim ni spodobno ponašati. Bartol mu je skupaj z Rousseaujem vendar pripisoval plemenite nagibe: »nasveti, ki jih daje vladarjem, so samo pretveza«, z njimi hoče

na skrivaj poučevati narode, kako bi se najlažje otresli oblastnikov. Če torej poročam jaz o vse prej ko priporočljivih nazorih in iz njih izvirajočih zlodelih Sergeja Mihajloviča, hočem s tem samo služiti višjim, tako rekoč didaktičnim in pedagoškim smotrom, ne pa morda zato, ker bi se hotel osebno razveseljovati nad njimi. Nasprotno! Oboje z ogorčenjem zavračam in me ni pri tem prav nič sram, da to etično tendenco tudi odkritosrčno priznam, čeprav je v literaturi močno v nemilosti. (*Vrhunec duhovnih radosti*, 50)

V *Alamutu* se napetosti med učiteljem in učencem iztečejo nekako tako kot v pripovedi *Al Araf*. Normalno je, da nam Hasan ne more biti simpatičen, ko podobno kot Krassowitz pridiga odpoved osebni sreči in žrtvovanje za kolektiv. Zato pa je tu mladi Ibn Tahir, ki je

³⁶⁵ Štejejo samo veliki (*Dialogi* 1982, 389).

³⁶⁶ Novelo z vloženo zgodbo *Zastavica* [uganka] za *bedake*, s katero želi provocirati in zмести literarne kritike, ki jih ni maral, ima Bartol za ključ za razumevanje *Alamuta*. Leta 1933 je prvič skušal zajeti alamutsko snov, ker pa ni bila dozorela, jo je zamaskiral v tej noveli ter v humorističnem pendanu *Vrhunec duhovnih radosti*: »Šele v Hasanu se bo videlo, kaj sem povedal v nji« (9. 9. 1933). *Sonata na pepelnično sredo* naj bi bila povezana z Bartolovim rojstvom na pustni torek. Skušal je »izraziti grozotno občutje prihoda na svet, se pravi prehoda iz enega neznanega v drugo neznano«. — Imeni literarnih oseb Walter in Berthold v teh spisih že z glasovno podobo namigujeta, da gre za eno samo osebo, tj. Bartolov *alter ego*.

³⁶⁷ Bartol je bral Machiavellija v prevodu izmenoma z evangeliji (»neobhodni Machiavelli, ki me ne zapusti na nobeni poti«, 21. 2. 33, 775) in zapisal, da je drama *Don Lorenzo* otrok makiavelizma; naslovni junak spominja na Mussolinija (Vladimir Bartol, *MPSI 2: Pot do učenosti*, Ljubljana: Sanje, 2006, 332).

skupaj z nami jezen zaradi tako »podlih« Hasanovih načrtov, potem pa se pusti prepričati in poskrbi za to, da sprejmemo Hasanovo altruistično, viktimistično, fanatično, manipulativno in makiavelistično argumentacijo. Ne, ni nam vseh naštetih ideološki konglomerat, pa moramo kljub temu priznati, da smo se Slovenci ohranili ravno zaradi takih in podobnih ideoloških presežkov v literaturi: cel slovenski literarni sistem (da, tudi na videz drugačni *Alamut*) je bil tudi instrument nacionalnega ozaveščanja, načrtovanja in opogumljanja.

Kar pri tem moti, je, da imamo bralci Ibn Tahirja še vedno za Seidunovo žrtev in za pozitivni protipol diktatorju (junaki slovenski romanov so po naši bralski izkušnji pač praviloma v vlogi žrtve), čeprav se je po premisleku pridružil Seidunovemu projektu in bo postal njegov nosilec: vrnil se bo na Alamut in prevzel oblastno krmilo. V *Alamutu* se je skrčil prostor junakove zasebne sreče, ker je bila odpoved zasebni sreči pogoj za preživetje skupnosti. Čeprav njegova akcija raste iz razočaranja, iz deziluzije, bi naredili napako, če bi ga označili za tipičnega razočaranega slovenska junaka. Za razliko od množice šlevastih, pasivnih, cincavih in neodločnih figur, ki naseljujejo slovensko prozo, bo njegova vloga v družbi aktivna.

Izbira imen v pripovedi *Al Araf* naravnost usmerja v alegorično razumevanje teksta. Junaka imata ime po pomembnih svetnikih, dveh od dvanajstih Kristusovih apostolov, Simonu Gorečniku (Simon Zelotes), in Jerneju, to je Bartolomeju (Bartholomeus, Natanael). Oba sta umrla mučeniške smrti: Simona naj bi obglavili oziroma prežagali na pol prav v Perziji, Jerneju pa so z živega telesa slekli kožo in ga križali. Simon je bil za časa življenja pripadnik radikalne stranke za osvoboditev Izraela izpod Rima (od tudi njegov priimek Gorečnik), Jernej pa je bil vedra osebnost in je mogoče tudi zato na Slovenskem priljubljen kmečki svetnik, kakor je Jernej Svetina po besedah Simona Krassowitza »tipičen predstavnik našega ljudstva«.³⁶⁸

Druga asociacija pri Jernejevem imenu gre v smer znamenitega slovenskega literarnega Jerneja, čigar avtorja jemlje Bartol tako pogosto v misel, namreč *Hlapca Jerneja*. Nobenega dvoma ni, da simbolizira slovensko kmečko ljudstvo in njegov hlapčevski status. Iz naslova Cankarjeve povesti (*Hlapec Jernej in njegova pravica*, 1907) bi mu lahko pripisali priimek Pravičnik, iz Bartolovih pogostih kritičnih refleksij pravice šibkih in njegove kritike Cankarjevih sentimentalnih in nemočnih junakov pa tudi ni težko sklepati, da mu je v pripovedi gotovo namenil drugačno usodo. In tretja asociacija gre v smer prve slovenske povesti, Ciglerjeve *Sreče v nesreči* (1836), ki je vzpostavila slovenskega junaka in mu dala priimek Svetin. Priimek priziva v zavest pojem svetega in se lepo ujame s svetnikovim imenom. Jerneja Svetina imamo mirno lahko za avtorjev *alter ego*, saj smo medtem gotovo že zagledali tudi sorodnosti z avtorjevim priimkom Bartol (< Batholomeus = Jernej).

Ime Krassowitz je Bartol skombiniral iz imena moža svoje učiteljice Ivana Krašovica in imena sosedov, ki so se pisali Metlikowetz.³⁶⁹ Krassowitz je tuji zapis slovenskega Kraševca, to je Primorca, zahodnega Slovenca, skratka Bartolovega

³⁶⁸ V svojih dnevnikih Bartol ves čas pojasnjuje, na katerega realnega sodobnika je hotel pokazati s to ali ono svojo literarno osebo. Namigovanja, kdo komu ustreza, so bila del literarne scene. Poroča celo o užaljenosti obeh Kranjcev, Jožeta in Miška, ker se v drami *Lopez* nista nikjer prepoznala.

³⁶⁹ Prav tam, 267. Hoče postati »ženij prve klase«, stremi za najvišjimi cilji (520), ženijem so dovoljene tudi prevare (760).

rojaka. Špekulacije na vprašanje, čemu tuji zapis, ne dajejo prepričljivega odgovora, treba pa je pripomniti, da je podobno domače-tuja, tako po imenu kot po rodu, še vrsta oseb iz *Al Arafa*. Kakor sta Klement Jug in Simon Krassowitz podoba iste figure v različnih časih, sta tudi Simon in Jernej podoba enega in istega junaka v dveh različnih življenjskih obdobjih.

Naslovni problem tegale poglavja smo obdelali, dodati moramo le še poročilo o *Alamutovem* odmevu. Knjiga ima zanimivo recepcijsko zgodovino. Ob prevodu romana v francoščino leta 1988 je bilo v časopisu prebrati takole tožbo: »Vladimir Bartol! V slovenskih literarnih zgodovinah si se pojavljal le kot opomba pod črto. Ko je izšel Alamut, eden temeljnih slovenskih romanov, je prejel eno samo kritiko, in še ta te je zavrnila.« *Alamutova* pot v literarno zgodovino sicer ni bila neproblematična, tako hudo pa vendarle ni bilo. V vseh literarnih zgodovinah ima svoj odstavek, v zadnjih že kar obsežnega. Bibliografija izpričuje osem bolj pozitivnih in troje bolj negativnih ocen omenjenega romana, ki so izšle tik po izidu. Kljub temu knjigo še danes tržijo tako, da opozarjajo na njeno zamolčanost. Vrednostne sodbe o njem pregledno povzema avtorjev primorski rojak Lino Legiša takole: »Zamisel se je več kot zanimiva, nekatere postave dosti žive, dogajanje kajkrat napeto, so pa tudi psihološke šibkosti. Čuti se, da je to videz umetnosti in besede ne priključijo prepričljive resničnosti.« Sodobnike je motilo avtorjevo občudovanje velikih zgodovinskih osebnosti in njegova lastna sla po veličini.³⁷⁰ Očitati so mu slab jezik, fašistoidnost sporočila,³⁷¹ tujost idej (zlasti freudizem in nihilizem) in tujost lokacije. Obravnavali so ga površno (v izdaji leksikona Literatura iz leta 1982 so se celo zmotili pri letnici njegovega izida) in nenaklonjeno (v šolske učbenike res ni kar takoj prišel).

Nerodno je bilo za Bartola, ker so bili najbolj kritični do njega najkompetentnejši tedanji kritiki. Za Tineta Debeljaka je bil roman mešanica filozofiranja in »erotičnih osladnosti, ki že prekašajo meje umetnostnega pripovedovanja in se bližajo kinematografski dražljivosti« in niso prava literatura, temveč filozofski spis, ki ga Bartol »zaman skuša oživeti v ljudeh«. Zaskrbelo ga je nihilistično sporočilo romana, namreč kakšna bo prihodnja pot Ibn Tahirja: v skladu z večnimi vrednotami sveta ali morda nihilistična. S tem se je dotaknil tiste točke v besedilu, ki je generator današnjih interpretacijskih nesporazumov.³⁷² Najbolj strupen je bil s tržaškim pisateljem Filip Kalan v zapisu z naslovom, ki ga je posnel po Bartolovi pripovedi, v kateri se je pisatelj ponorčeval iz literarne kritike. Primerjal ga je s piscem kriminalk Edgarjem Wallaceom in ga implicitno uvrstil med avtorje trivialnih žanrov. Priznal mu je sicer bistrost in kombinatorični, šahovski um ter solidno, gladko pripovedovanje, kakršno je

³⁷⁰ Bartolov dnevnik daje obilo potrdil za tako presojo (Literarni zapiski 1930–1933, *Dialogi* 1982, 389): »če se hočeš izogniti tragediji, hoditi vse življenje kot brezmočna bakla sredi po temi človeške neumnosti, vse vedeti in nič moči storiti, je edina možnost, da vzameš bič v roko«.

³⁷¹ Bartol sam v dnevniku poroča, da sodobniki niso bili gotovi, ali *Alamut* dela reklamo za fašizem ali proti njemu, in se primerjav Hasana s Hitlerjem ustraši (*MPSI* 3, 290), po vojni pa se zбоji, da bi v Hasanu prepoznali Stalina.

³⁷² *S* 1939, št. 158, 8.

značilno za »magazinske pisatelje«, ³⁷³ odrekel pa mu je zmožnost psihološkega življenja v osebe, opazovalni dar in izpovedno strast. *Alamut* niti miselni (tezni ali idejni) roman ni, ampak bolj roman domisleka. Za osrednje vprašanje si je Bartol izbral problem oblasti, kako doseči moč nad ljudmi, in odgovarjal nanj z miselnimi konstrukti. Kritik mu je očital otroško nedozorelo naziranje ter samovšečnost in sočutno pozival bralce, naj se vendarle iz Bartola, ki je po duši slep in nedolžen kot njegovi fedaiji, ne norčujejo preveč. Rojak Lino Legiša se je z uravnoveženjem slabih in dobrih pisateljevih lastnosti trudil biti avtorju bolj pravičen, vendar je sklep njegove kritike še vedno negativen.

Pozitivne ocene niso bile tako zavzete in zanimive kot negativne. V *Domu in svetu* (1939, 165–69) ga je naklonjeno, kot primer filozofskega romana, podobnega Mencingerjevemu *Abadonu*, obravnaval Stane Mikuž. Bartolovo ničejanstvo ³⁷⁴ naj bi bilo podrejeno »borbi zoper tuje gospodarje«, kar daje glavni osebi, gospodarju Seiduni, simpatične poteze. Kot da bi stavek za stavkom spodbijal Kalanovo nezadovoljstvo, priznava Bartolu oster intelekt, resnično pisateljsko intuicijo in odlično psihologiziranje. Kritik Ivan Grahor (*Zbornik 1939*, 151–53) je *Alamuta* uvrstil skupaj s Kranjcem in Kresalom med troje »mogočnih pripovednih del«, ki so zaznamovala leto 1938 in simbolično pokrila slovenski svet od skrajnega zahoda do vzhoda. Osrednje literarno glasilo *Ljubljanski zvon* romana ni ocenilo iz banalnega razloga: med njegovim uredništvom in uredništvom založbe Modra ptica, pri kateri je izšel roman, je prišlo do nesoglasij in zamer in založba romana reviji preprosto ni poslala v oceno.

Presenetljivo je, da se pozitivne in negativne kritike tokrat ne ujemajo po črti, ki običajno ločuje duhove na Slovenskem, to je po črti liberalno-klerikalno: odpor proti Bartolu je združil vplivna konservativna (Debeljak) in napredna kritiška peresa (Kalan), in tudi navijali so zanj na eni in na drugi strani.

Največja ovira na *Alamutovi* poti na slovenski literarni Parnas je bil Josip Vidmar. V svojih spominih ni le razložil, kako ga je Bartol »prosilk«, naj mu odstopi *Alamutovo* zgodbo, ki jo je Vidmar našel pri Marcu Polu in jo v 20. letih pripovedoval v Parizu zbrani slovenski družbi, ampak je neženirano izjavljal, da Bartolovega pisanja »nikoli ni štel v pomembno literaturo«, ker ima sicer »dokaj bistrega umovanja, manj pa uma in okusa in morda še preprostega ustreznega čustva«.

Bartol je danes zgled svetovljanskega pisanja (v rabi je tudi modni izraz urbana literatura) za razliko od njegovih socialnorealističnih sodobnikov, ki so črpali večinoma iz popisovanja sočasnega domačega kmečkega in proletarskega življenja. Gotovo je bil Bartol zelo drugačen od Prežih, Kranjca, Ingoliča in Potrča, pa tudi od domačijskih Jožeta Dularja, Jožeta Krivca, Jana Plestenjaka, Narteja Velikonje in Matije Malešiča, pretirano pa bi bilo trditi, da je Bartolovo pripovedništvo zgled literature, ki se je rešila peze nacionalnih implikacij.

³⁷³ Zastavica za bedake, *Sodobnost* 1939, 132–36. O žaljivi oznaki magazinskega pisatelja poroča Bartol v dnevniku 12. 2. 1931 (*Dialogi* 1982, 387), da jo je prvi izrekel Silvester Škerl, za njim pa ponovila brata France in Anton Vodnik.

³⁷⁴ Bartol je ničejanstvo v *Alamatu* vztrajno zanikal.

Roman ni bil sprejet tako, kot bi se spodobilo, zaradi svoje tuje snovi in tujega dogajališča, češ kaj je le treba slovenskemu romanu hoditi po snov v daljni Iran in v odmaknjeno 11. stoletje. Res je slovenski zgodovinski roman preokupiran z domačimi zgodovinskimi temami in dogajališči, vendar *Alamut* ni preveč nenavadna izjema, saj se ne prav droben del žanrskega korpusa že od samih začetkov ukvarja s »tujimi« temami: Rehar je leta 1936 dogajanje postavil na utopično Atlantido, Finžgar *Pod svobodnim soncem* 1000 in več kilometrov proti jugu, Matej Prelesnik vsaj toliko proti severu, roman o antiki se je dogajal v Rimu, vse to večinoma brez slovenske udeležbe.

Eden izmed razlogov za pozno »odkritje« *Alamuta* je nedvomno zelo močna literarna konkurenca v letu izida. 1938 je bilo eno literarno bogatih let. Ob njem so izšle še Janeza Jalna kmečka povest *Cvetkova Cilka*, Franceta Bevka *Kaplan Martin Čedermac* in Iva Šorlija »ljudska povest« *Večne vezi*. Vse štiri so dobile banovinsko nagrado, razpisano za to leto: Bevk je zasedel prvo mesto in zaslužil 7000 din, Jalen tretje (3000 din), Bartol je bil z 2000 din na petem mestu in Ivo Šorli z enako vsoto na šestem. Razpis je klical zlasti po »večjih pripovednih in dramatskih delih«, »ki obravnavajo katerokoli pomembno dobo slovenske zgodovine in narodnega življenja ter so važna za vzgojo narodne zavesti«. Poročevalcu Tinetu Debeljaku se je v katoliškem dnevniku *Slovenecu* (14. 7. 1939, 8) zato zdelo, da Bartol nagrade ni zaslužil, saj je njegov roman »odmaknjen povsem slovenskemu svetu pa tudi slovenskemu človeku ter njegovemu gledanju na stvari«. Kritik bi sam med nagrajenci rad videl še domačijskega pisatelja Jana Plestenjaka, ki je tega leta objavil povest *Potrebuježi*, nič pa ne omenja levičarskega Miška Kranjca z romanom *Kapitanovi* pa tudi Antona Slodnjaka ne, ki je posekal vse dolžinske rekorde z biografijo o Prešernu z naslovom *Neiztrohnjeno srce* (239.000 besed) in z njo postavil v senco Kidričevo monografijo o Prešernu, ki je izšla istega leta. Da komisija ni bila samovoljna in da je izbirala po kriterijih, ki so ostali v veljavi še dolgo zatem, priča usoda prvonagrajenega *Kaplana Martina Čedermaca*, ki je še zdaj antološko in obvezno šolsko berilo. Seznam kapitalnih knjig dopolnjuje še serija popularnih knjig: spomini političnega kaznjenca v Rusiji Albina Breznika *V plamenih rdečega pekla*, »povest iz športnega življenja«, natančneje povest o jadrlnih pilotih *Poletje šole in ljubezni* Ivana Čampe (v časopisu *Mentor*), znanstvenofantastična povest *Izum* Viktorja Hassla in Metoda Jenka v Slovenskih večernicah, obsežna »ljudska povest« *Dragarjevina* Franca Kolenca, »povest kmečke žene« *Moč grunta* Mimice Konič, pozneje poročene Malenšek (povest je bila objavljena v časopisu *Kmečka žena*), in prvo veliko mladinsko delo, obsežni Šilihov mladinski roman *Beli dvor*. Med kapitalne tekste z letnico 1938 spada tudi 700 strani dolga knjiga Rudolfa Kresala *Študent Štefan*, generacijski in socialno kritični roman o dijaštvu med vojnama. In potem še vrsta zanimivih prevedenih leposlovnih knjig.

Alamut je bil ponatisnjen 1958, 1984, 1988, po 2001 pa skoraj vsako leto. Imamo ga v kakih 30 prevodnih izdajah in je danes morda najuspešnejši slovenski izvozni roman. Že takoj po drugi svetovni vojni so ga prevedli v češčino in srbsščino, od konca 80. let pa so sledili še drugi prevodi.³⁷⁵ Iz spremnih besed v tujih izdajah ni z redkimi izjemami povzeti nič pametnega. Tujih prevajalcev, kritikov in literarnih zgodovinarjev

³⁷⁵ Prevodi: češki 1946, srbski 1954, francoski 1988, španski 1989, italijanski 1989, hrvaški 1990, nemški 1992, turški in perzijski 1995, bolgarski 1998, hebrejski 2003, arabski, grški, korejski, angleški in slovaški 2004, madžarski 2005, finski 2008.

Alamut interpretativno ni zanimal, izjema sta prevajalec v italijanščino Arnaldo Bressan³⁷⁶ in prevajalec v angleščino Michael Biggins. V tujini je uspešen kot popularno berilo, ki ne potrebuje obširne kritiške, analitične ali interpretativne spremljave in sprijazniti se moramo, da je v literarnozgodovinskem smislu pomemben samo za Slovence.

V obsežni študiji o *Alamutu* je Biggins dozdašnje razlage romana razporedil v štiri skupine. Najprej je tu *Alamut* kot romaneskno pričevanje o Iranu 11. stoletja pod seldžuško dinastijo: gospodar gradu Alamut Hasan Ibn Saba s prevaro vzgaja svoje vojake v fanatične atentatorje in tako odvrne tuje zavojevalce gradu. V drugi skupini so tista branja, ki ga imajo za alegorijo pisateljeve sodobnosti, to je totalitarnih režimov pred drugo svetovno vojno. Ni ga kar po naključju hotel posvetiti Mussoliniju in prepoznati bi se dalo tudi namige na nekatere realne nacistične akterje in tedanje aktualne zgodovinske izkušnje.³⁷⁷

Tretji razlagi dá oznako nacionalistična, ker ji je *Alamut* roman s ključem, vendar za razliko od prejšnje, ki je preko glavne osebe Hasana Ibn Sabe kazala na Hitlerja,³⁷⁸ Mussolinija ali Stalina, v glavnih osebah vidi paralelo pripadnikom slovenskega terorističnega gibanja TIGR, ki si je med 1927 in 1941 prizadevalo za osvoboditev primorskih Slovencev izpod italijanske fašistične oblasti. To razlago spodbija. Po četrti, aktualistični razlagi *Alamut* preroško odslikava konflikt med ponižanim, opeharjenim in razžaljenim islamskim svetom in agresivnim Zahodom. Biggins je v tej točki pogumen kritik zahodne civilizacije.

Na koncu razprave postavi Biggins tezo, da delo odslikava mnogolično in kompleksno človeško osebnost, enakopravno sestavljeno iz bioloških, socialnih, zgodovinskih, psiholoških, etičnih in duhovnih komponent. Na Bartola naj bi, tako kot na leto dni mlajšega sodobnika Edvarda Kocbeka, bolj kot Freudova psihoanaliza in Nietzsche deloval vpliv francoske personalistične filozofije. Bartolov personalizem dokazuje z opozorilom na momente iskrenosti in ranljivosti v odnosih med osebami.

Ko ponosno čustvujemo zaradi uspeha *Alamuta* v tujini, v navdušenju pozabljamo povedati, po kakšnem naključju je roman zaslovel v svetu. V francoščino ga je na začetku 70. let prestavil tedanji lektor v Ljubljani, jezikoslovec Claude Vincenot. Trkanje na vrata založnikov ni obrodilo sadov, dokler ga ni uredniku manjše pariške založbe Phébus, ki je šele iskala svoj prostor pod soncem, pokazal ljubljanski posebnež Jean-Didier Castagnou. Tvegana odločitev za jezikovno popravo in natis se je leta 1988 obrestovala: v kratkem je bilo prodanih prvih 30.000 izvodov, kar tudi za francoske razmere ni majhna številka. Prodajni uspeh je čisto omotil kritični pogled na izdajo. Ocenejvalci so spregledali očitne nesmisle in poenostavljene ter svetovljansko vzvišene sodbe, ki jih je v spremni besedi

³⁷⁶ Bartol, o le ambiguità della scrittura, *Le avventure della parola* (Milano, 1985), 49–88 idr.; za opozorilo nanj hvala Miranu Košuti. Gl. tudi njegovo spremno besedo v izdaji romana 1988.

³⁷⁷ Bartola je atentat na kralja Aleksandra v Marseillu 1934, katerega naročnik je bil Mussolini, šokiral, in mu je dal literarnega izraza v pripovedi *Zadnje gibalno* in v Hasanovem naročilu umora Nizama al Mulka. Ker pa je uvidel, da je Mussolini v primerjavi s Seiduno šarlatan, se mu je kot zgledu odpovedal: »moram stvar izpeljati drugače« (17. 2. 1937; *MPSI* 3).

³⁷⁸ Utrdba Seidune v Iranu Alamut in Hitlerja pri Berchtesgadnu Adlersnest imata v prevodu isto ime, Orlovsko gnezdo.

natrosil urednik Jean-Pierre Sire in so jih ponavljali poročevalci v »najbolj uglednih« in »vodilnih« francoskih časnikih. Bralca je privabljal z olajšanim vzdihom, da Bartol na srečo ni napisal nikakršnega filozofskega romana, in s tezo, da je odkril jedro aktualnega iranskega fundamentalizma in terorizma. Vsaj sprenevedal se ni urednik, ko je poudaril, da je izbral besedilo za prevod izključno po principu berljivosti in ne morebiti zaradi literarnih kvalitete ali umetniškosti. Enemu od francoskih kritikov se je zapisalo, da je roman satira na račun diktature – romana očitno ni niti odprl.³⁷⁹

Nemškemu prevodu 1992 so odpustili celo sicer nedopustno prakso prevajanja mimo izvirnega jezika – *Alamuta* so namreč v nemščino prelili kar iz francoščine. Na srečo je Bartolov jezik tako preprost in nezahteven, da prehude škode menda le ni bilo. Poročevalcu so prišle na um paralele med Salmanom Rushdiejem in Hasanom Ibn Sabo in opozoril je na aktualnost, ki jo je dajala tekstu takratna vojna v Bosni. Reklamno je delovalo zatrjevanje, ki so ga povzeli po kakšnem užaljenem slovenskem viru, da je v Sloveniji pol stoletja viselo nad *Alamutom* prekletstvo in da je 1938 izšel skoraj brez slehernih odmevov. K počasnemu treznjenju je prispeval podatek, da je knjiga izšla pri »znani založbi, ki se rada posveča popularni literaturi«.

Evforično je bil pričakovan dolgo odlašani angleški prevod romana. Rumeni tisk je že nekaj let prej vzhičeno poročal o odkritju angleškega prevoda Bartolovega *Alamuta* na policah knjigarne v Egiptu. Šlo je za pomoto: novinarka je videla enega od tujih romanov s tem naslovom. Bolestna slovenska želja po priznanju *Alamutove* mednarodne veljave se lepo kaže v prevodu mladinske povesti *Matilda* Roalda Dahla (1990). Med berilom odraščajoče junakinje je tudi naš *Alamut*, ki ga v izvirniku seveda ni najti.

Nikjer pa se v domačih logih ne omenja največji *Alamutov* odmev. Angleški prevod romana je dal idejo za video- in računalniško igro *Assassin's Creed*, ki je bila s 3,5 milijona prodanimi izvodi ena najpopularnejših in najbolj ocenjenih iger leta 2007. Od izvirne zgodbe je sicer ostalo bolj malo, za zgodovinsko ozadje so v njej namesto obrambe gradu Alamut križarske vojne in lokacija se je iz Irana premaknila v Jeruzalem, se pa med pobudami zanj redno omenja Bartolovo ime. To dejstvo bi utegnilo vplivati na Bartolovo branost in popraviti skeptična predvidevanja o omejenem dometu romana med angleškimi bralci popularne literature, če bi se seveda mala založba Scala House Press, ki je tiskala roman, dogovorila za vezano trženje s programsko hišo Ubisoft, ki je izdalo igrice, o čemer pa poročil ni.

Seveda ni nič narobe, če množični Francoz ali Nemec bereta *Alamuta* na enak način, kot sta pravkar prebrala pogrošni pustolovski roman, moti le, kadar v svoji šentflorjanski omejenosti takemu slovenskemu prodoru v svet pripisujemo večji kulturni pomen, kot ga dejansko ima. *Alamutu* pri nas raste pomen sorazmerno s tujim povpraševanjem in v skladu z žalostnim pravilom, da je za povprečnega Slovenca dobro samo to, kar pride od zunaj, češ da že mora biti nekaj na njem, če ga zavzeto berejo Nemci, Francozi in Španci.

³⁷⁹ Npr. »neizprosna obtožba fanatizma, v kateri Bartol razkrinkava goljufive obljube nekdanjih in današnjih dikatorjev« (*Le Temps des livres* 17. 1. 2001). Bartol je ocene, da je *Alamut* kritika hitlerizma in diktatorstva, v dnevniku vedno znova zavračal, trdeč, da mu gre samo za objektivni prikaz (*MPSI* 3, 301). Slikal je pojave svoje dobe, ne pa reševal problemov (311).

Slovenstvo in slovanstvo

Ko trdimo, da je zgodovinski roman nacionalnokonstitutivni žanr, je danes samoumevno, da imamo z nacionalnim v mislih slovenstvo, pozabljamo pa, da je bilo do pred nekaj desetletji prizadevanje za slovenstvo samoumevno del širšega načrta vzpostavljanja slovanske kulturne identitete. Okroglo 50 slovenskih zgodovinskih povesti je bolj ali manj eksplicitno zaznamovano s slovansko tematiko. Na programski, tj. nazorski, idejni ali politični ravni prevladuje prepričanje o tem, da varno eksistenco zagotavlja Slovenec le širno slovansko zaledje in da so pravi prijatelji samo med Slovani, zato je zgodovinsko pripovedništvo vzhičeno nad razprostranjenostjo Slovanov, njihovo močjo, nravnim zdravjem in gostoljubnostjo ter žalostno zaradi tradicionalne nesloge med slovanskimi »plemeni«. Na ravni zgodbe in značajev pa se kaže njihov strah pred vsemi tujci, tudi tistimi slovanskega izvora, in jim praviloma namenja negativne vloge.

Ker je slovenski nacionalni ponos na robu slovanskega sveta in v nevarni sosesčini z Italijani, Nemci in Madžari potreboval moralno oporo, to pa je ponudila zavest o moči in uspehih številčnejših slovanskih sorodnikov in zaveznikov, je zgodovinska povest bogato nahajališče izjav, ki artikulirajo slovenski odnos do slovanstva. Slovenski nacionalni interes je bil identičen ideji slovanske vzajemnosti. Najlepši zgled te identifikacije je Finžgarjeva povest *Pod svobodnim soncem*, ki se dogaja med južnimi Slovani daleč stran od Slovenije, vendar jo imamo kljub temu za eminentno nacionalnoozaveševalno besedilo in njegovega junaka Iztoka za Slovence. Kulturno so se Slovenci videli kot del zahodnega sveta ali vsaj Srednje Evrope, ker pa je bilo pogosto plačilo za pripadnost zahodu asimilacija, tj. izguba nacionalne in jezikovne identitete, so predniki v strahu pred njo ves čas igrali tudi na karto genetske povezave s širnim slovanskim zaledjem, ki so ga občutili kot jamstvo za nacionalni obstanek. Tod se je napajal panslavizem, ideja o nujni enotnosti vseh Slovanov. Slavjanofilstva, pravoslavne in rusko obarvane slovanske ideje, v slovenski zgodovinski povesti ni zaslediti.

Vključenost Slovencev med Slovane so si avtorji predstavljali različno. Alternative so se razkrile že na začetku slovenske književnosti, v prvih dveh zgodovinskih epskih pesnitvah Prešernovem *Krstu pri Savici* (1836) in Žemljevih *Sedmih sinovih* (1843). Pesnitvama je posvečeno samostojno poglavje v knjigi, tule naj ga le napovemo z opažanjem, da Žemlji očitno ni bilo najbolj všeč, kako se je teme lotil pesniški vzornik Prešeren. Zdelo se mu je, da se *Krst* vse premalo ukvarja s to kapitalno problematiko, zato se ji je v svoji pesnitvi natančneje posvetil. Črtomir je slabo reprezentiral razpoloženje med slovanskimi kulturnimi aktivisti, ki so prisegali na slovansko vzajemnost. Žemljevih *Sedem sinov*, ki so izšli sedem let po *Krstu*, je mogoče imeti za nekakšno korekturo *Krstovega* političnega sporočila. Povezanost Slovencev s Slovani ni izključna specifična zgodovinskega romana, saj so se slovanske teme pogosto pojavljale

tudi v kratkih zgodovinskih pripovedih,³⁸⁰ v zgodovinski drami in verzu, v zgodovinskih romanih, prevedenih iz drugih slovanskih jezikov, in v drugih pripovednih žanrih.³⁸¹

Slovenska zgodovinska povest je večinoma tematizirala dogajanje na domačih tleh, kjer na zgodbeni ravni večji priložnosti za srečanje s slovanskimi tujci ni bilo. Z drugimi Slovani se je bralec mogel srečati le, če so se slovenski junaki odpravili kam proti jugovzhodu ali če se je avtor v celoti odpovedal slovenskemu dogajališču in je dogajanje postavil med slovanske sorodnike na jugovzhodu ali na severovzhodu. Iz 17. stoletja je bila za romanopisce zanimiva zarota hrvaških plemiških rodbin Zrinjskih in Frankopanov proti Habsburžanom. Najpogostejše so bili za južnoslovansko zgodovinsko problematiko v slovenskem zgodovinskem romanu odgovorni izpod Turkov prebegli Uskoki, ki so edini številnejši Slovani, s katerimi so Slovenci doma prihajali v stik. Dali so ime samostojnemu žanrskemu tipu slovenskega zgodovinskega romana ter so tam tudi obravnavani. Manj so z južnoslovanskimi idejami povezani kmečki upori, pokristjanjevanje ter dogodki v 18. in 19. stoletju.

Južnoslovanske teme so se pojavile najprej v turški povesti, ki zadeva čas turških vpadov na Slovensko v 15. in 16. stoletju. Čeprav je bilo med turškimi vojaki veliko takih slovanskega porekla, se v povestih to ni več izrazilo, prevladujoča turška lastnost je bila namreč drugoverstvo. Prva daljša turška zgodovinska povest s slovansko temo je »izvirna povest iz 16. stoletja« *Mahmud*, ki jo je napisal sedemnajstletni petošolec Jurij Vranič. Objavljena je bila v *Letopisu Matice slovenske* za leto 1870, njeno slovansko usmerjenost pa je napovedoval že avtorjev psevdonim Jurij Črnogorec. Pripoveduje o turškem vezirju slovanskega porekla, ki se odpove visoki karieri in se vrne v rodno Kostanjevico na Krki. Začne se v Sarajevu leta 1575, nadaljuje se po bojiščih na Hrvaškem³⁸² in seže vse do Carigrada. Slovence je fasciniral družbeni vzpon enega izmed njih na tujem dvoru (»Bela Ljubljana, bodi ponosna, rodila si vezirja!«), nacionalni ponos pa je utrjevala tudi deklarativna ideja slovanske vzajemnosti. Citata so danes vredne izjave o prijateljstvu med Slovenci in Hrvati:

Hrvatje [...] poslovlili so se še na večer od svojih sobratov Slovencev. Niso se mogli lahko ločiti od svojih zaveznikov. Podajali so si roke, objemali se in poljubovali vrli sinovi matere Slave, kateri so se bili zjediniili, zapazivši nevarnost, ktera jim preti in naklestili svoje največje sovražnike. Zavezali so se, da se postavijo v bratovski slogi o vsaki nevarnosti sovražniku v bran. [...]

³⁸⁰ Prim. Josipine Urbančičeve Turnograjske *Nedolžnost in sila* (1851) o Veroniki Deseniški ali Ivana Preglja *Blagovestnika* (1908) o Cirilu in Metodu.

³⁸¹ Npr. v Luize Pesjakove ženski noveli *Rahela* (1869) je glavna oseba poljskega porekla, na koncu Jurčičeve povesti *Med dvema stoloma* (1876) pa se glavna oseba odpravi borit za osvoboditev južnih Slovanov izpod Turkov. Verjetno je slovanstvo najbolj izrazito v obsežnem pustolovskem in propagandnem »romanu z Balkana« *Za svobodo in ljubezen* (1913) Vladimirja Levstika. Tu se kuje slovensko-srbsko prijateljstvo in jugoslovanstvo tako, da se sin trdnega gorenjskega kmeta poroči v Beograd, za njim pa še oče razproda imetje in se priseli v Srbijo k mladima dvema. V taki atmosferi ni čudno, da sta tudi Solun in Skopje predstavljena kot srbski mesti.

³⁸² Gre za Vihič na Krpi, Sisak in Budački na sotočju Radonje in Korane južno od Karlovca, kjer je 21. sept. 1575 Ferhad paša razbil vojsko vrhovnega komandanta Vojne krajine Herberta Auersperga, kranjskega Turjačana – dogodek popisuje še povest *Takšni so!* Frana Detele (1900). Herbertu Turjaškemu se precej posveča tudi povest Ivana Matičiča *Na mrtvi straži* (1928).

Mnogokrat sem se vže poskusil maščevati nad kristijani, zaradi smrti svojega očeta, ktereга so potolkli na hrvaški meji. Posrečilo se mi je vže nekoliko, popolno pa vendar še ne, kajti, akoravno smo ropali po Slovenski in Hrvaški, vendar smo se morali umakniti vselej, kadar so se zbrali Slovenci in Hrvati. [...] Gotovo ni bila nikjer padišahova vojska tolikrat tepena, kot ravno tu (320).

Prva naslednja slovansko zaznamovana je bila šele »romantiška povest izza turških bojev« Lee Faturjeve *Vilemir* (1906). Radivoj, zadnji vitez iz slavnega bosanskega rodu Vladimirovičev, ki so mu, ubeglemu izpod turške oblasti, goriški grofje dali grad Rihenberg na Primorskem, se leta 1475 s kranjskimi in štajerskimi vitezi tolče proti Turkom pri Brežicah in objokuje izgubo bosanske samostojnosti, ki so jo zakrivile ženska nerazsodnost kraljice Katarine, ki je po smrti moža Toma Stipana³⁸³ spustila v deželo Turke, sekta krivoverskih bogomilov³⁸⁴ in tradicionalna slovanska nesložnost:

Odkar je oplakala vila nesrečno Kosovo, se je razrušilo v sramoto Evrope ponosno bizantinsko cesarstvo in je dajala kleta nesloga Slovanov divjemu Azijatu deželo za deželo v dobrodošli plen.

Fabulativno je delo slabo narejeno in dolgočasno, zato zgodbe nima smisla obnavljati, njena politična razsežnost pa je zanimiva še danes: pripovedovalec zaman kliče na pomoč Evropo, cesarja in papeža – nobeden se ne zmeni za trpljenje Bosne. Povest navdušuje za slovanstvo z informacijo o demokratičnem slovanskem pravu, ki ni poznalo sužnjev, ječe in smrtnih kazni. Prizadeva si povezati bosansko glagolsko cerkveno tradicijo z oglejskim obrednikom³⁸⁵ in idealizira miroljubno slovansko čud:

Bilo je nekaj plemenitega v tem mladeniču. Široko, od plavih las obvito čelo, podolgasto lice, krepki nos, goste obrvi in polne ustnice so kazale odločno, neupogljivo nprav, ki se ne plaši ne zaprek, ne truda; sanjavi pogled modrega očesa pa je svedočil mehko slovansko dušo, ki ljubi glas pesmi ob zvoku strun bolj nego ženket orožja (421).

V turški povesti Lee Faturjeve *Junakinja zvestobe* (1927–28), ki se dogaja leta 1550, je glavna oseba na Kranjsko pribegla lepa potomka bosanske kraljevske rodbine, vendar so domačini do nje, tako kot do vsega gosposkega, sovražno razpoloženi. V turških povestih je zabavno ponavljajoče se dejstvo, da je cela Bosna polna ujetih Slovencev in da jih je najti na ostajanje vsakokrat tudi v Carigradu, kadar se dogajanje

³⁸³ Stjepan Tomaš, naslednik Tvrtka II., je bil bosanski kralj med 1443 in 1461. Povezoval se je z Benečani tudi proti ozemeljskim apetitom celjskih grofov, ki so želeli skozi dinastično poroko poseči po bosanski kroni.

³⁸⁴ Krščanska sekta bogomilov se je v 12. stol. iz Bolgarije razširila v Srbijo, kjer jo je Štefan Nemanja kruto zatrl, in se potem razcvetela v Bosni. V Slovenijo menda ni segla, so pa na slovenskih tleh bogomili izpričani v slovenski zgodovinski povesti.

³⁸⁵ »Svečenik je opravljal mašo po obredu oglejske cerkve, čital jo v milozvenečem jeziku trpinov. Solnce je zlatilo krasno pisane, častitljive črke stare glagolice« (428). Dalmacija je bila vse do 10. stoletja v verskem pogledu podrejena Bizancu in ne Rimu, zato so se sem lahko zatekli Metodovi učenci ter nadaljevali slovansko glagolsko bogoslužje. — V naslovu ima glagoljaštvo Bohinjčeva mohorjanska »povest iz 13. stoletja« *Glagoljaš Šipko* (1912). Naslovna oseba nekje na jugu Slovenije ponovno vrača meščane v naročje krščanstva, potem ko jih je v času njegove odsotnosti zbegal bogomilski krivoverec.

preseli tja. Turške roparske deportacije desetisočev Slovencev v Bosno so med tamkajšnje prebivalstvo prav gotovo zanesle tudi kakšno podalpsko genetsko sled.

Jurčičev *Ivan Erazem Tatenbah* (1873) – izhajal je najprej kot podlistek v liberalskem dnevniku *Slovenski narod*, potem pa je izšel še knjižno – je obravnaval slovenski del zrinjsko-frankopanske zarote proti Habsburžanom med 1669 in 1671.³⁸⁶ Naslovna oseba je štajerski uporni plemič in dogaja se na gradovih po Slovenskem. Katarina Zrinjska in Franjo Krsto Frankopan sta le stranski osebi, nastopita samo v kratki sceni na Hrvaškem na koncu.³⁸⁷ Josip Jurčič je bil, po negativnih karakternih lastnostih upornikov sodeč, kljub sicer deklariranemu jugoslovanskemu in panslovanskemu čustvu nenaklonjen uporu in spremembi državnega okvira Slovincem. Težko je ugotoviti, kaj je hotel Jurčič političnega povedati z nesrečno ljubezensko zgodbo med priseljenim češkim inženirjem (»žolnirjem«) Žebrankom in nečakinjo kostanjeviškega priorja Katrico v »izvirni povesti iz 18. stoletja« *Kloštrski žolnir* (1866). Kot prepričan Slovan bi moral biti zvezi slovenskega dekleta s češkim izobražencem v imenu slovanske vzajemnosti naklonjen, pa to očitno ni bil. Ni ga motila le ženinaova druga vera oziroma brezverstvo, prikazal ga je kot mračno in strastno osebo in na koncu celo kot morilca. Standardno so negativne vloge v slovenski literaturi, tudi Jurčičevi, zasedali Nemci ali Italijani.

Prva zgodovinska povest brez slovenskega personala in z dogajanjem daleč stran od domovine je bila Tavčarjeva »historična podoba« *Antonio Gledević* (1873). Pripoveduje o dubrovniškem pesniku, ki leta 1727 zaradi svojega slovanskega radikalizma pride v konflikt s politično prilagodljivo republiko, omahujočo med turškim zaščitništvom in beneško pohlepnostjo. Pesnik očita »ljudovladi«, da ne pomaga Srbiji in Hercegovini v njunem boju proti Turkom, in resignirano ugotavlja, da »slovanstvo nima pričakovati prihodnosti na obali sinjega morja« in da »slovanskega Dubrovnika ni več in ga več ne bode« (ZD 1, 195), ker dubrovniškim plemičem brez slovanskega domovinskega čuta ni »bilo mnogo mar, ali ostane laška Raguza ali pa slovanski Dubrovnik« (192). Ko mu plemiški senator Gozze onečasti sestro Bazilijo, se z mečem maščuje nasprotniku, skvarjenemu z romansko vzgojo, sam pa umre v ječi.

»V naših žilah teče slovanska kri,« prišel je navdušeno, »Dubrovnik je slovanski grad! Slovani ga obdajajo krog in krog in še daleč proti severu! In kaka je ta moč, ta slava slovanska! O njej mi je pripovedoval star menih, [...] razkazoval mi je svetega Cirila svete knjige ter s ponosom govoril o

³⁸⁶ Roman z enakim naslovom in z isto glavno osebo je napisal tudi Ožbalt Ilauinig (1930).

³⁸⁷ Hrvaški plemiči Frankopani se pogosto omenjajo v slovenski zgodovinski povesti, tako začetnik zarote proti Habsburžanom Nikolaj kot njegov brat Peter. Imeli so posesti in upravne funkcije tudi po Kranjskem in podpirali luteranstvo ter glagoljaštvo. Do zarote je prišlo, ker po koncu turških vpadov na Hrvaško Avstriji niso hoteli vrniti Vojne krajine nazaj pod jurisdikcijo hrvaškega sabora in bana. Vojno krajino so zaradi obrambe pred Turki sredi 16. stoletja organizirale in financirale notranjeavstrijske dežele, branili pa hrvaški plemiči, najemniki in goriški, kranjski, koroški ter štajerski deželni stanovi. Petrov svak Franjo Krsto, ki je bil 1671. skupaj z njim obglavljen v Dunajskem Novem mestu, je napisal celo nekaj slovenskih verzov. — Kar v treh poglavjih Jurčičevega romana je v zopni družini nastopil vojskovodja Petra Zrinjskega kapetan Franjo Bukovački. Leta 1669 je šel Bukovački v Solun k sultanu Mehmedu IV., da bi ga pridobil za Zrinjskega in proti Habsburžanom. Po propadli zaroti ga je cesar Leopold I. sicer pomilostil, vendar se nezaupljivi vojak nikoli ni hotel vrniti iz turškega ubežništva na svoja posestva.

moči naših rodov. Kjer je obdan z ledom severni pol, ondi gospodujemo mi; kjer vro vroči studenci zemlji iz osrčja ter bega po razbeljenih pečinah vitka gazela, ondi je naš glas, naša slava!» (189, 190).

Leta 1884 je v celovski reviji *Kres* izšel prvi izmed številnih slovenskih zgodovinskih romanov o kmečkih uporih, Kodrov »historičen roman« *Kmetški triumvirat*, osem let po Šenoovi *Seljački buni*, ki obravnava isti dogodek iz hrvaške perspektive.³⁸⁸ Gre za upor 1572–73, dogajališče je poleg slovenskih krajev in Dunaja še v hrvaških Stubicah in Zagrebu. Hrvaško-slovenska razmerja je avtor ugledal v bolj skeptični luči kot pred njim Vranič: »Strašno, kakor skoro nikjer drugje v svetovnej zgodovini, maščevala se je tu prokleta nesloga, ki se vleče kakor rudeča nit v vsakem slovanskem javnem podvzetju, nad slovenskim ljudstvom in njegovimi voditelji« (590). Ker je literarna zgodovina stresla na Kodra ves svoj repertoar negativnih vrednostnih oznak, je delo po krivici zapadlo v pozabo.

Problematično je bilo povezovanje slovanske ideje in tematike celjskih grofov. Slovanska kri je npr. tekla po žilah vojskovodje Jana Vitovca, čigar zli sloves poznamo že iz slovenske ljudske pesmi o Pegamu (< *Beha(i)m* 'Čeh'), potem pa iz Detelove zgodovinske povesti *Pegam in Lambergar* (1891). »Jan Vitovec je prišel na dvor Celjskim kot najemnik s tremi konji v času, ko so se grofje Celjski bojevali z Avstrijci. In bil je potomec revnega viteškega rodu na Češkem.«³⁸⁹ Osvajal je gradove celjskih nasprotnikov in pripomogel, da je Ulrik 1454 postal ban kraljevine Dalmacije, Hrvaške in Slavonije. Po propadu rodbine je menjal strani: malo se je tepel za cesarja Friderika III. malo pa za ogrskega kralja Matijo Korvina, kakor mu je bolje kazalo, in dosegel celo časti slavonskega bana. Vitovčevih vojaških uspehov slovenska zgodovinska povest nekako ni mogla porabiti za utrjevanje ideje slovanske vzajemnosti. Ker so bile Desenice, od koder domnevno izvira Veronika Deseniška, druga žena celjskega grofa Friderika II., na Hrvaškem, lahko načelno tudi to zgodovinsko ljubezensko temo vključimo med slovanske, reflektirana pa na ta način ni bila. Lik Veronike Deseniške je sicer zaživel bolj v drami, v daljši prozi le pri Sandiju Sitarju *Veronika z Desenic* *Veronika* (1974) in Detelovih *Treh zvezdah* (2008).³⁹⁰

Koncu 18. stoletja in 19. stoletju so na Slovenskem dali podobo trije zgodovinski dogodki: francoska okupacija 1797, 1805 in 1809–13, kongres alianse v Ljubljani 1821 in marčna revolucija 1848.³⁹¹

Leta 1797 se dogaja Govekarjev roman *Svitanje* (1920–21), ki je po Antonu Slodnjaku zaradi organskega druženja kulturnozgodovinskih informacij in fiktivne zgodbe »eden redkih dobrih zgodovinskih romanov«. Besedilo nosi sledi evforije ob

³⁸⁸ Jurčičeva povest na to temo, *Janez Gremčič* (1864), ni bila dokončana in objavljena, njegov *Sin kmečkega cesarja* (1869) pa je le srednje dolgo besedilo. Pač pa je bilo na temo kmečkih uporov do tedaj priobčene precej zgodovinske literature.

³⁸⁹ Franz Krones, *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*, Graz, 1883; prevod *Kronika grofov Celjskih*, Maribor, 1972.

³⁹⁰ Prim. Mojca Kovačič, Veronika Deseniška – nesrečne ljubezni in prepovedane poroke v srednjem veku, *Historični seminar* 6 (2008), 9–39 (tudi dLib.si) in tam citirano literaturo.

³⁹¹ Z marčno revolucijo se ukvarja roman Mimi Malenšek *Marčni veter* (1988). V njem diskutirajo tudi o panslavizmu, sporočilo debate pa je, da je vseslovanska ideja preveč fantastična, da bi se lahko uresničila.

nastanku južnoslovanske države: pisatelj bralca npr. pouči, da je melodija Haydnove cesarske himne zajeta iz jugoslovanske ljudske pesmi (79). Idejno je posvečen emancipaciji slovenstva, zanimivo pa bo s citatom pokazati, kako samoumevno se je slovenstvo utemeljevalo v slovanstvu:

Od grškega Hema do Ledenege morja, od koroško-goriške Soče in češke Vltave tja do Urala je malone ves svet slovanski! A tudi severna tretjina Azije priznava slovansko vlado ter dozoreva po slovanskih mestih za evropsko kulturo. In dasi štejejo Slovani danes jedva petino, da jedva desetino tega, kar bi lahko šteli ob ugodnejših moralnih pogojih, dosega njih število vendarle nad šestdeset milijonov duš [...] slovanski svet je največji in Slovani so med vsemi narodi, ki so si ohranili isti jezik, danes najmočnejši! [...] Voltaire bi bil proglasil slovanščino, če bi jo bil poznal, za najsrečnejši jezik že samo zato, ker nima spolnika! [...] v slovanščini lahko uporabljamo antično mero s pravcato antično gracijo! [...] In ta obilica zvonkih vokalov, to bogastvo krepih končnic, ta bujna originalnost in to neprestano porajanje novih, vedno lepših besed! In še nekaj: Petje v slovanščini se čuje prav tako sladko kot italijanščina, in še danes, dasi takorekoč še hlapec med Evropci, je Slovan poleg Italijana najbolj muzikalen na vsej zemlji!

Na ugovor, da so Slovani zamudili svoj čas za politično združitev ter da so odvisni od nemške kulture, odgovarjajo junaki romana, sklicujoč se na Herderja:

In vendar si je ohranil ta narod povsod, zlasti pa kjer je užival vsaj malo več svobode, svojo staro, prvotno podobo: veselost, muzikalnost, gostoljubnost, miroljubnost, krotkost, marljivost itd. [...] Slovani imamo vendarle eno dušo in en značaj; v različnih dialektih govorimo in pišemo, a razumemo se bolje in lažje nego vsi tisti različni nemški in italijanski dialekti med seboj. Moškovitar razume Slovenca, Pemec Poljca, Srb, Hrvat in Slovenec pa se prav tako izlahka pomenijo med sabo, kakor se pomenijo Štajerec, Korošec in Kranjec. Bratje smo! Ista kri! Vsi imamo jezik ene same matere! [...] Naša skrb bode poslej, da se začno sinovi iste matere in istega jezika tudi še ljubiti. Ko postanemo složni, nas nobena sila več ne premaga.

Čeprav se dogajanje v Tavčarjevem preko 100.000 besed obsežnem zgodovinskem romanu *Izza kongresa* (1905–08) ali – kakor je sam hotel – »kroniki« o kongresu svete alianse v Ljubljani, kjer so se zbrali evropski vladarji, tudi avstrijski cesar in ruski car, da bi preprečili prizadevanja narodov za uvedbo političnih svoboščin in ustavnega življenja, ne premakne iz Ljubljane, prav lepo povzema slovenske jezikovne, kulturne in politične dileme v razmerju do bližnjih in daljnjih slovanskih sosedov. Vlogo, ki naj jo igrajo Slovenci (Slovani) na političnem odru, razlagajo svojemu ruskemu sogovorniku, ki so ga sprejeli »po slovanski šegi«, ljubljanski intelektualci iz Zoisovega krožka. Slovničar Metelko želi ohraniti slovenščino, čeprav je morda samo slovansko narečje, skriptor Kastelic se zavzema za ilirščino, ki »je naša prihodnost«, pesnik Zupan pa bojevito zagovarja prednost enotnega slovanskega jezika.³⁹²

³⁹² Čudaški Jakob Zupan (1785–1825) je bil jezikoslovec in pesnik, profesor na ljubljanskem bogoslovju in v liceju. Za duhovnika je bil hudo nereden in v sporih z nadrejenimi brez dlake na jeziku, zato ga je škof predčasno upokojil. V zgodovini je zapisan kot strasten ilirec in panslavist, v literarni zgodovini pa kot pesnik, ki je v skrbi za blaglasnost slovenščine pisal verze brez sičnikov in šumnikov. Njegov sin Alexander Georg Supan je bil znan avstrijski geograf, pisal je samo v nemščini, mdr. tudi zgodovinsko knjigo o celjskem grofu Ulriku II. *Die vier letzten Lebensjahre des Grafen Ulrich II. von Cilli: mit besonderer Berücksichtigung der Stände-Revolution in Oesterreich in*

»Pojdita rakom žvižgat, ti in tvoja ilirščina!« se je drl Zupan.« Če že moramo iz očetove koč, pojdimo dalje in ne zgoj do nemškega Zagreba! Kaj veš ti o slovanstvu, Kastelic? Od Peterburga pa do mehke Meke se razširja! [...] Nič o slovenščini! Nič o ilirščini! Slovanščina, ta je prava! Ta je naša rešiteljica [...] Martina Lutra nam je treba, Martina Lutra, da nam ustvari vseslovanski jezik!«

France Prešeren v tej družbi je bil še premlad, da bi kaj pripomnil, njegov molk ob načrtih za zlitje Slovencev s Hrvati ali Rusi pa lahko razbiramo tudi kot nezaupnico fantastičnim združevalnim načrtom. Nezaupnico podpira še pripovedovalec, ki ni ruskega carja in njegovih kozakov opisal prav nič bolj simpatično kot druge evropske vladarje v Ljubljani.

Nekaterih povesti ni mogoče potakniti v noben obširnejši žanrski ali tematski tip zgodovinskega romana. Obskurna je npr. tematizacija ruske zgodovine v povesti *Nihilist* (1906) Vitomila Feodorja Jelenca. Jelenc je bil sicer tako strasten Jugoslovan, da se je preselil v Srbijo in prevzel srbsko državljanstvo, bil je prostovoljec v balkanskih vojnah in je preživel pekel umika srbske vojske na otok Krk, vendar v povesti izrecnih klicev k slovanski vzajemnosti ni. Neoprijemljivi so mohorjanski *Božji mejniki* ali *Oče, budi volja tvoja!*, »povest iz Istre« Ivana Preglja (1925), ki je 1926 izšla tudi v hrvaščini. Zgodovinska je v njej le informacija o tržaškem in poreškem škofu Juriju Dobrili iz 19. stoletja, ki je rad pomagal študentom. Podobno je nedeklarativen *Peter Markovič, strah ljubljanskih šolarjev* (1929) istega avtorja, katerega prvi del se dogaja na Hrvaškem, na jugu Istre in na Reki leta 1583. Osamljen je »profesorski« oziroma historiografski roman *Štefan Dečanski* na temo zgodnje srbske zgodovine Tite Kovač, ki ga je objavila pod psevdonimom Mira Ceti v okviru Slovenskih večernic leta 1974. Poglavlja uvajajo citati iz žitij srbskih vladarjev v stari cerkveni srbsčini skupaj s prevodi. Kakšnega razvidnega aktualnega sporočila knjiga nima; najbrž jo je spodbudila le fascinacija nad bogato, vplivno in divjo srbsko preteklostjo in pravoslavno vero; avtorica je bila namreč poročena s pravoslavnim Grkom iz Aten.

Liberalno kontra klerikalno

Nazorska ločnica, ki deli Slovence, se včasih bolj, drugič manj jasno zarisuje tudi v zgodovinskem romanu. Če zanemarimo obrobne skupine in možnosti, ostaneta vedno

den Jahren 1451 und 1452 (1868). — Prav nasprotnega značaja je bil mirni, vendar trmasti Franc S. Metelko (1789–1860), glasno hvaljeni slovničar, pisec učbenikov in nabožne literature ter Zupanov kolega v liceju, odlični profesor slovenščine. Njegov poglavitni greh je bil izum novega črkopisa metelčice ali »žabice«, kot so jo imenovali nasprotniki, z novimi znaki za ozka *e* in *o*, za polglasnik in za šumnike. — Licejski bibliotekar Miha Kastelic (1796–1868) je bil pozneje ustanovitelj in urednik literarno ambiciozne *Krajske čbelice*.

znova v alternativni opoziciji liberalna in klerikalna zgodovinska povest.³⁹³ Vsaka od nazorskih opcij je skozi svoje publikacijske kanale po svoje gledala na preteklost in načrtovala zgodovinsko obnašanje za prihodnost. Razlike med nacionalnimi preživetnimi strategijami, kakor jih artikulirajo liberalski in klerikalni pisatelji, je najlažje opaziti ob vzporednih obravnavah istih zgodovinskih tem.

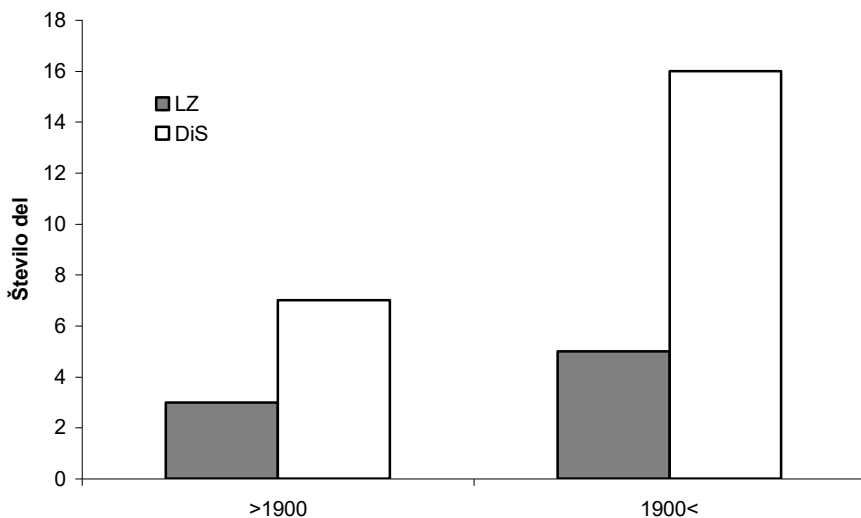
Kako sta se žanra lotevala liberalni *Ljubljanski zvon* in katoliški *Dom in svet*? V dvajsetih letnikih *Zvona* pred letom 1900 najdemo od zgodovinskih povesti Jurčič-Kersnikove *Rokovnjače*, fragment Jurčičevega *Slovenskega svetca in učitelja* in Detelovega *Velikega grofa*, od leta 1900 do druge vojne pa samo še pet besedil te vrste: Budalov *Križev pot Petra Kupljenika*, Murnikovo *Hčer grofa Blagaja*, Lahovega *Angelina Hidarja*, Lovrenčičeva *Publiusa in Hispalo* in Jožeta Pahorja *Serenissimo*. Kakor da bi se vodilni slovenski literarni časopis izogibal zgodovinski povesti, posebno če ga primerjamo z bolj družinsko usmerjenim *Domom in svetom*, ki ima objavljenih od leta 1888 do 1900 sedem in po tem še šestnajst daljših zgodovinskih povesti. Največkrat sta se do leta 1900 tam pojavila Fran Jaklič in Peter Bohinjec, po letu 1900 pa Matija Prelesnik, Lea Fatur, Fran S. Finžgar in Ivan Pregelj. Drugo pomembno mesto za katoliško objavljanje je bila založba Mohorjeva družba, zlasti njena zbirka Slovenske večernice.

Preden se je oblikovala liberalsko-katoliška opozicija med *Ljubljanskim zvonom* in *Domom in svetom*, je slovensko literarno sceno animirala centralno-periferna opozicija med celovškim časopisom *Kres* in osrednjim kranjskim *Ljubljanskim zvonom*.³⁹⁴ *Kresovih* avtorjev danes ni več v javni zavesti, čeprav je že skozi izbiro vrstnih imen za daljšo prozo opaziti, da je celovški časopis gojil visoke literarne ambicije. V obdobju med 1881 in 1886, ko je *Kres* prenehal izhajati, sta objavila primerljivo število daljših proznih besedil (*LZ* 17 : *Kres* 16). Roman sta cenili reviji podobno (5 : 4), razlike pa se pokažejo pri stremeljivi noveli: *LZ* ima vsega dve, *Kres* pa devet. Ustrezno več ima *LZ* povesti (5; *Kres* le 3) in daljše proze brez vrstne oznake (2) oziroma z alternativnimi imeni (3). Zanimivo je, da je *Kresova* zgodovinska povest (Anton Bartel, *Pomladni vetrovi*) za polovico daljša od *Kresovega* zgodovinskega romana (Anton Koder, *Kmetški triumvirat, Luteranci*).

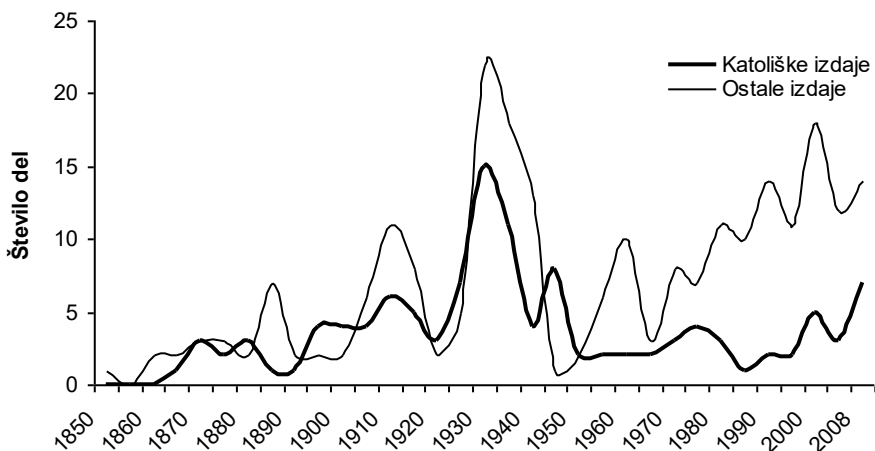
³⁹³ Čeprav je izraz *klerikalen* največkrat sinonim za *nazadnjaški* in *konservativen*, se v prvi vrsti nanaša na pripadnost oziroma bližino klerikalni, tj. Slovenski ljudski stranki, in na zavzemanje za vpliv cerkve v javnem življenju.

³⁹⁴ Odgovornost za napetosti med revijama je treba pripisati Ljubljani: druga številka *Kresa* 1881 namreč naklonjeno poroča o izidu prve številke *Ljubljanskega zvona* (»podaja mnogo raznovrstnega leposlovnega kot znanstvenega berila«), *LZ* pa nima o *Kresu* nič, enkrat pozneje pa navaja kazalo, ki konkurenta definira samo kot znanstveni časopis.

Grafikon 12: Zgodovinska pripoved v periodiki

Grafikon 13: Katoliške objave v razmerju do celotne produkcije

Pregled izdaj glede na deklarativno politično usmeritev založbe oziroma časopisa predstavlja grafikon Katoliške objave v razmerju do celotne produkcije. Med katoliške izdaje so bile uvrščene publikacije Mohorjeve družbe, vključno s časopisom *Besednik*, objave v časnikih in časopisih *Slovenec*, *Dom in svet*, *Domoljub*, *Goriška straža*, *Slovenski dom*, *Mladika*, knjige založb Jugoslovanska knjigarna, Družina in Ognjišče, zbirka Cirilova knjižnica ter posamezne samozaložniške izdaje zavzetih duhovnikov. Nalepko Ostale izdaje bi najbrž lahko zamenjali z oznako liberalske izdaje, čeprav politična pripadnost ostalih založb največkrat ni bila deklarativna. Do rahle katoliške prevlade v žanru, ki je bil sicer v liberalskih rokah, je prihajalo v posameznih obdobjih:

1876–80, 1891–1900 in 1916–25, najbolj izrazito pa med drugo svetovno vojno, ko so druge založbe gojile kulturni molk. Po drugi svetovni vojni katoliške založbe niso bile več konkurenčne. Katoliških izdaj je bilo v splošnem dvakrat manj kot liberalnih, kar pomeni, da je katoliški delež v produkciji tretjinski.

Drugačno sliko, potrebno natančnejše analize, dá pregledovanje avtorskih nazorskih profilov. Iz poznanih biografij je trinajstim avtorjem mogoče pripisati levičarski status, 19 avtorjev je bilo jasno liberalsko orientiranih, kar 43 avtorjev pa lahko dobi zbirno oznako katoliški, ki vključuje duhovnike, deklarirane kristjane, ultra desno orientirane in tiste, ki so objavljali pretežno pri katoliških edicijah.

Za današnje predstave nenavadno, vendar čisto v skladu s splošnim političnim razpoloženjem na začetku 20. stoletja, je zgodovinske vizije oblikovala dominsvetovska in mohorjanska pisateljica Lea Fatur, ki je napisala pet zgodovinskih povesti. V »povesti iz uskoško-benečanskih bojev« *Za Adrijo* (1909) je dve leti za Malovrhovimi *Strahovalci dveh kron* politične perspektive Slovencev videla v zvezi s Hrvati, tj. v južnoslovanski politični navezi, in stran od Habsburga.

V Tavčarjevi *Visoški kroniki* (1919) opozicijo med nemškim in slovenskim dopolnjuje politična opozicija med Slovenci samimi. Predstavljena sta dva radikalno nasprotna si načina obnašanja posameznika v razmerju do sveta oziroma do zgodovine: protestant Polikarp reprezentira princip aktivnosti in jemlje svojo usodo in usodo bližnjih krepko v svoje roke, pasivni katoliški Izidor pa se ozira na javno mnenje in obtiči v konformizmu. Polikarp nam je vseč kot subjekt, ne more pa nam biti zgled kot človek, ker je preveč problematičen, da bi lahko z njim simpatizirali, pa naj prisegamo na eno ali drugo politično opcijo. Katoliško gorečni Izidor pa tudi ni prava alternativa Polikarpu, ker je zaradi pomanjkanja zdrave pameti človeško beden (pripovedovalec se ves čas norčuje na njegov račun), vendar je njegova drža zgodovinsko potrjeno Slovincem pogosto pomagala preživeti.

Preko Georgiusa Postumusa, ki obeta postati duhovnik, nas Izidor spomni na prvega slovenskega pripovednega junaka Črtomirja, ki je za dolga desetletja določil model resignativnega obnašanja slovenskih junakov in umik kot recept za individualno in kolektivno preživetje. Nanj se je na Visokem očitno spomnil tudi Alojz Gradnik v sonetu *Ob odkritju spomenika Ivana Tavčarja* (1957):³⁹⁵

Ko se povrneš veder k pevcu Krsta,
to mu sporoči, da je Črtomira
zdaj maščevana omahljiva vera,
s krvjo oprana vsa sramota skruna.

Njegova četa, da stoji spet čvrsta
in neustrašna čaka na Valjhuna.

Gradniku je bil Tavčarjev nacionalizem simpatičen. Oba sta bila kritična do pasivne zgodovinske držbe, ki jo reprezentirata Črtomir in Izidor. Zato je vprašljivo, ali je Tavčar Georgiusu Postumusu res namenil duhovniški poklic. Skušnjave

³⁹⁵ Alojz Gradnik, *ZD 4* (Ljubljana: Litera, 2003), 297.

sedemnajstletnega Georgiusa na koncu romana, ki mu je vseč dve leti starejša sestrična Suzana, nakazujejo drugačen razplet dogajanja.

Tavčar je bil s srcem na strani takih posameznikov, katerih ravnanje raste iz zavestne odločitve in lastne pameti, torej bliže Polikarpu kot Izidorju, ki nesamostojno prepušča, da njegova stališča oblikuje javno mnenje. Od pisatelja, ki je v celem svojem dolgem življenju in v politiki zastopal radikalna stališča, česa drugega pravzaprav ne bi mogli pričakovati. Vendar je bil kritičen tudi do Polikarpovega radikalnega individualizma, ki ga je pritiral v nesrečo, sicer mu ne bi na smrtni postelji na usta položil svarilnih besed sinu Izidorju, naj ne hodi po njegovi poti. Z odločitvijo za Izidorja ali za Polikarpa bomo prej razkrili svoja lastna nazorska izhodišča, kot pa povedali kaj modrega o romanu. Ne glede na to, na katero stran nas bolj vleče, bomo morali priznati, da *Visoške kronike* pod eno geslo, idejo ali sporočilo ni mogoče spraviti. Ne v Polikarpovi ne v Izidorjevi resnici ni skrit napotek za zgodovinsko obnašanje Slovencev, ampak v nenehnem tehtanju med obema preživetnima strategijama.

Ivan Tavčar je bil voditelj slovenskih liberalcev in je večino svojih življenjskih energij investiral v politiko, literaturo pa pogosto instrumentaliziral za svoje nazorske in politične cilje ter kot kuliso za vpis aktualnih političnih sporočil. Tudi *Visoška kronika* ni ostala brez njihovih sledi, čeprav je bil ob pisanju že zunaj aktivne politike in si je lahko privoščil odmik od političnih aktualizmov in artikulacijo izvirnih liberalskih načel. Mednje spadajo, kot piše Timothy Pogačar,³⁹⁶ ironični pogled na religijo in vraževerje, individualistični odpor do množice ter oblastnikov in še – česar običajno ne povezujemo z liberalizmom – distanciranje od pridobitništva. Vsega trojega v *Visoški kroniki* ni težko ugledati, dodaja pa Tavčar izrazito neliberalna stališča, da zlo prihaja iz mesta in da je ruralni svet prostor ohranjanja pravih človeških in socialnih vrednot.

Kakšna refleksija nacionalne zgodovine je *Visoška kronika*? Ali pomeni klic k ohranitvi slovenskega kmeta, ki s svojo konservativnostjo, nezaupljivostjo in počasnostjo edini jamči za nadaljnjo existenco slovenstva, ali gre nasprotno za popravek sporočila iz *Cvetja v jeseni*, ki je prepričevalo, da je kmet kralj? Ali zgodba *Visoške kronike* nasprotno kaže, kam pripelje kmečkega kralja posestniški napuh in obsesivna zavezanost gruntu (»Tako je tiste dni viselo moje srce na posvetnem imetju, in prvo, kar je imelo pri meni najvišjo ceno, je bilo ime visoškega gospodarja«)? *Visoška kronika* je kar najprimernejše besedilo, da se ob njem ponovno, kakor že ničkolikokrat, soočita in spreta tisti dve vrsti Slovencev, ki sta obračunavali med sabo že v *Krstu pri Savici*. Tedaj so se imenovali kristjani in pogani, v *Visoški kroniki* so bili katoliki in protestanti, v Tavčarjevem času mahničevci in liberalci, med drugo svetovno vojno domobranci in partizani itd. Za prve je *Visoška kronika* metafora Tavčarjeve odpovedi liberalizmu na stara leta, za druge dokument Tavčarjevega vztrajanja pri liberalizmu.

³⁹⁶ Timothy Pogačar, Liberalizem in slovenska literatura: Roman Ivana Tavčarja *Visoška kronika*, Slovenski roman, ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan (Ljubljana: FF, 2003; Obdobja, 21), 37–47.

Samoljubni Tavčar je bil razočaran nad dejstvom, da so ga mlajše generacije liberalcev pozabile in odrinile s političnega odra, vendar se zato še ni odrekel liberalskim političnim idealom: »Da bi v starosti preklinjal, kar sem v mladosti blagoslavljal – to se od mene zahtevati ne more.« Do smrti je ostal oster do svojih katoliških političnih nasprotnikov. Kot liberalec je prisegal na posameznikov prav in nasprotoval prilagajanju množici:

To javno mnenje nas na umeten način spreminja od dne do dne ... Podobno je pariški modi, tako da nam je časih tisto, kar smo prisegali še včeraj, danes že nemoderno in nerabno ... Jaz za svojo osebo pa se rad držim stare, solidne noše, tako v zasebnem življenju, kakor v javnem. Posebno v javnosti – če hočete, v politiki – mora veljati nekaj starih šeg ali recimo nekaj starih načel, ki bi jih tudi svetovna vojska in vse, kar je za njo sledilo, ne smelo spraviti ob veljavo! (*Slovenski narod* 1919).

Slovenski liberalizem je bil prepoznaven po svojih protiklerikalnih izjavah. Tavčarja je prepričanje, da so klerikalci z Antonom Mahničem na čelu slovenstvu nevarnejši od nemških liberalcev, leta 1895 privedlo do paktiranja z Nemci, spremenljivo in nepredvidljivo stališče pa je imel tudi do klerikalcev, s katerimi je prvi pakt sklenil že v začetku 80. let: »Katoličanstvo je glavni steber narodne zavesti med Slovenci; kdor se cerkvi in veri v nasprotje postavlja, uničuje brezvestno narodni napredek med nami.« (*Slovenski narod* 1883). V *Visoški kroniki* je vlogo glasnika liberalskih idealov namenil tradicionalno sovražni figuri, nemškemu katoliškemu škofu in proštu. Množico prosvetljeni škof Joannes Franciscus trdo prime in ljudem očita, da so

prišli, da bi se pasli ob krvavi smrti mladega dekliča. [...] Bilo vas je kot listja in trave in še otroke ste vlačili s sabo, samo da bi gledali pogin deklina, ki nikomur izmed vas ni žalega storila. Niste bili kristjani, bili ste zverine, ki hlepe po krvi nedolžnega, in zato boste dajali težko odgovornost ob smrtni uri!« [...] Gospod Urh nam je v domači besedi še veliko ostreje razložil, kaki telički in junčki smo bili, ko smo verjeli, da je Agata Schwarzkoblerica napravljala točo in na prašičku pod nebom jahala, in da gospod škof pravijo, da ni večje neumnosti, nego je vera v coprnijo. Skesane so bile množice in vse so nosile v svojem srcu škofa Janeza Franciška in kakor apostol se nam je videl, ko je stopal od sodišča proti cerkvi ter delil nadpastirski svoj blagoslov.

Visoška kronika v teh odlomkih izraža skepso do liberalskih načrtov popravljanja družbe in do družbenega napredka, od liberalskega ideala svobodnega posameznika pa odstopa tudi zaradi simpatije, ki jo kaže do uporne ženske množice.

Kljub ironizaciji Izidorjeve katoliške omejenosti je *Visoška kronika* trdno vpeta v krščanski sistem etične izravnave. Roman je pripoved o zločinu in pokori, ki zajame več rodov zapored. Iz zgodbe raste nauk, da krivično pridobljena lastnina ne prinese sreče. Zločin in drugi grehi (pridobitnost, napuh) so kaznovani in roman se izteče v odpoved, ponižnost in slavospev čisti ljubezni, ki je na Izidorjevi strani res samo deklarativne narave, realizira pa ga žena Margareta. Princip etične izravnave obvladuje človeško obnašanje v naši kulturi ne glede na krščansko ali drugačno vernost, zato z njim seveda ne moremo spodbijati Tavčarjevega liberalizma.

V šoli se poudarja Izidorjeva slovenska zavednost, čeprav junak samo dvakrat pokaže pokončnost in sposobnost upora, obakrat ko sta žaljena njegov rod in jezik.

In med ljudi naj bi prišla, ki govore, kot lajajo pri nas psi! [...] Pri tem sta se zopet šalila iz naše govorice in zopet omenjala pse, češ da lepše govore kot mi, ki smo menda krščeni pred božjim kamnom. Govorila sta z velikim zaničevanjem in prav nespametno se mi je videlo zasramovanje naše govorice, ko sta se vendar sama posluževala besed, da ti je bilo, kakor bi požiral zdrobljeno steklo, če si ju moral poslušati. Premagal sem svojo jezo in ubogal sem svojo pamet, ki mi je velela, da se ne gre prepirati ali pa še celo pretepravati z njima, ki sta mi bila bratranca po materi in polbrata moje neveste.

Obrnil se je k meni: »Ti nisi Nemec?« Odločno in brez strahu sem odgovoril: »Nisem!«

Visoški kroniki je rasel ugled iz scen Izidorjeve deklarativne »nacionalne drž« in delo kvalificiral kot nacionalno epopejo, kot »pesem požrtvovalne ljubezni do domovine«. Označevati Izidorja za zavednega Slovenca je anahrono, saj v 17. stoletju še ni mogoče govoriti o slovenski nacionalni zavesti, kvečjemu o kranjskem patriotizmu. Nacionalno zavedni Tavčar bi si tak anahronizem z Izidorjem lahko privoščil, pa tega ni storil. »Nacionalnih« scen v *Visoški kroniki* ne najdemo pod besedami Slovenec, slovenski, ampak pod oznako kranjski. Izraza *slovenski* Tavčar ni uporabil niti enkrat, izraz *kranjski* pa na šestih mestih: štirikrat v patriotičnem pomenu in enkrat v žaljivki na Izidorjev račun: »Ali te je kaj v hlačah, kranjska glista?«

Izidorjev »nacionalizem« pravzaprav zelo ustreza profilu nesamozavestnega in boječega posameznika, ki se ob pomanjkanju trdnosti v samem sebi zateče h kolektivni identiteti in se skriva za njo. Manj pa je verjetno, da bo tak »nacionalist« v kritičnem trenutku pri svojem nacionalnem idealu vztrajal, zanj kaj tvegat in nosil posledice.

Iste teme, ob katerih je prišel do izraza Malovrhov liberalski odnos (gl. poglavje Viteški roman Miroslava Malovrha), so zanimale tudi katoliškega Ivana Zorca.³⁹⁷ Za razliko od Malovrha se je Zorec trudil z rehabilitacijo samostanskega življenja stiških cistercijancev. O njegovem najpomembnejšem delu, zgodovinski tetralogiji *Beli menihi* je v literarni zgodovini napisanega malo, čeprav je sočasnega kritičnega odmeva doživel Zorec kar precej. Katoliška publicistika v *Mladiki* in *Domu in svetu* ga je

³⁹⁷ Ivan Zorec (1880–1952) se je rodil v Malem Gabru pri Stični na Dolenjskem očetu, ki je s posojanjem zabredel v finančno stisko in odšel v Ameriko za kruhom. Šolal se je v Ljubljani in Novem mestu, kjer je prijateljeval s pesnikoma Dragotinom Kettejem in Radivojem Peterlinom – Petruško in bil zaradi razgrajstva in protiverskega mišljenja izključen. Navduševal se je za Jugoslavijo, šel z 20 leti k vojakom in postal oficir, vendar nazadnje sprejel službo železničarskega uradnika v Trstu. Tu je prevzel razne društvene funkcije, slovel kot dober govornik in v gledališču uvedel nov žanr opereto. Med prvo svetovno vojno je bil nadporočnik v različnih krajih Avstro-Ogrske, po njej se je z družino (sinu je dal ime Črtomir, hčeri pa Bogomila) preselil v Ljubljano. Zgodbe iz svojih vojnih doživetij v Bosni in Hercegovini je objavljat v *Ljubljanskem zvonu*, v knjižni obliki pa povest *Zeleni kader* (1923). Z erotično tematiko je napolnil kmečke pripovedi *Pomenki* (1921) in povest *Zmote in konec gospodične Pavle* o učiteljici na vasi in si s tem nakopal na glavo negativno katoliško kritiko Ivana Preglja. Po vojni se je nad Jugoslavijo razočaral in se politično preusmeril, najprej v smer Krekovega krščanskega socializma. Od tedaj dalje je prejemal v katoliškem *Domu in svetu* pozitivne kritike, v liberalnem *Ljubljanskem zvonu* pa negativne. Po bivanju v Stiškem samostanu, kamor so ga povabili, da bi pisal o menihih, je zašel v konservativni katolicizem.

hvalila, v *Ljubljanskem zvonu* pa so ga pričakali na začetku z grajo (Viktor Smolej: »to je reakcionarna, času nedorasla knjiga«), potem pa ga ignorirali; nad njim so odkimavali tudi v liberalni reviji *Modra ptica*. Zorčev najzvestejši naklonjeni kritiški spremljevalec je bil v reviji *Življenje in svet* prijatelj Anton Debeljak. Primerjal ga je celo z Victorjem Hugom in Louisom-Ferdinandom Célinom. Tudi kjer je bila hvala zadržana, kritiki niso šli hladni mimo Zorčevega jezika. Anton Debeljak ga je ponujal celo kot vir za novi Pleteršnikov slovar. V priložnostnih člankih v *Slovincu* je reklamo za svoje knjige delal tudi Zorec sam.

Če bi za Zorca iskali literarnozgodovinske oznake, potem bi se mu še najbolj prilegala nalepka domačijskega pisatelja, saj domačijska povest ni le njegova kmečka povest z naslovom *Domačija ob Temenici* (1929), ki je natrpna z ljubezenskimi izjavami rodni grudi, mestoma celo v slogu literature krvi in zemlje, ampak sta domačijska struktura in nazor prodrli tudi globoko v zgodovinsko povest o belih menihih:

Zares, kmetovanje je največje, najlepše delo na svetu [...] Ko kmet hodi takole po polju, se mu srce odpira na stežaj in se veseli svoje blagoslovljene lasti [...] nič mu ne more oskruniti te ljubezni. [...] Domača zemlja, z znojem vsega rodu prepojena in z delom tvojih rok posvečena kakor cerkev z molitvijo, je res moč, ki zmore in osvoji slehernega svojega sinu. — Vse je iz nje: življenje in ljubezen in sreča. — Vsako premično imetje je minljivo: tat ukrade zlato, grad zgori ali ga razruši tuja roka, le zemlja ostane, je večna in ima svojo ceno (1. knjiga).

Da, zemlja se mu je zdela kakor pesem, ki poje sama vase (1. knjiga).

[T]aka je moč zemlje [...] Človeka kar osvoji, njen je od zibelke do krste (2. knjiga).

V četrti povesti *Belih menihov* dobi ljubezen do zemlje tudi socialno dimenzijo, za domačijsko literaturo že skoraj preveč predrzno: zemlja naj bo last tistih, ki jo ljubijo in obdelujejo:

»Trlep in vi vsi«, je opat pogledal po ljudeh, »zemlja je že vaša po delu in trpljenju, ki ga imate z njo. In zmerom bolj vaša bo. Ni je moči ne zdaj in jih ne bo posihmal, da bi vam jo vzele. Če ne že vi, jo bodo vaši otroci imeli tudi v pravo in večno last.«

Vendar za dosego tega cilja ne sme biti uporabljena sila: »Ampak zdaj me poslušajte še enkrat in poslednjič: Razidite se mirno vsak na svoj dom« (4. knjiga).

Domačijska povest je produkt konservativne polovice slovenske pisateljske srenje v 30. letih 20. stoletja. Nastajala je deloma v izrecni opoziciji do sočasne socialnorealistične povesti. Dom je pojmovala kot rojstno hišo, v njej in v domači rodovini našla jedrno obliko človeške družbene eksistence, se navdihovala iz ljubezni do domačega krova in rodne grude na eni strani ter iz nelagodja ali celo sovraštva do vsega tujega: do internacionalizma, do velikomestne, urbane in proletarske kulture. V središču domačijske povesti stoji namesto junaka individualista, kakršnega poznamo iz kanoniziranih del evropskega romanopisja, domačija. Ker je življenje domačije običajno daljše od življenja enega junaka, je rodbinska kronika neredko najprimernejša forma domačijskega interesa.

Samostan Stična je buril pisateljsko fantazijo od Valvasorja dalje. Iz Valvasorja je zgodba o žužemberški grofici Ani, ki jo je na grajskem dvorišču raztrgal medved, in o napadu roparjev pod vodstvom graščakovega nezakonskega sina na grad Žužemberk – iz te snovi je črpal tudi Jurčič za svojega *Domna* in nekaj desetletij pozneje Fran Detela v povesti *Takšni so!* Leta 1894 je v *Domu in svetu* profesor Ivan Janežič objavil povest *Gospa s Pristave*, ki predstavlja podpornico samostana vojvodinjo Virido. Miroslav Malovrh v *Opatovem praporščaku* (1903) samostancem ni privoščil lepih besed in prav mogoče je, da so Zorčevi *Beli menihi* tri desetletja pozneje tudi zapoznela polemika z Malovrhom in s protiklerikalno in protisamostansko literaturo njegovih liberalskih tovarišev. Glavni povod za obsežni pripovedni projekt (245.000 besed skupnega obsega zasluži oznako epopeja!) vendar ni bila polemika s političnimi nasprotniki, ampak jubilejna priložnost, osemstoletnica ustanovitve samostana (1132–1932).³⁹⁸

Zorec je umestil povest med letnici obstoja samostana 1132 in 1784. V skladu s tradicijo večerniške povesti je tematiziral Turke in kmečke upore, manj pa je protestantizma in celjske problematike. Kako je Zorec obvladal dolgih 650 let samostanske zgodovine? Dogajanje vsakega od štirih delov je skoncentrirano na nekaj mesecev, vmes pa zevajo stoletne praznine. Med prvo in drugo knjigo je prostora za 340 let, med drugo in tretjo 100 let in med tretjo ter zadnjo dobrih 200 let. Iz naslova tetralogije in podnaslovov začetne in sklepne knjige (*Beli menihi*, *Iznani menihi*) bi sklepali, da dele povezujejo med sabo menihi in samostan, vendar je to le za silo res. Glavno dogajanje zadeva kmečko rodovino Trlepov iz Malega Gabra pri Stični, na kar opozarjata podnaslova osrednjih dveh knjig četveroknjižja, *Stiški svobodnjak* in *Stiški tlačan*.

Zgodba je vsaka zase zaključena, v enoto jih družijo poleg istega rodu še vrsta paralelizmov v kompoziciji. V pripovednih scenah nastopi povprečno med 30 in 40 oseb z imeni, skupaj s tistimi, o katerih se samo poroča ali ki nastopajo v kakšni skupini in niso poimenovana z osebnim imenom, pa je oseb še precej več. Delijo se v grobem na kmete in gospodo. Kakor so kmetje razslojeni na svobodnjake in tlačane, tako tudi gospoda ni iz enega kosa, ampak se deli v slabe graščake (gre za gradove Višnja Gora, Šumbrek, Žužemberk in Soteska) in dobre ali vsaj boljše samostanske gospode; samostanci pravzaprav branijo kmete pred zlo grajsko gospodo. Kadar postanejo socialne napetosti med stanovoma le prevelike, ju pomiri in zedini skupni sovražnik. To so bili v 12. stoletju Ogri, v 15. stoletju Turki, v 16. stoletju Uskoki in v 18. stoletju – manj očitno – razsvetljenska država Jožefa II.

Zorčeva zgodovinska povest ne mara smrtnih izidov, ampak raje investira v poroke. Presežek fizične moči na kmečki strani, ki simbolizira vitalizem tega stanu, pripelje do vsaj treh porok, v prvi knjigi celo do štirih. Poroka in z njo povezana reprodukcija

³⁹⁸ Prim. še Miroslav Malovrh, *Kralj Matjaž*, 1905, *Zaljubljeni kapucin*, 1911, Vladimir Vesel (pravo ime Emil Vodeb), *Libera nos a malo* [Reši nas hudega], 1911, ki govori o spolnih in drugih pokvarjenostih v samostanu Bistra. — Samostan je historiografsko dobro obdelan: Metod Mikuž, *Vrsta stiških opatov: Doneski k zgodovini stiške opatije* (Ljubljana, 1941; disertacija na teološki fakulteti); isti, *Topografija stiške zemlje: Doneski k zgodovini stiške opatije* (Ljubljana, 1946; disertacija na filozofski fakulteti).

kmetstva sta se ob pomanjkanju drugih sredstev socialnega izražanja v brezobzirni zgodovini zdeli najobetavnejši način artikulacije slovenstva. Ljubezen na kmetih ni utemeljena v lepoti, ampak vedno znova v zdravju, moči in mladosti. Nevesta »ni bila sladkostno lepa; bila pa je zdrava in močna, stara pa sedemnajst let« (1. knjiga); »Komaj dvajset let je bila stara, pa velika, močna in zdrava, v obraz bela in rdeča [...] Čvrsta je ... Kaj se ji mara!« (2. knjiga).

V vsaki izmed štirih povesti nastopajo tudi »velikani«, ki se odlikujejo po naravnost fantastični fizični moči in kažejo na davno zvezo zgodovinske povesti s folklornim izročilom. Samotarka Rodana in njenih sedem sinov hrustov, amazonka Maruša in velikan Kopič in celo pravi Peter Klepec s krepkimi mišicami in plašno dušo. Velikani umanjajo v zadnji povesti, kjer umanjka tudi skupina očitnih zunanjih sovražnikov, kakor so bili prej Turki. Fantastični folklorni velikani pomenijo pri Zorcu protiutež sovražnemu tujstvu. Ker za prevlado nad tujstvom ni bilo videti »normalnih«, realnih (ekonomskih, kulturnih, političnih) možnosti, je bilo treba poseči po mitologiji in fantastiki.

Smrt doleti le redke grešnike; običajno se imajo negativci čas v moralnem pogledu popraviti in tako podaljšati svoj svetni vek, v enem samem primeru umre zaradi bolezni tudi pozitivna oseba. Ker je brez krvi dolgočasno, je v zadostni meri prelijejo skupni civilizacijski sovražniki Ogrji, Turki in Uskoki. Kakor je videti osnovni socialni konflikt med stanovoma usoden, se vendar zdi, da med njima ni nepremagljive meje. Za zvezo skrbijo socialno nejasno definirane osebe, deklasiranci, izobraženi bohemi, ki jim je socialna pot odprta na obe strani, kot so gospod Ambrož, brat šumbreškega graščaka, ki gostuje in veseljači zdaj pri enem zdaj pri drugem kmetu, Boštjan, nezakonski sin žužemberškega grofa, propadli Vrbičev gospod in končno tudi opati ali posvetna gospoda kmečkega porekla (Martin Kuralt, Anton Linhart, Jakobus Gallus). Težko, pa vendar mogoče je prestopiti tudi mejo med tlačanstvom in svobodnjaštvom pri kmetih. Ta načelna socialna mobilnost šele ustvari pogoje za to, da postanejo Turki ali Uskoki združevalni in pomirjevalni element, saj grozijo porušiti temelj, na katerega prisegata oba stanova, to je krščanstvo ali katolicizem kot civilizacijsko podlago.

Prav na tej točki se je zgodila zanimiva reinterpretaacija zgodovine za Zorčeve literarne in nazorske potrebe. Valvazor, iz katerega je Zorec črpal, poroča o napadu osemnajstih Napolitancev pod vodstvom grofovega nezakonskega sina Gregorja na grad Žužemberk, ki je bil leglo protestantizma. Zorec tako s protestantizmom kot z Italijani kot sovražniki ni vedel kaj početi. Zmanjšal je najprej grofov delež pri uvajanju reformacije, Italijane pa je enostavno spremenil v 50 krutih Uskokov, ki jih branilci gradu skupaj s tlačani smejo do zadnjega posekati. O južnoslovanski ali vsaj vseslovanski solidarnosti kot prej pri Jurčiču ali pozneje pri mohorjanskem Vladu Firmu (*Uskoška nevesta*, 1976) ni sledu, čeprav je bil Zorec v mladih letih hud Jugoslovan.

Naj bo to zaradi folklorne fantastike ali zaradi programskega optimizma – marsikaj težko verjetnega se zgodi v *Belih menihih*. Ni pa v Zorčevi povesti mogoč socialni prevrat, to so kmečki upori, četudi so izpričani v zgodovini in celo v literarnih ostankih (*Le vkup, le vkup, uboga gmajna*). Tretja knjiga ima podnaslov *Samostan ob kmečkih uporih*, a se uporov komaj dotakne. Očiten je Zorčev strah pred nasilno socialno spremembo. V načelu

daje avtorjev rezoner Trlep upornikom sicer prav, vendar se pravica do upora ne tiče stiških tlačanov, ampak sotrpinov nekje daleč na Hrvaškem. Trlepi se upirajo le toliko časa, da dosežejo privilegij za svojo družino (prestop med svobodnjake ali dovolitev poroke), potem pa jih veselje do upora mine in temu primeren je tudi neuspeh napada na grad Šratenbah, ki ga vodi mladi Trlep. Pri napadu mu pobijejo, tako kot Prešernovemu Črtomirju, celo kmečko vojsko, pa si ta za razliko od Črtomirja zaradi tega ne beli las, češ saj so kmetje sami hoteli v akcijo, in se odtihotapi nazaj domov, da se posveti razmnoževanju. Zorčevo izogibanje konfliktu med kmeti in samostanom je toliko bolj pomenljivo, ker se je kmečki upor zgodovinsko dvignil najprej prav med stiškimi podložniki, na kar je opozoril celo Zorcu naklonjeni kritik Anton Debeljak. Dražljivega fabulativnega gradiva za izbrano temo je bilo dovolj (viri omenjajo npr. priorja, ki je imel spolno razmerje s svojo lastno hčerjo) in Zorec ga je po temeljitem študiju gotovo tudi dobro poznal, vendar ga namenoma ni vključil v pripovedno tkivo, saj mu je šlo v prvi vrsti za zvestobo katoliškemu vzgojnemu konceptu Mohorjeve družbe, pri kateri je tiskal knjige, in šele potem za pripovedno ambicijo.

Sporočilo *Belih menihov* je nekako takole. Slovenski narod je narod nerodnih (trlep 'neroda') in trmastih kmetov, ki razpolagajo z obilo življenjske moči, fizične in intelektualne, ki pa jim je usojeno, da jim vlada tuja gospoda. Gospoda se menja, Slovenec pa ostane. Gospodi upreti se na vsej črti nima nobenega smisla, je pa Slovenec zavezan opominjati gospodo h krščanskemu obnašanju, kadar je sila le prehuda. In če je že gospoda nujna, potem je boljša samostanska od posvetne. Iz *Krsta pri Savici* vsako leto vsaj ob 8. februarju ponavljamo Črtomirovo »manj strašna noč je v črne zêmlje krili, / ko so pod svetlim soncem sužni dnovi!«, Zorec pa ima za nas drugačno navodilo: »Rajši sem meniški tlačan kakor praznik v posvetni gosposčini.« Čeprav je Zorec vedel, da je po ukinitvi samostana prišla samostanska zemlja v roke domačim in priseljenim kmetom, se zadnja povest *Belih menihov* konča z dvomom v smiselnost ukinitve samostana, ker bo duhovsko gospodo verjetno nadomestila grajska gospoda. Glasno priznavanje tega zgodovinskega dejstva bi namreč moralo narekovati njegovim kmetom do samostana drugačen, manj prijazen odnos, kakor ga je v resnici želel.³⁹⁹

Zanimivo je primerjati oceno, ki jo Malovrhov roman *Na devinski skali* (1905) izreka oglejskemu patriarhu kot zgodovinskemu subjektu v razmerju do slovesa, kakršnega so mu vpisali v zgodovinsko povest Peter Bohinjec v *Svetoboru* (1917), Joža Lovrenčič v *Cesti in njenem vozlu* (1929) in deloma celo France Bevk. Pri katoliških piscih je navzlic napakam to versko središče, ki mu po tradiciji in po naravi pri Slovencih gre prvenstvo in predstavlja perspektivo. Nasprotno si liberalna stran med dvema neprijetnima gospodarjema, Oglejem in goriškimi grofi, raje izbira slednjega.

Delovanje nazorske delitve slovenskega literarnega prostora se da preveriti tudi ob literarni kritiki. Za zgled naj bodo kritike ultrakatoliškega pisatelja Ivana Preglja, zadevajoče povečini njegove zgodovinske povesti in romane. Katoliške revije so

³⁹⁹ Razpust samostana obžaluje tudi današnja kulturna zgodovina (npr. Matjaž Kmecl v *Zakladih Slovenije*), vendar iz drugačnih razlogov kot v starih letih konservativni Zorec: ob razselitvi se je namreč izgubilo veliko dragocenih srednjeveških rokopisov in knjig.

priobčile tri četrtine ocen Pregljeve produkcije po načelu, da je o svojem človeku pač treba pisati.⁴⁰⁰ Najbolj so jih zanimale prav popularne večerniške povesti in šele potem tiste, po katerih je Pregelj danes znan. Katoliška kritika je sicer začela in končala z negativno oceno (*Mlada Breda – Thabiti kumi*), drugače pa je večinoma enoglasno s hvalo sprejemala njegovo delo. Zasluge za Pregljevo popularizacijo ima revija *Dom in svet*, ki je objavila vsaj dve oceni vsakega njegovega dela, prvo izdajo in potem še ponatis v avtorjevih *Izbranih sipisih*.

Ocenjevanje katoliškega pisatelja v liberalskem tisku nikakor ni bilo samoumevno, sicer kritikom take odločitve ne bi bilo treba posebej utemeljevati.⁴⁰¹ Liberalna kritika niti z enim Pregljevimi delom ni bila brez pridržkov ali nasprotnih glasov zadovoljna. Redno je o pisatelju poročal le *Ljubljanski zvon*, drugod so bile kritike bolj naključne. V katoliških časopisih so bile ocene v več kot 80 % pozitivne, v liberalskih publikacijah, ki so si za obdelavo izbrale le stremeljivejše knjige, pa je bila negativna že polovica kritik. Socialistično časopisje je o Preglju malo pisalo, a kadar je, začuda vedno pozitivno. Predmet simpatije mu je bila tendenčnost Pregljeve proze in misel na množičnega bralca.

Poglejmo si še obnašanje troje najvztrajnejših in najbolj vplivnih kritičnih peres, liberalnega Josipa Vidmarja in katoliških Tineta Debeljaka in Franceta Koblarja. Nobeden ni izkoristil možnosti, da bi objavil v politično in nazorsko nasprotni publikaciji. Najbolj se je profiliral Josip Vidmar z večinoma negativnimi kritikami, katoliška kritika pa sta bila nekako negotova. France Koblar je bil v končni oceni večkrat dvoumen, Tine Debeljak pa je v glavnem pozitivno ocenjeval pisateljevo delo, vendar s tehtnimi pridržki.

Pregelj je dokaj dosledno ločeval med svojo umetniško stremljivo in popularno (tendenčno, »ljudsko«) produkcijo in tudi kritiki so med obojima jasno razlikovali ter, z izjemo Vidmarja, ki je t. i. »koristnemu pripovedništvu« odrekal možnost pozitivne ocene,⁴⁰² glede na namembniško vrsto pisanja priredili kritično merilo, češ da vzgojnost ne izključuje umetniškosti in da najboljša dela oboje združujejo.⁴⁰³ Zato med ocenami Pregljevih elitnih in pojudnih del ni pomenljive razlike. Misel na pomembno ljudskoprosvetno funkcijo Pregljeve zgodovinske pripovedi je najbolj zavzetim narekovala zanj celotno novo ime »romantična povest« in večerniško povest *Peter Markovič* postavila v vrh Pregljevega zgodovinskega opusa.⁴⁰⁴

Zdaj pa še k posameznim besedilom. Med vsemi Pregljevimi knjigami je največ ocen doživel *Peter Pavel Glavar*, osem katoliških in tri liberalne. Katoliške so ga enoglasno pohvalile in s tem zanikale Pregljevo samokritiko, da deluje povest »oblikovno in vsebinsko prenekaterikrat – lepo in vzgojno, a vendar kot 'kič' ...«.⁴⁰⁵

⁴⁰⁰ Alojzij Res ob *Plebanusu* v *Mladiki* 1922, 93.

⁴⁰¹ Fran Govekar je v *Jutru* 1922, št. 295, 4, ko je pisal o *Glavarju*, utemeljil svojo odločitev s plodovitostjo in nadarjenostjo avtorja.

⁴⁰² Josip Vidmar, Mohorski pripovedniki, *Kritika* 1926/27, 42–46.

⁴⁰³ France Koblar ob *Odiseju iz Komende*, *DS* 1929, 187; Jože Pogačnik v *Mentorju* 1922/23, 106.

⁴⁰⁴ Silvester Škerl, *Slovenec* 1930, št. 24, 7.

⁴⁰⁵ Ivan Pregelj, *IS* 3, 269.

Pregljev umetniški vrh *Plebanus Joannes* je doživel osem kritičskih odzivov, polovica je bila katoliških. Liberalnim ocenam je šel najbolj na živce *Simon iz Praš*, slabše kot v katoliških očeh sta se odrezala *Plebanus Joannes* in *Odisej iz Komende*. Opazovanje kritik v luči strankarske ali nazorske pripadnosti njihovih avtorjev oziroma časopisov, v katerih so bile objavljene, postavlja pod vprašaj njihovo estetsko argumentacijo. Ta je bila zelo pogosto samo alibi, za katerim je tičalo apriorno odklanjanje nazorsko drugačnih besedil in njihovih politično drugače uvrščenih avtorjev.

Slovenski liberalski in katoliški univerzum sta se specifično opredeljevala do domačih kapitalnih zgodovinskih tem, do slovanstva, francoske okupacije, habsburške oblasti itd. Francosko okupacijo so npr. Avstriji zvesti konservativni katoliki zaradi izrecne posvetnosti in simpatiziranja s francosko revolucijo ostro odklanjali in prisegali na tradicionalno slovensko zvestobo avstrijskemu cesarju, liberalci, med njimi tudi duhovnik Valentin Vodnik, pa so v njej videli obet slovenske politične samostojnosti in v Napoleonu evangelista francoskih meščanskorevolucionarnih idej. Čeprav je bila slovenska književnost v 19. stoletju, kakor jo pozna in popisuje literarna zgodovina, liberalni meščanski projekt in zgodovinski roman paradni konj meščanskih liberalskih prizadevanj, razporeditev publicističnih možnosti in veliko število konservativnih protiliberalno nastrojenih pisateljev kaže, da je zgodovinski roman za svoje interese v veliki meri uporabila tudi katoliška stran.

Ženske

O ženskah je bil v predhodnih poglavjih mimogrede že govor (ob nemškem romanu, čarovnicah in *Visoški kroniki*, v biografskem romanu in v naslovih), tule pa imajo samostojnega ne zato, ker to spada h korektnemu ali celo modnemu obnašanju, ampak ker je žanr žensko ustvarjalnost stimuliral v veliko večji meri kot konkurenčni žanri. Na prvem mestu po produktivnosti med avtorji je ženska, in tudi v seštevku jih je 3,6-krat več kot npr. v kmečki povesti (12,3 % : 3,4 %). Vseh pisateljic zgodovinskih pripovedi je 18, razporejene po obsežnosti opusa so Mimi Malenšek, Ilka Vašte, Tita Kovač-Artemis, Lea Fatur, Mira Mihelič, Zdenka Žebre, Zora Piščanc, Ivanka Mestnik, Zlata Medic-Vokač, Valerija Skrinjar-Tvrz, Katarina Marinčič, Julija Bračič, Marija Kmet, Milena Mohorič, Evelina Umek, Margareta Hess-Rak, Ivanka Čadež in Barica Smole.

V zgodovinskem romanu je eden opaznejših motivov junaška deklica. Njene junaške lastnosti napovedujejo že naslovi. V *Mlinarjevem Janezu* dekle rešuje fanta iz ujetništva in mu narekuje, kaj mora storiti, ko ta ostane brez idej. Moški junak kljub presežku fizičnih energij ostaja pri minimumu družbenih in zgodovinskih zahtev, pač v soglasju s slovenskim mitom Petra Klepca – junaka mevže, ki ne ve, kam bi s svojo močjo. Pomenljivo je, da se avtorji mevžavosti svojih junakov niti ne zavedajo in je zato ne obravnavajo kritično.

Najzgodnejše slovenske zgodovinske povesti podeljujejo ženski, čeprav ta ni vedno glavna oseba, velik del pomembnih odločitev. Prva ženska naslovna oseba v žanru je

Jela Valentina Mandelca (1859), prva nacionalna junakinja pa Podmilšakova *Sabinka*, *slovenska junakinja* (1876). Sabinka vleče odločilne poteze namesto moškega, ki bi to moral po svojem socialnem položaju. Tako kot Mlinarjev Janez je junakinja nagrajena s plemstvom, vendar ne zaradi zvižahnosti kot Janez, marveč za nagrado zvestobi gospodarju. Besedilo je polno protiplemiških izjav, ki s podelitvijo plemstva potihnejo. Pozneje so pozitivni in odgovorni ženski liki, ki prekašajo moške, poudarjeni v *Visoški kroniki*, v *Junakinji zvestobe* (1927–28) Lee Faturjeve in še kje.

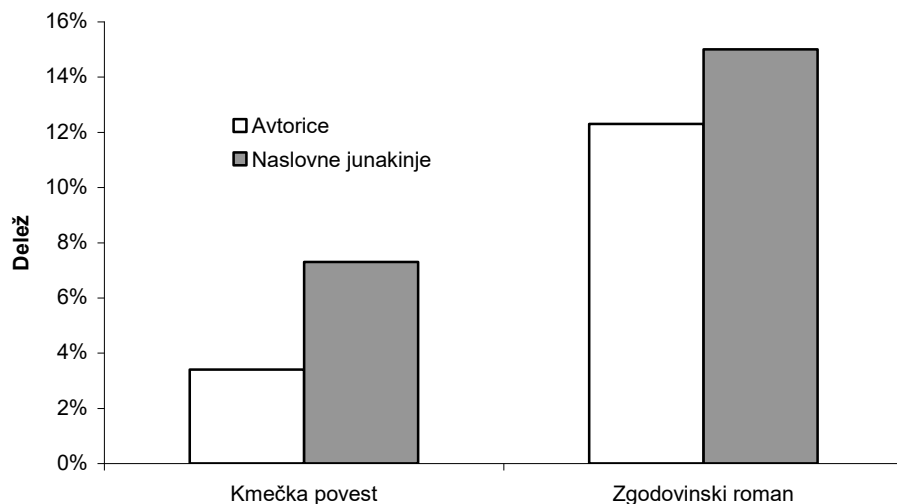
Podmilšak je v strahu pred zgodovinsko odgovornostjo in morebitnimi neugodnimi posledicami odločitve, vzeti usodo v svoje roke, motivacijsko vlogo v dogajanju naklonil ženski. To ima dvojne posledice: ženska v slovenski zgodovinski povesti je tako prisiljena delovati na moški način (od tod zelo pogost motiv deklice, preoblečene v vojaka, ali ajdovske deklice, to je nekakšne slovanske Amazonke),⁴⁰⁶ po drugi strani pa njena akcija izgublja radikalno ost, značilno za moške junake, in se nevtralizira v domačijstvu.

Pisateljskega prelaganja zgodovinske odgovornosti na ženska ramena si ni mogoče razlagati drugače kot z latentno prisotno zgodovinsko izkušnjo, da je slovenskega moškega, če se je politično in zgodovinsko izpostavljaj, doletela kazen, kakršna pač doleti vse oblastniške aspirante, če niso dovolj močni. Kadar pa je vajeti vzela v roke ženska, je njena akcija izgubila status družbenega prevrata in je ostala nekaznovana. Ženska je bila zato primerna shramba, inkubator tveganih in trenutno še neuresničljivih nacionalnih političnih ambicij. Ko glavno vlogo v zgodovinskem romanu prevzame ženska, dejanja izgubijo usodnostno razsežnost in ostrino. Junakinja govori bralcu, kako je slovenstvo bolj narurna kot pa kulturna, gospodarska ali politična kategorija. Slovenstvu kot narurnemu dejstvu ženska (mati) v okviru družine (rodu) vedno znova zagotavlja nadaljnji obstoj. Za vzdrževanje nacionalnih ambicij v primeru zgodovinske sile in stiske zadošča tako že njena naravna regeneracijska moč.

Standardno literarno komunikacijsko situacijo so v 19. stoletju tvorile moške zgodbe iz moških pisateljskih ust za žensko beroče občinstvo. Štetje naslovnih oseb romanov in povesti po spolu razkrije 136 moških in 39 »ženskih naslovov« oz. podnaslovov. Slednji so: *Hči mestnega sodnika*, *Hči grofa Blagaja*, *Komisarjeva hči*, *Čarovnica s Karneka*, *Zadnja čarovnica*, *Zadnja na grmadi*, *Zadnja velesovska nuna*, *Mati božja dobrega sveta*, *Sabinka*, *slovenska junakinja*, *Junakinja zvestobe*, *Gospa s Pristave*, *Žena s Poljan*, *Sužnja iz Kordove*, *Z Desenic Veronika z Desenic*, *Miklova Zala*, *Ljubezen Končanove Klare*, *Črna žena*, *Vislavina odpoved*, *Jela*, *Zorislava*, *Tereza*, *Minnetonka*, *Dedinja treh gradov*, *Dedinja grajskih zakladov*, *Lepa Vida*, *Vražje dekle*, *Rožna devica*, *Uskoška nevesta*, *Uskoška princesa*, *Nevesta roparskega poglavarja*, *Regina roža ajdovska*, *Pastirica Urška*, *Legenda o sveti Heleni in sveti Marjeti*, *Čista ženska*, *Pasja grofica*, *Kraljica Slovencev*, *Julija iz Sonetnega venca*, *Moji edini*, *Marica Nadlišek Bartol*.

⁴⁰⁶ Peter Bohinjec, *Svetobor*, 1917, France Bevk, *Znamenja na nebu*, 1927; Ferdo Kočevar, *Mlinarjev Janez*, 1859, Gregor Žerjav, *Črna žena*, 1910, Lea Fatur, *Vilemir*, 1906, Josip Jurčič, *Lojze Ilija*, Radivoj Rehar itd., vsega skupaj več kot osem del.

Grafikon 14: Avtorice in junakinje v kmečki povesti in zgodovinskem romanu

Napol ženskih naslovov (*Roman o gospe Ani in študentu Avreliju, Publius in Hispala, Črtomir in Bogomila, Roman o Celjskih grofih in Veroniki Deseniški, Planinska roža: Dragojila, neizpeta ljubezen goriškega slavčka, Katarina, pav in jezuit, Skarabej in vestalka*) preštevanje ni upoštevalo, kakor tudi ne številnih množinskih moških naslovov (*Luteranci, Tlačani, Rokovnjači, Mejaši* itd.). V naslovih je kar 2,5-krat manj žensk kot moških (15 % : 38 %), vendar je razmerje že precej boljše kot pri kmečki povesti, kjer je bilo ženskih naslovov do leta 1945 7,3 %, zaostajanje za moškimi pa 3,6-kratno. Porast ženskih naslovov ustreza porastu ženskega avtorstva pri žanru, manjka pa razlaga, zakaj je več kot trikratno povečanje pisateljic pri zgodovinski povesti dalo samo dvakrat več junakinj. Je to znak, da so realna socialna razmerja bolj fleksibilna kot tista v fikciji? Literatura torej ni laboratorij, kjer bi se preizkušali alternativni napredni socialni modeli, kakor bi nam godilo videti, ampak bolj prostor, ki skrbi za potrjevanje in utrjevanje obstoječih družbenih razmerij in je zato konservativnejši od stvarnosti in v faznem zamiku za njo? Ženske zasedajo, po naslovih sodeč, vlogo čarovnic, hčera, junakinj, dedinj, svetnic, ljubic ali roparskih nevest.

Proizvodnja

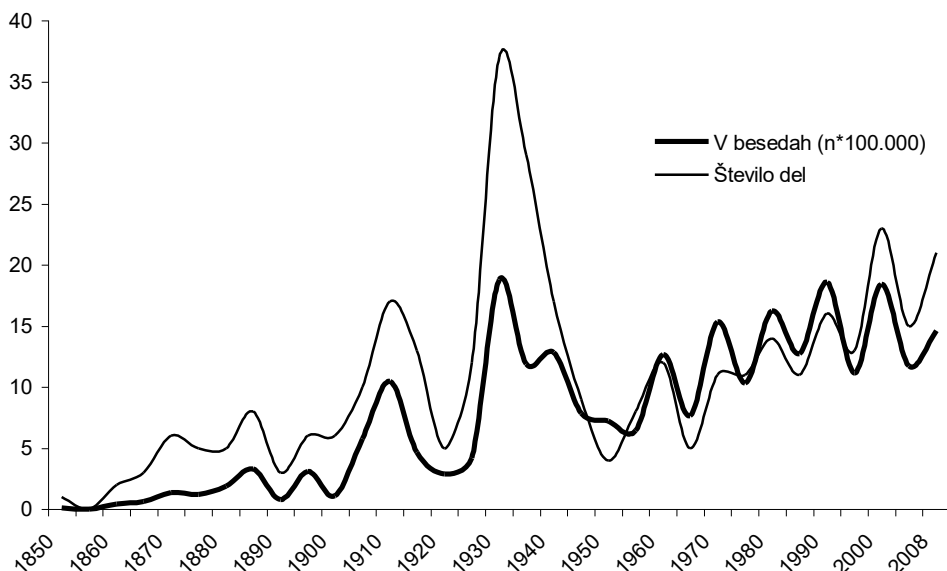
Produksijska linija kaže rastoče zanimanje za žanr in vedno večjo pisateljsko kondicijo. Dolžina besedil je namreč ves čas naraščala in šele od 1990 dalje se besedila spet krajšajo.⁴⁰⁷ Močnega nihanja s petletno amplitudo v zadnjih desetletjih ne znam razložiti, očitno pa je, da se proizvodna linija umirja ali z obsegi celo obrača navzdol. Žanr je doživel produkcijske vrhunce med 1905 in 1910, med 1925 in 1935 ter med 1995 in 2000. Padci so bili 1885–1900, 1915–20 in 1945–50. Slednja sta seveda posledica prve in druge svetovne vojne in potrjujeta pregovor, da v vojni muze molčijo. Burna proizvodnja zgodovinskih pripovedi pred prvo svetovno vojno in po njej ter po slovenski osamosvojitvi 1991 je lep dokument nacionalnopolitičnega pomena žanra, pa naj to ideološko funkcijo zgodovinskega romana ambiciozni avtorji še tako zanikajo. Jasna patriotska motivacija za pisanje prihaja do izraza v predgovorih, spremnih besedah in posvetilih: »Junakom in žrtvam, ki so v hudi preizkušnji pomagali preživeti svojemu narodu.« (Rudi Šimac 2008), »Vnukom, da vedo za svoje korenine« (Lucijan Vuga 2006). Upam, da ni preveč špekulativno, če ugotovim nekajletni časovni zamik, s katerim se literatura odziva na družbene spremembe. Preštevanje je pripeljalo do podobnega sklepa kot tisto na koncu poglavja o ženskah, namreč da literatura ni toliko prostor načrtovanja, modeliranja in preizkušanja alternativnih novih socialnozgodovinskih modelov, marveč prej prostor refleksije izvršenih zgodovinskih dejstev.

Ne moremo spregledati podjetnega prevajanja slovenskih zgodovinskih romanov v druge jezike v zadnjih desetletjih, največ v nemščino. Svojčas je bil prevodni paradni konj Jurčičeva povest *Jurij Kozjak*, prevode v več jezikov so doživela klasična dela v žanru (Ivan Tavčar, *Visoška kronika*, Fran S. Finžgar, *Pod svobodnim soncem*), drugi prevodi pa so bili bolj ali manj naključni. V zadnjih desetletjih je sistematičnega prevajanja več, največkrat pridejo na vrsto Drago Jančar (*Galjot*, *Katarina*, *pav in jezuit*), Florjan Lipuš (*Stesnitev*), Kajetan Kovič (*Pot v Trento* in *Profesor fantazije*), Alojz Rebula (*Maranatha*, *Jutri čez Jordan* in *V Sibilinem vetru*).⁴⁰⁸ Zdi se, da slovenska literarna scena na ta način dobiva občutek vpetosti v mednarodno dogajanje in da gre za simbolno dejanje, ki je pomembnejše za udeležence slovenskega literarnega sistema kot pa za potencialne bralce kje v tujini.

Grafikon 15: Produkcijska dinamika

⁴⁰⁷ Za grafikon so bili sešteti obsegi zgodovinskih pripovedi v petletnih obdobjih.

⁴⁰⁸ Seznam zgodovinskih povesti na koncu knjige je registriral posamične prevode z navedbo jezika, pri več prevodih pa ne.

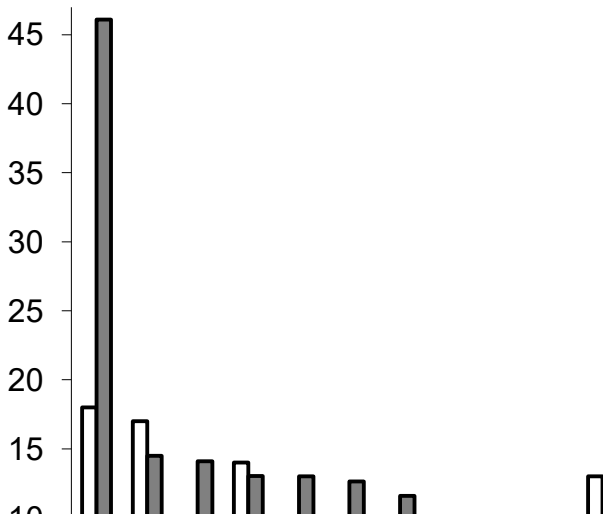

Avtorji

Slovenske zgodovinske pripovedi, ki so prerasle dolžino kratke proze, je pisalo 143 avtorjev. 62 avtorjev je napisalo več kot eno besedilo in se s tem uvrstilo med zavestne tvorce žanra, preostalih 86 (ali 60 odstotkov vseh) pa je zmoglo samo po eno besedilo. Najproduktivnejših deset je spravilo skupaj 8,7 milijona besed in tako odtehta za eno tretjino skupne žanrske mase. Najbolj pridni so bili tudi najbolj obsežni, zato je po številu naslovov njihovega deleža nekoliko manj, ena četrtna bibliografskega seznama žanra.

Tako kot pri kmečki povesti tudi v zgodovinskem romanu prvak žanra močno prekaša vse druge. Mimi Malenšek je s serijo obsežnih biografskih romanov za faktor 3 pred drugouvrščenim Ivanom Sivicem, ki se sicer preizkuša v istem žanrskem tipu, vendar so njegovi romani krajši. Po številu naslovov sta precej izenačena. Podoben obsegovni profil (veliko krajših besedil) imajo Pregelj, Jurčič in Urbanija. Med pisatelje dolge sape spadata Anton Slodnjak, ki se je samo s tremi romani, spet biografskimi, uvrstil na tretje mesto in je avtor najdaljšega slovenskega zgodovinskega romana, in Anton Gričnik, ki se je uvrstil na lestvico prvih dveh ducatov avtorjev, čeprav je napisal en sam roman, seveda biografski. Zelo dolga besedila so pisali tudi Saša Vuga, Jože Dular, Janko Moder in Jože Pahor. Ker se zgodovinski romani v času daljšajo, je predvidljivo, da so opusi zgodnejših avtorjev v večji meri iz obsegovno skromnejših besedil.

Grafikon 16: Avtorska kondicija

Mimi Malenšek

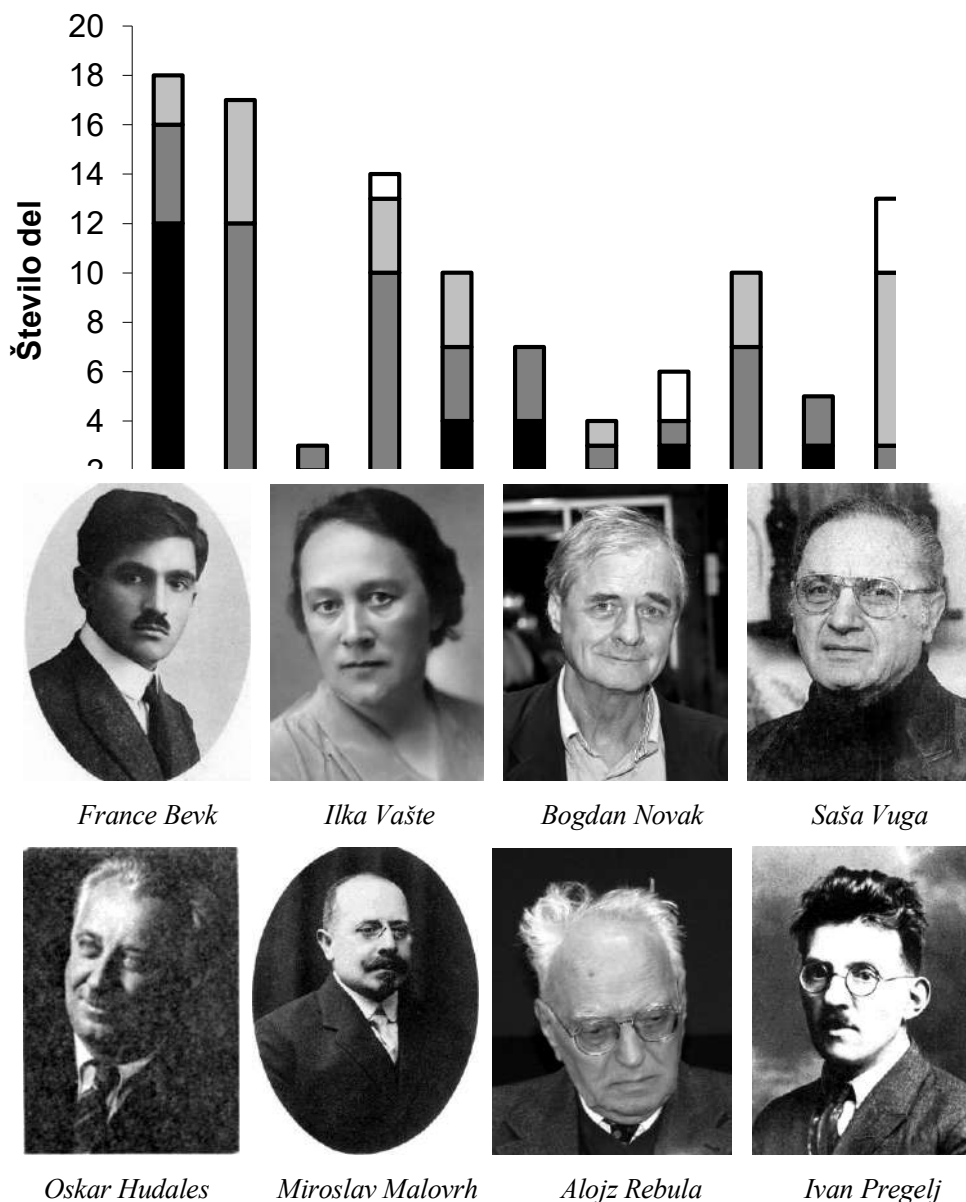

Ivan Sivec

Anton Slodnjak

Grafikon 17: Avtorski opusi po dolžini

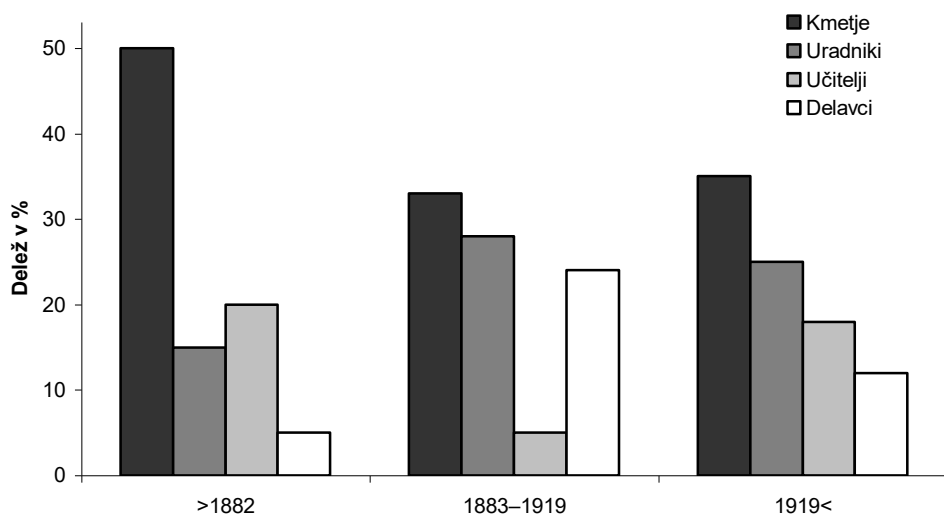
Slika 3: Portreti najproduktivnejših avtorjev

Večina avtorjev je v kulturni zgodovini pustila dovolj veliko sled, da so bili vključeni med gesla različnih enciklopedij, za deseterico pa zanesljivih podatkov ni bilo mogoče dobiti. Po zaslugi *Primorskega slovenskega biografskega leksikona* so najbolj poznani primorski avtorji. Najbolj nepopolne so bile navedbe njihovega socialnega porekla. Pri

starejših generacijah ga je bilo še običajno navajati, zato je znano pri slabi polovici poznanih biografij, pri mlajših generacijah pa se ni zdel več pomemben in obstaja samo za tretjino pisateljske populacije. Da bi bil socialni profil zgodovinskih romanopiscev primerljiv s socialnim profilom pisateljev kmečke povesti, so bili pisatelji razvrščeni v tri podobno močne skupine tako, da je prva meja pri generaciji 1882. V prvi skupini so generacije do 1882 (42 avtorjev), v drugi generacije od 1883 do 1919 (44 avtorjev) in v tretji generaciji od 1919 dalje (47 avtorjev).

Opremljanje biografij z nalepkami socialno-poklicne pripadnosti je bilo slej ko prej arbitrarno in je bilo v posameznih primerih gotovo napačno, grobih razmerij pa bistveno ne kvari. Delež kmečkega porekla postopoma pada, pogosti, vendar v obdobjih različno zastopani poklici so še uradniki, učitelji in delavci, vsi drugi so pičlo zastopani. V kategoriji učiteljev so tudi posamezni profesorji.

Grafikon 18: Socialno poreklo zgodovinskih romanopiscev

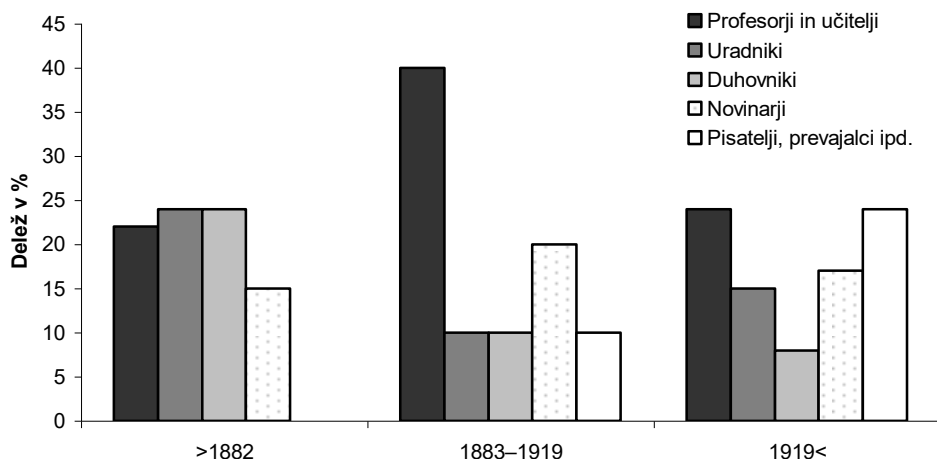

V splošnem je bilo kmečkega porekla 40 % avtorjev, 45 % njihovih očetov je imelo meščanske poklice, 14 % pa je bilo delavcev. V primerjavi s kmečko povestjo je manj kmečkega (tam 50 %) in več meščanskega porekla (tam 32 %), kar je treba pripisati različnemu obsegu preštevanja: avtorji kmečke povesti so bili popisani namreč samo do leta 1945. Ker se podatki približno ujemajo, smemo domnevati, da navedene številke v grobem veljajo za vse slovenske literate, ne samo za pisce žanrske pripovedne proze.

Poklicne profile je bilo mogoče ugotoviti za večino pisateljev, le enoumno vpisati v tabelo jih je bilo težko, saj je en človek lahko opravljal več dejavnosti ali pa mu je bila ena dejavnost (npr. uredništvo pri založbi) le formalni okvir za njegovo pisateljevanje. Pojavijo se nove kategorije duhovnikov (skupaj z redovniki), novinarjev, pisateljev in drugih publicistov in advokatov. V učiteljskem stanu prevladujejo profesorji. Najbolj izstopa poklic profesorjev, delež duhovnikov pada, dovolj močno so zastopani uradniki

in novinarji. Največ dogajanja je v poklicu pisatelj, ki ga v prvem obdobju sploh ni, potem pa ga je vedno več, kakor tudi raznih drugih poklicev.

Grafikon 19: Pisatelji po poklicu

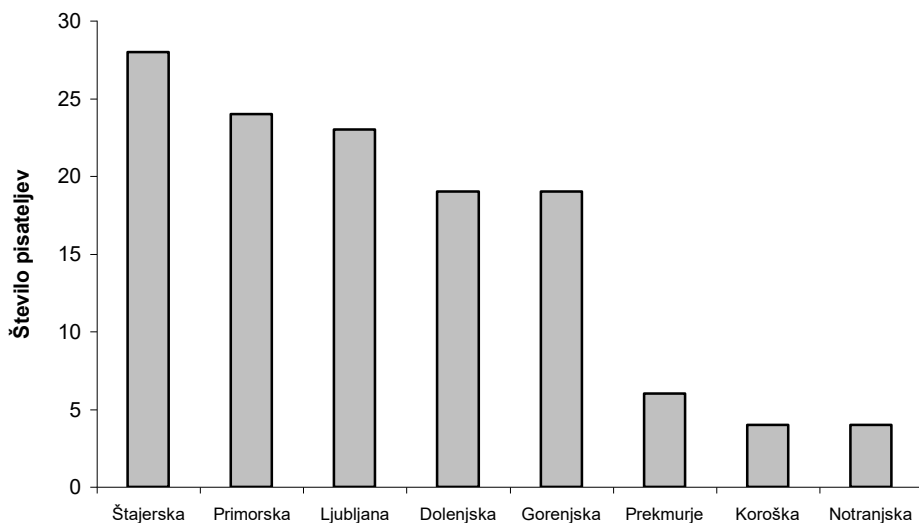
Pri kmečki povesti je bilo preštevanje nekoliko drugačno, vendar bistvene razlike med žanroma ni. 29 % je profesorjev, 26 % uradnikov, 19 % duhovnikov in 17 % novinarjev. V času se socialni profili avtorjev spreminjajo, vendar tako, da lahko govorimo o trendu, samo v kategoriji duhovnikov (teh je čedalje manj), v kategoriji pisateljev in podobnih ustvarjalnih poklicev, ki jih je vedno več, in v kategoriji različnih drugih, težko uvrstljivih poklicev, ki jih je tudi vedno več.

Med profesorji je večina filologov, naštetu brez reda so slavisti oziroma slovenisti Anton Slodnjak, Anton Bartel, Jakob Sket, Fran Detela, Ivan Pregelj, Joža Lovrenčič, Jože Dular, Ivan Lah, Janko Moder, Kajetan Kovič, Silvo Fatur, Evelina Umek, Barica Smole, Anton Gričnik, Ivan Sivec, tudi Lev Detela in Drago Kuhar sta študirala slovenščino, Zlata Vokač je bila rusistka in komparativistka, Saša Vuga je slavist in komparativist, komparativisti so Dušan Merc, Igor Škamperle, Tone Peršak, Milan Dekleva in Jani Virk, študiral pa je primerjalno književnost tudi Miloš Mikeln, Anton Bartel, Valentin Mandelc in Alojz Rebula so klasični filologi, Milena Mohorič je bila germanistka.

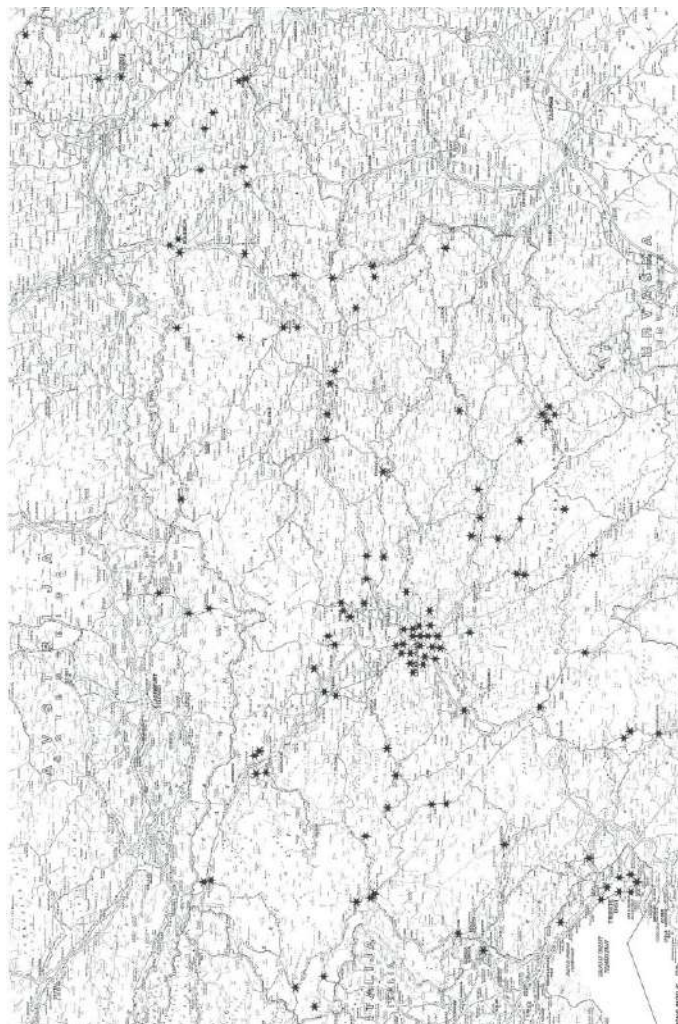
Rojstne kraje je bilo mogoče ugotoviti za 123, pokrajinsko poreklo pa za 127 avtorjev. Poreklo pisateljev je pomenljivo drugačno od porekla pisateljev kmečke povesti. Pri kmečki povesti so prednjačili Gorenjci, tu pa so na prvem mestu Štajerci. Izstopa Ljubljana, ki je bila med rojstnimi kraji avtorjev kmečke povesti šibko zastopana. Na Gorenjskem se je rodilo 19 avtorjev – presenetljivo malo z ozirom na to, da je pri kmečki povesti od 76 poznanih avtorskih biografij 24 ali okrogla tretjina gorenjskih! Še drugače povedano: gorenjski pisatelji so imeli kmečko povest dvakrat rajši od zgodovinskega romana. Kako to, da so se na Štajerskem rojeni pisatelji ravno narobe očitno raje odločali za zgodovinske kot za kmečke teme? So gledali na iste zgodovinske dogodke bolj vedro kot Gorenjci ali so govorili o drugih zgodovinskih dogodkih? Se je zgodovina dogajala

po njihovi meri in mimo političnih predstav gorenjskega dela Kranjske ali celo proti njim? Kljub razlikam med žanroma bi težko ubranili tezo, da je zgodovinski roman bolj žanr vzhodne Slovenije in pisateljev mestnega izvora. Za razlike je najbrž krivo upoštevanje obdobja po drugi svetovni vojni, ki je spodbudno vplivalo na literarno ustvarjalnost na slovenskem vzhodu, prispevalo pa je tudi k porastu v mestu rojenih pisateljev zgodovinskega romana.

Grafikon 20: Rojstne pokrajine pisateljev

V splošnem slika rojstnih krajev kaže razpršenost kulturno stimulatивnih lokacij na Slovenskem in s tem njeno regionalistično kulturno orientacijo. Prebivališča pisateljev tokrat niso bila upoštevana, ker so se pisatelji precej selili, zlasti tisti s profesorskim poklicem, in bi bila izbira samo enega prebivališča neprimerna. Avtorji so se rojevali v različnih krajih po Sloveniji, študirali, živeli in umirali pa so v večjih mestih, na Dunaju, v Gradcu, v Ljubljani. V Ljubljani jih je ves čas prebivalo 35, nadaljnjih trideset pa vsaj nekaj časa. Več kot desetina avtorjev je imela status emigrantov, šest jih je med obema vojnama emigriralo iz fašistične Italije v Jugoslavijo oziroma so se umaknili z ozemlja, ki je po vojni pripadlo Italiji, že prej (Oskar Hudales, Jože Pahor, Joža Lovrenčič, Radivoj Rehar, Vladimir Bartol, Milan Lipovec, za krajši čas tudi drugi), šest pa po drugi svetovni vojni iz Jugoslavije na Zahod (Lev Detela, Jožef Urbanija, Marijan Marolt, Metod Turnšek, Lojze Ilija, Franc Jeza).

Slika 4: Rojstni kraji pisateljev⁴⁰⁹

Izostal je tabelarni popis dogajališč. Junaki zgodovinskih povesti in romanov so namreč neprimerno mobilnejši od junakov kmečke povesti in ker so se veliko selili, bi bilo določanje tekstov po pokrajinah z izjemo lokalnozgodovinskih povesti neustrezno. Nekatere pokrajine in kraji so po zaslugi posameznih plodovitih pisateljev in zaradi burnejše zgodovine oziroma zgodovinske pomembnosti vendarle močnejše zastopani kot drugi. Najpogostejše je kot dogajališče v zbirki zapisana Ljubljana (50-krat), sledijo Dolenjska (24) z Novim mestom (11) in Stično (6), Gorenjska (15) s Kranjem (10), Bledom (6) in Bohinjem (5), Koroška (14), Tolminska (14), Štajerska (11) z Mariborom (8), Celjem (7) in Ptujem (7). Primorska je zastopana z Gorico (13),

⁴⁰⁹ Rojstni kraji zgodovinskih romanopiscev so vneseni v sloj Zgodovinski romanopisci na Geopediji . Tako bo treba vnesti še dogajališča zgodovinskih romanov in jih povezati z zbirko zgodovinskega romana in z gesli o avtorjih v Wikipediji.

Trstom (11) in Čedadom (8). Od bolj oddaljenih lokacij so pogosti Dunaj (16), Bizanc (10), Rim (10) in Oglej (8).

Slovenska zgodovinska povest, ki je predstavljala srednji vek, se je najraje dogajala na Primorskem, najbrž ne samo zaradi posameznih plodnih avtorjev iz teh krajev (France Bevk, Joža Lovrenčič, Saša Vuga), ampak ker je šlo za del narodnega organizma, ki je bil na vrhuncu žanra med obema vojnoma pod Italijani. Zgodovinska izkušnja, ki naj bi jo bralec iz besedil razbral, je učila, kako kratka je gospodarjeva oblast. Slovenec na Primorskem je skozi vso zgodovino menjaval gospodarje, pa je vendar preživel.

Mohorjeva družba

Mohorjeva družba je bila in je še eden največjih producentov zgodovinske povesti. V trojici njenih kapitalnih žanrov je časovno nekje na sredi med verskovzgojnimi krištofšmidovskimi publikacijami z jedrom v 50. in 60. letih 19. stoletja in gospodarskovzgojnimi kmečkimi povestmi, ki so popularnost doživljale v 80. in 90. letih 19. stoletja. Zgodovinske povesti imajo pri založbi primat v 60. in 70. letih, njihova funkcija pa je bila za razliko od drugih dveh žanrov domovinska vzgoja.⁴¹⁰ Vzgojna funkcija je bila gotovo v ospredju pri producentu, pri sprejemniku pa je enako gotovo delovala v prvi vrsti žanrska dražljivost, ki je pri zgodovinski povesti izhajala iz eksotičnosti kraja in časa dogajanja.

V prvem desetletju 20. stoletja je prevladovala kmečka povest (7 besedil), v naslednjem desetletju je postala izbira večja (zgodovinska, kmečka, humoristična povest), v dvajsetih in tridesetih letih (po vojni) je bilo zanimanje za zgodovinsko povest (18 besedil) precej večje kot za kmečko (5 besedil), v tridesetih letih preseneča serija potopisov (6), med drugo vojno se je ponovno skoraj izključno tiskala kmečka povest (11 tekstov).

Tabela 3: Mohorjanska pripovedna proza po žanrih

Krištofšmidovska povest	6	6	1	0	0
Misijonska povest	0	7	0	0	0
Pustolovska zgodovinska povest	0	5	5	1	0
Kmečka povest	0	2	3	9	8
	1850–59	1860–69	1870–79	1880–89	1890–99

Iz natečaja literarnih nagrad, ki jih je družba razpisala leta 1863, je mogoče razbrati, da so si zgodovinske povesti predstavljali kratke (»črtice«), v bližini biografije in da je bilo mesto zgodovinske povesti sprva še daleč za t. i. izvirno povestjo.

⁴¹⁰ Podobne programske težnje mohorjanske pripovedne proze našteva Matjaž Kmecl v spremni besedi Miklova Zala kot poljudna pripoved in kot mit k ponatisu Sketove *Miklove Zale* v zbirki *Iz slovenske kulturne zakladnice*, 19, Maribor: Obzorja, 1977, 170.

- a) sto goldinarjev za najboljšo izvirno pripovedko, če je le mogoče, vzeto iz domačega življenja slovenskega naroda, če pa dobre, darila vredne izvirne povesti ne pride, petdeset goldinarjev za najboljšo prestavo kake zanimive pripovedke kmečkim ljudem in mladini v poduk ali kratek čas.
- b) Trideset goldinarjev za najboljšo zgodovinsko, krajepisno ali narodopisno črtico (npr. kakšno zgodbo iz turških ali francoskih vojsk na Slovenskem, životopis kacega slovečega domačina, popis kake božje poti itd.); [...] Vsi ti spisi naj bodo pisani prav po domače, lahkoumno in zanimivo, da bodo služili odraščeni mladini in kmetu v poduk ali pošteno razveseljevanje. (KMD 1878, 144)

V Levstikovem literarnem programu, pri katerem se je zgledovala MD, je zgodovinska povest na zadnjem mestu:

1. »Kmetje imajo še celo veselje nad Lažnjivim Kljukcem (Münchhausen) in Nemškim Pavlihom v slovenski obleki (Eulenspiegel), daravno je oboje le predstavljeno pa še zelo po vrhu. Kaže nam vse to, da bi jako ustregel, kdor bi znal resnico zavijati v prijetne šale.«
2. Pobožno-narodna, »po kateri je pisan Svetin« (tj. Ciglerjeva *Sreča v nesreči*).
3. Povest, »nekoliko zasuknjena po zgledu Župnika Wakefieldskega – ki je prestavljen že tudi v ilirsko narečje – na čisti podlagi slovenskega življa. Vzeti bi se moral kak veljaven domačin in k njemu bi se vrstile druge manj pomenljive osebe, kakršnih nam bi ne zmanjkalo tako hitro. Saj vemo vsi, da šaljivi Ribničan obide križem svet, da imajo Gorenjci dovolj pravljic od vojaških begunov, ki so se potikali po hribih in šumah. Vsa naša dežel pripoveduje še dandanes, kako so nekdaj lovili mlade moške in dajali jih po sili na vojsko. Celo rokovnjači in deseti bratje so narodna lastnina, akoravno zlasti prvih nihče ni vesel.«
4. »Dosti laže bi narejali povesti, ki jim velimo novele. Tu imamo dovolj gradiva, dovolj pravljic, zlasti iz turških bojev. Takrat so se obnašali Slovenci bolj samostojno kakor bodisi kadar koli hoče poprej ali pozneje. [...] Ali vsa zgodovina teh časov pri nas leži še zdaj v celini. Dela je dosti, a moža ni, da bi se ga lotil.«

V čem se večerniška zgodovinska povest loči od reprezentativnega jurčičevskega zgodovinskega romana? Pri Jurčiču ni mogoče reči, da je vojna osrednje zgodovinsko dogajanje, v zgodovinski večernici pa je, zato bi jih z malo drznosti lahko imenovali tudi vojne povesti, saj z marsikaterim delom kažejo na svoj nefikcijski, zgodovinskoporočilni izvor.⁴¹¹ Pri Jurčiču in Scottu je na ozadju zgodovinskega dogajanja jasna ljubezenska zgodba, v večerniški zgodbi pa so namesto ljubezenskih reproducirani družinski in rodbinski odnosi. Jurčičevski zgodovinski roman se konča praviloma nesrečno, večerniška povest obvezno srečno, vendar srečni konec ne pomeni poroke za glavne junake. Do poroke sicer lahko pride, vendar redko (*Vojnimir*, *Miklova Zala*). Tudi kadar je pripovedovalec zanjo pripravil vse okoliščine, nanjo nekako pozabi (*Mati božja dobrega sveta*, *Izdajavec*), namesto s poroko se povest konča s ponovnim snidenjem družine.

Pri krištofšmidovski povesti je bil pod oznako »poučno« skrit splošni moralni in verski pouk, pri zgodovinski povesti, ki največkrat ubeseduje slovensko preteklost, pa je poudarjen pouk slovenstva vrednega obnašanja. Izpolnjevanje katoliških verskih

⁴¹¹ Vojne reportaže so bile vedno izredno priljubljeno berilo: *Obraz z laškega bojišča* (1859), Jakob Alešovec, *Kustoca in Vis* (1866) in *Vojska na Turškem* (1877, 1897, 1900, 1908), *Turki na Koroškem* (KMD 1864), Ivan Vrhovec, *Turki pred Dunajem* (SV 27, 1883). I. Kacenda, *Na bojišču, epizode iz laške vstaje*, (1898), Dobrépoljski, *Burska vojska* (1900) in še mnogo več v 20. stoletju do danes.

dolžnosti je za pravega Slovenca sicer pogoj, vendar je tu še dodatna zahteva po vdanosti habsburški monarhiji in po nacionalni enotnosti, razvpita pod geslom *Vse za vero, dom, cesarja*.⁴¹² Nacionalnovzgojne in nacionalnopotrjevalne vloge večerniške literature nikakor ne moremo zanikati, saj je količina proslovenskih izjav v njih celo obsežnejša kot v kanoniziranih slovenskih besedilih. Treba pa je pokazati, za kakšno vrsto nacionalnega ozaveščanja natančno gre. Lepo ga razloži koroški časnikar in popularni pisec Filip Haderlap, z razlikovanjem med tremi pojmi: narodnjaštvom (tj. liberalizem, ki naj bi ga navdihovalo sovraštvo do drugih narodov), rodoljubjem, ki je sicer krščanska lastnost, vendar se omejuje na pomoč samo ljudem svojega rodu, in domoljubjem, ki je zavest pripadnosti, prežeta s krščansko ljubeznijo do vsakega bližnjega ne glede na njegovo nacionalnost.⁴¹³ Brez dvoma je velik del domoljubja v večernicah nacionalno obarvan, vendar je ta nacionalizem v taki meri omiljen ali prežet s krščansko moralo, da bolj kot o nacionalni zavesti lahko govorimo o prevladujoči domovinski zavesti.⁴¹⁴

Zgodbena shema zgodovinske mohorjanke precej spominja na krištofšmidovsko-ciglerjevski tip povesti, kakršen se kaže v *Evstahiji*, *Rozi Jelodvorski*, *Evstahiju*,⁴¹⁵ *Sreči v nesreči*, deloma tudi *Deteljici* in *Kortonic*.⁴¹⁶ Po celem svetu zaradi zgodovinskih peripetij in medrodbinskih maščevanj raztepena družina se po vrsti dogodivščin spet snide. Izvor teh povesti naj bi bil v antičnem ljubezensko-pustolovskem romanu Heliodorjevega tipa.⁴¹⁷ Zgodnje krščanstvo je nanj vplivalo tako, da so se ljubezenski odnosi med osebami zamenjali z rodbinskimi in sorodniškimi. Iz ljubezensko-pustolovskega romana je nastala družinsko-pustolovska povest. Sorodnost med večerniško zgodovinsko povestjo in družinsko-pustolovsko povestjo⁴¹⁸ potrjuje še motivacijsko in snovno pomembna vloga vojne in misijonstvo s krščevanjem ali pa obračunavanjem z nekristjani.

V pustolovskem in zgodovinskem romanu, v obeh gre za ekspanzijo. Pustolovski roman pomeni ekspanzijo v nove, eksotične prostore; zgodovinski roman je vertikalna varianta pustolovskega romana, saj pomeni ekspanzijo nacije v času, in to v preteklost. Razlogi za nadomestilo pustolovskega romana z zgodovinskim so s tega stališča lahko

⁴¹² »Sloga jači, nesloga tlači!« je moto Slemenikove povesti *Križem sveta*. S prve strani te povesti je tudi citat: »Vladar svetov nas je ohranil veke in veke, medtem ko so drugi silnejši narodi izginili iz zemeljskega površja. Ohranil nas bo, to je naše prepričanje, ako se bomo zedinjeni stanovitno držali rešilnega zmagonosnega gesla naših očetov, ki se glasi: Vse za vero in domovino!«

⁴¹³ Filip Haderlap, *Narodni maliki*, *Koroške bukvice* 1887-, 423, 435.

⁴¹⁴ »Pri Bogu sem obljubil, za geslo vsega življenja sem si izbral, da hočem nepozabljeno obdržati zvestobo mili domovini! Bratje, z Bogom torej! Živela naša slovenska domovina! Za zlato dobo naših vnukov hajdimo v boj! Vse za vero in dom! Z Bogom! [...] Bratje, zdaj velja drago prodati naše življenje! Naprej! Za vero in dom!« (*Izdajavec*, 1873, 72, 74).

⁴¹⁵ Legenda o Evstahiju, ki je bila v slovenščino prevedena preko predelave Krištofa Šmida 1832., 1879. in 1894. leta, velja za zgled družinsko-pustolovske povesti.

⁴¹⁶ *Pri Materi božji dobrega sveta* bi se dalo govoriti celo o neposrednem vplivu Šmidove »zgodbe keršanskih dvojčkov« *Timotej in Filemon* (1842).

⁴¹⁷ Janko Kos, *Začetki slovenske umetne proze*, SR 29/3 (1981).

⁴¹⁸ Če zgodovinski roman bralca ne inspirira z domovinsko idejo, ga s pustolovščinami (Aust 1994: 18).

eskapistični. Ker se ob politično neugodnih razmerah in zaradi majhnosti ni bilo mogoče razširjati v prostor, perspektive prihodnje eksistence pa so bile negotove, je zgodovinski roman ponudil naciji kompenzacijo v obliki širjenja v preteklost.

Tako kot najdenske povesti tudi mohorjanska zgodovinska povest pripoveduje zgodbo o uspehu. Na začetku je družina močna, saj so vsi njeni člani skupaj, potem pa se njena moč vedno bolj manjša. Zdaj odpotuje eden, drugega ugrabijo, tretji se izgubi ali gre iskat izgubljene. Daleč v tujini se rodbina po raznih svetinjah, križcih ali drugačnih znamenjih prepozna, se zbere, premaga sovražnike in se vrne domov, kjer skoraj nihče več ne računa na njihovo vrnitev. Spet sta vzpostavljeni moč in harmonija kakor na začetku. V povesti *Križem sveta* ■ (1877) se moč namnoži tako, da se lahko ustanovi celo nova družinska celica. Razcvet slovenstva! Neredko se tako kot v pravlji povest konča s pojedino (*Mati božja, Izdajavec, Križem sveta*).

V posameznih zgodovinskih večernicah se vendarle še ohranja ljubeči se par namesto družine.⁴¹⁹ Po sili razmer se mora ločiti, a se po prestanih dogodivščinah spet najde. Dogajanje je zaradi manjšega števila oseb precej manj zapleteno kot pri družinsko-pustolovski varianti mohorjanke in zgodbe bolj spominjajo na shemo ljubezensko-pustolovskega romana.⁴²⁰ Merjeno po fabulativni in snovni pestrosti, pripada prvo mesto Podmilšakovi *Sabinki, slovenski junakinji*, kjer ne manjka zanimivih Ciganov, roparjev, puščavniških in roparskih jam, skrivnostnih koč, zaporov itd. Ožbe, glavna oseba prvega dela povesti, vzorčni primerek mevžastega slovenskega »junaka«, močno, napihnjeno, pa dobro in krotko, neodločno bitje, ni sposoben junaško obvladati zapletenega položaja in vse skupaj prepusti Sabinki, po kateri zato dobi povest naslov.

Pri Mohorjevi družbi so bili zaradi velikih naklad, vpliva in honorarjev zainteresirani skoraj brez izjeme objavljati tudi ambiciozni in renomirani pisatelji. Tako kot v okviru kmečke povesti so tudi v okviru zgodovinske povesti brez ugovora upoštevali zahteve konservativne založnice in se prilagodili njenim žanrskim pričakovanjem ter standardom. Mednje so spadale popularne scene prepoznavanja. Ivan Pregelj jo je v kratki zgodovinski povesti *Blagovestnika* realiziral takole:⁴²¹

»Žalost sem ti napravil, toda napravim ti tudi veselje, poglej to deklico, to ni moja hči, to je tvoja izgubljena sestra. Ali veruješ, ali moreš verjeti?«

Pristopil je Vlah in dejal: »Poznal sem jo, ko je bila še otrok, na levi nogi ima rdeče znamenje nad členom, ker ji je bilo nekdanj padlo goreče poleno na nogo [...]« »Svitozora, pokaže nogo,« dejal je Krutiboj in v veliko začudenje vseh imela je deklica nad členom rdeč obrastek.

»Ona je, ona,« viknil je Vlah, »gospod veruj, jaz vem, da je res!« [...]

Vlah je poskočil od veselja in zarjovel Stregomilu na ušesa: »Čuješ, to je tvoj stric Vragočrt, veruj mu!«

Mladenič je prebledel, tako nenadno je prišlo vse nadenj, in izgubil je zavest! (69)

⁴¹⁹ Taki sta Sketova *Miklova Zala*, »povest iz turških časov«, SV 38 (1884, 1899, 1906, 1912, 1921, 1951) ter Andrejčkovega Jožeta *Sabinka, slovenska junakinja*, »povest iz začetka 15. stoletja« (1876).

⁴²⁰ Zunaj Mohorjeve družbe je tak tip romana v 20. stoletju napisal Miroslav Malovrh s *Strahovalci dveh kron*.

⁴²¹ Ivan Pregelj, *Blagovestnika*, KMD 1908, 69.

Druga preizkušena značilnost je prisotnost skrivnostne predzgodbe, ki buri radovednost in se razodene šele proti koncu. Ponavljajoči se značilnosti sta negativni tujec in srečen konec s poroko; oboje tudi v tej Pregljevi povesti. Naslovni osebi Ciril in Metod sta v pripovedi sicer postranskega pomena, glavna je skesani grešnik.

Da bi videli, v čem so glavne razlike med obema tipoma literature, na hitro primerjajmo najbolj očitne zunanje lastnosti *Petra Pavla Glavarja* in *Plebanusa Joannesa*, del s podobno tematiko, ki sta nastali v istem času. Delež citatov iz tujega (v glavnem latinskega) jezika predstavlja v prvi 1,6 % besedila, v drugi 3,7 %, kar je dvakrat več, ob dejstvu, da so v *Petru Pavlu* skoraj vsi tujejezični izrazi ali stavki pod črto prevedeni. Versko meditativnega ali liturgičnega jezika je v večerniški knjigi 3,3 %, v elitni kar 8,6 %, kar je skoraj trikrat več. Še najmanj razlik bi našli na ideološki ravni, za katero je velikega pomena konec besedila: tako elitna kot poljudna besedila se rada končajo srečno ali z zmago pravega. Junaki s kategoričnim imperativom se obnašajo podobno v enih in drugih, le da je konflikt med imperativom in čutnostjo v ambicioznih povestih neprimerno močnejši in usodnejši.

Predhodniki in sorodniki

Zgodovinski roman je samo ena od oblik zgodovinske literature. Pred njim so bile oz. vzporedno z njim so še ep, saga, anali, verzna kronika, zgodovinska drama, ljudske pesmi, balade, politične pesmi, anekdote, biografije, potopisi, roman s ključem in podobno. Zgodovinske teme so se artikulirale v slikarstvu, tudi arhitektura pozna zgodovinske stile, imamo zgodovinski strip⁴²² in zgodovinski film. Tako kot je bilo opozorjeno na zveze med zgodovinopisnim diskurzom in zgodovinskim romanopisjem, bi kompleksna raziskava zahtevala tudi analizo relacij zgodovinskega romana s sorodnimi literarnimi in umetnostnimi žanri. Tem preširokim razpravnim možnostim se odpovedujemo in se lotevamo samo relacij slovenskega zgodovinskega romana do drugega velikega slovenskega žanra – kmečke povesti – in do prevedenega zgodovinskega romana, med predhodniki in zametki pa smo si izbrali epsko pesnitev (*Krst pri Savici* in *Sedem sinov*) in poskus konstrukcije slovenskega junaka (*Martin Krpan*).

Zgodovinski roman in kmečka povest

Ker je standardno žanrsko ime v 19. stoletju zgodovinska povest, mu bomo v tem poglavju dali prednost. Zgodovinska in kmečka povest sta dominantna žanra v slovenskem žanrskem sistemu (Belšak 2003). Kakšno je količinsko razmerje med njima? Korpusa sta po številu del do 1945, do koder je bila prešteta kmečka povest, primerljiva. Kmečke povesti je z 235 deli 21 % več kot zgodovinske, ki obsega do 1945 194 naslovov. Korpusa sta primerljiva tudi po volumnu, vendar je tu v prednosti zgodovinski roman, ki ga je z 9.311.000 besedami za 21 % več kot kmečke povesti (7.733.000 besed). Zgodovinsko pripovedništvo je v povprečju za 46 % (skoraj polovico) daljše od kmečkega (48.000 besed : 33.000 besed), še bolj pa se je dolžinsko razmahnilo po drugi svetovni vojni, saj je njegovih 9,3 milijona besed do 1945 samo dobra tretjina skupnega volumna dobrih 26 milijonov besed, ki jih je žanr pridelal do 2008; povprečni obseg zgodovinske proze je z upoštevanjem tega dela korpusa zavidljivih 71.700 besed. Razlike v produkcijski dinamiki žanrov so se pokazale že v 19. stoletju. Produkcija zgodovinskih povesti je bila umerjena in stalna, produkcija kmečke povesti pa je strmo naraščala. Podobno je bilo z volumnom korpusa: zgodovinska povest nikakor ni bila eksplozivni žanr, kakor je to mogoče razbrati za kmečko povest. Žanra imata različno zastopstvo dolžinskih tipov. V območju srednje dolge pripovedne proze (10.000–20.000) besed bomo našli več kmečke kot zgodovinske povesti, v območju dolge pripovedne proze (45.000–90.000 besed) pa več zgodovinske kot kmečke povesti.

⁴²² Zoran Smiljanić, Marijan Pušavec, *Meksikajnarji* (Ljubljana: Suzy, 2006; Dos Pesos); CD.

Grafikon 21: *Produkcija zgodovinske in kmečke povesti*Grafikon 22: *Volumen zgodovinske in kmečke povesti*

Produksijski liniji žanrov sicer podobno sledita ekonomskim in kulturnim pogojem literarne produkcije in se obe z upadom odzivata na zgodovinsko prelomne dogodke, kot sta svetovni vojni, vendar kmečka povest doživlja ustvarjalne vrhunce in padce s petletnim zamikom za zgodovinsko. Prepričljivih razlogov za tako obnašanje ne znam najti. Domnevam, da so eni izmed njih tržne narave: število bralcev je bilo omejeno in prevelika koncentracija proizvodnje bi utegnila pripeljati do upada konzuma. Še vedno pa ni jasno, zakaj je trikrat povedla prav zgodovinska povest (do 1885, 1905–10 in 1925–30), kmečka povest pa samo enkrat (1885–1905), upošteva večjo dolžino

zgodovinskih povesti, pa niti takrat ne. Če je kmečka povest zgodovinski po številu izdanih naslovov še nekako sledila, pa je po volumnu del zlasti med produkcijskimi vrhovi zgodovinskega pripovedništva okrog 1910 in 1930 za njo precej zaostajala.

Avtorjev je do 1945 kmečka povest angažirala več (86) kot zgodovinska (71), so bili pa kmečki avtorji krajše sape. V obeh žanrih se je preizkušalo 30 avtorjev, v glavnem tako, da so dali prednost enemu žanru, vsi drugi (okrog 60 %) pa so se specializirali samo za enega od obeh. Žanrske preference avtorjev kažejo na to, da sta si bila žanra do neke mere rivalska in da sta svoje funkcije v razmerju do bralca in nacije opravljala komplementarno. V tem pogledu je pomenljiva razlika med številom naslovov med »kulturnim molkom« v drugi svetovni vojni 1941–45. Kmečke povesti je izšlo 19, zgodovinske pa 9 naslovov, kar govori, da so se avtorji kmečke povesti v splošnem manj podrejali odločitvi o odporu in so bili torej konservativnejši in/ali da je v času nacionalne stiske kmečka tematika s poudarjeno idiliko ponujala obetavnejše oziroma sprejemljivejše vzorce zgodovinskega obnašanja kot zgodovinski roman, ki je silil k takemu ali drugačnemu aktivnemu prevzemu odgovornosti.

Za globokimi literarnimi sporočili hrepenečim se bo zazdelo tole premetavanje števil najbrž nesmiselno. Sprva slepo iskanje vzorcev v korpusu se pogosto vendarle obrestuje. Primerjava zgodovinskih in kmečkih povesti avtorjev, ki so se preizkušali v obeh žanrih, je pokazala, da so si ti pisatelji zgodovinske teme izbirali za eno tretjino raje kot kmečke. Pričakovana je izmera, da so tudi znotraj avtorskih opusov zgodovinski teksti v treh četrtinah daljši od kmečkih (čeprav od avtorja do avtorja v zelo različnih razmerjih). Bolj nenavadna je ugotovitev, da se večina izjem, to je tistih avtorjev, ki imajo kmečke povesti daljše od zgodovinskih (Detela, Budal, Matičič, Zbašnik, Kač), ponaša tudi z večjim številom kmečkih povesti. Naklonjenost žanru, privilegiranje žanra torej pelje k daljšim besedilom! Je še v kakšni drugi literaturi na svetu prišlo do takega preštevanja in takega zanimivega pravila?

Tipični primer avtorja, ki je bil dejaven v obeh žanrih, je Fran Jaklič. Zgodovinske povesti je napisal Jaklič po številu naslovov sicer pol manj kot kmečke (6 : 13), vendar po obsegu enako (okrog 240.000 besed skupaj pri vsakem žanru). Jakličeve zgodovinske povesti so bile torej povprečno dvakrat daljše od njegovih kmečkih povesti. Nekaj povečane dolžine gre na račun stalnega podaljševanja pripovedne proze na Slovenskem, saj je večino zgodovinskih povesti napisal šele po upokojitvi v 20. letih, ko je bila povprečna slovenska pisateljska vzdržljivost že občutno večja, v glavnem pa gre na račun drugačnih obsegovnih standardov pri zgodovinskem žanru.

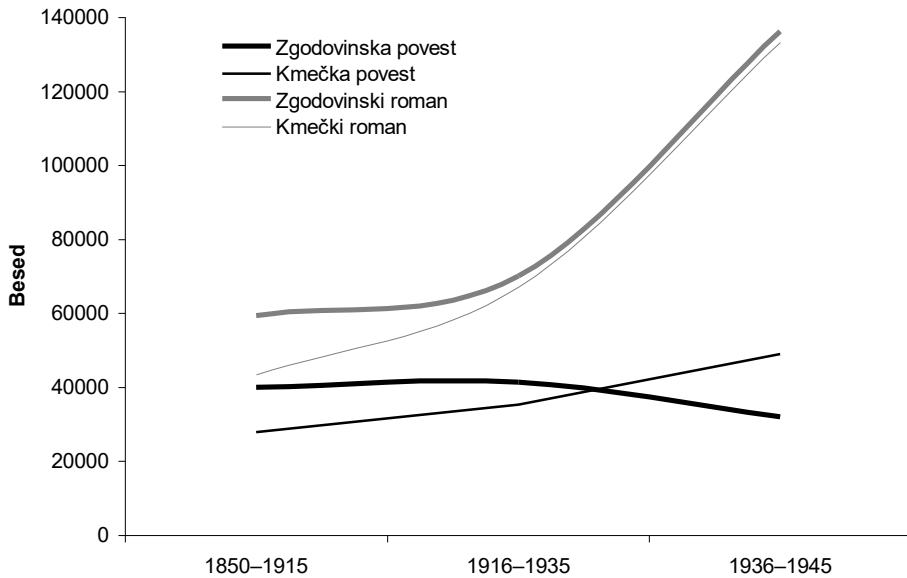
Tabela 4: Avtorji zgodovinske in kmečke proze po povprečni dolžini

	Zgodovinske	Kmečke	Zgodovinske	Kmečke	Razlika v
	Število del	Število del	Povpr. dolžina	Povpr. dolžina	%
Bevk	14	23	55.800	33.800	65
Pregelj	13	3	37.100	37.800	-2
Jurčič	12	1	24.400	16.000	53
Urbanija	9	7	31.100	17.600	77
Bohinjec	9	3	27.000	20.000	35
Lah	7	1	51.900	19.000	173

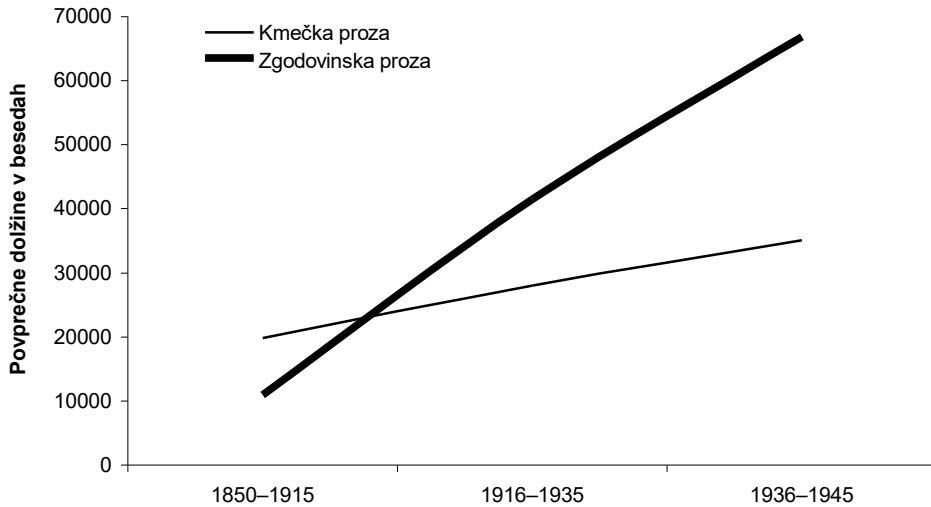
Jaklič	6	13	39.400	19.100	106
Lovrenčič	6	1	47.400	28.700	65
Tavčar	6	1	41.200	22.000	87
Detela	5	7	29.000	47.000	-38
Jalen	5	4	72.100	68.600	5
Zorec	5	1	50.200	42.000	20
Dular	3	2	159.000	104.000	53
Ingolič	3	2	97.700	69.800	40
Finžgar	2	8	74.200	18.700	297
Koder	2	2	41.200	36.800	12
Strniša	2	2	38.400	49.500	-22
Prelesnik	2	1	64.200	44.200	45
Ogrinec	2	2	20.100	24.000	-16
Budal	1	5	26.000	32.900	-21
Matičič	1	5	33.700	46.300	-27
Zbašnik	1	5	18.400	39.200	-53
Kač	1	2	40.800	64.900	-37
Bedenek	1	1	81.000	29.800	172
Govekar	1	1	121.500	14.000	768
Košutnik	1	1	23.800	19.400	23
Mandelc	1	1	11.400	11.300	1
Murnik	1	1	120.500	37.500	221
Sket	1	1	35.500	28.000	27
Vuk	1	1	42.100	21.800	93

Naslednja dva grafikona kažeta, kako so se daljšali povprečni obsegi vrst in žanrov. Roman, naj bo zgodovinski ali kmečki, je bil v prvih 50 letih za 20.000 besed daljši od povesti, po prvi svetovni vojni pa se je razlika v povprečni dolžini še bolj razprla. Pri tem so se pri romanu začetne dolžinske razlike med zgodovinsko in kmečko prozo zabrisale, medtem ko so se pri povesti teksti z zgodovinsko tematiko krajšali, s kmečko pa daljšali; v seštevku je povest ohranila nespremenjen povprečni obseg. Največje spremembe so se začele dogajati po drugi svetovni vojni, vendar žal primerjalnih podatkov o povojni kmečki prozi še nimamo. Močno se je daljšala tudi proza brez vrstnih oznak, zgodovinska hitreje kot kmečka.

Grafikon 23: Povprečni obsegi zgodovinske in kmečke proze po obdobjih

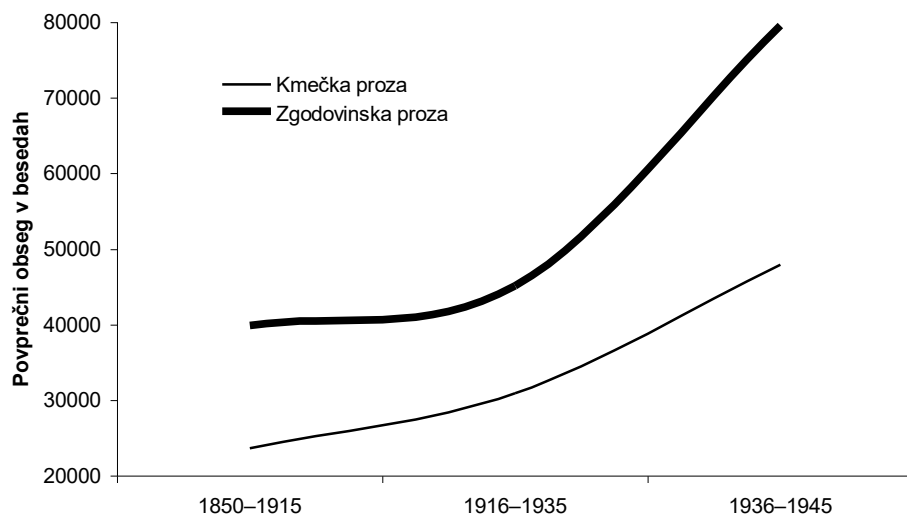

Grafikon 24: Daljšanje proze brez vrstne oznake

Najlepše se zariše razlika med zgodovinsko in kmečko prozo v seštevkih povprečnih obsegov po obdobjih, ne glede na vrstno označevanje. Zdaj postane očitna dolžinska prednost zgodovinske proze pred kmečko in povečevanje te razlike, vsaj do 1945.

Grafikon 25: Daljšanje povprečnih obsegov zgodovinske in kmečke povesti

Obsegovno razliko se je dalo slutiti že iz različnega podnaslavljanja besedil. Najprej je tu presenetljivo dejstvo, da so v zgodovinski prozi besedila brez podnaslova ali z nestandardnim podnaslovom redkejša, kar govori o močnejši žanrski zavesti, kot je bila značilna za kmečko povest; tam je bilo brez podnaslova od 20 do 50 % del. Drugič: zgodovinske povesti so si opazno raje kot kmečke nadevale stremljivo oznako roman, še raje so vrstno oznako roman v zvezi z zgodovinsko tematiko uporabljali kritiki, največkrat tedaj, ko so pisali o neslovenskih besedilih. Pri kmečki povesti bi zaradi enoumnega prevladovanja odnosnice povest težko govorili o vrstni zavesti; pri zgodovinski povesti je raznolikost vrstnih oznak večja in tu bi si že lahko zastavili načelno vprašanje o razlikah med romanom in povestjo. Roman je očitno predpostavljal večjo pisateljsko vzdržljivost kot povest. Do 1900 je nastalo na področju kmečke tematike le eno tako besedilo (Kodrova *Marjetica*, pa še to je bilo ob ponatisu preimenovano v idilo), zgodovinskih romanov pa kar deset ali skoraj četrтина korpusa. Roman je bil tedaj v 60 % zgodovinski roman, povest pa je bila zgodovinska le v 25 %. Med 1900 in 1950 sta bila podnaslova uravnotežena, po 1950 pa podnaslov povest v 60 % pomeni zgodovinsko povest, roman pa je zgodovinski le v 30 %.

Upoštevajoč že samo prve natise ima v knjižnih objavah zgodovinska povest prednost pred kmečko (6 : 4). Razlika med žanroma se pokaže tudi na svetovnonazorski ravni. Kmečka povest je bila bolj žanr katoliške, konservativne periodike, zgodovinska povest je bila bolj žanr liberalne periodike. V katoliškem *Domu in svetu* je tako prednjačila kmečka povest (15 : 8), prav tako v Slovenskih večernicah (8 : 6) in *Koledarju Mohorjeve družbe* (4 : 0), v liberalnem *Ljubljanskem zvonu* pa zgodovinska povest (6 : 5), prav tako v *Slovenskem glasniku* (5 : 1). Ena najbolj zanimivih razlik med žanroma je trikrat večji interes ženskih avtorjev za zgodovinski roman – o tem glej posebno poglavje.

Prevedeni zgodovinski romani

Izvirni slovenski, v slovenščino prevedeni in tujejezični zgodovinski romani so enakovredno oblikovali žanrsko zavest na Slovenskem in bi morali biti z recepcijskega stališča tudi enakovredno obravnavani. V praksi pa je literarni sistem še vedno zavezan stališču ustvarjalcev in daje prednost izvirni produkciji: kritike prevodov so še danes občutno redkejša od kritik izvirnih leposlovnih del in korpus izvirnih zgodovinskih romanov vsaj dvakratno presega količino prevedenih del žanra. Pričujoče poglavje šele pripravlja pot bodoči emancipirani obravnavi.

Prevodno politiko je v 19. stoletju in v začetku 20. stoletja določalo predvsem rivalsko razmerje z nemško kulturo. Prevodne konkurence še zlasti niso prenesli poudarjeno nacionalnokonstitutivni žanri, zato tudi izvirni zgodovinski roman ne. Predvideni so bili namreč za ekshibicijo domačih ustvarjalnih energij.⁴²³ Da je do prevajanja tujih zgodovinskih romanov, celo nemških, vendarle prihajalo, je zaslužno njegovo uvrščanje velikega del korpusa v zabavno literaturo, ki je bila namenjena manj izobraženemu in enojezičnemu bralcu in zato odprta tudi prevajanju. Pomenljiv je podatek, da je bil oče zgodovinskega romana Walter Scott prvič preveden šele leta 1912 (*Ivanhoe* in *Kenilworth*, pa še to je izšlo v *Glasniku SNPJ* v Ameriki). Prevajanja svetovnega zgodovinskega romana se je leta 1930 lotil Vladimir Levstik in tedaj prevedel tudi Scottovega *Ivanhoeja* (ponatisi 1944, 1954, 1962, 1992).

Prevedeni zgodovinski roman se je loteval prvenstveno tem, ki so bile Slovencem na tak ali drugačen način blizu. Ker se neslovenski pisatelji izrecno s slovensko zgodovino niso ukvarjali, so prevajalci vzeli za svoje tudi domače jugoslovanske in vseslovanske teme, to je osvobodilni boj južnoslovanskih narodov s turškimi gospodarji in spopade drugih Slovanov z nekrščanskimi verami in z Nemci. Te teme so združevale rivalska nazorska in politična tabora, liberalce in klerikalce. Liberalci so bili bolj pozorni na jugoslovansko ali panslovansko sporočilo romanov, klerikalci pa na njihove verskoobrambne ideje.

Do sprememb prevodne strategije je prišlo najprej ob prelomu stoletja z nastopom moderne, ki je poudarila estetsko plat prevoda na račun do tedaj edino zveličavne funkcionalnosti. Drugi prelomni moment je bila sprememba državnega okvira ob koncu prve svetovne vojne, ki je postopoma ukinila dvojezičnega, to je nemško-slovenskega bralca. Ker nemška kultura ni več ogrožala eksistence slovenske, bi se prevajanje iz nje popolnoma sprostilo, če ne bi v 30. letih prišlo do zamere velikim literaturam, češ da ignorirajo male narode, in do priporočila, da imajo pri prevajanju prednost sorodno majhne literature: finska, islandska, norveška, letonska, slovaška itd. Seznam prevedenih zgodovinskih romanov kaže, da je bila solidarnost med malimi samo na deklarativni ravni. Sistematično je prevajal pomembna besedila svetovnega zgodovinskega romana Vladimir Levstik. Šele tik pred začetkom druge svetovne vojne so se pojavili tudi prvi redki prevodi nemških avtorjev: delo trivialnega avtorja Ludwiga Ganghoferja *Martinjkloster, roman iz začetka 12. stoletja*, je

⁴²³ Gl. moj članek Vloga prevoda v slovensko-nemški literarni tekmi, 28. *SSJLK*, ur. Miran Hladnik in Darinka Počaj-Rus (Ljubljana: FF, 1992). 109–19.

izhajal v *Domoljubu* 1936–38, 1941 pa je izšlo tudi v knjigi, 1940 so bili prevedeni *Grofje celjski danes in nikdar več* Ane Wambrechtsamer (Gradec, 1933, prev. Niko Kuret).

Na začetku so bili sploh prevodi. Prva knjiga z zgodovinsko tematiko, deklarirano v podnaslovu »godba dvanajstiga stolétja«, je bila *Ita, Togenburška grafina* (1831).⁴²⁴ Drug del njen njenega dolgega podnaslova »lepa ino nauka polna [...] sa vse poboshne kristjane popisana, posebno sa tajiste, kateri v' nedolshnosti terpé« bralca vrača v varno zavetje tradicionalnega krščanskovzgojnega berila oziroma verskospodbudne pripovedi in njenih žanrov dekliskovzgojne, ženskosvetniške (Janez Cigler, *Shivljenje š. Heme, brumne koroshke grafine*, 1839), rodbinske, pokristjanjevalske (Christoph Schmid-Franc Malavašič, *Jozafat, kraljevi sin iz Indije, povest iz prvih časov krščanstva*, 1840), sibirске (Marie Joséphine Ristreau Cottin, *Elizabetha ali pregnanci v Sibiriji, Krivica za krivico: Povest iz časa ruske cesarice Katarine II.*, 1857) in najdenske povesti. K takemu branju usmerja tudi avtorska blagovna znamka Christoph Schmid na naslovnici. Med nemškimi avtorji se poleg Schmida pogosteje pojavlja le še popularni mladinski avtor Joseph S. J. Spillmann (*Zadnji dnevi Jeruzalema, Hrabro in zvesto, Zvesti sin*, 1906–07).

Postopoma so se ta besedila daljšala in začela računati na zahtevnejšega sprejemnika, tako da jih sčasoma ni več mogoče šteti med verskovzgojna, ampak v poseben žanrski tip zgodovinskega romana, to je roman o zgodnjih obdobjih krščanstva. Spet je prevodov več kot izvirnih besedil. Poleg izvirnega Carlijevega romana *Zadnji dnevi v Ogleju* (1876) so tu še prevedene misijonske in mučeniške povesti *Fabiola ali cerkev v katakombah* kardinala Nicholasa Patricka Stephena Wisemana (Celovec, 1867 in ponatisi, prevedel Anton Zupančič), *Perpetua ali afrikanski mučenci*, »pogled v 3. stoletje po Kristusovem rojstvu« (1869, poslovenil Anton Lesar), *Hanani ali poslednji dni v Jeruzalemu* Charlesa Guenota (poslovenil Jaroslav, *Slovenec* 1875), Ludwiga Wallacea roman *Ben-Hur*, »roman iz časov Kristusovih« (Gorica, 1900, prevedel Peter Miklavec), *Valerija ali zmagoslavni izhod iz katakomb* (1910, avtor Anton de Waal, prevajalec Ivan Prijatelj) itd. Krščanski zgodovinski romani se izmikajo kriteriju nacionalne relevantnosti in na njeno mesto postavljajo verski nauk oziroma spoznanje.⁴²⁵

Nekakšen vmesni žanrski status imata anonimni daljši besedili *Divji Hunci predd mestom Meziborom*, »podučna in kratkočasna povest iz 10. stoletja za slovensko mladost in tudi za odraslene ljudi« (Celovec, 1853), in *Čudne poti božje vsigamogočnosti, ali skrivne sodbe srednjih časov* (Gorica, 1862). Slednjo je poslovenil učitelj Franc Bunc iz Ajdovščine, jo izdal v samozaložbi in jo sam na spreten način oglašal v *Novicah* tako, da je sproti opozarjal na vse zaplete v zvezi s

⁴²⁴ V preteklih objavah sem jo pomotoma pripisoval avtorju Weitzeneggerju, v resnici gre za popularno delo Christoph von Schmida *Rosa von Tannenburg* (1824) v prevodu Jurija Kosmača, ki je bilo pozneje prevedeno še pod naslovi *Roza Jelodvorska* (prev. Dragoslav Pijelik, 1855, 1901, 1902) in *Cvetina Borograjska* (prev. Hrizogon Majar, 1892, 1907, 1918).

⁴²⁵ Zgodnji primerki misijonske in mučeniške povesti so bili krajši: Václav Štulc, *Berač Bogdan*, SV 5, 1862; Václav Štulc, *Oče in sin*, SV 9, 1864; Anton Lesar, *Zgodbe svete katoliške Cerkve*, 1863; 1896, 1910; *Aglá, povest iz prvih krščanskih časov*, KMD 1863; François René Chateaubriand, *Atala ali ljubezen dveh divjih v puščavi*, 1855.

tiskom, tiskarskimi napakami in seveda poudarjal nizko ceno (samo po 45 krajcarjev). Drugo žanrsko nejasno področje – nejasno zato, ker je le deloma fikcija – je junaška in vladarska biografija. Pri tem izstopajo popisi usod vladarskih rodbin, ki jih je v nesrečo spravila francoska revolucija.

Zvenecih imen svetovnega zgodovinskega romana v prvih letih prevajanja žanra ni zaslediti. Imena avtorjev večinoma niti niso bila navedena, ker se niso zdela pomembna, končno ni šlo za avtorsko promocijo, ampak za popularizacijo te ali one za Slovence zanimive teme: Turkov, francoske revolucije, beneške republike, ruske zgodovine, starokrščanske zgodovine.

Prednost pri prevajanju so imele slovanske literature, kar dokumentira serija izjav o nacionalni motivaciji za prevajanje. Slovanska zgodovina se ni dojemala kot tuja, ampak na isti ravni s slovensko.

Zgodovina in njen mit nista morda v nobeni evropski književnosti igrala večje vloge, kakor v Poljski, saj ja apoteoza zgodovine tvorila naravnost izhodišče njih literarnega ustvarjanja vse do svetovne vojne, ki jih je politično osvobodila (France Vodnik, Novejša poljska zgodovinska povest, *Slovenec* 1929, 141, 9).

Šenoova umetnost je imela v času bujenja narodne zavesti vedno pred očmi cilj

dati narodu v delih umetnosti podobo njega smaega, njegovih idealov, njegovih borb, njegovih prizadevanj ter buditi v njem vero v bodočnost [...] »Hočemo dvigniti narod, da se zave, da popravimo napake preteklosti, da budimo v njem smisel za vse, kar je lepo, dobro in plemenito.« [...] romani so bili Avgustu Šenou v prvi vrsti sredstvo za buditev narodne zavesti in utrjevanje narodnih idealov (France Vodnik, Ob 100-letnici A. Šenoe, *Modra ptica* 1937/38, 357–59).

Kakor pri vsakem narodu, kedar se začne zavedati, tako so tudi pri češkem narodu od začetka vsi pesniki, lirični, epični, da! celo dramatični imeli pred soboj glavni in vzvišeni smoter s svojimi spisi delovati na to, da se narodna zavest popolnem prebudi in utrdi [...] delovalo se je posebno na to in sicer posebno s tem, da so si pisatelji za predmete izbirali dogodke iz slavne zgodovine češke minolosti (Ivan Hribar, Novejša češka literatura, *Ljubljanski zvon* 1881, 318).

V boju smo, borimo se za življenje; nam pa mora biti življenje naroda čez vse. Zanje se mora vse boriti, tudi umetnost. [...] Spomin na davne, slavne čine starih očetov je oni čudotvorni balzam, ki je obudil češki narod, in ki ga dosihdob krepi v borbi za napredek, omiko in svobodo. V zgodovini svojega naroda išče in nahaja Čeh spodbudo in krepost za svoje nadaljnje težnje in boje, in taki pisatelji so češkemu ljudstvu najljubši, kateri mu umejo razodevati slavno in otožno usodo nekdanjih pradedov (A. Jirasek, K petdesetletnici njegovega rojstva, *Slovenski narod* 1901, 199).

Nacionalna zavzetost povezuje zlasti češko, slovensko, poljsko in hrvaško zgodovinsko povest in jih uveljavlja kot poseben tip nasproti evropskemu zgodovinskemu romanu. Slovenska zgodovinska povest je sicer od daleč sorodna evropski zgodovinski povesti, vendar je »odmaknjena od vse zahodne slovstvene produkcije« in predstavlja samosvojo varianto, sorodno češkim zgodovinskim povestim (Fran Petř 1940). Petř ni mogel dokazati, da bi se Prešeren pri pisanju »povesti v verzih« *Krst pri Savici* zgledoval pri češkem psevdohistoričnem viteškem romanu, saj se

pesnik češko niti učiti ni hotel, kako bi potem prepisoval od Čehov.⁴²⁶ Ker je imel žanr v slovanskih literaturah podobno vlogo in ker je šlo deloma celo za sklicevanje na skupno preteklost ali vsaj fikijski obračun z istim nasprotnikom, to je Nemci ali Turki, je razumljivo, da je število prevodov iz sorodnih slovanskih literatur veliko in da je obenem relativno skromno število prevodov zahodnih avtorjev. — Po opaznem številu prevodov, ki so izšli na Primorskem, v Gabrščkovi Slovanski knjižnici v Gorici ali v založništvu Edinosti v Trstu, lahko sklepamo, da so bile slovenske obrobne pokrajine zaradi večje nacionalne ogroženosti bolj kot osrednja Kranjska naklonjene ideji jugoslovanstva in panslovanstva. Drugi razlog za večji delež zgodovinskega romana pa je bila najbrž večja naklonjenost regionalnih založb do zabavne ali popularne literature.

Preglejmo prevode po izvirnih jezikih. Posebej se je Slovincem zdel zanimiv poljski pisatelj scottovskih pustolovskih kozaških povesti Michał Czajkowski (1804–86); 1865 je v *Slovenskem glasniku* izšla povest *Kirdžali* (izvirnik 1839).⁴²⁷ V podlistku katoliškega *Slovenca* mu je leta 1877 izšel prevod povesti *Dobrudža*. Za pisateljevo popularnost je imela precej zaslug njegova pustolovska biografija: potoval je iz dežele v deželo, prestopal je iz ene vere v drugo in bil vse od poljskega vstajnika, turškega dostojanstvenika Mehmeda Sadika Paše do ukrajinskega pravoslavca.⁴²⁸

Veliko bolj kot Walter Scott je usmerjal žanrska pričakovanja slovenskih bralcev ob zgodovinskem romanu poljski Scott Henryk Sienkiewicz (1846–1916). Od preloma stoletja dalje ga je goreče prevajal pravajalski samouk Podravski (s pravim imenom Peter Miklavec). Z *Ognjem in mečem* (izv. *Ogniem i mieczem*, 1884) je leta 1892 izšel kar v dveh zaporednih prevodih, Miklavec ga je prevedel za novomeškega založnika Krajca (ponatis 1905, 1910), Matija Mrače pa za Matico slovensko (drugič 1908–09).⁴²⁹ Miklavec se je podpisal še pod romane *Potop* (1886, prevod 1904–05), *Pan Wołodyjowski* (1887, prevod *Mali vitez* 1902–03), *Krzyżacy* (1900, prevod *Križarji* 1902–03), *Quo vadis* (1896, prevod 1901, 1909), *Pod tatarskim jarmom* (prev. A. Glonar, *Slovenec* 1907) itd. Tudi *Quo vadis* je bil preveden večkrat.⁴³⁰

Boleslav Prus, s pravim imenom Aleksander Głowacki (1847–1912), velja za realističnega zgodovinskega romanopisca, ki je prelomil z dumasovsko-sienkiewiczzevsko maniro pustolovskega zgodovinskega romana. *Faraon* (1923, ²1967, izv. 1895–96) je bolj roman o oblasti in družbenih razmerjih kot roman o zgodovinskem Egiptu. Na koncu poljske naveze je Zofia Kossak (Szczucka)-

⁴²⁶ Od češkega psevdohistoričnega korpusa smo dobili v slovenščini menda le povest *Ratimir* Jana Vavre, leta 1893. Janko Kos ima zato *Krst* za torzo romana, medtem ko Uvodu v *Krst* pripisuje še tradicijo epa (*Prešeren in njegova doba*, Koper: Lipa, 1991).

⁴²⁷ Prevedel jo je plodni kaplan Podgoričan (s pravim imenom Leopold ali Lavoslav Gorenjec, po Levcu poleg Jurčiča najplodnejši slovenski prozaist – Levec je očitno prevode štel enakovredne izvirnim delom!).

⁴²⁸ Usode krščanskih konvertitov so bile vedno zelo vznemirljive za slovensko turško povest, prim. *Jurij Kozjak*, še bolj pa Jurij Vranič, *Mahmud: Izvirna povest iz 16. stoletja*, LMS 1870.

⁴²⁹ Tretji prevod je 1923 pripravil Rudolf Mole (ponatis 1953), četrtega pa Janko Moder (1970, 1974).

⁴³⁰ Joža Glonar 1928 (ponatis 1942), v Berankovi slikanici 1943 in 1967, Janko Moder 1970 (ponatisi 1975, 1991, 2006).

Szatkowska (1890–1968) z obsežnim romanom v štirih delih o križarjih *Križarska vojska* (1941, prev. Tine Debeljak, izv. *Krzyżowcy*, 1935).

S podlistkarskim zgodovinskim romanom, prevedenim iz češčine, se je postavljala liberalni dnevnik *Slovenski narod*. Prokop Chocholoušek (1819–64) je bil scottovski avtor, ki si je tako kot Jurčič služil kruha z novinarstvom in je bil zaradi slovanskega radikalizma večkrat zaprt. Njegov zgodovinski roman je artikuliral češke in jugoslovanske teme; zaradi slednjih je bil slovenskim prevajalcem, zlasti Podgoričanu in Fr. Jaroslavu, še posebej ljub. Pojavil se je z vrsto »zgodovinsko-romantičnih obrazov«: *Harač* (Novice 1864, izv. 1861), *Ilija* (kar brez navedbe avtorja v *Koledarju Matice slovenske* 1869, izv. 1846), *Poslednji bosanski kralj* (SN 1869). V Janežičevem Cvetju iz domačih in tujih logov je izšla *Agapija*, »obraz iz jugoslovanske zgodovine« (Celovec, 1864), 1869 v *Narodnem koledarju* beneška povest *Dožeška* in 1911 v Trstu obsežni »historični roman« v treh delih *Jug* (izv. *Jih*).

Popularni Alois Jirásek (1851–1930) je realistično ubesedoval husitsko zgodovino, Slovencem pa je prirasel k srcu njegov roman *Psohlavci* (1884), ki je bil preveden naenkrat pod dvema različnima naslovoma: *Pasjeglavci*, »zgodovinska povest« (1906, prev. Luka Smolnikar), in *Psoglavci* »zgodovinska slika« (1907). Krajše besedilo *Gardist* je izšlo l. 1895 v Gabrščkovi Slovanski knjižnici. Še bolj priljubljen je bil stilno konservativnejši, pri Scottu zgledujoči se Václav Beneš-Třebízský (1849–84). 1910 je v isti Gabrščkovi seriji v Gorici izšel njegov zgodovinski roman *Kraljica Dagmar* (izv. *Královna Dagmar*, 1883), v *Slovenčevem* podlistku pa že prej zgodovinski povesti *Črni vitez* in *Loški župnik* (1907, 1908). Še dva češka avtorja sta bila Dragotin Sabina z *Osveto*, »povestjo o razmerah v človeški družbi 15. stoletja« (Gorica, 1894) in v katoliški Ljudski knjižnici Alois Dostál z *Darovano*, »zgodovinsko povestjo iz dobe slovanskih apostolov« (1906).

Hrvatje se sprva niso prevajali, ker so jih brali kar v originalu, šele ob koncu 19. stoletja se je Slovencem v prevodu predstavil najpopularnejši zgodovinski romansir August Šenoa (1838–81), čigar biografija je v detajlih osupljivo podobna Jurčičevi. Od ducata povesti in romanov so bili za Slovence še posebej zanimivi tisti, ki so se ukvarjali tudi s slovensko zgodovino, to je s kmečkim uporom v 16. stoletju, ali so bili posledica Šenoovega potovanja po Sloveniji in njegove čustvene navezave na Prešernov opus. Po vrsti je prihajal Šenoa k Slovencem takole: *Turopoljski top* (1893, izv. 1865), *Čuvaj se senjske roke* (Trst: Edinost, 1898, izv. 1875), *Seljačka buna* (1877) je bila najprej prevedena kot *Zadnja kmečka vojska* (1906–07), drugič (nedokončano) kot *Kmečki upor* ali *Stara pravda* (1907), tretjič kot *Kmečki punt* (prev. Glonar, 1926). Silvester Košutnik je za popularnega ljubljanskega knjigotrotca Turka prevedel *Zlatarjevo zlato* (1906, izv. 1871), *Prijatelj Lovro* je izšel v Celju (1906, izv. 1873), *Prokletstvo* v Trstu (1904–06; izv. *Kletva*, 1881, prev. Davorin Ravljen 1954). *Karanfil s pjesnikova groba* (1878) je prestavil Karel Ozvald (*Karamfil s pesnikovega groba*, 1905), *Pruskega kralja* (izv. 1878) pa Alojz Gradnik (1922).

Od drugih južnoslovanskih avtorjev omenimo še Velemirja Deželića (1864–1941) *V burji in viharju* (izv. 1902), »zgodovinski roman iz davnih dni Jugoslovancov« in *V službi kalifa* (izv. 1908; oboje je za *Slovenski ilustrirani tednik* leta 1912 prevedel Ivan Vuk) in Evgena Tomića »povest iz 19. stoletja« *Udovica* (1911; prev. Štefan Klavs) in

Zmaj iz Bosne, »povest iz novejše bosanske zgodovine« (1905, 1923), ki jo je prevedel Silvester Košutnik.⁴³¹ Prevodov iz srbsčine in bolgarščine je bilo malo: Čeda Mijatović, *Ikonija, vezirjeva mati*, »povest iz 17. stoletja« (1896), Ivan Vazov, *Pod jarmom* (1912, izv. 1890), Stojan Zagorčinov, *Ljubezen kraljične Sofije*, »zgodovinska novela« (1943). Za srbsko književnost trdi Marija Mitrović (1982), da pravega zgodovinskega romana ni poznala.⁴³²

Ruska zgodovina je prihajala k Slovencem preko anonimnih nemških prevodov (*Kozaki v Carigradu*, 1869; *Menčikov, povest o Petru Velikem*, 1871, *Car in tesar ali saardamska ladjedelnica*, 1886). 1872–73 je v *Letopisu Matice slovenske* v Podgoričanovem prevodu izhajal Gogoljev roman *Taras Buljba*; drugič ga je leta 1910 prevedel Vladimir Levstik. 1877 je *Slovenec* priobčil zgodovinski roman *Knez Serebrjani* (izv. 1861) Alekseja Konstantinoviča Tolstoja (1817–75), enega izmed rodbine pisateljskih grofov Tolstojev. Puškinovo zgodovinsko novelo *Kapitanova hči* (*Kapitanskaja dočka*, 1836) je 1896 prevedel Ivan Prijatelj in je izšla v Gabrščkovi Slovanski knjižnici. Ruski zgodovinski roman sta v 20. stoletju prevajala Vladimir Levstik in Božidar Borko. Prvi je poslovenil romana Leva Nikolajeviča Tolstoja *Hadži Murat* (1923, izv. 1910) in *Vojna in mir* (1932–34, izv. 1863–69), drugi pa v *Taboru* 1923 začetek trilogije *Hristos i Antihrist*, roman *Julijan Odpadnik* (*Julian Odstupnik*, izv. 1896) tedaj neverjetno popularnega Dimitrija Sergejeviča Merežkovskega (1866–1941).

Prevodov žanra iz neslovanskih literatur je bilo zelo malo. Izjema je bil žanrski tip romana o antiki, ki je omogočil prevajanje iz angleščine in francoščine, npr. prim. *Rienzi, zadnji tribunov* (*SN* 1912, izv. 1835) in *Zadnji dnevi Pompejev* (*Glas naroda* 1912, izv. 1834) Edwarda Bulwerja-Lyttona ter problematični zgodovinski roman *Salambô* Gustava Flauberta (*Jutro* 1931, izv. 1862), v hvaljenem prevodu Antona Debeljaka. Da je moral biti Nodierjev zgodovinski roman *Ivan Zbogor* (izv. 1818) preveden v slovenščino že leta 1886 in potem še leta 1932 (*Janez Žbogor*), je seveda zaradi tematizacije slovenske zgodovine, ki sicer ni zanimala nikogar zunaj slovenskega prostora, razumljivo samo po sebi.

Zeleno luč za prevajanje je zahodnoevropskemu zgodovinskemu romanu prižgal status mladinskosti ali gole zabavnosti. Tako so bili lahko prevedeni romani Michela Zévaca *Otroci papeža* (*Jutro* 1910), *Markiza Pompadour* in njegovo nadaljevanje *Kraljev tekmeč* (*Tabor* 1923); avtor je bil očitno že sprejet kot zabavno berilo za neizobražene množice. Priredba Dumasovega (1802–70) *Le Comte de Monte Christo* (1845–46) je izšla pod naslovom *Zaklad na kozjem ostrovu ali Bog nedolžnih ne zapusti* 1893 v Celju »slovenski mladini«, torej neizobraženemu sprejemniku, v celoti pa pod običajnim naslovom v Gorici leta 1905. *Alexandre Dumas st.* je tudi avtor 1912

⁴³¹ V zapiskih imam, da je Košutnik (1874–1944), ki je svoje avtorstvo pogosto zaznamoval samo s kraticami S. K. ali samo z imenom Silvester (K.), kdaj pa kdaj tudi s psevdonimom Jelenov, leta 1913 za založnika Turka prevedel delo *Zadnji dnevi nesrečnega kralja*, domnevno Marije Jurić-Zagorke (1873–1957), vendar Cobiss tega dela ne pozna. Pač pa je prevajal zgodovinske pripovedi Avgusta Šenoa (*Zlatarjevo zlato: Zgodovinska povest iz 16. stoletja*, 1923) in Evgena Tomića (*Zmaj iz Bosne: Povest iz bosanske zgodovine*, 1905).

⁴³² Sicer gl. Jovičević 2007 in Maticki 1996.

v Trstu anonimno izdanega dolgega »romana iz časov francoske revolucije« *Vitez iz rdeče hiše*. Cooperjeva zbirka o *Usnjeni nogavici* in *Zadnjem Mohikancu* (1926) je prej divjezahodni kot zgodovinski roman in je računal na mladinskega bralca. *Vstaja Škenderbegova* (1910) angleškega avtorja Benjamina Disraelija (1876–81) je izšla v slovenščini očitno zgolj zato, ker je roman tematiziral južnoslovansko zgodovino.

Bibliografija je registrirala še nekaj prevedenih naslovov, za katere ni mogoče brez špekulacije trditi, iz kakšnih razlogov so bili vzeti v prevajanje. Tak je *Marco Visconti* Tommase Grossija, ki je zagledal luč sveta pri Gabrščku leta 1900 (prev. Joža Lovrenčič, ponatis 1942); morda zato, ker je rodbina Viscontijev povezana s habsburško zgodovino in tudi z našo Stično (prim. roman Ivana Janežiča *Gospa s Pristave, DS* 1896)? Prav tako ne bi rad špekuliral o pobudah za prevod romana *Karin* (1905) Móra Jókaia (1825–1904), najbolj znanega madžarskega domoljubnega romantičnega avtorja zgodovinskih romanov. Hugojeva *Notre-Dame de Paris* (1912, izv. 1831) je sicer klasika, vendar zakaj od klasike samo on? Kam s Klabundovim (1890–1928) *Rasputinom* (1938, izv. 1929) in *Borgijci* (1952, izv. 1928)?

Po drugi svetovni vojni prednjačijo prevodi francoskih in angleških zgodovinskih romanov, bodisi ker gre za knjižne serije (Maurice Druon) bodisi za ponatise (Scottov *Ivanhoe*). Sledijo prevodi iz nemščine in italijanščine. Od malih literatur je dobro zastopana norveška (Sigrid Undset, Jostein Gaarder). Od žanrskih tipov je med prevodi opazno veliko romanov o antiki in romanov o zgodnjem krščanstvu.⁴³³ Pogled v slovensko bibliografijo za 2008 najde 49 zgodovinskih romanov, večinoma prevedenih, izvirnih je enajst.

Epska pesnitev: Prešeren in Žemljevih Sedem sinov

Franceta Prešerna, ki so ga imeli za pesnika ljubezni, zgodovinska tematika ni preveč zanimala in se je je z izjemo *Krsta* redko dotaknil.⁴³⁴

Očetov naših imenitne dela,
kar jih nekdanjih časov zgodba hrani:
kako Metúlum se Avgustu brani,
kaj je do zdéj Ljubljana doživela;

⁴³³ Statistiki prevodov smo se izognili, ker Cobiss ne omogoča hitre klasifikacije po žanrih. Zgodovinske romane navaja v isti kategoriji kot vojne, pri biografskih romanih pa najdemo veliko biografij brez leposlovnih primesi.

⁴³⁴ Očetov naših imenitna dela (Soneti ljubezni), *Krajnska čbelica* 1931. O tragični obrambi Japodskega mesta Metulum med obleganjem rimskega cesarja Avgusta (meščani so se raje zažgali, kot da bi se vdali oblegovalcem) je prav tam pisal Jakob Zupan. Za lokacijo Metuluma se prerekajo Metlika, Motnik, Šmihel pod Nanosom, Josipdol v Gorskem Kotarju. Drugi omenjeni junaški dogodek je zmaga deželne vojske nad Turki pri Sisku 1593. Obrambo pred Turki in ljudske pesmi o kralju Matjažu omenja Prešeren še v *Glosi* 1834 (»Kómur mar prijetnih glasov / pesem, ki pojó Matjaže, / boje krog hrvaške straže«).

kak vere bramba je bila dežela,
 kako pri Sisku Kolpe so pijani
 omagali pred Kranjci Otománi,
 vam bo Homerov naših pesem pela.

Preslabe peti boje vam sloveče,
 pojó Kranjíc lepoto moje strune,
 in tvojo čast, neusmiljena devica!

Pojó ljubezni moje vam nesreče,
 kakóvi revež je, ki ga presune
 'z oči nebeških vržena pušica.

Ko je v *Sonetnem vencu* leta 1834 vzel v misel slovensko zgodovino, so se mu zapisali žalostni verzi, da »od tod samo krvavi punt poznamo, / boj Vitovca in ropanje Turčije«, to je kmečke upore, propad celjskih grofov in turške vpade. Ko se je dve leti pozneje v *Krstu* zgodovinske tematike lotil sam, je segel še bolj daleč nazaj v čase pokristjanjevanja, zgodovinska slika pa je ostala temna in je pomagala graditi predstavo o »mračnem srednjem veku«. O možnih vplivih drugih literatur (zlasti češke) na Prešerna smo poročali v poglavju o recepciji zgodovinskega romana pri nas in na to temo ne bi več špekulirali.

Nobenega dvoma ni, da se navdušenje nad Walterjem Scottom, ki je v Nemčiji povzročilo razcvet zgodovinskega romanopisja, Prešerna ni dotaknilo do te mere, da bi se preizkusil v tem popularnem žanru, čeprav je za Scotta gotovo vedel. Ljubljansko nemško časopisje je namreč o njem pogosto in vztrajno poročalo vse od 1820 dalje.⁴³⁵ O njem govori kot o slavnem in genialnem pisatelju (»berühmte Dichter«), občasno obnavlja njegov *curriculum vitae*, razkriva družinske detajle, natančno poroča o tem, kako je zaradi propada svojega založnika skoraj bankrotiral, gre v detajle njegove ženitne pogodbe z bogato dedinjo, kam se odpravlja na potovanje, katera nova dela načrtuje, našteva pomembna dela iz njegovega obsežnega opusa, zlasti prelomnega zgodovinskega romana *Waverly* (1813),⁴³⁶ in ga primerja s Shakespearjem. Pozornosti je bila deležna tudi zlobna govorica, da je Scott samo formalno avtor svojih romanov, v resnici pa jih je napisal neki Greenfield. Pomembno se je zdelo poudariti, da je Walter Scott leta 1799 poskrbel za prevod in izdajo nekaterih temeljnih del nemške literature v angleščino, npr. Goethejevega *Götza von Berlichingena* in Bürgerjevih balad.

Pogosto je vabilo k prednaročilu Scottovih zbranih del v različnih izdajah,⁴³⁷ ki bodo bralce vsak mesec osrečevale z novimi zvezki, in domačini so jih gotovo tudi naročali, saj je Cobiss registriral do leta 1834 preko trideset naslovov, ohranjenih v slovenskih knjižnicah. Prešernoslovje Scotta omenja samo mimogrede, češ da ga je cenil

⁴³⁵ Iskanje po Digitalni knjižnici Slovenije vrne do izida *Krsta* 80 zadetkov, večinoma v *Laibacher Zeitung*, *Illyrisches Blatt* in *Intelligenzblatt zur Laibacher Zeitung*.

⁴³⁶ V resnici je roman izšel 1814.

⁴³⁷ Prvi nemški prevod Scotta je bil *Ivanhoe* 1926.

Prešernov prijatelj Matija Čop in da se je pri njem zgledoval Byron, pesnik, ki ga je Prešeren prevajal,⁴³⁸ to pa je tudi vse. Čop je imel Scotta v nemškem prevodu v svoji knjižnici. O razlogih za Prešernovo ignoranco tega neverjetno odmevnega romantičnega literarnega fenomena se ne sprašuje. Največjega slovenskega pesnika popularna figura sodobne mednarodne literarne scene in njegov literarni »izum« zgodovinski roman, očitno še nista zanimala, literarne načrte je oblikoval po klasičnih poetičnih zgledih. Taka forma je bila tudi epska pesnitev, kakor označujemo njegov *Krst pri Savici*. Ker je bilo o *Krstu* že veliko napisano, nas bo tu zanimal zgolj v primerjavi z epsko pesnitvijo, ki je nastala kmalu po njegovem izidu in ki je opozorila na nekatere problematične točke Prešernovega literarnega koncepta.

Leta 1843, sedem let za izidom Prešernovega *Krsta*,⁴³⁹ je luč zagledala še ena izvirna epska pesnitev z zgodovinsko tematiko, Žemljeva »povest u pėsmi« *Sédim sinóv*. Stare čitanke so jo sicer ponatiskovale,⁴⁴⁰ danes pa je ne pozna tako rekoč nihče več. Ne gre za vrednostno tehtanje Žemljeve pesnitve proti Prešernovi, v kar slej ko prej zaide literarna zgodovina,⁴⁴¹ čeprav bi se za rehabilitacijo pozabljenega Žemlje našlo nekaj opore v presojah sodobnikov. Prešernov prijatelj pesnik Benvenut Crobath namreč v pesmi Zdihljej prot Kokri, ki jo je v njegovi rokopisni zapuščini našel Črtomir Zorec, postavlja Žemljo med Vodnika in Prešerna, kar govori o Žemljevem takratnem pomenu: »Valant, Jože, France, znani / pevci so gorenških sten / bili od stotin odbrani / in živeli so brez žen / ... / slavniga spomina vredni.«⁴⁴²

Pesnitvi družijo skupne značilnosti in preveriti je treba, kakšna je bila njihova funkcija. Ker je *Krst* zelo poznano besedilo, bo več pozornosti posvečeno Žemlji. Ker je Žemlja Prešerna poznal in zelo cenil in ker gre za dva osamljena izdelka s podobno vrstno oznako, je skoraj nemogoče, da bi Žemlja pisal svojo pesnitev mimo Prešernove. Kolikor ne gre za zgledovanje pri Prešernu⁴⁴³ in ponavljanje za njim,⁴⁴⁴ smo dolžni razlike med pesnitvama razumeti kot Žemljev »popravek« ali »dopolnilo« Prešerna. Žemljevo epsko revizijo Prešerna bi lahko odločno zavrnil in jo po stari

⁴³⁸ Janko Kos, *Prešeren in evropska romantika* (Ljubljana: DZS, 1970).

⁴³⁹ *Keršt per Šavizi*, »povest v versih« (1836).

⁴⁴⁰ Zoran Božič, *Krst pri Savici in Sedem sinov: razumevanje, doživljanje, vrednotenje*, *JiS* 53/2 (2008), 5–20, op. 6 in 7 ♣. Sketova *Slovenska slovstvena čitanka* iz leta 1893 ima celo samo Žemljevo pesnitev, Prešernovega *Krsta* pa ne.

⁴⁴¹ Za Jožeta Pogačnika je bil Žemlja »poprečen čbeličar«, ki je sicer imel talent, ne pa duhovnega potenciala, ki bi mu omogočil, da se osvobodi razsvetljenske didaktičnosti in se sprosti v romantičnem občutju (*ZSS 2: Klasika in romantika*, Maribor: Obzorja, 1969, 166–67).

⁴⁴² Pesem je nastala leta 1848 in namiguje na bližnjo Prešernovo smrt. Tudi po Zorčevem mnenju je Žemlja »po krivici padel v temo pozabe« (Črtomir Zorec, Pozabljeni pesnik – Jožef Žemlja, *Gorenjski glas* 1967, št. 82).

⁴⁴³ France Koblar (*SBL*, s. v.) zagotavlja, da se Prešernov vpliv kaže samo v izbiri stance in v ničemer drugem.

⁴⁴⁴ France Kidrič (Drobiž iz dobe restavracijske cenzure, *LZ* LIX/3–4 (1939), 129–34) trdi, da je bil *Krst* Žemlji za vzor tudi po vsebinski plati. Da se je Žemlja naslanjal na Prešernov izraz, dokazujejo nekatere Žemljeve prešernovske sintagme: *Okrog vrata se ovije; Kot kdor predrami ravno se iz spanja; Pričjoče vse je v živo spreletelo*. Pri drugih podobnostih gre verjetno za skupno folklorno tradicijo: *On, ki pod nebam čudno hrani ptice* (Žemlja): *On, ki ptice pod nebom živi* (Prešeren, *Nezakonska mati* ♣).

razvadi slovenske literarne zgodovine celo ironizirali, če ne bi bilo obče znano, da je *Krst* za utemeljevanje naroda, kar so tedaj in kasneje od epske pesnitve pričakovali, problematičen.⁴⁴⁵ Osnovna ideja *Krsta* je odpoved⁴⁴⁶ oziroma romantično občutje minljivosti sveta,⁴⁴⁷ kar seveda ni bilo kaj prida uporabno za mobilizacijo pri konstituiranju naroda. Prešeren v literaturi precej razgledanemu Žemlji ni mogel biti edini vir. Za vrstno oznako »povest v pesmi« so mu bila lahko spodbuda podobni angleški in nemški izrazi (*verse tale* in *poetische Erzählung*).

Jožef Žemlja (Schemla) (1805–43) se je rodil na Selu pri Žirovnici, v neposredni sosesčini Prešernove rojstne vasi. Šolal se je v Ljubljani in bil 1829 posvečen v duhovnika. Celó življenje je služboval po Dolenjski (Žužemberk, Dolenjske Toplice, Ambrus), umrl pa je na Ovsishah pri Podnartu na Gorenjskem, kjer je tudi pokopan. Lino Legiša govori o Jožefu Žemlji kot čebeličarju, ki se je šolal pri Vodniku in »je pokazal dosti daru«.⁴⁴⁸ Njegove pesmi so domoljubne, moralistične, šaljive, opisujejo gorenjsko naravo s snežniki, blejskim jezerom in razvalinami, poletni večer, skratka idilične klasicistične in predromantične teme.⁴⁴⁹ Pogosto misli na smrt in na minljivost vsega posvetnega (v tovrstno premišljevanje ga je sililo bolehanje za jetiko), zato mu je moralo biti sporočilo *Krsta* osebno blizu.

Prevajal je iz italijanščine, bral Danteja, Molièrja (ta mu ni bil všeč), srbske narodne pesmi v Vukovi redakciji, Tassa in seveda Prešerna. Najbolj je bil navdušen nad srbsko ljudsko poezijo, kakršne da Kranjci žal nimajo, »ker Kranjska ni nikoli igrala kakšne bleščeče vloge v političnem svetu«.⁴⁵⁰ Kljub temu upa, da bo izdaja srbskih ljudskih pesmi spodbudila izdajo kranjskih, tj. nestrpno pričakovanih nadaljnjih zvezkov Korytkove zbirke.⁴⁵¹ Ohranila se je rokopisna zbirka ljudskih pesmi (nekatero so godčevske in odkrito erotične), ki jih je verjetno zbiral za

⁴⁴⁵ Matjaž Kmecl povzema raznolike interpretacije v izjavi, da prešernoslovju ni jasno, kaj je hotel Pršeren s *Krstom* povedati. Osnovo za dvom v zaresnost *Krstovega* sporočila je dal že Prešeren v pismu Františku Čelakovskemu, da je treba brati *Krst* kot metrično nalogo, opravljeno z namenom pridobiti si naklonjenost kranjske duhovščine. Levstikov *Tugomer* je prvi znani popravek problematičnega junaka pesnitve. Oton Župančič je imel Črtomirja za negativnega junaka naše zgodovine. V NOB so poudarjali samo junaškega Črtomirja iz Uvoda, zamolčali pa so tistega dvomljenega iz glavnega dela pesnitve. Negativno ga je prikazal tudi Dominik Smole v svojem *Krstu pri Savici*, 1968. Katoliki so nasprotno Črtomirja hvalili, npr. Aleš Ušeničnik: »Bog nam daj Črtomirov!«. Zoran Božič v n. d. poroča o težavah z recepcijo *Krsta* v literarni zgodovini in v šoli. Najbolj radikalna je najbrž Prijateljeva oznaka, da gre za »poemo s plitvo, čisto mehanično koncepcijo«.

⁴⁴⁶ Po Linu Legiši (ZSS 2: *Romantika*, Ljubljana: SM, 1959, 118) je moto *Krsta* »tak se zažene, se pozneje ustavi mladenič«.

⁴⁴⁷ Janko Kos, *Prešeren in njegova doba* (Koper: Lipa, 1991), 117.

⁴⁴⁸ Lino Legiša, n. d., 73–74.

⁴⁴⁹ Lino Legiša (Slovenska poezija od Vodnikovih Pesmi za pokušino do priprav za Krajnsko Čbelico (1806–28), *Slovenski jezik* 1938, 102) ga uvršča med klasiciste, ki prepevajo o lepoti ubrane narave na kmetih.

⁴⁵⁰ Navedki so iz dveh pisem Jožefa Žemlje Mihju Kastelcu 3. 10. 1840 in 4. 9. 1841, rokopisni oddelek NUK-a, Ms 497, 9–10; bolj kot Žemljeva pisemska nemščina so berljivi Prijateljevi zapiski te zapuščine, Ms 973, VIII/B. V obeh pismih se Žemlja preko Kastelca priporoča Prešernu, čigar zasluženje hvalo je bral v Kollárjevih delih.

⁴⁵¹ Emil Korytko, *Šlovénške pésmi, krajnskiga naróda, 1–5* (Ljubljana: J. Blaznik, 1839–44).

Korytkovo izdajo.⁴⁵² Leta 1841 je v *Illyrisches Blatt* objavil sonet Odziv iz Krajine,⁴⁵³ ki odgovarja Hrvatu Pavlu Stoosu na Poziv u kolo ilirsko in se zavzema za to, da Slovani z mečem dosežejo »zlóšino« (v opombah neologizem razlaga z nemškim »Vereinigung, analog mit dem Illyrischen sloga«): »Torej perdobiti skušajte veljake, / De zlóšino razšir'jo od Muz praga / Do slave matere pokrajne vsáke!« Peti verz soneta (»K edinosti budé enake správi.«) že napoveduje nekaj let mlajšo Prešernovo Zdravljico. V istem časopisu je 1843 »pokrajnčil« protestno pesem Jek od Balkana ali solze bugarskih, hercegovačkih in bosnjaških kristjanov Ognjeslava Utješenovića Ostrožinskega zoper neobčutljivost sveta za trpljenje balkanskih Slovanov pod Turki in za oboroženo vstajo, sklicujoč se na junake Aleksandra Makedonskega, Kraljevića Marka in Jurija Kastriota (Skenderbega).⁴⁵⁴ Obe pesmi sta v slovenskem prevodu zahtevali obsežne razlage novih »ilirskih« izrazov v opombah pod črto. V prvencih je uporabljal metelčico⁴⁵⁵ in zavzet je bil za slovansko bratstvo in ilirstvo. Njegova ilirska gorečnost je šla tako daleč, da je bil leta 1841 v *Krajnski čbelici* pripravljen objaviti pesmi samo pod pogojem, da bodo tiskane v novem črkopisu.⁴⁵⁶ O njegovi ilirski navdušenosti je poročal Stanko Vraz, ki ga je Žemlja še z dvema domoljuboma obiskal pri graščaku Rudežu v Ribnici, z naslednjimi izrazi: »sve sama ilirska vatra«, »toliki [...] domorodci i cenitelji ilirštine, da sve skoro Danice, koliko jih je dosad izašlo, na izust znadu«, »lěp i prekrasan naše gore list, nadahnut duhom sloge«.⁴⁵⁷ V praksi se je Jožef Žemlja obnašal manj ilirsko goreče, ostal je zvest slovenščini in je dajal ilirščini koncesije le s posameznimi besedami (*sprug, ljubav, celivati, iskren*).

V epski pesnitvi *Sedem sinov* – po zgledu *Krsta* je napisana v oktavah, ki »še precej lepo tečejo«,⁴⁵⁸ je obnovil preprosto, nenavadno in moralno poučno zgodbo iz hrvaških srednjeveških časov. Pripoveduje o ženi bana Mikića, ki zapodi ubogo beračico od hiše, ker ne verjame, da ima trojčke, sama pa rodi kakor za kazen in sramoto fante sedmerčke. Ohrani le enega, druge pa da utopiti. Mož, ki se ravno vrača z vojne proti Tatarom, kruto dejanje prepreči in jih da v rejo, čez leta, ko dorastejo fantje v junake, pa jih pokliče na grad in na gostiji razkrinka trdo ženo ter jo hoče pokončati. Sinovi in gostje ga preprosijo, da ji prizanese.

Pesnitev je dal natisniti že leta 1841 v Zagrebu. Stanko Vraz v pismu 24. maja 1841 poroča o književni novosti takole: »Zložil je tudi jedno povest v verzih pod imenom 'Sedem sinov', ktero bode dal tiskati z novim organiškim pravopisom. Delo je pak

⁴⁵² [Emil Korytko, Zbirka slovenskih narodnih pesmi], rokopisni oddelek NUK-a, Ms 479, 53–59.

⁴⁵³ *Illyrisches Blatt* 1841, 9. Pesem je objavil pod psevdonimom Krájnčan; tedaj je namreč živel v Ambrusu v Suhi Krajini.

⁴⁵⁴ *Illyrisches Blatt* 1843, 45–46. Pesem je bila v »ilirščini« in v nemškem prevodu objavljena leto prej.

⁴⁵⁵ Po Legiši, ZSS 2, 73, je bil Žemlja najbolj nadarjeni metelkovec.

⁴⁵⁶ Med prvimi je leta 1840 na Slovenskem pogumno uvajal gajico Andrej Smole. Zamenjava črkopisa se je zgodila kljub temu, da je bil tisk z novimi črkami za dobro polovico dražji od tiska s starimi črkami – 14 goldinarjev na avtorsko polo proti 9 gld. na a. p.

⁴⁵⁷ Stanko Vraz, *Djela* 5, Zagreb, 1877, 231. Tudi Kidrič, n. d.

⁴⁵⁸ Legiša, ZSS 2, 74.

napojeno [poetičkom vatrom], duhom sloge i ljubavi bratske ilirske, po kolikor sem izpoznal iz nekoliko vrst, katere mi je izvolil pesnik priobčiti.«⁴⁵⁹ Navdušenje se je nekoliko ohladilo, potem ko je Žemlja knjižico »zaradi tiskovnih napak pustil zapleniti«.

Što se tiče naših sedem sinov, a ja bi Vam mogo o njih načiniti opet čitavu onoliku pšsmu, što ju je načinio g. Žemlja [...] rčju: g. Ž. se je pomamio porad toga, to se mu je na naslovu metnulo: povést u versih in sloveča elegija mēsto njegovoga: povést u verzih z slovéčo elegijo itd. [...] pa dēlo ni htio za svoje da priznade niti da štampu plati, nego je pisao na ovaj cenzurat, da konfiscira dēlce.«⁴⁶⁰

Zamera zaradi propadlega tiskovnega posla najbrž ni bila prehuda, sicer ne bi Vraz kasneje brez jeze poročal: »[Ž]emlja je napisao jednu povest u versih pod imenom 'Ban Mikić in njegovih sedam sinovah', koje će uskoro u Ljubljani novim pravopisom izdati.«⁴⁶¹

Zagrebska izdaja *Sedmih sinov* je veljala za uničeno vse do pred kratkim, ko je en njen izvod, opremljen z letnico 1842, v zagrebski Nacionalni in univerzitetni knjižnici našel Zvonko Kovač. Primerjava z ljubljansko izdajo pokaže nekaj drobnih razlik. »IN SLOVEČA ELEGIJA G. GRAYA« namesto »S slovečo elegijo g. Graya«⁴⁶² v naslovu bralca res lahko nekoliko zmede, ker zaradi velikih črk išče pravega avtorja, ki se mu ime začenja na G., namesto da bi G. razbral kot kratico za gospod, vendar se to ne zdi usodno. Bolj pomenljivo je, da zagrebsko uvaja politični moto iz pesmi Ljudevita Gaja,⁴⁶³ ljubljansko pa avtopoetični latinski moto iz Ovida. Ljubljanska ima na koncu več opomb, je pa manj intenzivno akcentuirana. Sem in tja je spremenjen besedni red, posamezna beseda se drugače piše (*Hervat* > *Horvat*; popravki so šli ponekod tudi v napačno smer: *prazna* > *prasna*). Najočitnejša in ponavljajoča se razlika je pri pretekli glagolski obliki (*bio* > *bil*, *prepevo* > *prepeval*, *treno* > *trenil*, *mogo* > *mogel* itd.), ki je vidna že na naslovnica (*zdelao* : *zdelal*) in bi utegnila biti pomemben razlog za Žemljevo zlovoljo in odpoved.

Ali se je Žemlja zavzel za ljubljansko izdajo po razočaranju z zagrebsko ali pa je imel mogoče že od začetka dve železi v ognju, je težko vedeti. V Ljubljani se je izid zaradi cenzure zavlekel. Spomladi, maja 1841 je Žemlja pesnitev v dveh predpisanih izvodih predložil v cenzuro ljubljanskemu guberniju, ki ga je vodil baron Joseph Weingarten, in najbrž pričakoval gladko potrdilo, saj je bila pesnitev posvetno delo s poučno tendenco. Delo pa skozi cenzuro ni šlo, ker ga je kanonik Anton Stelzich po nepotrebnem poslal škofu Antonu Wolfu,⁴⁶⁴ ta pa je presodil, da so moralno

⁴⁵⁹ Dopisi Stanka Vraza, iz *Danice ilirske* poslovenil A. Fekonja, *SN* 1879, št. 50; tudi v Vrazovih *Djelih*.

⁴⁶⁰ Iz pisma 3. 1. 1842, kjer Vraz verjetno češkemu pisatelju in prijatelju Jaromiru Erbenu razlaga, zakaj mu obetane knjige ni mogel poslati (Stanko Vraz, *Djela* 5, Zagreb, 1877, 321).

⁴⁶¹ Stanko Vraz, U Ljubljani, 12. svibnja, *Djela* 5 (Zagreb, 1877), 231.

⁴⁶² Thomas Gray, *An Elegy Wrote in a Country Church Yard*, 1751.

⁴⁶³ »Neka živi naša sloga! / Vsaki pravi Slav! / Pravi sinko roda svoga / Neka bude zdrav! / L. G.«

⁴⁶⁴ Škof Wolf je bil v privatnem življenju zelo liberalen in si je tako prislužil Prešernovo kosmato zabavljico Zapustil ti boš svoje zlate ☼. V nemškem sonetu si je Prešeren privoščil tudi cenzorja Stelzicha in Pauška: An Pauschek und Stelzich ☼.

nesprejemljivi »strašna okamenelost materinega srca«,⁴⁶⁵ kazniva poslušnost služinčadi, moževa zadrževana in grozeča maščevalnost in mitološka namigovanja, ki kažejo, da spis ni namenjen preprostem ljudstvu. Naslednji uradni korak je bilo cenzorsko mnenje z Dunaja, kjer je delo vzel v roke Jernej Kopitar in ga ocenil tako, da je ustrežljivo potrdil škofove navedbe in zapisal, da je z verskega stališča delo dvoumno.

Žemlja je junija dobil v roke Weingartnov *non admittitur*, vendar je že avgusta poskusil znova. Tokrat je Stelzich dal oceno pisat škofovemu janzenističnemu nasprotniku Juriju Paušku (ta je slovel kot izjemno strogi sodnik slovenske književnosti),⁴⁶⁶ ki je naslednji mesec škofu navkljub potrdil primernost spisa, tako da je bil ta pri Blazniku natisnjen in je marca 1843, nekaj mesecev pred avtorjevo smrtjo izšel, tako kot Prešernov *Krst* v samozaložbi. France Kidrič je primerjal Žemljeve težave s cenzuro s podobnimi Prešernovimi izkušnjami in pohvalil Žemljevo spretnost, kako je pretental cenzuro.⁴⁶⁷ Poudariti je treba, da je šel *Krst* gladko skozi cenzuro in je bil v očeh oblasti za razliko od *Sedmih sinov* politično in moralno nedolžno delo.

Nezaupljivost cenzure je bila ob Žemljevi pesnitvi upravičena. Avtor jo je pospremil v javnost z latinskima verzoma iz Ovidove prve knjige *Pisem iz pregnanstva (Tristia)*,⁴⁶⁸ ki prosita bralca, naj upošteva neugodne okoliščine, v katerih je pisal knjigo. V dolenskem Ambrusu se je kot pregnani Ovid čutil odmaknjenega od osrednjega kulturnega in političnega dogajanja in zaradi tega prikrajšanega, vendar ni mogoče spregledati ambicije in ponosa, ki tičita za uvodno formulo. Latinski citat brez dvoma nakazuje, da je bila publikacija namenjena izobražencem in da bi bilo zato današnje priseganje na njeno ljudskoprosvetno sporočilo nespametno.

V *Carnioli* (1843, 364) je izšlo kratko nepodpisano poročilo o izidu »delca«, ki bo »in dem Gebiete der vaterländischen Literatur willkommen«. Žemlja da obravnava pomemben predmet s poetičnim talentom in v vseskozi pohvalni obliki. Poudarja, da je napisano v »oktavi rimi« in končuje z željo, da bi avtor še naprej obdeloval polje domovinske poezije. Sledijo podatki o ceni in priznanje tiskarju za elegantno izdelavo; ni odveč pripomniti, da je isti tiskar skrbel tudi za *Carniolo*. V *Novicah* je bila pesnitev ponatisnjena leta 1848,⁴⁶⁹ potem pa še v Sketovi *Slovenski čitanki* leta 1906 in v Gspanovem *Cvetniku slovenskega umetnega pesništva*.⁴⁷⁰

⁴⁶⁵ Z očitkom enake vrste je katoliška kritika precej kasneje diskvalificirala Pregljevo mohorjansko povest *Mlada Breda*, 1913.

⁴⁶⁶ France Kidrič, Jurij Paušek, v: *IS*, 2 (Ljubljana: SAZU, 1978; Dela, 35, II), 184–88.

⁴⁶⁷ France Kidrič, Drobiž iz dobe restavracijske cenzure, prav tam, 129–34.

⁴⁶⁸ Moto se glasi: *Judex – aequus / Scripta – cum venia qualiacumque leget*. V polni obliki: *haec quoque quod facio, iudex mirabitur aequus, / scriptaque cum venia qualiacumque leget*, kar bi v prostem prevodu pomenilo *Pravični razsodnik me bo občudoval, ker (vseeno) pišem (te pesmi), in bo / moje pisanje, naj bo kakršnokoli že, bral s prizanesljivostjo*. Prim. tudi Publij Ovidij Nazon, *Pisma iz pregnanstva*; Žalostinke in Pontska pisma, prevedel in spremno besedo napisal Josip Jurca (Ljubljana: DZS, 1959), 1. pesem 1. knjige, verza 45 in 46. Za odkritje vira in prevod se zahvaljujem Marku Marinčiču.

⁴⁶⁹ *Novice* 1848, št. 32–36.

⁴⁷⁰ Alfonz Gspan, *Cvetnik slovenskega umetnega pesništva*, 2 (Ljubljana: SM, 1979).

Snov iz hrvaške zgodovine 13. stoletja je Žemlja našel v prozni povesti *Sedem sinov Mikićevih*, objavljeni leta 1835 v Gajevem časopisu *Danica ilirska*,⁴⁷¹ katerega naročnik je bil – eden prvih med Slovenci. Iz leta objave bi se dalo celo sklepati, da sta bili pobudi za nastanek *Krsta* in *Sedmih sinov* vzporedni. Mikić je bil v času ogrskega kralja Bele IV. (1235–70) hrvaški ban, ki so ga v vojnih spopadih premagali mongolski Tataři; zgodovinskega ozadja je v pesnitvi komaj za sled. Za hrvaško snov se je Žemlja prav gotovo odločil iz ilirskega čustvovanja.

Nestremljivo branje povzema *Sedem sinov* kot zgodbo o kaznovani nečimrnosti. V središču je plemenita gospa, ki najprej ne more imeti otrok in ki kasneje ne mara otrok. Iz danes težko razložljivega sramu zaradi prevelikega števila otrok se odloči za detomor. Motiv matere detomorilke nas vabi k iskanju podobnih motivov v domači folklori, k številnim variantam motiva neveste detomorilke.⁴⁷² Vendar na Slovenskem mati umori enega, kvečjemu dva, nikoli pa več svojih otrok,⁴⁷³ kaj šele sedmerčkov. Med slovenskimi ljudskimi pesmimi⁴⁷⁴ najdemo še sorodne motive: sramota nezakonskega materinstva, otrok, ki ga je ubila, obišče mater, mačeha v peklu, mati prekolne svoje sinove,⁴⁷⁵ žlahtna gospa zakolje majerici sinka, nezakonska mati umori svoje dete.⁴⁷⁶ Med domačim folklornim gradivom neposrednega vira za Žemljevo pesnitve ni. Za nadaljnje folkloristične raziskave se bo treba usmeriti kar k virom, ki jih avtor sam našteva v opombah na koncu pesnitve: »Resnico te povesti poterdijo imenitni pisavci: Peter Alvinci, grof Vuk Bethlen, Štefan Tzegledi, in več družih.«⁴⁷⁷

Motiv konflikta med možem in ženo nas nagovarja k refleksiji medbesedilnih povezav *Sedmih sinov* s popularno svetniško legendo o grofinji Genovefi, ki je bila za razliko od zlobne banice po krivici obsojena. Najbrž je bila prav plemenita podoba materinske Genovefe pred očmi cenzorju, ko je zavrnil Žemljevo upodobitev krute matere.⁴⁷⁸

Žemljeva in Prešernova pesnitev sta si sorodni na več ravneh. Podobna je njuna vrstna določitev, podobna sta njuna kitična organiziranost (v obeh primerih gre za

⁴⁷¹ *Danica ilirska* 1835, št. 4, 22–24; podatek je iz *SBL*; Žemlja je bil eden prvih slovenskih naročnikov na ta časopis, podatek je iz Kidriča, Drobiž iz dobe restavratorske cenzure, 129–34.

⁴⁷² Zmaga Kumer v *Baladi o nevesti detomorilki* (Ljubljana: SAZU, 1963; Dela, 17, razred II) predstavlja 64 inoče tega motiva.

⁴⁷³ Več jih umori le pri Kašubih (5) ter pri Slovakah in Angležih (po 9).

⁴⁷⁴ Karol Štrekelj, *Pesmi pripovedne vsebine, Slovenske narodne pesmi, 1* (Ljubljana: SM, 1895–98; faksimile pri CZ v Ljubljani 1980).

⁴⁷⁵ Sinov je tu 7 ali 12; spremenijo se v vrane, reši pa jih sestra.

⁴⁷⁶ Štrekelj, n. d., 247. Na sorodne motive v svetovni folklori me je opozoril Vlado Nartnik.

⁴⁷⁷ Farkas Bethlen (1639–79), humanistični pisatelj, njegovo glavno delo je anekdotično pisana in zato popularna *Historiarum Pannonico-Dacicarum libri decem* o zgodovini Transilvanije. — István Czeglédi (1619–71) je bil kalvinistični pridigar in je pisal o verskih debatah. — Péter Alvinczi (1570–1634) je bil protestantski pisatelj, velik nasprotnik jezuitov in zelo oster disputant. — Za podatke se zahvaljujem Istvánu Lukácsu. Morda bi veljalo vzroke za nenavadne komplikacije s cenzuro pri izidu Žemljevih *Sedmih sinov* iskati tudi v protestantskem značaju virov.

⁴⁷⁸ Več o tem v mojem članku Slovenski ženski roman v 19. stoletju, *SR* 29 (1981), 259–96.

osemvrstične jambске kitice)⁴⁷⁹ in obseg (Žemlja ima 41 kitic oz. 328 verzov, kar je približno dve tretjini obsega *Krsta*). Skupna sta jima tudi domoljubna motivacija za nastanek in domoljubna tematika, pač posledica odločitve za epsko pesnitev, literarno vrsto, ki je pri bralcih vzbujala tovrstna pričakovanja. Nobena tudi ne pozabi domoljubnosti povezati s temeljno politično idejo časa, to je s panslovanstvom: pri Prešernu Kollárjeva vseslovanska mati nastopi na ključnem mestu v Uvodu v verzih *Največ sveta otrokom sliši Slave*,⁴⁸⁰ Žemljeva pa jo postavi kar v uvodno kitico.⁴⁸¹ Tu se na prvi pogled podobnosti nehajo in kot razlika se pred bralcem najprej postavi didaktična razsežnost Žemljeve pesnitve.

V Žemljevi pesnitvi je mogoče najti vsaj naslednja poučna priporočila: Slovani naj bodo enotni, reveži naj ne zavidajo bogatim (berač in knez sta pred bogom eno), ljudje naj bodo prijatelji (»glej, bratovska ljudi vse veže vez«), nebo bo kaznovalo vse, ki so neusmiljeni do sirot, starši naj skrbijo za vse svoje otroke enako, odpustiti je treba razžaljenje in se odpovedati maščevanju, biti zvest kralju in domovini. Dalo bi se reči še, da je nauk tudi v podiranju predsodkov, povezanih s številnim zarodom, glavni nauk pa je v tem, da je treba življenje spoštovati in da se otroci ne smejo utapljati tako kot mačke. Praksa zmanjševanja preštevilne družine z namernim zanemarjanjem in izpostavljanjem otrok, dokler le-ti niso umrli, je bila med nižjimi sloji v 19. stoletju še zelo živa⁴⁸² in taka poučna pripoved bi bila zanje koristno berilo, a kaj, ko ti ne slovenske ne kake druge književnosti niso brali in jim zato tudi ni bila namenjena. Za cenzuro lahko ponovimo, da številno mitološko izrazje dokumentira njen namen priti v roke izobražencem. Za izobražence vzgojna pripoved o krutem ravnanju s presežkom potomcev v zgodovinskih časih pač ne bi imela pravega smisla, če za njo ne bi tičalo še kakšno pomembnejše sporočilo. Izobraženci so povest o obsedeni gospe, ki se pred moževo grožnjo pokesa svojega greha, brali alegorično, kakor so bili tudi sicer navajeni brati literarne pripovedi.

⁴⁷⁹ Vsak 2., 4. in 6. verz je pri Žemlji (Kidrič pravi, da po nepotrebnem) deseterec z moško rimo, lihi verzi so enajsterci z žensko rimo, vzorec je AbAbAbCC. V Prešernovih 53 kiticah osrednjega dela pa imamo nepopolni jambski enajsterec z zelo podobno rimo ABABABCC.

⁴⁸⁰ Josip Tominšek (Temeljna vprašanja o Prešernovem Krstu pri Savici, *LZ* 1905, 566) je med vzori za Bogomilo našel pesnitev *Slávi dcera*, ki jo je napisal utemeljitelj panslovanske ideje Jan Kollár. Tu je namreč našel izjave, ki so Bogomilnim sorodne, k njim pa so ga usmerili Prešernovi namigi v pismu Čelakovskemu, kjer stoji takole: »Wir bleiben noch immer in dem Zustande, in welchem uns die Kollárische Muse gefunden hat.« Pred Tominškom je o Prešernovem odnosu do slovanske ideje razpravljal že Fran Ilešič (*Prešeren in slovanstvo*, Ljubljana: Schwentner, 1900, 11–12).

⁴⁸¹ Domovinsko tematiko v literarnih delih nakazuje še uporaba imen za etnijo in njen prostor bivanja. V *Sreči v nesreči* je Janez Cigler za domovinsko pripadnost oseb uporabljal izraz *Ilirjan*, *Ilirsko* (13-krat) in samo enkrat izraz *kranjski*. Prešeren ima v desetkrat krajšem *Krstu* relativno velik delež teh izrazov: 6-krat *Kranj* in 5-krat *Slovenec*, *slovenski*. V Žemljevi poemi je izrazov domovinske pripadnosti samo troje: *Slovenec*, *slovenski*, *Kranjec*. Kidričev očitek, da je v etnografski terminologiji Žemlja daleč za Prešernom, ker »poznamenuje lastno ljudstvo dosledno s 'Kranjci'» (Drobiž, 131), torej ni umesten.

⁴⁸² Prim. Alenka Puhar, *Prvotno besedilo življenja, oris zgodovine otroštva na Slovenskem v 19. stoletju* (Zagreb: Globus, 1982). Pri Žemlji so socialno najnižji presenetljivo prikazani kot najbolj humani.

Okvir za tako razumevanje je ponudilo splošno sprejeto dejstvo, da je literatura najodličnejša dejavnost za emancipacijo naroda, še bolj določno pa je v alegorično razumevanje usmerjala prva kitica povesti v verzih.

Ak zgodbo čudno v sladkim tvojim kremli⁴⁸³
 Prepéval dragi domorodic⁴⁸⁴ bom,
 Ki lastna bližni je Slovenski zemlji,
 Naj odpušenja milost zadobóm;
 V spomin si Horvat, Čeh kot Kranjic jemlji,
 De vsih Slovincov edin le je dom;
 Vse nas je ena kdej rodila mati,
 Dojila z enim mlekom, Bog ji plati!

Literarna zgodovina je uvodno kitico razumela ločeno od nadaljevanja. V njej je sicer opazila panslovansko idejo, a je ni povezala z osrednjo zgodbo pripovedi, tako kot je bila pri Prešernu sposobna povezati posvetilni sonet Matiji Čopu, Uvod h Krstu in *Krst* v enotno sporočilo. Dopolnimo jo.

Žemljeva povest v verzih je namenjena najprej Slovincem. Zgodba je sicer tuja in »čudna«, vendar je njen smisel poučen tako za Slovence kot za druge Slovane, ki naj se zavedo, da pripadajo enemu samemu rodu. Kollárjeva skupna slovanska mati iz 7. verza uvodne kitice ustreza glavni osebi v pesnitvi, grofici Mikičevi, Hrvat, Čeh in Kranjec iz 5. vrstice pa njenim številnim sinovom. Detomorilska zgodba pesnitve razkriva problematične razsežnosti panslovanskega kulturnega in političnega koncepta. Skupna slovanska mati ni enako prijazna do vseh svojih otrok: enega privilegira, druge pa želi odpraviti. Na koncu spozna, da je bilo razlikovanje krivično, pokesa se svojih diskriminatornih dejanj, njeno materinstvo je potrjeno, njenim preživelim sinovom junakom (to je posameznim slovanskim narodom) pa se obeta junaška in bleščeča prihodnost. Skupna slovanska mati ni idealna oseba, vendar moramo zaupati vanjo, ker je sposobna obvladati svojo muhasto in samovoljno naravo, družino povezati v enoto in tako ohraniti njeno moč in slavo.

Naslovno število sedem je v folklori pogosto in ima močno simbolno vrednost. Sedmica pomeni celotnost kozmosa, prostora in časa: sedem je dni v tednu, sedem je bilo planetov v sončnem sistemu, sedem je bilo ved v znanosti (*septem artes liberales*), Hipokratu je sedmica s svojo skrivno silo osmišlja vse stvari, v Bibliji imamo sedmerokraki svečnik, sedem suhih let (sedem debelih in sedem suhih krav), sedem čudes, sedem jerihonskih trobent itd.⁴⁸⁵ Kratek pogled po bibliografiji odkrije številna

⁴⁸³ *Kremelj* iz rus. *kremľ* 'stara mestna trdnjava v ruskih mestih' (Verbinc); *krémen* cslovan. *kremy* 'kresilni kamen', iz korena **ker-*, **kre-* 'goreti, tleti, netiti', sorodno nem. *Herd* 'ognjišče', kjer se neti ogenj (Marko Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: MK, 1997). *Kremelj* je v kontekstu razbrati kot domače ognjišče, dom, v smislu angleškega pregovora *my home is my castle*.

⁴⁸⁴ Žemljeva razlaga v »Pojasnitju« na koncu pesnitve: »Domorodic, ali deželjak (Landsmann).«

⁴⁸⁵ Jean Chevalier in Alain Gheerbrant, *Slovar simbolov: miti, sanje, liki, običaji, barve, števila* (Ljubljana: MK, 1995).

literarna dela s sedmico v naslovu.⁴⁸⁶ Ustrezalo bi nam, če bi kje v besedilu našli dokaz, da sedem sinov pomeni sedem slovanskih narodov, pa takega dokaza ni. Ko Prešeren v epigramu *Bahačem četvero bolj množnih Slave rodov* našteva slovanske narode, jih najde osem in še ni seznam zaključen, ker ob neoblikovanih kulturnih identitetah manjših slovanskih etnij tedaj tudi ni mogel biti. Zato se zadovoljimo s tezo, da je bilo pravljico število sedem v naslovu privlačno že zato, ker je zaradi svojega bogatega simbolnega potenciala odvezovalo od iskanja konkretnih referenc v realnem političnem svetu.

Na Žemljo je Prešernov *Krst* vplival v formalnem in vsebinskem smislu, poudariti pa je treba drobno, toda pomenljivo formalno razliko: Žemljeva pesnitev je bila natisnjena v novem ilirskem črkopisu. Žemlji je bila že izbira alternativnega črkopisa dovolj velik razlog za pogumno publicistično dejanje. *Krst*, ker je bil še v bohoričici, po njegovem ni mogel dovolj ustrezno predstavljati slovenskih nacionalnih interesov – te je Žemlja videl le v tesni povezavi z interesi drugih Slovanov, kar je najlepše simboliziral skupni črkopis.

Še bolj različno sta pesnika obravnavala nacionalno temo. Žemlja se je odločil natančneje razložiti problem, ki se ga Prešeren v *Krstu* ni dotaknil, to je odnos do tistih sosedov, ki niso pravi tujci, ker so s Slovenci v sorodstvu, se pravi do ostalih Slovanov. Prešeren je, kot je znano, odklanjal Kollárjev panslovanski načrt zaradi njegove diskriminacije manjših slovanskih rodov. V zabavlji na panslovanstvo *Bahači četvero bolj množnih Slave rodov* se je njegova kritika glasila takole:

Čeh, Polják in Ilír, Rús svoj 'zobráziti jezik,
njih le mogóčni ga ród ima pravíco písát';
Béli Hrovát, Rusnják ne, Slovák ne, s Slovécni ne drúgi,
tem gre, Sláve pesám, lájati, táce lízát'.

Pesem je v *Poezijah* objavljena tik pred zabavljico *Narobe Katon*, namenjeno Stanku Vrazu in njegovi odločitvi zapustiti slovensko književnost in se priključiti številčnejšim Ilirom. Ko prištejemo temu dvojemu še zabavljico Daničarjem⁴⁸⁷ na Gajeve sodelavce pri časopisu *Danica ilirska*, postane Prešernovo nerazpoloženje do koncepta slovanske vzajemnosti več kot očitno.

Žemlja se v *Sedmih sinovih* s Prešernovo kritiko Kollárja strinja, vendar ohranja vero, da je napake mogoče popraviti in slovansko družino v interesu skupne slave in moči spraviti skupaj. *Sedem sinov* je na alegorični ravni Žemljeva polemika z Janom Kollárjem in s Francetom Prešernom. Nasproti prvemu zagovarja pravico vsakega

⁴⁸⁶ Npr. iz pravljič sedem palčkov in sedem kozličkov, iz antične literature Ajshil in Evripid, *SemERICA proti Tebam*, iz 16. stol. tragična epopeja Juana de Cueva, *Sedem infantov z Lare*. Slednja pripoveduje o gospe, ki jo užali najmlajši sedmih bratovih sinov; maščuje se tako, da se poveže z mavrskim kraljem, ki naj ubije otroke – oče dobi na mizo glave svojih sinov. Miloš Urban, *Sedem cerkva: Gotski roman iz Prage*, 2006. Iz domače književnosti za zgled: Leopold Suhodolčan, *Sedem nagajivih*; Janez Janša, *Sedem let pozneje*, Jože Lipnik, *Sedem križev*, Maša Modic, *Sedem smrti*, sicer pa preveč za naštevaje.

⁴⁸⁷ Naslovna oseba zabavljič Narobe Katon ☞ Katon Utičan se pomenljivo pojavi tudi v eni od podob v *Krstu*. — Daničarjem ☞.

slovanskega naroda do svojega knjižnega jezika in literature, ne pa samo pravice nekaterih, nasproti Prešernu, ki se je brez Čopove trezne korekture preveč zazidal v svoje kranjstvo, pa odpravlja nezaupanje do združevalnih slovanskih načrtov. Žemljeva pesnitev je tako poskus srednje poti med ekskluzivnima jezikovnima in literarnima načrtoma za Slovence: Prešernovim kranjskim in Vrazovo ilirsko realizacijo Kollárjevih idej. Žemljeva pesnitev »popravlja« Prešernovo epsko pesniško dejanje. Navzven je popravek najprej viden v izbiri slovanska plemena združujočega novega črkopisa. Prešernov *Krst* je izšel 1836 in celo v ponatisu v *Novicah* 1844 v »separatistični« kranjski bohoričici,⁴⁸⁸ kar je bilo v Žemljevih očeh – strastno se je namreč zavzemal za vpeljavo novega »ilirskega črkopisa« – neproduktivno. Politično alternativni značaj ima tudi izbira dogajališča: Prešeren je dogajanje postavil v neposredno okolico svojega rojstnega kraja, Žemlja pa na slovanski jug.

Martin Krpan ali konstrukcija slovenskega junaka

Levstikovemu *Martinu Krpanu* (1858)⁴⁸⁹ braniata med zgodovinske povesti dva krepka razloga. Je prekratek (5700 besed) in zgodovinsko se v njem preveč prepleta s pravljičnim. Tule je dobil svoje poglavje zato, ker je sodeloval pri postavljanju vzorčnega slovenskega junaka, kar je bila pomembna naloga zgodovinskega pripovedništva, in se zato umešča v njegovo bližino. Gre za eno najpopularnejših slovenskih literarnih oseb, o čemer priča njegova kiparska upodobitev,⁴⁹⁰ najbolj po zaslugi vstopa dela v mladinsko književnost.⁴⁹¹ V Ljubljani ima ulico, solinarji so po njem poimenovali tržno znamko soli, pod njegovim imenom potekajo tekmovanja za najmočnejšega Slovenca, po njem se imenuje najtežja plezalna smer pri nas, podjetja, gostilne in trgovine, osnovna šola, galerija, fitness klub, športni program, pop ansambel, izdelki od avtobusa do snežnega topa, za kar vse obstajajo tudi reklame na televiziji in v drugih medijih, njegovo ime nosi konjeniški klub z notranjskega konca, otroški vrtec in plavajoči bager v koprski luki. V Cerknici ima spomenik, z njegovim emblemom je opremljena konjeniška transverzala. Krpanovo ime se pogosto pojavlja v publicistiki.

Preveden v vrsto jezikov,⁴⁹² dobimo ga na vseh mogočih nosilcih: v knjigi, na zvočni kaseti, na zgoščenki, le na filmu ga še ni. Nastopa v stripu, na koledarju, na kartah za

⁴⁸⁸ O Prešernovem zelo počasnem sprejemanju češkega oz. ilirskega črkopisa tudi Fran Ilešič, n. d. Prva Prešernova pesem v gajici je bila Orglar, ponatisnjena v *Novicah* 1845.

⁴⁸⁹ *Martin Krpan z Verha* v *Slovenskem glasniku* v Celovcu leta 1858.

⁴⁹⁰ Avtorica kipa v Cerknici je Milena Braniselj. Kip imajo med literarnimi junaki samo še kralj Matjaž, Peter Klepec, Kekec, Jurij in Agata.

⁴⁹¹ Martin Krpan na platnicah knjige *Slovenski literarni junaki* Klemna Laha in Andreje Inkret (Ljubljana: MK, 2002; Mali leksikon) pričuje, da Krpan ni samo eden izmed junakov, ampak najbrž prvi izmed njih. Prim. še Milan Trobič, *Po Krpanovih sledeh* (Logatec: Amata, 2005), Silvo Fatur, Krpan, slovenski faran, *Slavenski zbornik* (Vrhnika: Galerija 2), 2005, 279–304, Milan Jazbec, *Martin Krpan – diplomat in vojščak*, [2009].

⁴⁹² Po ponatisu 1891 v ruščino, švedščino in nemščino, potem pa še v srbohrvaščino, madžarščino, makedonščino, esperanto, italijanščino, švicarsko nemščino in latinščino.

tarok, na znamki, v pivškem občinskem grbu in v pobarvanki. Bil je večkrat dramatiziran, tudi za radijske potrebe, po njem sta nastali opera in glasbena melodrama, travestija pa kabaret. Krpanov simbolni pomen zanima slovenske psihoanalitike in feministično teorijo, priimek jezikoslovce, lik slikarje, ilustratorje in kiparje, je tema v pismih bralcev in po službeni dolžnosti se z njim seveda ukvarja tudi literarna zgodovina. Ob vsem naštetem je literarni Krpan nekako stopil v ozadje, saj je Krpan v povprečni slovenski zavesti vsaj toliko kot Levstikova tudi stvaritev Toneta Kralja, ki je leta 1958, ob stoletnici prvega izida, ilustriral novo jubilejno Levstikovo izdajo tako privlačno, da je njegova slikanica doživela veliko ponatisov. Predšolski otroci se z njim najprej srečajo v pripovedni interpretaciji Rudija Kosmača ali Poldeta Bibiča ali Staneta Severja ali v stripu Mikija Mustra.

Čeprav gre za temeljno besedilo slovenske proze, ki je – z besedami Antona Slodnjaka – »oživotvorilo leposlovno prozo v jezikovni, vsebinski in idejni popolnosti«, katerega junak je »simbol neomajne svobode, prvinske moči in suverenosti, leposlovno utelešenje narodne samobitnosti par excellence«, ni mogoče prezreti, da se literarna zgodovina pri njem ne zadržuje predolgo.⁴⁹³ Spregledati tudi ni mogoče, da se je Krpanova slava začela relativno pozno in da je bil prvič ponatisnjen šele v Levstikovih *Zbranih spisih*, ki jih je uredil Fran Levec leta 1891. Bibliografija beleži rast njegove popularnosti od zloglasne Govekarjeve dramatizacije na začetku 20. stoletja dalje, ki je publiko privabljala z živo kobilo na odru, kar je šlo tako zelo v nos Ivanu Cankarju, da je leta 1907 obsežno kritično esejistično knjigo naslovil kar *Krpanova kobila* in z njo rohnol proti praksi teatra za ljudstvo. Leta 1917 je Krpan izšel v otroški zbirki z ilustracijami Hinka Smrekarja⁴⁹⁴ in je od tedaj dalje del mladinske literature. Pred drugo svetovno vojno ga je najraje ponatiskovala Mohorjeva družba, čeprav je bil njegov avtor zakrknjen liberalec, in ponatisi so izhajali tudi med kulturnim molkom v drugi svetovni vojni. V 19. stoletju kritičnih odzivov na pripoved ni bilo, pojavili so se šele ob ponatisih, prevodih in dramatizacijah v 20. stoletju. Krpanov uspeh med Slovenci torej nikakor ni bil instanten, spontan in brez zadržkov. Popularnost si je pridobival počasi in po premišljenem načrtu slovenske literarne zgodovine in kulturnih ustvarjalcev.

Eno prvih vprašanj v zvezi s Krpanom je, kaj je pravzaprav tovoril Krpan tisto hudo zimo, ko ga je srečal cesar in ga o tem povpraševal tako direktno, da se mu je moral Krpan grdo zlagati. Vsak šolar ve naizust, da je Krpan tovoril angleško sol, da pa cesarju tega ni smel povedati, ker je bila trgovina z angleško soljo prepovedana, zato se mu je zlagal, da tovari kresilno gobo in bruse. Angleška sol je ključni predmet pripovedi o Martinu Krpanu. Ko se Krpan odpravlja s cesarskega dvora proti domu, je za svoja junaška dejanja nagrajen z dovoljenjem legalne trgovine z angleško soljo. Ker je živel Krpan blizu morja in domačih solin, pozornemu bralcu ni čisto jasno, zakaj se

⁴⁹³ Razvojno je bila za slovensko leposlovno književnost bolj kot Levstikova pripoved pomembna vajevska proza, ki je nastajala celo v opoziciji z Levstikovim literarnim načrtom in ji slovenska literarna zgodovina posveča ustrezno več prostora.

⁴⁹⁴ To je bila prva samostojna knjižna izdaja Krpana. Pozneje je Smrekar z motivi iz *Krpana* opremil še karte za tarok.

je spravil tovoriti ravno angleško sol. Bralčevo sumničavost je skušal pomiriti že Anton Slodnjak, ki razlaga takole:

V tem izrazu se skriva najbrž ljudski spomin na celinsko zaporo za francoske Ilirije (1809–13), ko je bilo uvažanje angleškega blaga v naše kraje ostro prepovedano. Angleška sol je v naši povesti toliko kot tihotapska sol. Krpan je najbrž prenašal benečansko sol iz Kopra, ki je bila cenejša kot avstrijska sol iz tržaške okolice. (Op. k Levstikovemu *Zbranemu delu* v zbirki slovenskih klasikov.)

O velikem gospodarskem pomenu tovarništva in trgovine na Notranjskem je pisal že Valvasor v 17. stoletju, dovolj pa je tudi poznejših razprav o gospodarskem pomenu trgovine s soljo na slovenskem ozemlju. Ena od njih celo trdi, da je tovarjenje soli ena od najbolj bistvenih potez slovenskega gospodarstva in je pomagalo vzdrževati slovensko narodno zavest: »Koder se je premikal tovarnik s soljo, je povezoval kraje, v katerih je živela slovenska beseda in v politično razbitih pokrajinah je prav on prispeval k medsebojnemu spoznavanju in vsaj k zavesti jezikovne skupnosti.«⁴⁹⁵ Martin Krpan je torej reprezentant tiste gospodarske podlage, iz katere se je oblikovala narodna celota, kar se sklada s Slodnjakovo izjavo, da je Krpan »povečanje slovenskih tovarnikov« in Stritarjevim mnenjem, da je Krpan reprezentant našega kmeta.

Trgovanje s soljo po mnenju Sergija Vilfana slovenskemu kmetu ni bilo za priboljšek, ampak mu je bilo zaradi slabega gospodarskega položaja gospodarska nuja. Sol je bila strateška surovina in prvi dejavnik v menjavi. Uporabljali so jo za konzerviranje hrane, zlasti rib, v govedoreji, pri strojenju kože in celo v gradbeništvu: malti so dodajali sol, če so hoteli, da bi bila zidava močna. V naš prostor je prihajala sol iz dveh virov. Lüneburška in ausseeska (štajerska ali gorska) sol sta bili iz rudnikov in so ju tovorili po rekah, morska sol pa z Jadrana. Ker so na njeno ceno močno vplivali transportni stroški, je bila zaradi cenenosti rečnega prevoza severno od Drave in v porečju Donave bolj konkurenčna rudninska sol. Slovensko ozemlje je razpolavljala »solna meja«, to je črta, ki je ločila trgovanje s severno in morsko soljo.

Dobički pri trgovanju s soljo so bili relativno majhni, zato so poklicni trgovci sol puščali v rokah tradicionalnih kmečkih tovarnikov, čeprav so se sicer novonastala mesta na vsakem koraku zavzemala proti kmečkemu trgovanju, zlasti proti trgovanju na drobno. Deželni stanovi so kmečko tovarništvo in trgovanje podpirali, ker se sicer niso mogli nadejati, da bodo kmetje zmogli plačilo predvidenih dajatev. Svoj delež je zahtevala tudi avstrijska država. V 16. stoletju je v Trstu in drugih mestih zgradila monopolna skladišča, kjer je mogla nadzirati in takoj obdavčiti vso pripeljano sol. Domača proizvodnja v Tržaškem zalivu ni bila zadostna in je znašala le 10 % pretovorjene soli. Apetiti države po davkih so bili preveliki (v določenem obdobju je bila cena tržaške soli kar devetkrat večja od cene beneške v sosednjih Miljah), zato so se kmetje odločali za tihotapljenje.

⁴⁹⁵ Sergij Vilfan, K zgodovini kmečkega kupčevanja s soljo (Gospodarsko-pravne podlage povesti o Martinu Krpanu, *Kronika* X/3 1962, 129–44; XI/1, 1–12).

Sol se je dražila hitreje kot vse drugo in razmere za trgovanje z njo so se slabšale, tako da je v letih 1609–10 prišlo do odkritih spopadov kranjskih tovarnikov s finančno stražo oziroma iblajtarji, ki so jih zaposlovali solni zakupniki in niso bili sovražni samo tihotapcem, temveč so prestopali svoja pooblastila tudi v stiku z legalnimi tovarniki; med obračuni se je izkazalo, da so iblajtarji obrezani, torej so bili verjetno drugoverci (najbrž morlaškega porekla), kar je ljudski bes nad njimi še bolj podžigalo. 4. decembra 1610 so kranjski deželni stanovi v imenu kranjskih tovarnikov v pogajanjih z deželnim knezom dosegli odpravo solne komore, kar bi ustrezalo cesarjevemu »pismu« o prostem trgovanju s soljo v Krpanovi zgodbi in moremo to razumeti kot nekakšno zgodovinsko podlago pripovedi. Država je kmečko trgovanje z morsko soljo težko in le z delnim uspehom omejevala, zato je bila ta dejavnost gotovo vir samozavesti lokalnega prebivalstva.

Med premišljevalci Krpanove prevozniške dejavnosti⁴⁹⁶ se je rodila duhovita domneva, da je bila angleška sol (*Englischsalz* ali *Bittersalz*) nekdanj apotekarsko ime za odvajalo.⁴⁹⁷ Odvajalo ni kaj spodoben literarni predmet, pa vendar nam je znano iz svetovne klasike. Balzacova novela *Šale Ludovika XI. iz Okroglih povesti*⁴⁹⁸ zabavno opisuje notranjo stisko gostov, potem ko so zaužili odvajalo in so zastonj iskali blaženega tihega kotička, kjer bi se lahko olajšali. Interpretacijskih konsekvenc te destruktivne domislice se ni ljubilo potegniti še nikomur. Sicer pa domislica o angleški soli kot odvajalu ni v skladu z zgodovinskimi dejstvi. Ključni problem Krpanove zgodbe je ilegalno tovarništvo, za epsomit pa stari leksikoni⁴⁹⁹ izrecno navajajo, da je bil *zollfrei*, kar odvajalo črta izmed interpretativnih možnosti, »odvajalno teorijo«, ki banalizira in razbija mit o nacionalnem pomenu Krpanovega dejanja, pa iz resne literarne zgodovine.

V javnosti je zaokrožila še ena smelejša domneva, da bi angleška sol utegnila biti ime za soliter. Ker je soliter sestavina smodnika, smodnik pa je orožje, je dobil Krpan v kontekstu orožarske afere med osamosvojitveno vojno in po njej status prvega slovenskega trgovca z orožjem. Razlaga je ponujala provokativni popravek tradicionalne podobe Slovencev kot »miroljubnih poljedelcev« v smer naroda bojevnikov, ki se živi s trgovino z orožjem. Obe popularni razlagi angleške soli, odvajalna in orožarska, sta lep zgled vztrajnega aktualiziranja kulturnozgodovinskega izročila.

Slovenska realistična literatura, katere primerek naj bi bil *Martin Krpan*, je hotela biti zrcalo časa in razmer, vendar je bila obenem recept in model za zeleno obnašanje nacije, bila je metafora in alegorija in simbol in šele če je bila vse to, je imela možnost za obstanek v našem kulturnem spominu. Nekaj teh lastnosti je bilo gotovo vpisano, zavedno ali nezavedno, tudi v Krpana. Prav nenavadno je, kako ob zavzetem pregledovanju domače in tuje leksikografije za geslo *angleška sol* nihče ni natančno

⁴⁹⁶ Mednje spada tudi Aleksander Zorn, *Iskanje slovenske umetne proze* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1978).

⁴⁹⁷ Jolka Milič, Kaj si tihotapil, Krpan, soliter ali epsomit? *Primorska srečanja* 24, št. 234/235 (2000), 773; Nikolaj Pečenko, Ponižna pokončnost, *Delo* 12. avgusta 2000, 31.

⁴⁹⁸ Prevedel Anton Debeljak, ilustracije Gustave Doré in Jelko Justin (Ljubljana, 1945; bibliofilska izdaja).

⁴⁹⁹ Gl. gesla *Bittersalz*, *Englischsalz*, *Epsomersalz*, *Epsomit* v *Merck's Warenlexikon*, 1884 .

pregledal, kateri pomeni so pod geslom *sol* zapisani v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*.

Treba je pogledati preko prvega pomena ('snov, ki napravi jed okusno') še k drugim, kjer je zanimiv metaforični pomen pameti in duhovitosti. Nanju kaže naslednja raba: *ta človek nima dosti soli (v glavi)* 'ni bistroumen, pameten', *njegovo govorjenje je brez soli* 'neumno, vsebinsko prazno, ni duhovito', *razumeti kako izjavo s ščepcem soli* 'ne dobesedno, razsodno'. Primerno je navesti še fraze *soliti pamet komu* 'vsiljevati svoje védenje, znanje', *reki so sol jezika* 'jeziku dajejo živost, polnost, učinkovitost' in biblično frazo *vi ste sol zemlje* 'vi morate skrbeti za ohranitev moralnih vrednot človeštva', kjer je sol metafora za kulturo. Ko pogledamo še k drugim besedam iz besedne družine, ki krepijo metaforično rabo, najdemo izraza prisoliti in zasoliti, ki izrazju dodajata pomen nasilnosti. Ta je s predhodnim tesno povezan, saj se zaušnice dogajajo le okoli glave, ki je spet eden od sinonimov pameti, in prihaja do izraza že v frazi *soliti pamet*. Na nasilnostno razsežnost kažejo še naslednje fraze: *pojdi se solit* 'izraža nejevoljno, nestrpno odklanjanje, zavračanje', pogovorna fraza *hude jim je solil* 'ostro, brez prizanašanja je govoril s njimi, ošteval jih je', v članku *duhovito zasoliti dogodke*; *zasoliti pripoved z ljudskimi izreki* 'dati čemu izrazite poteze, značilnost', *sosedje so mu radi kaj zasolili* 'narediti komu kaj neprijetnega', *zasolil mu je klofuto* 'dal klofuto', *prisoliti eno okrog ušes* ali *prisoliti zaušnico* 'plosko udariti po licu', *zasoljene zgodbe; pripoved, zasoljena s kletvicami* 'duhovite, zbadljive, nespodobne'. Dovolj za tehtno upoštevanje.

Za razlago Levstikove pripovedi je pomemben tudi pomen soli kot konzervansa hrane. Že če bi jo Krpan švercal le zato, da bi njegovo ljudstvo z njo konzerviralo jedi in si zagotovilo eksistenco brez lakote v kritičnem zimskem obdobju,⁵⁰⁰ bi opravila pomembno narodnogospodarsko nalogo. Ker pa je treba pri branju preseči dobesednost, poskusimo s premislekom, kaj še bi sol lahko konzervirala, če razumemo *Krpana* kot eno temeljnih besedil nacionalne literature, to je kot besedilo, ki na metaforičen način artikulira in usmerja nacionalno usodo. Na prvi pogled se zdi hudo tvegano, če bi trdili, da je šlo Levstiku z motivom soli za metaforično konzerviranje, fiksiranje, ohranjanje, vzdrževanje in stabilizacijo slovenstva. Z upoštevanjem dejstva, da je bila temu cilju podrejena celotna slovenska literarna dejavnost v 19. stoletju in še daleč v 20. stoletje, trditev izgubi svoj špekulativni videz. »[P]otreba po stabiliteti [je] v temelju [...] narodnostne koncepcije,« je zapisal literarni zgodovinar Andrej Inkret v komentarju nacionalne dejavnosti Janeza Bleiweisa in Jovana Vesela – Koseskega, vendar ustreza tudi Levstikovemu *Martinu Krpanu*, ki že s svojo nemoderno pripovedno obliko kaže, da je bil še zelo blizu Bleiweisovemu staroslovenskemu narodnemu načrtu.

V tem smislu je *Krpana* interpretiral že Miran Košuta,⁵⁰¹ ki je Krpanovo razmerje do cesarja uporabil kot metaforo slovensko-italijanskih literarnih odnosov: Krpan je v svoji vreči namreč »nosil sol – simbol znanja, modrosti in knjig«. Na ozadju zavesti, da so dejanja junakov nacionalne literature pomembna in vzorčna za življenje nacije, se nam odpre, da bi bili zapleti pri tovorjenju soli lahko metafora nacionalnega kulturnega boja. Avstrijska prepoved uvoza angleške soli bi mogla biti metafora za nemško preprečevanje angleške oz. katere koli druge, nenemške pameti, to je nenemškega

⁵⁰⁰ Do jožefinskih in terezijanskih reform v 18. stoletju je bila lakota kot posledica tega, da hrane niso znali prav konzervirati, stalni spremljevalec kmečke eksistence.

⁵⁰¹ Miran Košuta, *Krpanova sol: Književni liki in stiki na slovenskem zahodu* (Ljubljana: CZ, 1996).

duhovnega in kulturnega vpliva na Slovence in podoba nemškega vztrajanja pri kulturni dominaciji v prostoru Srednje Evrope. Krpanovo tihotapljenje angleške soli simbolizira slovensko potrebo po alternativnih tujih kulturnih pobudah in prizadevanje zanje, pridobitev dovoljenja za uvoz tuje soli pa simbolizira zmago teh prizadevanj.

Spet od daleč drzna, samovoljna in poljubna interpretacija, če ne bi poznali obsesivnega kulturnega ravnanja slovenske inteligence 19. stoletja, da bi se osvobodila nemškega kulturnega vpliva in dominacije. Janez Bleiweis je nekaj let pred Krpanom učil pišoč, naj se ogibajo prevajanju iz nemščine, »drugači se slovenščina ne bo znebila nikoli neprijetnih nemcizmov in neslovenskih oblik, ktere v prevode vedno silijo, kakor ljuljika med žito«, proti koncu osemdesetih let ni razpoloženje do nemške literature nič drugačno, saj časnikar v reviji *Dom in svet* moleduje, »naj bi zavedni Slovenci segali po proizvodih različnih slovanskih narečij ter bolj in bolj dajali slovo nemški beletristiki, ki s svojim časi jako lahkim in celo – dvomljivim blagom preplavlja naše pokrajine, a naš denar potuje v Leipzig in Berlin«. Slovensko revijo so namenjali »vzorni svrhi, da pomaga po svojih silah izpodrivati iz naših družin nemške ilustrovane liste, za katere potrošijo celó zavedni narodnjaki mnogo, mnogo denarja.« »Otresti se nemških proizvodov«, »nezdravega duha nemških knjig«, »odvrniti naše ljudi, zlasti naš ženski spol, od čitanja nemških knjig«, to so bila gesla slovensko ozaveščenega meščanstva, ki so se v metaforični obliki vpisovala tudi v literarne zgodbe, vključno z *Martinom Krpanom*. Slovenska meščanska inteligenca se je jasno zavedala nevarnosti, ki jo je prinašalo omejevanje na nemški kulturni vpliv (nemška publicistika je bila po Stanku Janežu »splošna duševna hrana tedanjega izobraženega občinstva«), in je glasno svarila pred njim.

Zgodba ponuja takemu razumevanju še nekaj dodatnih potrdil. Krpan pred cesarjem skriva svoje tihotapsko dejanje z lažno izjavo, da tovari »kresilno gobo pa nekaj brusov«. Lažni tovor je bil take narave, da se ga je literarni zgodovinar čutil dolžan razložiti takole: »Še takrat, ko je Levstik pisal Krpana, so naši kmečki ljudje pripravljali ogenj s kresilom, pri čemer so kot netivo uporabljali posušene drevesne gobe. Tudi Levstik je ogenj vedno ukresal, ko sta s Stritarjem krompir pekla.« Ker je bil prisiljen cesarju na hitro zlagati se (Anton Slodnjak pojasnjuje, da »[b]ruse pa je Krpan v zadregi pritaknil, ker je pač čutil, da gobe ne bi smele živinčetu delati toliko teže, kakor je to tudi cesar lahko opazil«), mu z gobo in brusi uide v besede tudi del resnice, to je tisti del, ki laž in resnico družijo in ga smemo – ker gre za metaforo – opredeliti kot *tertium comparationis*. Kresilna goba in brusi priklicujejo v zavest iskre, iskrenje, iskrivost in podobne izraze, za kar najdemo v SSKJ – prav tako kot pri soli – tudi pomen duhovitosti in kreativnosti, zelo pa se naši razlagi prilega tudi pomen upora (nasilnosti, prodornosti). Pod geslom kresilna goba je zapisan pomen 'rastlina zajedavka za netenje ognja', pod kres pa zgledi *zanetiti kres upora, začel je kresati burke; kresati dovtype, ideje [...] ves večer so se kresale predrzne misli / mnenja se krešejo*. Pod geslom brus stoji 'naprava za brušenje, ki dela ostro', pod brusiti, zabrusiti pa 'delati ostro', 'ostro reči'. Književna fraza *jezikovni brus* je 'priročnik z nasveti za odpravljanje jezikovnih napak'. Dvoje stvari nam iz vsakdanje zavesti stopi pred oči ob vprašanju, kaj obdelujemo z brusom: noži in kristali. Oboje se lahko pohvali s simbolno vrednostjo: nož simbolizira princip aktivnosti, kristal pa čisto misel, refleksivnost, modrost, duhovnost, da o asociacijah na vrednost ne govorimo. Metafora soli kombinira simbolne pomene pameti (refleksije, duhovitosti), nasilnosti (prodornosti), pa tudi vrednosti, na katere asociirajo kristali in noži.

Tako kresilna goba kot brusi prizivajo v zavest iskre. Iskra je po slovarju 'svetel drobec goreče, žareče snovi', med zgledi pa so naslednje pomenljive zveze: *živa stvariteljska iskra, iskra ustvarjalnega duha* 'kar povzroča nastajanje, ustvarjanje česa', *razvneti iskro upora, isker duh, razum; iskre misli* 'bister, prodoren', *njegova novejša proza se kar iskri od domislic; vse, kar je napisal, se iskri od duhovitosti* 'pojavljati se v visoki stopnji, veliki meri', *iskriv humor; to je bila iskriva domisljica, misel / izkazal se je kot zelo iskriv govornik* 'duhovit, bister', *iskrivost njegovih misli je vso družbo zelo presenetila; iskrivost satire* 'duhovitost, bistrost'. Cela besedna družina *iskr** kaže na podobno pomensko polje kot izrazi sol, kres in brus: besede pomenijo pamet (duhovitost), kreativnost (izvirnost) in nasilnost (prodornost) ter podpirajo metaforično razumevanje Krpanovega švercarskega artikla. Na vprašanje, kaj je torej Krpan tovoril na svoji kobilici, smemo odgovoriti, da je tovoril metaforo. Metaforo alternativnega, nenemškega kulturnega vpliva na Slovence.

Levstikov *Martin Krpan* je odločno uporniško besedilo. Naslovni junak začenja svoj upor ilegalno, prikrito, z lažjo oz. sprenevedanjem, in šele proti koncu pride na dan s svojimi zahtevami. V začetni Krpanovi laži je prikrita grožnja cesarju, saj brusi, kresilna goba in iskre nedvoumno napovedujejo, da stopnjevanje konflikta lahko pripelje do upora. Zahteva lastne kulturne identitete je bila politično nevarna zahteva in je Krpan politično modro ni gnal do konca in ni zahteval njene takojšnje in popolne uresničitve, temveč se je zadovoljil s kompromisno in delno zmago, zadevajočo ekonomsko plat življenja in iz te sledeče perspektive nacionalne blaginje. Da Krpanovo kompromisarstvo sploh ni bilo samoumevno, razbiramo iz ohranjene prvotne rokopisne verzije pripovedi, ki se je razpletla na drugačen in bolj radikalen način.

Prvotna verzija je bila precej daljša od nam znane in jo je Levstik za izdajo oklestil, tako da je črtal ves njen drugi del. Originalni neobjavljeni Krpan nam je znan šele iz Slodnjakove redakcije leta 1931. Nam znana zgodba pripoveduje, kako cesar potem, ko mu na Dunaju tuji velikan Brdavs pobije cvet junakov, pokliče na pomoč silaškega Notranjca Martina Krpana. Ta na svoji drobni, a žilavi kobilici z mesarico in kijem, ki ga je stesal iz cesaričine lipe, velikana premaga in reši Dunaj, cesar pa se mu oddolži tako, da mu dovoli trgovati s soljo in s tem legalizira Krpanovo do tedaj tihotapsko pridobitno dejavnost. S Krpanovo vrnitvijo domov se naš Krpan zaključi, v izpuščenem prvotnem besedilu pa so se tu Krpanove težave šele začele. Na Krpana jezna cesarica prepriča cesarja, da pošlje za njim lovca Andreja Kočevarja. (Z izbiro imena Kočevar je Levstik namigoval na kočevske Nemce, ki so pomenili moteči tujek v enotnem slovenskem jezikovnem prostoru, lahko pa si je s tem privoščil tudi svojega pisateljskega konkurenta Ferda Kočevarja, ki je isto leto v *Novicah* objavljaj popularno povest o slovenskem junaku Mlinarjevem Janezu.) Andrej Kočevar z uspalnim napitkom, ki ga lovcu priskrbi njegova ljubica, cesaričina kuharica Ančika Koren (zanimivo, spet Krpanova rojakinja; oba Krpanova dunajska nasprotnika potrjujeta glas, da je Slovenec Slovincu najhujši sovražnik), Krpana ujame, ga pripelje nazaj na dvor in zapre v ječo. V treh dneh čaka Krpana smrtna kazen. Ker pa si je že prej pri pritlikavem mravljinčjem cesarju Jakovcu v zameno za cesarjeve zlatnike, ki jih je dobil za nagrado, pridobil čudežna pripomočka klobko niti in pilico, se z njima reši, zveže stražo, obračuna z izdajalskima rojakoma ter svoboden odkoraka proti domu.

Levstik je iz prvotnega Krpana črtal najbolj očitne pravljíčne elemente in ublažil jezikanje med cesarico in Krpanom do te mere, da sta se lahko razšla brez hujšega konflikta. Do kompromisa se je Levstik potrudil tudi s tem, da je v drugi redakciji namenil Krpanu večjo nagrado: prvotno je cesar dal Krpanu poleg pisma in mošnje zlatnikov le sod vina in dva janca, v popravljeni redakciji pa dobi Krpan en sod vina, 20 jancev, 48 krač in 105 pogač. S stališča nacionalne ekonomije je najbolj pomenljiv podatek, ki ga literarna zgodovina do zdaj ni uzavestila, da je v prvotni verziji Krpan dobil samo dosmrtno koncesijo za trgovanje s soljo (»Cesar Janez pa vender ni poslušal Gregorja, ampak naredi pismo in udari svoj pečat, da Kerpan sme nositi sol notri do svoje smerti«), medtem ko v objavljeni verziji te omejitve ni in zato lahko sklepamo, da bo Krpanov privilegij koristil tudi njegovim naslednikom, če jih bo seveda imel; glede na to, da nimamo nobenih poročil o Krpanovih potomcih, lahko sklepamo, da Levstika reproduktivne sposobnosti Krpana še niso zanimale tako, kot je kasneje to skrb izražal žanr slovenske kmečke povesti.

Spodbuda za nastanek besedila je bilo po Slodnjakovem mnenju Levstikovo nezadovoljstvo s Cegnarjevo pesnitvijo Pegam in Lambergar, ki je leta 1858 izšla v *Slovenskem glasniku*. Levstik se je je kritiško lotil, vendar mu urednik *Glasnika* Anton Janežič kritike ni hotel objaviti, ker je bil z Levstikom navzkriž tudi programsko: Janežiču je šlo za meščansko literaturo, Levstiku za literaturo za ljudstvo.⁵⁰² Najbrž je na Levstika vplivala tudi pripoved o »kranjskem Erkulu« (Herakleju) Štempiharju iz Olševka nad Kranjem, o katerem sta pisala Matevž Ravnikar – Poženčan v *Novicah* 1846 in Matija Valjavec v *Sloveniji* 1848. V vseh primerih je šlo za konstrukcijo nacionalnega literarnega junaka, ki bi artikuliral nacionalne interese in cilje. Levstikov sodobnik Josip Stritar je bil prepričan, da je Krpan demonstracija ljudskega kreativnega genija, ki je prav okoli Velikih Lašč na Dolenjskem še posebej veder, živ, bister, gibčen, zdrav, dober in šaljiv, skratka tak kot Martin Krpan. Anton Slodnjak in še kdo za njim je menil, da je z Martinom Krpanom Levstik realiziral svoj literarni program in pokazal, kakšna proza naj se piše za Slovence. V formalnem pogledu *Martin Krpan* ne pomeni velikega preloma s tradicijo, kakor je mislil Slodnjak, in z njim ni ustvaril zgleda moderne umetne proze, ampak je obtičal v formi junaškega epa, ki ga je hotel parodirati. Gre za pripoved o nehvaležnem odnosu gospode do ljudstva, ki pa se na srečo konča z nekakšno zmago ali vsaj zadoščenjem ljudskega junaka.

Krpan je kot mitični junak zastopnik Slovencev in reprezentant slovenskih socialnih aspiracij. Simbolni pomen Krpanove zgodbe za Slovence izvajamo iz koristi, ki jo zmaga na Dunaju prinese Krpanu, to je iz koncesije za trgovanje s soljo. Krpan je kot zastopnik Slovencev svojim ljudem priskrbel ugodne pogoje za ekonomsko blaginjo. Sam se s kmečkimi deli ni kaj prida ukvarjal, bil je len kmet (»dela mu ni bilo mar«); medtem ko se klati po svetu, gospodari na domu njegova sestra. Skozi Krpana so Slovenci najprej ilegalni, potem pa že licencirani tovarniki in trgovci. Zgodba o pridobitvi trgovskega in

⁵⁰² Fran Levstik (1831–87) je bil prva filološka in kulturna osebnost 2. polovice 19. stoletja na Slovenskem, poznana po radikalno kritičnih nazorih in avtoritativnem obnašanju, kar ga je spravljalo v nezavidljive življenjske položaje. Ostal je brez mature, »pohujšljivo« pesniško zbirko so mu zaplenili in ga izključili iz bogoslovja, zaradi razborite polemičnosti do starejše generacije se je zapletal v spore in težave. Preživljal se je z delom pri časopisih, za nemško-slovenski slovar in nazadnje, pred mučno smrtno boleznijo, kot skriptor v licejski knjižnici v Ljubljani.

tovorniškega privilegija oz. legalizacije tihotapstva je hotela bralcem goditi in jim krepiti samozavest.

Krpanovo obnašanje v razmerju do cesarja je zgled aktualni slovenski politični drži.⁵⁰³ Krpanova strategija vključuje spočetka sprenevedanje, potem grožnjo upora in nazadnje barantanje. Komentatorji gospodarskega in političnega dogajanja na Slovenskem Krpanov nenačelni lik pogosto kritično jemljejo v misel. Krpanov pragmatični pristop k tako imenovanemu nacionalnemu interesu, ki je bil že v Levstikovem času identičen gospodarskemu interesu, je bil produktiven in nam je očitno pomagal preživeti. Samo za malenkost bolj načelen in manj popustljiv bi bil Krpan, pa bi pristal med izobčenci ali v dimenziji fantastičnega, kakor kaže njegova prva, neobjavljena varianta. Morda bi nam bil tak bralcem celo bolj všeč, bolj mož in bolj junak, zgled politično modrega obnašanja pa ne bi mogel biti.

Iz Levstikovega *Martina Krpana* so zrasli še drugi junaški literarni Martini. Leta 1909 se je v liberalskem *Narodnem listu* pojavila njegova štajerska varianta: »zgodovinska povest iz 16. stoletja« Martin Močan je bila objavljena v več nadaljevanjih in jo je podpisal Robert Košar. Košarjev Martin se je leta 1510 pod komando viteza Lamberga bojeval s turškim brdavsom Barbaroso in ga premagal. Košar je pri svojem junaku popravil lastnosti, ki so ga morale pri Levstikovem motiti. Martin Močan je za razliko od Krpana resen in iz verske gorečnosti tako zelo vnet za boj s sovražnikom, da ga mora habsburška oblast brzdati. In tudi precej več interesa za nasprotni spol kaže, kar na koncu pripelje do poroke. V letniku 1937/38 revije *Obzorja* je izšla zgodba *Martin Krepek* Ivana Potrča, ki pa z Levstikovim junakom nima nobene prave zveze več, saj je glavna oseba garaški gorjanski kmet, ki ga na sejmu pri igri oberejo za denar od prodane živine. O Krpanovem junaštvu in samozavesti ni več sledu, ostala je samo slovensko stereotipna globoka disonanca med etično glavno osebo in pokvarjenim svetom. Levstikov Martin je bil bolj predstavnik tovornikov (trgovcev, tj. meščanov) kot kmetov, Potrčev Martin pa je v skladu z mitom o ruralnem značaju Slovencev spet samo kmet. Tudi Leva Detele »lirična groteska« *Junaštva slamnatega Krpana* (Trst, 1965) je kritična do Levstikovega junaka. Potrčev Krepek se po izgubi denarja komaj odvrne od samomora z obešenjem, Detelov slamnati Krpan zares obvisi – zanimiva podobnost v koncu obeh literarnih parafraz!

Po naštetem se zazdi, da bi bil Martin lahko privzeto ime slovenskih junakov. Martin je eno popularnejših imen na Slovenskem, 28. po pogostnosti: na Martina sliši 12.000 slovenskih moških in 5600 žensk, skoraj 80 cerkvam je za patrona in zelo veliko je po njem krajevnih imen. Ime je res tudi junaškega izvora, saj izhaja iz Marsa, latinskega boga vojne.⁵⁰⁴ Levstikova izbira imena junaku ni mogla biti naključna. Na premišljeno odločitev kaže med drugim to, da se popotovanje iz Litije do Čateža, na katerem je Levstik utemeljeval literarni program za Slovence (pripoved o Krpanu naj bi bila njegova realizacija), dogaja prav na god svetega Martina, potrdilo pa dobi teza v

⁵⁰³ Prim. pred vstopom Slovenije v EU dileme v zvezi s trgovino, ki je najbolj občutljiva točka razmerja Slovencev z okoliškim svetom: carinskimi prodajalnami, prodajo generičnih zdravil, prodajo orožja, kmetijskih pridelkov, kvotami za transport, koridorji za prevoz nafte ipd.

⁵⁰⁴ Janez Keber, *Leksikon imen*, Celje: MD, 1988, s. v.

pomenljivih sorodnostih med tihotapcem Krpanom in njegovim svetniškim zavetnikom, ki so bile do zdaj skrite.

Sv. Martin iz Toursa,⁵⁰⁵ po katerem je Krpan dobil ime, se je rodil kot sin poganškega rimskega tribuna okrog leta 316 v neposredni bližini, v Savarii (danes Sombotel v Železni županiji na Madžarskem), bil krščansko vzgojen v Pavii v Padski nižini⁵⁰⁶ in potem, ko je zapustil vojsko, misijonaril po Panoniji. S Krpanom ga najprej družijo konj, brez katerega ni upodobitve sv. Martina: na konju sedeč pred mestnimi vrati Amiensa z mečem reže na pol svoj plašč, da bi ga dal prezeblemu beraču, in tudi Krpana si brez kobilice ni mogoče predstavljati. Popularni ljudski svetnik Martin ima vrsto zavetniških dolžnosti: je zaščitnik Francije, kantona Schwyz⁵⁰⁷ in Gradišanske, vojakov, konjenikov in vitezov, kovačev, tkalcev, strojarjev, krojačev, usnarjev in klobučarjev, klicarjev, hotelirjev in krčmarjev, popotnikov, ubogih, beračev, krtačarjev, ubežnikov, jetnikov, pastirjev, sodarjev, vinogradnikov, mlinarjev, abstinentov (!), gosi (!), je dober proti izpuščajem (turom), kačjemu piku in rdečici, za dobro rast poljščin (v naših krajih zlasti vina) in pri nas tudi zakonskih mož, ki se jim po Krpanu najbolje godi takrat, ko ovdove: »To je presneto slaba krama, babo po svetu prenašati!«

Najočitneje kaže na Krpanovo zadolženost pri sv. Martinu scena z lipo. Eno izmed legendarnih dejanj svetega Martina je sekanje poganškega drevesa in tudi pri Krpanu je to pomemben dogodek. Zakaj mora posekati drevo z mehkim lesom, je v povesti sicer ustrezno razloženo (»Jaz pa moram imeti les nalašč za svojo rabo, kakršnega v boju potrebujem«), potlačiti pa ne smemo neprijetnega vprašanja, zakaj se je Krpan odločil prav za lipo, ki je bila v 19. stoletju razglašena za slovansko drevo. Ko ga zaradi »neekološkega« ravnanja kregajo, se Krpan upre z jasnim sklicevanjem na misijonarsko dejanje svojega zavetnika: »Ali je bilo tisto drevesce vaš bog ali kaj?« Ljudstvo je bilo skupaj s Krpanom do verske usmeritve svoje gospode slej ko prej nezaupljivo.

Pomenljiv je podatek, da so v katoliškem svetu svojčas na dan svetega Martina gospodarji služinčadi izplačevali letni zaslužek in plačevali davke, služinčad pa je tedaj lahko menjala gospodarja. V *Krpanu* je obračun (cesarjevo plačilo za Krpanovo delo) pomembno poglavje. Povest asociira na »dan obračuna« in se ob tem spogleduje z mislijo o alternativnem gospodarju ter tako prikimava interpretaciji »angleške soli«, ki je metafora alternativne, to je nenemške tuje pameti in kulturnega vpliva.

Interpretacijo zaslužijo tudi razlike med svetniškim in Krpanovim Martinom. Francoski Martin je bil prvi svetnik, ki ni storil mučeniške smrti, in je slovel po svojem asketizmu, pravičnosti, skromnosti in ponižnosti. Tako sramežljiv je, da se skriva v hlev, ko ga hočejo razglasiti za škofa, in ga izda šele gaganje gosi. Levstikov Martin pa ni prav skromen in se zna samozavestno postaviti za svoj prav. V slovanskih kulturah

⁵⁰⁵ Gl. nemški spletni ekumenski svetniški leksikon .

⁵⁰⁶ Pavia je za slovensko književnost pomembna tudi kot rojstni kraj Pavline Pajkove.

⁵⁰⁷ Je mogoče tudi to eden od razlogov za prevod Krpana v švicarski (bernski) dialekt (*Martin Schtamm*, prev. Ernst Weber, predgovor Ljudmila Schmid Šemrl (Ljubljana: Karantanija, 1997; *Die Schwalbe: die schönsten Geschichten der Welt*)?

(pa tudi kje druge) je Martinovo ime povezano s karnevalskim obnašanjem, saj je njegov praznik poznan kot jesenski pust. Martinovati pomeni nezmerno jesti in piti; v frc. je *mal de Saint Martin* 'pijanski maček'. Ponižni sveti Martin je živo nasprotje neumnim ali grobim ljudskim Martinom, ki osvežujejo zavest o etimološki povezavi imena z rimskim bogom vojne Marsom. V ruščini je *martin* 'len, čudaški kmet' (tudi Martin z Vrha pri Sveti Trojici ni bil med najbolj pridnimi) ali 'šaljiv človek s klovnovskim obnašanjem', slov. poldrugi Martin je 'omejen človek', pl. *marcin* 'grobjan, medved', hrv. je *martin* 'plešoči medved'. Zveza z medvedom je ohranjena tudi v slovenščini, saj so v okolici Gorice z Martinovim vozom označevali ozvezdje Velikega medveda.⁵⁰⁸ Na te pomene namiguje minister Gregor, ko predlaga cesarju, da sprejme Martina Krpana v službo kot dvornega norčaka: »Zvitorepec je; debel je; smešen tudi, jezičen ravno tako; vse krščanstvo ga nima takega!«⁵⁰⁹

V Levstikovi povesti pride do zanimivega prehoda od tega karnevalskega do kultiviranega Martina, ki je obenem preskok od preprostejše oblike trgovske menjave k razvitejši, to je iz blagovne menjave v denarno trgovino. Cesarsko nagrado (»petdeset malih veder vina, pet in sto pogač, dvajset janjcev in pa osemindirideset krač«) bi moral Krpan namreč transportirati domov na Kranjsko, na Dunaju prodati pa bi jih nikakor ne smel. Zato jezni junak zagrozi cesarju s tradicionalnim karnevalskim obnašanjem, po katerem je poznan (»pa bom postavil sredi dvorišča kolibo in tako dolgo bom ležal, dokler bo sod moker, pa dokler bom imel kaj prigrizniti«), in ga pripravi do tega, da mu predlaga odkup: »Martin, ali prodaš meni pogače in vino, pa kar je še drugih reči? [...] Mošnjo cekinov ti dam.«

Martin je po svetu znan kot vremenski svetnik in večina pregovorov, ki se nanašajo nanj, je take narave,⁵¹⁰ Slovenci pa ga v skladu s pregovorom, da »Sveti Martin iz mošta dela vin«, poznamo v prvi vrsti kot vinskega svetnika in ohranjamo tako v spominu v večji meri njegovo karnevalsko, pogansko ozadje.

Z žanrom zgodovinske povesti se od daleč spogleduje tudi *Pripovedka od Glasan-Boga* s podnaslovom »poskus narodne epopeje Slovencev«, ki jo je Janez Trdina objavil v *Ljubljanskem časniku* leta 1850. Spletel jo je iz motivov ljudskih pesmi in pripovedi, v katerih se sicer da prepoznati izpričane zgodovinske osebnosti, npr. ogrskega kralja Matija Korvina iz srede 15. stoletja, ki naj bi bil predloga ljudskemu liku kralja Matjaža, Adama Ravbarja, zmagovalca nad Turki pri Sisku leta 1593 ipd., vendar časovno ni natančno umeščena in delež pravljичne fantastike je za zgodovinsko povest 19. stoletja odločno prevelik. Zato je zgodovinski povesti veliko manj podobna kot Malavašičev *Erazem*. Funkcija Trdinove pripovedke sicer ni dosti drugačna od funkcije zgodovinske povesti. Ponujala je model nacionalnega preživetja, ki je po

⁵⁰⁸ Gl. Janez Keber, *Leksikon slovenskih imen*.

⁵⁰⁹ Krpan je drugačen od svetnika tudi v tem, da ne prevzema njegovih emblemov plašča, ki simbolizira svetnikov altruizem (po njegovem plašču (*kappa*) sta nastali besedi kapela 'prostor, kjer so hranili plašč' in kaplan), in gosi, ki dajejo svetniški legendi zabaven ton.

⁵¹⁰ Mimogrede, indijanskemu poletju ali babjemu poletju, to je obdobju lepega jesenskega vremena, se po slovensko lepo reče Martinovo poletje.

Trdini zvestoba katoliški veri; žalostna usoda Glasan-Boga, ki se je odpovedal veri staršev, to najlepše dokazuje.⁵¹¹

⁵¹¹ Usoda kristjanov, ki so se prodali turški veri, je intenzivno zaposlovala avtorje turške povesti (Jakob Sket, Franc Valentin Slemenik, Jurij Vrančič). Tak je bil npr. Gazi Hasan paša Predojević, ki ga je 22. junija 1593 pri Sisku porazila krščanska vojska (njenemu slovenskemu delu je poveljeval karlovški general Andrej Turjaški) in pobila 10.000 njegovih vojakov (po bosanskih virih 7000). Prim. tudi Gregor Kocijan, *Zgodovinska snov v pripovedni prozi med Vrazom in Jurčičem*, *JiS* 24/8 (1978/79), 251–57.

Modeli soočanja s tujim ali strategije nacionalnega preživetja

Glavna funkcija zgodovinskega romana je bila nacionalno ozaveščanje skozi refleksijo nacionalne preteklosti. V zgodovinskih romanih se je bralec seznanil z vrsto človeških usod v različnih zgodovinskih okoliščinah in v skladu z reklom, da je zgodovina učiteljica življenja (*historia magistra vitae est*), iz ravnanja svojih prednikov oblikoval svoj odnos do okolja in svoje ravnanje v prelomnih zgodovinskih trenutkih. Svojo aktualno nacionalno eksistenco je povezoval z uspešnostjo zgodovinskih reakcij svojih prednikov, saj bi v nasprotnem primeru, če bi bile njihove reakcije neprimerne in neuspešne, pač propadli in ne bi bilo nikogar več, ki bi razmišljal o nacionalni eksistenci. Poučne so bile tudi posamične usode prednikov, ki so nastopali v zgodovinskih romanih. Če so se zaključile z žalostno smrtjo, so bile večinoma (ne pa vedno!) signal, da je pot, ki so jo ubirali, napačna, če pa so preživeli, se je potrdil preživetni potencial njihovega obnašanja.

Pomembnejše od preživetja posameznika je bilo v zgodovinskem romanu preživetje skupnosti: rodu, plemena, dežele, stanu, etnije, nacije. Predniki v zgodovinski fikciji so bralcu prezentirali različne vzorce socialnega obnašanja in mu ponujali arzenal zgodovinskih ravnanj, med katerimi naj izbira.

Kolektivno eksistenco sta ogrožali dve nevarnosti: pomanjkanje skupnostne zavesti (ponosa, identitete) in notranje razprtije na eni strani in uzurpacijski in eskpanzijski interesi drugih (sosednjih, tujih) skupnosti na drugi strani. Na vprašanje, kako skupnost notranje bolj čvrsto povezati, romani razen mantre o potrebi po preseganju sporov in zedinjenju (slogi, vzajemnosti) ne dajejo pravega odgovora. Vse energije vlagajo v odgovor na vprašanje, kakšno stališče zavzeti do drugih skupnosti, tako da se zdi, kot da je od uspešnega obvladovanja nevarnosti, ki preži na skupnost od drugih kolektivov, odvisna tudi čvrstost notranjih skupnostnih vezi in identitetna samozavest. Temeljno vprašanje svoje lastne socialne identitete je odnos do drugih socialnih identitet, identiteta skupnosti se razvija vedno v razmerju do tujih socialnih identitet. Bolj ko smo drugačni od sosedov, razločnejša je naša identiteta, bolj smo specifični in prepoznavni. Ta identitetni ideal pa ima hudo napako, saj največja stopnja identitete pomeni tudi, da smo drugim manj razumljivi, nekompatibilni, nekooperativni, osamljeni in s tem zapisani pogubni izolaciji. Paradokсне identitetne situacije⁵¹² artikulirajo pripovedna dela z zgodovinsko tematiko.

Je že tako, da znamo o tujem več povedati kot o domačem, je potožil v uvodu k *Nemškemu Pavlihu v slovenski obleki* Franc Malavašič 1866. Bralci so se od Ciglerjeve uspešnice *Sreča v nesreči* (1836) dalje, v kateri je avtor svoje junake poslal daleč po širnem svetu, v literaturi navadili na spogledovanje s tujim. Literaturo so dojeli kot

⁵¹² Popisal jih je Dimitrij Rupel v članku Program premajhne operativnosti, a dobrih izhodišč: Prispevki za nacionalni kulturni program – mnenja, *Delo* 20. nov. 2000, 8.

prostor, kjer se lahko nezavezujoče in neškodljivo seznanjajo s slikovitim tujim, nepoznanim, drugačnim, čudnim in eksotičnim in tako iz varnega zavetja domačega, »našega« pokukajo v vznemirljivo vesolje tam zunaj. Nastajajoča slovenska družba je potrebovala oboje: najprej potrdilo lastne identitete, vzpostavitev točk lastne prepoznavnosti, potem pa še – ker v zapredanju vase tiči nevarnost samozadostnosti in izolacije – tudi odpiranje navzven, dovzetnost za tuje vplive in spodbude.

Slovenska literarna zgodovina, ki je bila (in je še) v službi nacije, se je v prvi vrsti čutila zavezano opozarjanju na tiste pojave, ki so bili tipično slovenski, ki so kazali na slovensko specifikko in so potrjevali »našost« literature; bolj sramežljivo pa je obravnavala tisto plat literarnih del, kjer se je »našost« nevarno soočala s tujim, z drugim in drugačnim. Pri tem se ni ravnala bistveno drugače od literature, ki je razpletla razmerje med domačim in tujim običajno v korist domačega. Tujci so v slovenski literaturi prevzemali vloge negativcev, zlobnežev in sovražnikov. Tuje je bilo demonizirano in naloga literarnih zgodb je bila poskrbeti za njegov izbris.

Seveda se druge nacionalne literature niso obnašale prav nič drugače in nič bolj plemenito od slovenske. Kakor so v slovenski povesti najslabše vloge rezervirane za brezvestne Italijane (spomnimo se zapeljivca v Jurčičevi *Hčeri mestnega sodnika*), izkoriščevalske in potujčevalske Nemce, skopuške Žide (npr. pri Ivanu Cankarju in Mišku Kranjcu), krute Turke, izdajalske Uskoke, tatinske Cigane in celo brezverske Čehe, tako so tudi Slovenci v tistih sosednjih literaturah, ki nas sploh poznajo, v skrajno nesimpatičnih položajih.⁵¹³

Junaki zgodovinske proze vse od začetka slovenske književnosti preizkušajo različne možnosti razmerja do sosednjega, drugačnega, drugega in tujega.

1. Najbolj enostaven odnos do tujega je njegov izbris ali eliminacija. Tuje je dojeto kot sovražno in nevarno, zato se s tujcem junak spopade, ga premaga in ubije. Ta formula za Slovence spričo zgodovinske podrejenosti ni bila ravno uporabna in se je realizirala bolj poredko, največkrat samo kot epizodno dejanje, npr. v začetku *Martina Krpana*, ko junak premaga Brdavsca in mu odbije glavo.⁵¹⁴ Spopad s tujim in njegova eliminacija je tvegano početje, saj se lahko izide mimo pričakovanj z zmago tujega, ki je ekonomsko močno ter nadrejeno domačemu, zato se slovenske literarne zgodbe odločajo za bolj zvite strategije.

2. Zelo pogost model odnosa do tujega je bilo sprenevedanje, tj. gojenje iluzije, da tujega pravzaprav ni. Zgled je Jurčičeva povest *Jurij Kozjak, slovenski janičar*. Junak nenadoma spozna, da sploh ni Turek, ampak Slovenec, ki so ga v rani mladosti Turki ugrabili in ga vzgojili za svojega. Na videz tuje se izkaže za naše, domače.

3. Tretji model, znan pod nalepko adaptacija, je značilen za najbolj stremljiva besedila, arhetipski primer pa je obnašanje junaka Črtomirja v Prešernovem *Krstu pri Savici*. Gre za ugotovitev, da se môči in vplivu tujega ni mogoče niti dobro izogniti, če se nočemo civilizacijsko izolirati, zato je rešitev samo v njegovem prevzemu in

⁵¹³ Npr. Gustav Renker, *Pet mož gradi pot*, prim. op. 12.

⁵¹⁴ Zunaj zgodovinskega žanra, vendar v napetih zgodovinskih okoliščinah 1. svetovne vojne k taki rešitvi nagovarja Vladimir Levstik v *Gadjem gnezd* (1918).

prilagoditvi, od česar imamo korist. Pri Prešernu je to sprva tuje in sovražno krščanstvo, ki ga junak sprejme in posvoji.

4. Golo sprejemanje tujega bi pomenilo izgubo identitete (asimilacijo) in zato ni bilo vključeno med nacionalne strategije. V zgodovinskih romanih se je realiziralo samo skozi epizodne eksemplarično negativne usode renegatov.

5. Peta možnost, asimiliranje tujega (slovenizacija tujcev), do česar je realno v preteklosti pogosto prihajalo, slovenske literature začuda ni zanimala in jo je tematizirala le redko, npr. v Ingoličevem romanu *Gorele so grmade*. Bolj kot nesimpatična vloga asimilatorjev jo je zanimala podoba Slovencev žrtve takih procesov.

Začnimo z najzgodnejšim pripovednim besedilom, *Krstom pri Savici* (1836). Pesnitev govori o porazu poganskih Slovencev v spopadu z močnejšimi kristjani v okolici Bleda v 8. stoletju. Živ ostane samo poveljnik Črtomir, ki se zaradi ljubezni do kristjanke Bogomile da krstiti tudi sam. Henry Cooper interpretira *Krst* kot zgodbo o uvozu tujega na način adaptacije.⁵¹⁵ Kakor je bilo pokristjanjenje boleče, je bilo vendarle za nadaljnjo eksistenco Slovencev in za njihovo vključitev v evropski verski in kulturni sistem nujno.

Prešernova zgodba o sprejemu krščanstva v 8. stoletju je Cooperju tudi metafora za pesnikov sprejem evropskih romantičnih pesniških oblik v 19. stoletju. Tako kot je bilo nujno pokristjanjenje, je bilo dobro tisočletje pozneje nujno, da so Slovenci skozi eminentne literarne forme sprejeli visoko evropsko kulturo in se tako emancipirali med evropskimi narodi. Po strnjenih leksikonskih oznakah je Prešernova zasluga v tem, da je na Slovensko uvedel prestižne pesemske forme sonet, gazelo, oktavo in kompleksne pesniške teme ter s tem dokazal, da je slovenščina enako sposobna kot drugi jeziki in ima zato slovenski narod pravico do samostojne kulturne identitete. Cooperjevo interpretacijo potrjuje dejstvo, da smo daljnovidnost in pravilnost Prešernovih potez navajeni pregledno ocenjevati prav v razmerju do sočasnih osebnosti, ki so sledile drugačnim strategijam kulturnega preživetja: ali so bile kot Janez Bleiweis avtarkično proti uvozu tujega ali so šle kot Stanko Vraz v emigracijo in postale del tujega literarnega sistema.

Oznaka temeljnega dela slovenske literature kot zgodbe o importu tujega se zdi od daleč bizarna, saj se je slovenski literarni sistem deklarativno vzpostavljala prav kot samonikla opozicija tujemu nemškemu in se razvijala v stalni konkurenčni borbi z njim. Zgodbe, kakršna je *Krst pri Savici*, ponujajo recept za srednjo pot med enim in drugim skrajnim odnosom do tujega: skupnost pripravljajo za sprejem tujega, vendar tako, da obenem to tuje prilagodijo domačemu. Pozorno branje *Krsta* ponuja še eno navodilo. Črtomir gre razširjati novo vero med rojake »in daleč čez njih mejo«, kar pomeni, da sama adaptacija tujega ni dovolj močan razreševalec nevarno konfliktnega razmerja domače-tuje, ampak da bo za kompenzacijo in za ravnotežje treba tudi nekaj ekspanzionizma.

⁵¹⁵ Henryju R. Cooperju dolgujem začetno pobudo za presojo slovenske književnosti skozi perspektivo strategij nacionalnega preživetja ob soočenju z drugimi kulturami, gl. njegovo knjigo *France Prešeren*, Boston, 1981 (Twayne's world authors series: a survey of the world's literature, 620: Yugoslavia).

Krst pri Savici je enigmatično besedilo. Osnovo za dvom v zaresnost *Krstovega* sporočila je dal frajgajst Prešeren v pismu češkemu pisatelju Františku Čelakovskemu, rekoč, da je treba brati *Krst* le kot metrično nalogo, opravljeno z namenom pridobiti si naklonjenost kranjske duhovščine. *Krst* je bil s svojo idejo odpovedi za utemeljevanje naroda, kar so v 19. stoletju od epske pesnitve pričakovali, problematičen, zato so zlasti liberalni književniki ponujali popravke njegovega resignativnega junaka (*Tugomer* Frana Levstika) ali pa ga odklonili kot negativca (Oton Župančič). Prvi popravek strategiji prevzema in adaptacije tujega, kakor jo je predstavil *Krst*, je že kmalu po njegovem izidu ponudila Žemljeva pesnitev *Sedem sinov*.

Žemlja z zgodbo o »odtujenih«⁵¹⁶ otrocih pripoveduje, da tujega pravzaprav ni. To, kar se zdi tuje, se tako zdi le začasno ali po pomoti (iz blodne ženine pameti), v resnici pa je domače. Žemlja se je tako izognil soočenju z nevarnim in težko obvladljivim tujim in pristal v naziranju, ki bi ga Taras Kermauner kritično imenoval identitetno. Namesto soočenja s tujim je Žemlja predlagal ponovno prisvojitvev pomotoma ali po nemarnem odtujenega. Količinsko je bil Žemljev model v slovenski literaturi produktivnejši od Prešernovega. Po njem so posegle zlasti povesti pri popularni založbi *Mohorjevi družbi*, ki skozi pretresljive scene prepoznavanj svojcev po dolгих letih pripovedujejo o spoznanju, da je navidezno tuje pravzaprav domače. Pri Jurčičevem *Juriju Kozjaku* (1864), ki je model takega obnašanja, gre za varianto zgodbe o izgubljenem sinu. Kozjakov Jurij, ki ga ugrabijo Cigani, postane janičar, pozabi na svoje domače in se potuji, potem pa v ujetništvu spet prepozna svoje prave korenine in se vrne v zavetje domačega. Tuje, ki je grozilo domačemu, to je slovenstvu, se je izkazalo za domače.

Kako se je v dilemi domače-tuje leta 1858 obnašal Martin Krpan? Sovražnega tujega v povesti ni težko identificirati, to je Brdavs, in tudi preprosta strategija eliminacije tujega je očitna: Krpan velikana, ki ne vzbuja nobenega usmiljenja, z eno potezo pokonča, vendar se s tem dejanjem problemi ne rešijo, ampak šele zakomplicirajo. Na mestu tujega se v nadaljevanju povesti pojavi t. i. »angleška sol«, ki jo tihotapi Krpan in je ključni motiv besedila, saj se z njim knjiga začenja in se z njim končuje. Spet gre za zgodbo o uvažanju nečesa tujega, sprva za prepovedano tihotapljenje, nazadnje pa za legalizacijo importa zagonetne tuje substance. V enem od predhodnih poglavij smo se lahko poučili o bujnih zgodovinarskih in poljudnih razlagah, kaj naj bi se skrivalo za tihotapskim artiklom »angleška sol«, in o tisti razlagi, ki se sklicuje na prenesene pomene soli iz Slovarja slovenskega knjižnega jezika in napeljuje angleško sol razumeti kot metaforo za tujo kulturo. Krpanovo tihotapljenje angleške soli simbolizira slovensko potrebo po alternativnih tujih kulturnih pobudah in prizadevanje zanje, pridobitev dovoljenja za uvoz tuje soli pa simbolizira zmago teh prizadevanj.

Martin Krpan s cesarjem ni ves čas v prijaznih odnosih. Sprva se mu grdo zlaže glede svojega ilegalnega tovara, potem mu očita nehvaležnost, baranta z njim in proti koncu jasno artikulira svoje zahteve. Metafora soli nosi s sabo grožnjo upora in agresije in kaže na to, da je bila zahteva po svoji lastni kulturni identiteti politično nevarna. Krpan ima sicer možnost, da se zaradi zaslug poroči s cesarjevo hčerjo (kar je enako participaciji pri oblasti in obenem odpovedi svoji identiteti oziroma odpadu od

⁵¹⁶ Glej podpoglavje Epska pesnitev v predhodnem poglavju o predhodnikih in sorodnikih.

naroda in prevzemu tuje socialne identitete), vendar se odloči za vrnitev domov in z Dunaja odnese samo tisto, kar mu bo doma prišlo prav. V tej drži se izkaže za dediča Prešernove drzne in tvegane strategije prevzema in adaptacije tujega.

Krpan ne bi bil tako popularen, če ne bi bralcem ponujal tudi tiste možnosti razmerja s tujim, ki je bilo v popularni literaturi najbolj običajno, to je občutka, da tujega, neznanega in nevarnega pravzaprav ni. Reprezentant te vrste navidezno tujega in drugačnega je cesarski dvor na daljnem Dunaju. Krpan ima z dvorom dovolj konfliktov, da literarna zgodovina povzame njegovo povest kot »pripoved o nehvaležnem odnosu gospode do ljudstva«, vendar se konflikti nazadnje pomirijo, breme sovražnega tujega prevzameta na svoja ramena jezikava cesarica in minister Gregor, cesar kot najvišji reprezentant tujega pa s svojo dobrodušno, na kmečkega župana spominjajočo naturo prostor tujega dela prijetno domač. Nič ne poudarja svoje stanovske drugačnosti (kadar se vendarle pokaže, mu je zaradi nje nerodno) niti etnične drugačnosti, saj s Krpanom kramlja tako sproščeno, kot da ne bi govorila različnih jezikov, cesar nemškega, Krpan slovenskega. Krpan je za Slovence tako pomembno besedilo najbrž tudi zato, ker se ponša kar s tremi različnimi strategijami socialnega obnašanja.

Krpanov junaški rival Mlinarjev Janez je bil v razmerju do tujega kljub modernejši pripovedni formi sporočilno manj kompleksen in manj stremljiv. Tuje je v povesti konstruirano na dveh ravneh, najprej kot nevarni uzurpatorski gospodar grof Urh, potem pa kot Turki, tradicionalni sovražnik krščanstva. Tako kot je imel Krpan zadrege pri pripisovanju sovražnega statusa svojemu cesarju, ima Janez težave pri pripisovanju sovražnega statusa svojemu grofu. Čeprav sta zaradi neprimerno višjega socialnega statusa radikalno drugačna od junaka, se ju ta, ker sta mu nadrejena, trudi sprejemati tako, kot pritiče gospodarju in kot da pripadata isti skupnosti. Zato Mlinarjev Janez noče in ne more obračunati z grofom, potem ko ga premaga. Ker je tuje na ta način sprenevedavo zanikano in pretvorjeno v domače, se morajo socialne frustracije kanalizirati v drugo smer in artikulirajo se v konfliktu z nadomestnim sovražnim objektom, ki vedno pride prav, z drugoverskimi Turki.

Pretvarjanje tujega v domače poteka sicer v turških povesti skozi številne bralsko privlačne scene srečevanja in prepoznavanja po svetu raztepenih družinskih članov. V *Mlinarjevem Janezu* sta proti koncu povesti dve taki pomembni sceni, najprej Janez v ujetem tovarišu Mihi prepozna v fanta preoblečeno nevesto Marjetico, potem pa oba skupaj v tujem trgovcu prepoznata papeževa odposlanca, ki sta ga bila rešila ječe in ju zato zdaj hvaležno odkupi iz sužnosti. Za zgled naj bo ganljiva serija prepoznanj v Ogrinčevi povesti *Vojnimir ali poganstvo in krst* (1913, 72, 73):

Vojnimir, ta namreč je bil, katerega je dal Ozar k sebi pozvati, hitel je nemudoma k bolniku, srčno veseleč se v srcu, da tudi temu dozdej tako trdovratnemu poganu more zdaj prinesiti tolažbo v imenu krščanskega Boga.

Naglo prispe do Ozarjevega doma. Na pragu sreča tri popotne možé. Zamišljen v svoje zdanje sveto opravilo spozna v prvem trenotju le duhovnega očeta.

»Bog te blagoslovi, moj ljubi brat v Bogu!« nagovori ga ta in brž potem reče:

»Kolika sreča, da te tu srečamo! Glej,« – pri tej besedi položi desno na Ratibora – »to so tvoj oče!«

Vojnimir, ozri se nanj, veselo ostrmi: spozna ranjenca z bojišča, kateremu je bil obvezal rane in ga potlej spreobrnil h krščanstvu.

»Da, ljubi moj Vojnimir!« pravi Ratibor vesel, »glej, jaz sem tvoj oče, in ta« – pokaže na Svitelja – »ta je tebe in tvojo mater rešil iz pesjanskih rok; tega častitljivega očeta« – namigne nanj – »tega sam dobro poznaš.«

Vojnimir v tem prvem trenotju od veselja ne vé, kaj reči, kaj prašati? Molče se svojemu očetu nagne na prsi in ga objame.

Vse to je Zorina, težko že čakajoča duhovna in zroča skozi okno, čula in videla. Bliskoma torej prihiti, in z glasnim, radostnim klicem: »Moj ljubi oče, moj ljubi brat!« oklene se obeh, ko sta se še objemala.

Kolika neizrekljiva radost iznova obide Vojnimira, ko vidi pred seboj svojo nekdanjo spreobrnjenko na Predosljih.

»Gori pri bolniku,« pravi Zorina v eni sapi – »gori pa so moja, in, Vojnimir, tvoja ljuba mati Radoslava!«

»Radoslava – moja draga žena, tudi tu? Kaj je mogoče?« vzklikne Ratibor strmeč od nenadnega, tako veselega izporočila. Zorina pak ga hlastno prime za roke in potezaje ga s sabo prosi:

»O, pojdite, pojdite brž, da jih vidite! Gori so, strežejo.« In vsi gredo ž njo v grad.

Odveč bi bilo popisovati Radoslavino radost in srečo, ko je zdaj naenkrat videla svojega moža in sina, oba zdrava, pred seboj in ko je čula iz Ratiborovih ust, kdo da sta ta dva moža, duhovni oče in njegov prijatelj Svitelj. Veselje, ko so se bili v naglici vsi spoznali in porazgovorili med seboj, je bilo neizrekljivo!

Prepoznavanje je trivialna ustreznica spoznavanju. Spoznavanje predvideva naporno vključevanje tujega, drugačnega, novega v svoj pojmovni svet, naporno zato, ker je pogosto treba že ustaljene predstave zaradi novih spoznanj spreminjati. Pri prepoznavanju je drugače. Tuje je neznano, drugačno in novo samo na videz in le prvi trenutek. Že takoj naslednji hip ga sprejemnik prepozna kot nekaj domačega, kar ima v njegovem svetu že trdno določeno, čeprav za nekaj časa pozabljeno in zabrisano mesto. Nič tujega ni prodrlo vanj, nič ni načelo njegove homogenosti, svet ostaja takšen, kakršen je bil prej. Želja po prepoznavanju je izraz hotenja po obvladovanju okolja, strah pred spoznavanjem pa dokument notranje negotovosti, nesamozavesti in pomanjkanja poguma, ki je potreben za soočenje s tujim. V slovenskih večernicah se pogosto vsi poglobitni Turki izkažejo le v turške noše oblečeni Slovenci.⁵¹⁷ Igre prepoznavanj so ugodno izhodišče za tisto manipulativno hotenje, ki z nasilnim harmoniziranjem vzgaja človekove samopotrjevalne in konformistične ambicije.

⁵¹⁷ V povesti *Križem sveta* (1877) Franca Valentina Slemenika se Ali paša, Ahmet aga in Ibrahim izkažejo za Jona Grobekarja, Benamina Pečarskega in Lenarta Kolničarja. Še ena taka scena: »Medtem vstaneta župan in županja izza mize, in vidita zares petero Turkov, ki po kolovozu gredo proti hiši in za seboj vodijo konje; troje moških in dvoje ženskih. 'Glej, glej,' čudi se županja, 'kako se Risan vzpenja po mali Turkinji in jo hoče vso oblizati. — Oh, to je prava naša Milica! Spredaj ta Turek, je pa naš Janko, spoznam ga po urni hoji in ravni postavi.« (*Mati božja dobrega sveta*, 1907, 95)

Posebno mesto pri literarnem modeliranju socialnih strategij imajo besedila, ki so izhajala v kritičnih zgodovinskih momentih. Tavčarjeva *Visoška kronika* (1919), pripoved o lastnikih kmečkega dvorca Visoko v Poljanski dolini, je nastajala med prvo svetovno vojno, kar se močno pozna v njenem socialnem sporočilu. Razmerje med domačim in tujim je v *Visoški kroniki* deklarativno določeno kot razmerje med kranjskim in nemškim. Čeprav so Khallani pol nemške krvi in celo v sorodu z Nemci Wulffingi, se opredeljujejo za Slovence in uravnavajo svoja dejanja tako, da bi nevtralizirali gospodarsko konkurenčnost Wulffingov. Izidor je problematični predstavnik domačega. Zaradi svojih značajskih pomanjkljivosti (omahljivost, konformizem, strah) prepusti reprezentativno vlogo odločnemu bratu Juriju. Kronist na račun Nemcev izreče marsikatero jezo, kar je nacionalno ozaveščenim bralcem leta 1919 gotovo godilo: »Tajčar je surov in ošaben, kadar misli, da se ga vse boji.« / »Tajčarjev se boj!« / »Tajčarje smo imenovali takrat tiste, ki so se bili privlekli z Nemškega v naše kraje ter nam odvzeli najboljše kmetije.« / »Ta zarod poznam, je požrešen, misli, da je več, kot smo mi, in naše zemlje je lačen. Kdor z njimi ne laja, ga raztrgajo.« Nemcem je očital trmo, napihnenost, surovost, ošabnost, privoščljivost, grabežljivost in pristranskost.

Vendar je Nemcem obenem priznaval tudi večjo ekonomsko uspešnost: »Res je, zemljo vedo najbolje obdelovati. Tudi tvoja mati je bila nemškega rojstva in gospodinja tudi ni bila slaba, dasi me je rada jezila.« / »V srcu sem občudoval te Nemce, da si vzgajajo otroke tako, da jih tepo.«

Opozicija med staroselskim in nemškim v romanu ni absolutna; kako bi tudi bila, ko pa je Tavčar sam svoj rod in ime izvajal iz nemškega (*Tavčar < Deutscher*). Kakor bi nas mikalo protinemško razpoloženje Tavčarjevega časa posplošiti in prenesti na roman, v njem za to ne najdemo dovolj opore. Ne le da je edini pozitivni oblastnik, prosvetljeni škof Janez Frančišek Nemec, tudi druge pozitivne vloge je naklonil Nemkam, nevestama Agati in Margareti ter materi Barbari.

Visoška kronika se godi v nacionalno mešanem okolju in uresničuje mešane poroke. Polikarp se je poročil s tujko in njegova dva sinova pristaneta v mešanem zakonu, kar ni noben slučaj, ampak plod Polikarpove ženitne strategije. Čeprav moža kmalu umrjeta, sta poskrbela za potomce – Polikarpova ženitna strategija je bila uspešna. Ker so Nemci gospodarsko uspešnejši, jih lahko obvladamo le z asimilacijo: »Kdor z njimi ne laja, ga raztrgajo. Da jim goltanec zamašim, te oženim in Tajčarko boš vzel, da ne bo imela nemških otrok.« Zanimivo je, da mešani zakon vedno sestavljata slovenski moški in nemška ženska, nikoli narobe. Ker imajo ženske v literaturi status naravnega korektiva takim ali drugačnim moškim socialnim obsesijam, pomeni, da je Tavčar videl regenerativno moč slovenstva prav v njegovi povezavi z nemštvom. Njegovi načrti nacionalnega mešanja v obliki ženitev Slovencev z Nemkami v slovenski literaturi nimajo para.

Ob izidu *Visoške kronike* je bila prva vojna mimo. Politično se je zasukalo drugače, kot bi bilo vseh Tavčarju. Tavčar Slovincem ni iskal alternativne politične eksistence zunaj habsburške oblasti, sodeloval je celo pri klerikalni izjavi lojalnosti cesarju Karlu in cesarici Ziti, kar se mu je pozneje otepalo. Strinjal se je z Majniško deklaracijo jugoslovanskega poslanskega kluba v dunajskem parlamentu leta 1917, po kateri bi

Avstro-Ogrsko preoblikovali v trialistično, nemško-ogrsko-slovansko tvorbo s široko avtonomijo za vsako nacijo. Slovenska ozemlja so z izjemo tretjine ob italijanski meji 29. oktobra 1918 postala del Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. Z južnoslovanskim političnim okvirom so se oblikovali pogoji za drugačno dožemanje nemškega sosedstva, kot je določalo slovensko kulturno in politično obnašanje v 19. stoletju. Nenadoma nemška kultura ni več pomenila prve nevarnosti za slovensko kulturno uveljavljanje in Tavčarju se je najbrž med prvimi zazdelo, da s politično ločitvijo od Nemcev grozi izguba tistega elementa nacionalne zgodovinske identitete, ki se je stoletja napajala iz nemških vzorov, iz stika z Nemci in pod nemško dominacijo. Zato je *Visoško kroniko* zasnoval kot pripoved o začetnem dvojnem, slovensko-nemškem nacionalnem kulturnem kapitalu.

Kandidatov za prevzem nehvaležne vloge tujega je v *Visoški kroniki* več. Za odraščajočega Izidorja je to strašljivi svet njegovega krutega in trpečega krivoverskega očeta, za očeta Polikarpa svet gospodarsko podjetnih in nadutih nemških naseljencev, za Agato in Jurija svet zlobne loške gosposke, ki grozi s čarovniško sodbo. Nenavadno je, ker se je tuje v obliki silaškega očeta naselilo v prostor doma, ki je prvo tradicionalno zatočišče domačega, in sili Izidorja, da se do njega razločno opredeli. Pobeg v iluzijo, da tujega ni ali da je le našemljeno domače oziroma nočna mora, ni mogoč. Izidor očetovega sveta ni niti voljan niti sposoben sprejeti, vsaj deklarativno ne, v življenju pa vendar napravi marsikaj natanko tako, kot je počel, ga učil in mu narekoval oče. Gre v tuje daljne kraje po nevesto in potem ko mu spodleti, za dolga leta na tuje v vojsko. Poroča s tujko je v službi očetovega projekta asimilacije tujcev in po svoje tudi strategije prevzema in adaptacije tujega, saj z ženitvijo skuša pridobiti zase tiste gospodarske sposobnosti, ki jih domači nimajo.

Vojskovanje na tujem ga je po njegovih lastnih besedah notranje spremenilo, kar gre ponovno v koncept sprejema in adaptacije tujega, vendar pozorni bralec iz njegovega govorjenja in obnašanja razbere, da se je vrnil v značajskem smislu enako šibek in v socialnem smislu enako konformističen. Tuje se ga v resnici ni dotaknilo in za perspektivno kombinacijo domačega in tujega bo morda poskrbel šele njegov sin. Samo ob eni literarni osebi smo v skušnjavi njeno obnašanje pripisati delovanju strategije zanikanja tujega. Gre za škofa Joannesa Franciscusa, ki je tako v stanovskem kot nacionalnem smislu dvojni reprezentant tujega, vendar v kritični situaciji reagira všečno liberalno čustvujočemu bralcu, tako da vsaj ta, če že ne preplašeni Izidor, izvzame iz sveta nevarnega tujega in ga priključi svetu domačega.

Simptomatično je, da se *Visoška kronika* ni zapisala v slovenski kulturni spomin zaradi enigmatičnega vzporednega ponujanja liberalskih in neliberalnih sporočil in ne zaradi nenavadnega združevanja slovenskega in nemškega, ampak zaradi deklarativnega patriotizma domače zemlje. Romanu je rasel ugled iz scen Izidorjeve »nacionalne države« (čeprav izraz *slovenski* ni v njem uporabljen niti enkrat; izraz *nemški* pa kar na 70 mestih!), ki so delo kvalificirale kot nacionalno epopejo, kot »pesem požrtvovalne ljubezni do domovine«. Recepcija romana je torej spregledala, da je strategijo socialnega obnašanja v njem narekoval Prešernov tvegani vzorec prevzema in adaptacije tujega, ki ga je Tavčar oblikoval neponovljivo inovativno: njegov recept za preživetje Slovencev v sosesčini z gospodarsko podjetnejšimi nemškimi sosedi je

bila poroka in asimilacija tujčevih žensk. S tem zamolčanim oziroma potlačenim socialnim sporočilom je *Visoška kronika* edini reprezentant tiste nacionalne strategije, ki načrtuje asimilacijo tujcev z namenom prevzema nekaterih njihovih želenih lastnosti. Njena potlačitev je razumljiva ob misli na to, da je slovenski zgodovinski roman strogo obsojal vse, ki so kaj podobnega hoteli početi s Slovenci.

Za današnjo recepcijsko slavo romana *Alamut* (1938) Vladimirja Bartola tiči podoben recepcijski nesporazum oziroma potlačenje kot pri *Visoški kroniki*. Opisujemo ga z Bartolovimi neoprijemljivimi besedami kot »prisodobno dobe strašnih diktatorjev«, iz humanistične samoumevnosti pa dodajamo, da je ta prisodobna kritična, čeprav nam besedilo za tako interpretacijo ne nudi nobene opore. Roman se trži tudi kot knjiga, ki je napovedala islamski samomorilski terorizem. Obe popularni oznaki sta si navzkriž, saj glavna oseba romana ne more biti strašni diktator in prvi terorist obenem. Ali ni terorist le ta, ki hoče zrušiti diktatorjev oblastni monopol?

Navkljub prepričanju, da slovenski književnosti ni več treba prevzemati vloge usmerjevalca kolektivnega ravnanja, romana ne moremo brati kot nacionalno indiferentno besedilo. Tega ni mogoče že zato, ker je bil njegov avtor iz Trsta, Slovenec z nacionalnega roba, kjer je imela slovenska književnost vedno poudarjeno nacionalno funkcijo, da ne govorimo o izrazito nacionalnokonstitutivnem statusu zgodovinskega romana znotraj slovenskega žanrskega sistema. Tako kot predhodna besedila je tudi *Alamut* metafora slovenske socialne situacije pred drugo svetovno vojno in model preživetne strategije v tistem kritičnem času.

Bartol je prvotno želel roman posvetiti »nekemu diktatorju«, ki ga ne bi bilo težko dešifrirati kot Benita Mussolinija, saj je še kako zadeval njegov čas in prostor, potem pa je po nasvetu založnika posvetilo umaknil. Ni pa jasno povedal, katera romaneskna oseba bi temu velikemu diktatorju ustrezala. Standardna šolska razlaga je, da je to gospodar gradu Alamut, manipulator Hasan ibn Saba,⁵¹⁸ in zanemarljivo možno primerjavo, po kateri je v vlogi velikega diktatorja pravzaprav vodja sovražne turške vojske Nizam al Mulk, medtem ko Hasan ibn Saba korespondira vodji ilegalnega slovenskega protifašističnega in protiitalijanskega gibanja TIGR.

Še bolj se aktualizacija prilega na ravni prostora, kjer utrdbo Alamut, ki ji grozi obleganje tuje vojske, brez težav poenačimo s položajem Slovenije pred vojno kataklizmo, obkoljene od imperialnih sil. Utrdba, ki v romanu v nasprotju z zgodovinopisnim poročilom ni leglo ekspanzijskih velikodržavnih teženj, ampak se je prisiljena le braniti pred preštevilnimi sovražniki. Njen gospodar Hasan Ibn Saba je primer uspešnega voditelja, ki »naše« ubrani pred tujo grožnjo. Da bi mu ta nedvomno plemeniti, vendar tudi zahtevni, skorajda že fantastični načrt uspel, je prisiljen poseči po skrajnih metodah in se v imenu koristi nacije odreči zasebni morali. Seiduna ni

⁵¹⁸ Paralela dobi potrdilo v dialogu med Bartolom in založnikom Žagarjem, ki se mu zdi Hasan preveč simpatično prikazan (pisatelju očita, da se nad Mussolinijem in Hitlerjem »delektira«), namesto da bi bil tak, da se bralcu zagabi. Bartol mu odgovarja, da je bil Mussolini tudi simpatičen množicam (*MPSI* 3, 272). Omenja tudi fasciniranost nad Atatürkovi in Stalinovi sposobnostmi podrejanja množic (Kako je našel nadčloveka Hasana: Dr. Vladimir Bartol o postanku in osebnem ter objektivnem socialnem ozadju svojega romana »Alamut« (*SN* 29. nov. 1938, 2). Tuje spremne besede omenjajo samo še Hitlerja in Stalina, Mussolinija pa začuda izpuščajo.

človek, ki bi ga vodila oblastniška strast in zasebna želja po obvladovanju, ampak deluje iz predanosti višjemu smotru. Sam se namreč ne podreja vrhovnemu geslu izmailcev *Nič ni resnično, vse je dovoljeno* in o motivih svojega delovanja noče izreči jasne besede.⁵¹⁹ Gre mu za izpolnitev mladostne obljube, da bo osvobodil Iranca, ki vse preveč cenijo tuje (si ne očitamo tudi Slovenci nekaj podobnega?), izpod tuje turške oblasti, kar seveda ni noben nihilistični cilj in je v slovenskih očeh in z mislijo na lastno nacionalno usodo lahko samo simpatično. Junak prevzema na svoja ramena veliko tveganje, zato mora biti skrajno pogumen in pripravljen na vse, tudi na nemoralna dejanja v imenu visokega cilja. Plačilo za dosego ambicioznega cilja, davek na uspeh akcije je visok: izguba moralne nedolžnosti in odpoved zasebni sreči.

Ko na roman položimo matrico domače-tuje, obstanemo pred dvema možnima razlagama.

a) Prostor bralčeve identifikacije (tj. domačega) je grad Alamut, junak, ki ta prostor predstavlja, pa je njegov branilec Ibn Tahir. Alamut ogroža imperialna vojska velikega vezirja Nizama al Mulka, ki je reprezentant sovražnega tujega. Tuje je velika ekspanzivna sila, na mestu domačega pa je v obrambno pozicijo potisnjena mala verska skupnost, ki jo vodi Hasan ibn Saba. Junak si v konfliktu zada tvegan načrt eliminacije sovražnika in v dejanju uspe. Z zvijačo pride v sovražni tabor do vezirja in ga smrtno rani. Pred smrtjo mu ta razkrije, da je bil zmanipuliran in da je bilo njegovo dejanje problematično. Sovražnik se mu v umiranju razkrije kot moder človek in vrednostni predznaki v razmerju domače-tuje se zamenjajo: to kar je dotlej veljalo za naše, dobi status sovražnega.

b) Od vezirjevega umora dalje ima nekaj časa status tujega in nesprejemljivega razkrinkani sistem manipulacije, ki jo izvaja gopodar gradu Alamut, Hasan ibn Saba. Tako kot počno vsi manipulatorji v Bartolovi kratki prozi, ki je pripravljala pot *Alamutu*, tudi Hasan ibn Saba skuša prepričati junaka v upravičenost, smiselnost in nujnost svojega ravnanja. Tudi to prizadevanje uspe in učenec počasi sprejme učiteljevo makiavelistično, na prvi pogled tujo in skrajno nesimpatično argumentacijo, da so za preživetje ogrožene skupnosti potrebna radikalna in nesimpatična dejanja, manipulacija in žrtvovanje. Bartol se je izrecno odpovedal tipu tradicionalnega slovenskega literarnega junaka, »ki je moral biti nekakšen simbol naše majhnosti in ubožnosti ali pa nekakšen lovec za občečlovečanske pravice, ki ves beden končno propade«. Sklenil je »prelomiti s tradicijo in privaditi občinstvo na druge okuse in merila«, kamor sodi tudi to, da bogataši in mogočniki niso suroveži in okrutni brezsrčneži.

Zaporedno imamo torej opraviti z dvema uspelima strategijama: z eliminacijo tujega (ki spominja na pravljično ali mit) in s sofisticirano prisvojitvijo tujega (ki je značilna za razvitejše socialne sisteme in za kompleksnejšo literaturo). Kljub kontemplativnemu in malo celo resignativnemu razpoloženju junaka v koncu je to najbrž razlog za vtis o pozitivnem koncu romana in eden od vzrokov njegovega uspeha med domačimi bralci.

Ob izidu so mu najstrožji kritiki očitali odmaknjenost od perečih slovenskih tem, v zadnjih dveh desetletjih pa je prav zaradi navidezne »tujosti« doživel vzpon

⁵¹⁹ »Toda mi, ki držimo v rokah vse niti tega kolesja, si bomo prihranili naše poslednje misli zase.«

popularnosti in vpis med velika slovenska dela.⁵²⁰ Slovencem imponira mnenje, da romana za razliko od druge slovenske literarne klasike ne obremenjuje nacionalna funkcija, da je torej indiferenten v razmerju do slovenske družbene problematike in zato neprimerno bolj berljiv. Slovenci v romanih očitno nočemo gledati samih sebe, ampak dojemamo to vrsto kot prostor ekspresivnih podob oddaljenega, tujega, neznanega in slikovitega. Poenostavljeno rečeno, *Alamut* je priljubljen zato, ker se ne dogaja med Slovenci in ker je zato podoben drugemu tujemu berilu, ki ga prebiramo za razvedrilo. Programsko vztrajanje slovenske literature pri domačih temah, ki je nekdanj demonstriralo nacionalno samoniklost, specifičnost in tudi samozadostnost, je postalo naporno in dolgočasno, zato so se bralci tako razveselili *Alamutove* zgodbene eksotike in pri tem pozabili, da je tudi Vladimirju Bartolu šlo v prvi vrsti za nacijo.⁵²¹ Slovencem zelo godi tudi uspeh romana v tujini, čeprav ga tam prodajajo kot lahko berilo. Bartolova današnja slava temelji torej paradoksalno prav na tisti slovenski karakterni lastnosti, ki je Bartolu najbolj hodila na živce, to je na škodljivem slovenskem občudovanju vsega tujega.

Sklep romana obnavlja, podobno kot druga velika dela slovenske prozne klasike, Prešernovo socialnozgodovinsko recepturo. V dilemi biti srečen ali pa srečo zamenjati za spoznanje in zgodovinsko moč, se Bartolov junak odloča za slednje. Če hoče skozi junaka narod postati zgodovinski subjekt, se mora odpovedati naivni veri staršev v moralno pravičnost in hrepenenju po zasebni sreči. Bartol je z *Alamutom* nagovarjal rojake k odpovedi varljivo varnemu zavetju tradicionalnega domačega obnašanja in k prevzemu makiavelističnega manipulativnega ravnanja uspešnih tujih nacij.

Epilog

Za človeka, ki se loti določene raziskovalne teme, predpostavljamo, da ima do nje poseben odnos. Najbrž se je ne bi lotil, če bi mu bila hudo odvratna. In tudi če morda na začetku ni čutil posebnega vzgiba, ga je vztrajno ukvarjanje z njo pripeljalo do neke vrste razumevanja, afinitete, morda celo ljubezni do nje ali zasvojenosti z njo. V humanistiki ni nič redko, če je specialist za neko temo tudi njen strastni apologet, zato lahko prehitro pride do posplošenja in nesporazumov, kakršnega sem bil deležen sam po izidu monografije o slovenski kmečki povesti: kritik je preprosto potegnil enačaj med psihično strukturo junakov, ki napolnjujejo žanr, in literarnim zgodovinarjem, ki je junake popisoval. Seveda odločitvam za raziskovalne teme pogosto botruje pozitivni

⁵²⁰ Zavedajoč se uspeha, je Bartol namignil, da je *Alamut* »prvi del obsežnega dela o Izmailcih« (SN 1938, št. 269, 2); »odpira možnost novih dveh knjig« (Božidar Borko, Pol ure z avtorjev *Alamuta*, Jutro 1938, št. 234, 5).

⁵²¹ Brati roman na ozadju domače žanrske tradicije in kazati na tiste njegove bistvene elemente, ki njegovo tujinsko eksotiko pretvarjajo v domače in poznano, pomeni spodkopavati podobo Bartola svetovljana in možnost slovenske participacije v svetovni literaturi. Če tuje ne bi ves čas očitno funkcioniralo kot alibi za artikulacijo slovenskega, bi interpretacijo, ki tuje razlaga kot domače, smeli priključiti domačijskim preživetnim strategijam.

čustveni odnos do predmeta, ki pa ga pri ljudeh, ki se z raziskovanjem ukvarjajo poklicno, kmalu nadomesti občutek dolžnosti. Tem se ne lotevamo iz posebne ljubezni do njih, ampak ker vemo, katere še niso bile (dovolj dobro) obdelane, in iz potrebe take premalo raziskane kose literarnega sistema zapolniti, popisati in analizirati.

Ne glede na pobude, iz katerih se je dela lotil, literarni zgodovinar v očeh zahtevnega bralca postane del pojava, ki ga popisuje. Bralcu ponavadi ni preveč težko odkriti zgodovinarjevega vrednostnega odnosa do literarnih dejstev, tudi če se trudi, da bi bil objektivni, zato je korektno, da literarni zgodovinar ob vsem svojem prizadevanju za nevtralno in pravično stališče bralcu nedvoumno razloži svoje nazorsko stališče. Zase lahko rečem, da se navezujem na liberalsko platformo, ki je literarno zgodovino odločilno in skoraj monopolno oblikovala od srede 19. stoletja dalje.

Kako močno je celotna literarna zgodovina zasidrana v liberalskih vodah, govori že pojem literarnega napredka ali literarnega razvoja, na katerem počivata kompletni periodizacijski sistem in celotno kritiško vrednotenje, saj si brez pojma literarnega razvoja funkcioniranje literarnega sistema in razpravljanje o njem težko predstavljamo. Od tradicionalne literarne zgodovine hoče moje razpravljanje odstopati v več točkah, bodisi takih liberalnega značaja bodisi s kakšno drugačno ideološko oznako. 1. Ker gre za analizo žanrske literature, pojem literarnega razvoja, ki je zadeval v prvi vrsti estetsko stremljivo pisanje, ne pride toliko do izraza. 2. Razpravljanje noče sodelovati pri nacionalnih mitizacijah, pri katerih je bila literarna zgodovina vedno udeležena, da bi omogočila ali olajšala nacionalno kulturno eksistenco, ker je menda prvič v zgodovini to sploh brez škode mogoče. 3. Prelomiti želi s prepričanjem, da ima vednost o vzorcih preteklega zgodovinskega obnašanja usmerjevalno vrednost za sedanost in prihodnost. Zamenjuje ga s spoznanjem, da nam poznavanje preteklosti bore malo pomaga v aktualnih življenjskih dilemah in da v radikalno spreminjajočih se razmerah nima usmerjevalne, kaj šele preroške moči.

Trenutni čas velikih in hitrih socialnih, okoljskih, bioloških sprememb kliče po reviziji poznanih kolektivnih preživetnih strategij. Reviziji so podvrženi tudi romaneskni modeli preteklih 170 let, ki so na različne načine reflektirali nacionalno eksistenco in jo pomagali krmiliti. Delovanje teh modelov v preteklosti lahko označimo kot uspešno, ne glede na to, koliko so nam danes še všeč, ker smo z njihovo pomočjo preživeli kot kulturna entiteta. Ta kapital preživetne modele in njihove literarne nosilce (tudi zgodovinski roman) legitimira kot relevanten predmet našega zgodovinskega raziskovalnega interesa. Ker pa zgodovinski raziskovalni interes ni samozadosten in smo ga navajeni prakticirati z mislijo na našo sedanjo in bodočo zasebno in kolektivno eksistenco, se zastavlja vprašanje o današnji veljavnosti in uporabnosti naštetih preživetnih strategij.

Ker se človek na vseh nivojih spreminja veliko hitreje in bolj radikalno, kot se je kdaj koli prej, lahko upravičeno domnevamo, da so nekdaj uspešni vzorci zgodovinskega obnašanja zreli za odhod v zgodovinsko ropotarnico. Socialne strategije, ki jih je rodilo 19. stoletje, je krojilo rojevanje in utrjevanje nacij ter tekmovanje med njimi. Socialna pričakovanja sodobnega sveta gredo v druge smeri. Namesto kolektivnih vrednot in interesov cenijo individualne vrednote in individualni

prav. Pri presoji socialnih zadev namesto privilegijev, ki jih skupnosti zagotavlja avtohtonost, poudarjajo enakost pred zakonom, namesto avtonomije soodvisnost, namesto tekmovalnosti sodelovanje. Samoniklost, samobitnost, identiteta, izvirnost – vsi ti izrazi so imeli v nacionalni humanistični tradiciji pozitiven predznak – so se znašli v neugledni sosesčini z izrazi ksenofobija, etnocentrizem, nacionalizem, rasizem ipd. Civilizirani svet se vzdrževanju razlik med privilegiranim avtohtonim prebivalstvom in priseljenci odpoveduje in priseganje na davne korenine ter slavno zgodovino vse bolj postaja legitimacija getoiziranih skupnosti. Tuje se iz perspektive vrednostnih rošad ne kaže več tako nevarno in sovražno, ampak dobiva pozitivni predznak.

Slovensko priseganje na zvestobo kulturnim tradicijam v imenu ohranjanja identitete postaja vprašljiva zgodovinska drža. Vsaka proslava ob jubilejih pomembnih prednikov poskrbi za vprašljiva zagotovila te vrste. Trdim, da so izkušnje in preživetne strategije, ki so jih utemeljili predniki, kakor jih je prakticirala slovenska družba in so bile v preteklosti zaslužne za preživetje, danes v veliki meri neuporabne. Vzemimo za primer Trubarja. Priseganje na knjigo, ker smo zaradi Trubarjevega uvoza knjige postali literarna nacija, je danes anahrono. Tako kot je Trubar prekinil s tradicijo ustne kulture, smo danes pred njo preseči omejitve knjižne kulture. Uporabni in pomembni sta danes pravzaprav samo dve Trubarjevi potezi, to sta odprtost za svež in neobremenjen razmislek o lastnem mestu v kulturi in pogum, podati se na novo, neuhojeno in negotovo pot.

Ker literarna zgodovina nenadoma ni več partner literaturi v igri uveljavljanja nacionalnih interesov in svojega (po možnosti privilegiranega) mesta pod kulturnim soncem (tudi literatura sama je razrešena te funkcije in se zato ne počuti najbolj lagodno, saj se je zmanjšala njena reprezentativna teža), se lahko odpove svoji ljudskoprosvetni in nacionalni usmerjevalni vlogi in se posveti distanciranemu in objektivnemu popisovanju literarnega sistema v preteklosti. Novi vlogi literarne zgodovine pritiče tudi kritična refleksija nacionalnih mitov, ki jih je sama pomagala ustvarjati. Kot znanstvena panoga in ne kot kulturna dejavnost je za kritično analizo mitov celo zadolžena. Mita o Slovencih miroljubnih poljedelcih oziroma Slovencih pogumnih vojaki se vzajemno nevtralizirata, glede mita o Slovencih kot literarni naciji pa je kulturno nezaskrbljeni preštevalni pristop na primeru zgodovinskega romana razkril, da je bil slovenski literarni potencial v formativnem 19. stoletju manjši kot pri večjih narodih, čeprav so ti imeli za razliko od Slovencev za svoje potrjevanje poleg literature na razpolago še druge vzvode, od politike do vojske. Od tod sledi sklep, da so na relativno skromno literarno dejavnost svojih prednikov Slovenci pravzaprav še preveč ponosni. Sicer pa je slovenski literarni, jezikovni in kulturni ponos praviloma zgolj deklarativne narave, saj najbolj ponosni literature ne berejo, od kulture gojijo samo njeno posamezno varianto in se v vsakdanjih komunikacijskih situacijah nereflektirano odpovedujejo slovenščini, če imajo le na voljo še kakšen drug jezik. Literatura prav nič ne vodi Slovencev, ampak je alibi za pragmatično, od kulture neodvisno ali celo kulturi nasprotno obnašanje.

Aktualni slovenski interes za zgodovinski roman je večinoma zapisan preživetim socialnim predstavam. Te socialne predstave krepi strah zaradi negotove prihodnosti,

nezaupanje v razmerju do sosedov, s katerimi v zgodovini ni bilo vedno prijaznih odnosov, in sumničavost do velikih idealnih socialnih projektov, kakršen je npr. združena Evropa. Z vizijo možnih katastrofičnih zgodovinskih scenarijev v glavi stopa zdvojljeni kulturni Slovenec v nove asociacije s figo v žepu in preži na znake, ki bodo potrdili njegovo nezaupljivost. Namesto naprej se raje ozira nazaj in svojo identiteto gradi na fantazmatični preteklosti, namesto da bi se osmišljal skozi načrte za naprej.

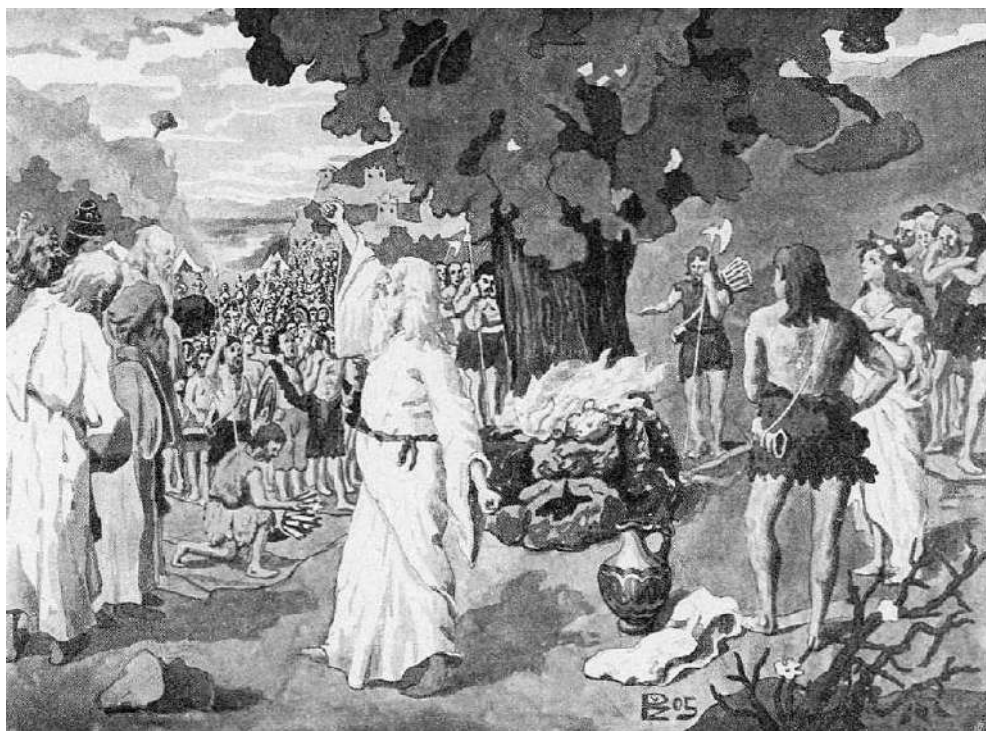
Spreminjanje sveta zahteva odprtost za novosti in za tvegano izpostavljanje, v preteklost zazrti slovenski humanist pa se vkopava za primer pozicijske civilizacijske vojne. Okrepil je zanimanje za slovensko vojaško zgodovino in iz nje lušči podobe Slovencev kot vojaško sposobnega, potencialno nevarnega in zato upoštevanja vrednega zgodovinskega subjekta. K simbolnemu vkopavanju spada tudi iskanje čim globljih korenin, rodovnih in nacionalnih, vse tja do Venetov in še bolj nazaj. Nezaupljivost do vsega neslovenskega je izraz notranje negotovosti, saj identiteto vase negotovega kolektivnega subjekta vzpostavi šele dovolj močan sovražnik. Opisana socialnozgodovinska drža bi bila včasih lahko uspešna, danes pa je nesimpatična in civilizacijsko neproduktivna, saj je pozitivne socialne projekte mogoče graditi samo na medsebojnem zaupanju, odprtosti do tujega in v kooperaciji z njim, ne pa na tekmovalnem izničenju. Z nacijami, ki so ves čas prepričane o zlobnih namenih svojih sosedov, ni mogoče začeti nobenega alternativnega socialnega načrta. Skupnosti, ki niso pripravljene tvegati, investirati v zaupanje in se predati utopičnim socialnim načrtom, ne prispevajo nič za boljši svet. Skupnosti, ki samo čakajo, naj najprej drugi storijo prvi korak, niso zrel in odgovoren zgodovinski subjekt in so cokla civilizacijskemu razvoju. Močno upam, da Slovenci niso med njimi.

Sodobni zgodovinski roman je s svojim deklariranim namenom mitiziranja nacionalne zgodovine in utrjevanja nacionalnega ponosa in patriotizma s stališča aktualnih socialnih dilem anahron pojav, nekoliko grobo rečeno – oblika socialnega atavizma. Tale monografija o slovenskem zgodovinskem romanu seveda noče sodelovati pri anahronih početjih. Utrjevanje identitete s prizivanjem spomina na nacionalno preteklost siromaši našo sposobnost in pripravljenost za odpiranje drugemu in drugačnemu, manjša našo tolerantnost, prilagodljivost, kooperativnost ter s tem preživetno sposobnost. Ponos na dejanja prednikov, po katerih zaslugi sploh smo, ne zahteva velikega vložka energije in spada med lahkotnejša socialna obnašanja. Pogosto je alibi za to, da nam samim za to skupnost ni treba narediti nič, ker so pač že vse potrebno napravili naši predniki, in je naša dolžnost samo vzdrževanje zatečenega stanja, tj. priborjenih privilegijev.

Nasploh je ponos hudo problematična vrlina. Ljudskoprosvetni skrbniki trdijo, da ga je med Slovenci premalo, sam pa sem prepričan, da ga je absolutno preveč. Gre za obliko občutka lastne večvrednosti in je zato blizu napuhu in nadutosti, ki spadata med pglavitne človeške hibe in sta sprožilo socialnih konfliktov. Kristjani napuh (*superbia*) ne brez tehtnih razlogov uvrščajo celo na prvo mesto med sedmimi smrtnimi grehi, psihologi pa vidijo njegov izvor v posameznikovi negotovosti. Nekako še razumemo ponos na tisto, kar je človek storil z lastnimi močmi, torej ponos na lastno dejavno udeležbo pri socialnih ali zgodovinskih zadevah, težje pa je razumeti ponos na reči, pri katerih nimamo nikakršnih zaslug. Na potek nacionalne zgodovine nismo imeli

nobenega vpliva in nimamo zanj nobenih zaslug. Čeprav nam nacionalni ponos, rastoč iz dejanj daljnih prednikov, dobro de, ni simpatičen in produktiven v razmerju do tistih civilizacijskih idealov, ki obetajo preseči konfliktna socialna razmerja, ki jih je produciral. Ponos je način identitetnega samopotrjevanja, to pa ni ravno humanistično stališče; bolj humanistično bi bilo pač samospraševanje. Prešeren ni mogel biti kaj prida ponosen na slovensko zgodovino (na »krvavi punt, boj Vitovca in ropanje Turčije«) in prav to ga je lahko spodbudilo k dejavni zgodovinski vlogi, k »delanju kulturne zgodovine«.

Mogoče bi moral knjigo začeti s temi zaključnimi odstavki, samo potem ne bi nastala literarnozgodovinska knjiga. Čeprav sem bil v njih do današnjega interesa za zgodovinski roman kritičen, naj ostane v zavesti, da mi je bilo ukvarjanje z zgodovinskim romanom, s celim korpusom in s posameznimi besedili, v veliko veselje. Četudi svarim pred zgledovanjem pri dejanjih zgodovinskih romanesknih junakov, nam poznavanje njihovih nekdanjih preživetnih strategij nikakor ne bo odveč.

Slika 5: Peter Žmitek, ilustracija v F. S. Finžgar, Pod svobodnim soncem, 1906

Bibliografije

Seznam slovenskih zgodovinskih pripovedi⁵²²

- 1845 Franc Malavašič: Erazem iz Jame: Povest iz 15. stoletja. Ponatisi. 9500.
- 1858 Valentin Mandelc: Jela: Novela. *SG*. 11.370.
- 1859 Ferdo Kočevar: Mlinarjev Janez slovenski junak ali Uplemenitenje Teharčanov: Spisal po narodni pripovedki iz srede 15. stol. Zagreb. 31.180. [ZSLB](#) (1892 [ZSLB](#))
- 1864 Josip Jurčič: Domen: Domača povest iz prejšnjega veka. *SG*. 23.400.
Josip Jurčič: Jurij Kozjak, slovenski janičar: Povest iz 15. stoletja domače zgodovine. Celovec: MD. Ponatisi. Prevodi. 28.700.
- 1865 Josip Jurčič: Jurij Kobila: Izvirna povest iz časov lutrovske reformacije. *SG*. 13.100.
- 1866 Josip Jurčič: Grad Rojinje: Povest za slovensko ljudstvo. Celovec: MD (SV 13). 17.500.
Josip Jurčič: Hči mestnega sodnika: Izvirna zgodovinska povest iz 15. stoletja. *SG*. 18.000.
Josip Jurčič: Kloštrski žolnir: Izvirna povest iz 18. stoletja. *SG*. 19.430.
- 1868 Jernej Dolžan: Mati božja dobrega sveta ali bratovska ljubezen: Povest iz časov turških bojev konec 16. stol. Celovec: MD (SV 17). 43.300.
- 1869 Josip Jurčič: Sin kmečkega cesarja: Povest iz 16. stoletja. *Besednik*. 12.500.
- 1870 Jurij Vranič: Mahmud: Izvirna povest iz 16. stoletja. *LMS*. 24.000.
- 1871 Josip Ogrinec: Vojnimir ali poganstvo in krst: Izvirna povest iz časa pokrščevanja Slovencev. Celovec: MD (SV 24). 1913. 26.200.
- 1872 Josip Ogrinec: Čarovnica s Karneka: Povest iz srednjega veka. *Zora*. 14.000.
- 1873 Josip Jurčič: Ivan Erazem Tatenbah: Izviren historičen roman iz sedemnajstega veka slovenske zgodovine. Narodna tiskarna (Listki, 2). Nem. prevod. 22.900.
Franc Valentin Slemenik: Izdajavec. Celovec: MD (SV 29). 48.600.
Ivan Tavčar: Antonio Gleđević: Historična podoba. *Zora*. 10.200.
- 1876 Alojzij Carli Lukovič: Zadnji dnevi v Ogleju: Izviren roman iz petega stoletja. *Slovenec*. 48.600.

⁵²² Kjer ni navedbe kraja izdaje, gre za Ljubljano. [ZSLB](#) pomeni Zbirko slovenskih leposlovnih besedil, okrogla ikona pomeni, da je besedilo dostopno na slovenskem Wikiviru, ikona dLib pa, da je v Digitalni knjižnici Slovenije; kmalu bodo na spletu tudi druga stara besedila. Ponatisi in prevodi so navedeni selektivno. Število na koncu pomeni obseg v besedah.

- 1876–77 Josip Podmilšak: Sabinka, slovenska junakinja: Povest iz začetka 15. stoletja. *Besednik*. 48.400.
- 1877 Josip Jurčič: Lepa Vida: Roman. *Zvon*. 21.100.
Franc Valentin Slemenik: Križem sveta: Zgodovinska povest. Celovec: MD. Ponatisi. 48.600.
- 1880 Maks Pleteršnik: Prvi dnevi drugega triumvirata. *Zvon*. 19.400.
- 1881 Josip Jurčič in Janko Kersnik: Rokovnjači: Historičen roman. *LZ*. 48.000. (1882)
Anton Bartel: Pomladanski vetrovi: Povest iz časov francoskih vojsk. *Kres*. 65.100.
- 1883 Anton Koder: Luteranci: Historičen roman. *Kres*. 42.400.
Ivan Tavčar: Vita vitae meae. *LZ*. 9300. in
- 1884 Anton Koder: Kmetski triumvirat: Historičen roman. *Kres*. 40.000.
Jakob Sket: Miklova Zala: Povest iz turških časov. Celovec: MD (SV 38, 102). 35.500. [ZSLB](#)
- 1885 Fran Detela: Véliki grof: Zgodovinski roman. *LZ*. 2000. 38.000.
- 1885–86 Ivan Tavčar: Janez Solnce: Zgodovinska novela. *Slovan*. 49.200. [ZSLB](#)
- 1886 Josip Jurčič: Slovenski svetec in učitelj: Historičen roman. Fragment. *LZ*. 41.820. in
- 1889 Ivan Tavčar: Grajski pisar. *LZ*. 15.500.
- 1890 Fran Jaklič: Luka Vrbec: Zgodovinska povest iz 16. stoletja. *DS*. 19.500.
- 1891 Jakob Bedenek: Od pluga do krone: Zgodovinski roman iz minulega stoletja. Preprostemu narodu [...] Kleinmayr in Bamberg. 81.000.
Fran Detela: Pegam in Lambergar: Povest. MS (Zabavna knjižnica, 6). Ponatisi. 62.300. (1910)
- 1892 Fran Jaklič: Ljudska osveta: Povest. *DS*. 35.300.
- 1893 Fran S. Finžgar: Gozdarjev sin. *Slovenec*. 12.800.
- 1894 Fran Detela: Hudi časi: Povest. *DS*. 17.700.
Ivan Janežič: Gospa s Pristave: Zgodovinski roman. *DS*. 2004. 99.600.
- 1896 Peter Bohinjec: Najmlajši mojster: Povest iz leta 1608. *DS*. 39.900.
- 1897 Zadnji grof celjski. *Naš dom*, 2 (Celje). 14.600.
Frančišek Kralj: Zadnja čarovnica: Povest iz leta 1701. *Zora*. 15.600.
- 1898 Peter Bohinjec: Zadnji gospod Kamenski: Zgodovinska povest. *DS*. 18.000.
- 1900 Peter Bohinjec: Pod rimskim orlom: Povest. *DS*. 16.000.
Fran Detela: Takšni so! Povest. *DS*. 16.000.
- 1901 Peter Bohinjec: Za staro pravdo: Povest iz leta 1515. SM (Zabavna knjižnica, 13). 47.500.
Josip Gruden: Na vojvodskem prestolu: Povest iz slovenske starodavnosti. *DS*. 33.100.

- 1903 Miroslav Malovrh: Opatov praporščak: Zgodovinska povest. *SN*. Ponatisi. 51.800. [ZSLB](#)
 Matija Prelesnik: Naš stari greh: Polabska povest. *DS*. 56.400.
 Fran Zbašnik: Miklova lipa: Zgodovinska povest. Celovec: MD (SV 55). 18.400.
- 1904 Miroslav Malovrh: Kralj Matjaž: Zgodovinska povest. *SN*. 1907. 61.400.
 Miroslav Malovrh: Pod novim orlom: Zgodovinska povest. *SN*. 1914. 62.600.
 Matija Prelesnik: V smrtni senci: Baltiška povest. *DS*. 72.000.
- 1905 Miroslav Malovrh: Na devinski skali: Zgodovinska povest. *SN*. Ponatisi. 66.500.
- 1905–08 Ivan Tavčar: Izza kongresa: (Zgodovinski roman). *LZ*. 104.500.
- 1906 Lea Fatur: Vilemir: Romantiška povest izza turških bojev. *DS*. 45.600.
 Ivan Lah: Uporniki: Povest. Celovec: MD (SV 58). 87.100.
 Miroslav Malovrh: Osvetnik: Zgodovinska povest. *SN*. 88.000.
- 1906–07 Fran S. Finžgar: Pod svobodnim soncem: Povest davnih dedov. *DS*. Ponatisi. Prevodi. 135.700.
- 1907 Ivan Lah: Gospod Vitič. V: Ivan Lah, *Vaška kronika* (Narodna založba). 14.600.
 Ivan Lah: Gura in sinovi. V: Ivan Lah, *Vaška kronika* (Narodna založba). 17.100.
 Miroslav Malovrh: Strahovalci dveh kron, 1–2: Zgodovinska povest. *SN*. 92.300.
- 1908 Miroslav Malovrh: Ljubezen Končanove Klare: Zgodovinski roman. *SN*. 47.500.
- 1909 Lea Fatur: Za Adrijo: Povest iz uskoško-benečanskih bojev. *DS*. 96.000.
 Robert Košar: Martin Močan: Zgodovinska povest iz 16. stoletja. *Narodni list* (Celje). 10.300.
 Miroslav Malovrh: Zadnji rodovine Benalja: Zgodovinska povest. Narodna knjigarna. 41.000.
 Alojzij Remec: Veliki punt: Kmečka zgodba iz 18. stoletja. Gorica: Narodna tiskarna. Ponatisi. 48.500.
- 1910 Lea Fatur: Komisarjeva hči: Zgodovinska povest. *DS*. 61.200.
 Miroslav Malovrh: Ljubezen in junaštva strahopetnega praporščaka: Roman. *SN*. 31.700.
 Miroslav Malovrh: Zaljubljeni kapucin: Vesela povest iz ljubljanske preteklosti. *SN*. 34.500.
 Gregor Žerjav: Črna žena: Zgodovinska povest. *Domoljub*. 1964. Hrv. prevod. 43.400.

- 1910–11 Ivan Lah: Brambovci, 1–2: Zgodovinski roman. MS (Knezova knjižnica, 17–18). 150.700.
- 1911 Andrej Budal: Križev pot Petra Kupljenika: Zgodovinska povest. LZ. Ponatisi. 26.000.
 Silvester Košutnik: Turki pred Dunajem: Zgodovinska povest izza obleganja Dunaja po Turkih v letu 1683. Turk. 23.800.
 Ksaver Meško: Črna smrt: Zgodovinska slika. Slovenska matica (Knezova knjižnica). 15.300.
 Emil Vodeb: Libera nos a malo: Zgodovinski roman. SN. 33.000.
- 1911–13 Rado Murnik: Hči grofa Blagaja: Roman. LZ. Ponatisi pod naslovom *Lepi janičar*. 120.500.
- 1912 Peter Bohinjec: Glagoljaš Štipko: Povest iz 13. stoletja. *Razne povesti*. Celovec: MD. 26.300.
 Peter Bohinjec: Za poklicem. *Gorenjec*. 33.600.
 Lea Fatur: Vislavina odpoved: Povest iz druge švedsko-poljske vojske. Celovec: MD (SV 66). 28.800.
 Alojzij Remec: Anno domini ...: Zgodovinska novela. DS. 10.400.
- 1913 Ivan Vuk: Zorislava: Povest iz davnih dni. Celovec: MD (MK, 2). 42.100.
- 1914 Ivan Lah: Roman o gospe Ani in študentu Avreliju. LZ. 13.000.
- 1915 Peter Bohinjec: Zadnja luteranka: Povest iz leta 1615. *Gorenjec*. 11.000.
- 1915–16 Ivan Pregelj: Tlačani: Roman iz 18. stoletja. DS. 84.000.
- 1917 Peter Bohinjec: Svetobor: Povest iz konca 11. stoletja. Slovenec. 30.200.
- 1918–19 Ivan Pregelj: Zadnji upornik: Povest iz leta 1738. DS. 36.800.
- 1919 Ivan Tavčar: Visoška kronika. LZ. Ponatisi. Prevodi. 58.600. in
- 1920 Ivan Pregelj: Plebanus Joannes. DS. 38.800.
- 1920–21 Fran Govekar: Svitanje: [Roman]. SN. 1998. 121.500.
- 1922 Ivan Lah: Angelin Hidar: Starokorotanski roman. LZ. 37.945. in
 Ivan Pregelj: Peter Pavel Glavar, lanšpreški gospod: Zgodovinska povest. Prevalje: MD (SV 75). 36.500.
- 1923 Peter Bohinjec: Pod krivo jelko: Povest iz časov rokovnjačev na Kranjskem. Turk. 31.000.
 Ivan Pregelj: Bogovec Jernej. DS. 46.600.
 Ivan Pregelj: Zgodbe zdravnika Muznika: Zgodovinska povest. Goriška matica. 33.500.
 Ilka Vašte: Mejaši: Povest iz davnih dni. Učiteljska tiskarna. 33200.
- 1924 Ivan Pregelj: Šmonca. DS. 30.000.
 Franc Tovornik: Stara pravda nekdanj: Zgodovinska povest. *Kmetijski list*. 18.200.
 Ivan Zorec: Valerija, hči cesarja Dioklecijana: Osnutek zgodovinskega romana. *Ženski svet*. 11.600.

- 1924–25 Joža Lovrenčič: Cerovškov gospod: Življenje Valentina Staniča. *Goriška straža*. 40.560.
- 1925 Fran Jaklič: V graščinskem jarmu: Povest. Prevalje: MD (SV 78). 37.900.
 Fran Jaklič: Zadnja na grmadi: Zgodovinska povest. Prevalje: MD (MK, 6). 2001. 60.300.
- 1926 France Bevk: Brat Frančišek. Goriška matica. 1998. 24.800.
 Ožbalt Ilaunig: Zadnji vitez Reberčan: Zgodovinska povest. *Koroški Slovenec*. 33.700.
 Fran Jaklič: Pèkljena svoboda: Povest o ljubljanski in izžanski revoluciji leta 1848. Prevalje: MD (SV 79). Ponatisi. 51.500.
- Marija Kmet: Sveti Frančišek Asiški. Prevalje: MD (MK, 13). 2006. 70.000.
- 1927 France Bevk: Kresna noč. Trst: Luč. 33.300.
 France Bevk: Krvavi jezdec: 1. knjiga romana iz 14. stoletja Znamenja na nebu. Goriška matica. 68.400.
 Ožbalt Ilaunig: Kapelški punt: Zgodovinska povest. *Koroški Slovenec*. 44.300.
 Fran Jaklič: Ob srebrnem studencu: Zgodovinska povest. Gorica: MD. 32.200.
 Joža Lovrenčič: Publius in Hispala: Roman iz rimske prošlosti. *LZ*. 41.000.
- Jožef Urbanija: Graščakov morilec: Povest iz starih časov. *Domovina*. 28.100.
- 1927–28 Lea Fatur: Junakinja zvestobe: Povest iz turških časov. *Ženski svet*. 43.700.
 Jožef Urbanija: Tajnost grajskega stolpa: Povest iz davnih časov. *Domovina*. 31.300.
- 1928 France Bevk: Soha svetega Boštjana. *DS*. 18.800.
- France Bevk: Vihar: Ribiška zgodba. Trst: Luč. 49.300.
 Ivan Matičič: Na mrtvi straži. Vodnikova družba. 33.700.
 Ksaver Meško: Legende o sv. Frančišku in druge. Maribor (Cirilova knjižnica, 27). 39.400.
- 1928–29 Ožbalt Ilaunig: Črni križ pri Hrastovcu: Zgodovinska povest. *Slovenski gospodar*. 2006. 53.500.
 Jože Pahor: Serenissima: Zgodovinski roman. *LZ*. 1954. Srb. prevod. 158.200.
- 1929 France Bevk: Škorpioni zemlje: Druga knjiga romana iz 14. stoletja Znamenja na nebu. Goriška matica. 71.000.
 France Bevk: Črni bratje in sestre: Tretja knjiga romana iz 14. stoletja Znamenja na nebu. Goriška matica. 90.300.
 Janez Jalen: Ovčar Marko (1. del Vozarjev): Povest. Celje: MD (MK, 26). 100.000.
 Joža Lovrenčič: Cesta in njen voz: Povest iz 14. stoletja. *Družina*. 32.800.

- Ivan Pregelj: Peter Markovič, strah ljubljanskih šolarjev: Zgodovinska povest. *Mladika*. 42.300.
- Ivan Pregelj: Regina roža ajdovska. *Izbrani spisi*, 3. 13.600.
- Ivan Pregelj: Zapiski gospoda lanšpreškega. *Izbrani spisi*, 3. 14.800.
- Ivan Pregelj: Zdravnika Muznika štiri vigilije. *Izbrani spisi*, 3. 26.000.
- Ilka Vašte: Umirajoče duše: Zgodovinski roman iz baročne Ljubljane. Tiskovna zadruga (Prosveti in zabavi, 23). 55.600.
- 1929–30 Jožef Urbanija: Nevesta roparskega poglavarja: Povest iz starih časov. *Domovina*. 47.000.
- Ivan Pregelj: Magister Anton: Zgodovinski roman. *Družina* (Gorica). 70.100.
- 1930 France Bevk: Človek proti človeku. Goriška matica. 108.700.
- France Bevk: Umirajoči bog Triglav. Goriška matica. 59.800.
- Ožbalt Ilaunig: Tatenbah: Zgodovinska povest. *Slovenski gospodar* (Maribor). 72.000.
- Ferdo Kleinmayr: Zadnji lutrovci na Vipavskem: Povest iz minulih časov. Trst: Luč. 40.000.
- Gustav Strniša: Francozi in rokovnjači. *Domovina*. 51.200.
- M. Silvester: Na potih usode. *Domovina*. 55.800.
- 1930–31 Bernard Ambrožič: Minnetonka: Indijanska povest iz Baragovih časov. *Ave Maria* (ZDA). 43.200.
- Jožef Urbanija: Dedinja treh gradov. *Domovina*. 29.400.
- 1931 France Bevk: Burkež gospoda Viterga. Goriška matica. 35.700.
- France Bevk: Stražni ognji: Povest. Celje: MD (SV 84). 1938. 51.500.
- France Bevk: Vedomec: Roman. Goriška matica. 61.000.
- Damir Feigel: Brezen. Trst: Književna družina Luč. 37.100.
- Januš Golec: Guzaj: Ljudska povest. Maribor (Cirilova knjižnica, 67). 41.400.
- Ožbalt Ilaunig: Dva soseda: Povest iz preteklega stoletja. *Mariborski večernik Jutra*. 71.500.
- Ivan Lah: Sigmovo maščevanje. Vodnikova knjižnica. 42.700.
- Josip Lavtizar: Bled in Briksen: Zgodovinska povest iz 17. stoletja. *Slovenec*. 33.600.
- Joža Lovrenčič: Božja sodba: Zgodovinska povest iz 17. stol. *Gruda*. 28.100.
- Jožef Urbanija: Zaklad v grobnici: Starodavna zgodba. *Domovina*. 25.200.
- 1931–32 Joža Lovrenčič: Anali izumrlega naroda: Roman iz drugega stoletja pr. Kr. *Slovenec*. Ponatisi, 1945 kot Karnska kraljica. 98.800.
- 1932 Jožef Urbanija: Trnjeva pot ljubezni: Povest iz starih časov. *Domovina*. 24.700.
- Ivan Zorec: Ustanovitev samostana. Belih menihov 1. knjiga: Povest iz prve polovice 12. stoletja. Za vezilo ob 800-letnici cistercjanskega samostana v Stični. Celje: MD (SV 85). Ponatisi. 73.600.

- Januš Golec: Trojno gorje. Maribor (Cirilova knjižnica, 69). 41.600.
- F. S. Šegula: Râbi Jehuda: Povest iz časov Kristusovih. *Slovenski gospodar*. 10.600.
- 1933 Ivan Pregelj: »Thabiti Kumi«. *Sodobnost*. 10.000. [ZSLB](#) in
- Gustav Strniša: Zadnji rokovnjač. *Domovina*. 25.600.
- Ilka Vašte: Vražje dekle: Zgodovinski roman. Vodnikova družba. 45.500.
- 1933–35 Ilka Vašte: Zaklad v Emoni: Zgodovinska povest. *Razori*. 40.400.
- 1934 Fran Albreht: Zadnja pravda (Hramova knjižnica, 8). 34.900.
- Jožef Urbanija: Dedinja grajskih zakladov: Povest iz davnine. *Domovina*. 55.200.
- Ivan Zorec: Stiški svobodnjak. Belih menihov 2. knjiga: Samostan v turški sili: Povest iz druge polovice 15. stoletja. Celje: MD (SV 87). Ponatisi. 50.200.
- Januš Golec: Kruci: Ljudska povest po zgodovinskih virih. Maribor (Cirilova knjižnica, 86). 30.800.
- Ferdo Kleinmayr: Po krono, dekle in vino: Novela. Goriška matica. 24.300.
- 1935 Josip Lavtižar: Primož Trubar: Verska slika našega naroda iz 16. stoletja. Rateče-Planica: SZ. 38.200.
- Jožef Urbanija: Grajski vitez: Povest iz davnine. *Domovina*. 23.700.
- Jožef Urbanija: Razbojnik: Povest iz starih časov. *Domovina*. 15.500.
- Ivan Zorec: Stiški tlačan. Belih menihov 3. knjiga: Samostan ob kmečkih uporih: Povest iz druge polovice 16. stoletja. Celje: MD (SV 88). Ponatisi. 65.300.
- 1935–36 Josip Lavtižar: Junaška doba Slovencev[: Zgodovinska povest iz 15. stoletja: godi se na Gorenjskem ob času turških vpadov]. *Gorenjec*. Ponatisi. 53.900.
- 1936 Janko Kač: Moloh: Socialnozgodovinski roman. *Zemlja*. 40.800.
- Radivoj Rehar: Semisiris. Maribor: Piramida. 90.000.
- 1936–37 Tone Brodar: Velika ljubezen: Roman iz preteklih dni. *Domovina*. 72.900.
- 1937 Ivan Matičič: Živi izviri. SZ. 124.100.
- Ivan Zorec: Izgnani menihi. Belih menihov 4. knjiga: Samostan ob razpustu: Povest iz druge polovice 18. stoletja. Celje: MD (SV 90). Ponatisi. 50.200. [ZSLB](#)
- Ilka Vašte: Roman o Prešernu. SZ. 2000. 122.300.
- 1937–39 Mimi Malenšek: Pod Triglavom: Zgodovinska povest iz l. 1415 v dobi kmetjskih uporov na Gorenjskem. *Gorenjec*. 83.200.
- Mimi Malenšek: Mlin nad Savo: Zgodovinska povest iz 14. stoletja. *Naša moč*. 43.300.
- Mimi Malenšek: V starodavnih časih: Povest iz zgodovine gorenjskega železarstva. *Tovarniški vestnik*. 33.300.
- 1938 Vladimir Bartol: Alamut: Roman. Modra ptica. Ponatisi. Prevodi. 170.200.
- Josip Lavtižar: Šentjoški gospod Šimen in njegovi sodobniki: Zgodovinska povest iz 18. stoletja. Rateče-Planica: SZ. 34.700.

- Anton Slodnjak: Neiztrohnjeno srce, 1–2: Zgodovinski roman. Naša založba. 238.700.
- 1939–40 Mimi Malenšek: Marija Taborska: Zgodovinska povest iz dobe turških časov. *Gorenjec*. 70.200.
- 1939 France Bevk: Pravica do življenja. Celje: MD (SV 92). 52.200.
 Josip Lavtižar: Lipniški grad pri Radovljici: Zgodovinska povest iz 14. in 15. stoletja. Radovljiško prosvetno društvo. 37.400.
 Josip Vandot: Prerok Muzelj: Povest izpod Špika. SZ. 21.000.
- 1940 Jože Pahor: Matija Gorjan: Roman iz velikega upora slovenskih kmetov proti fevdalcem l. 1515. SM. 109.400.
 Ilka Vašte: Rožna devica (La rosière). Vodnikova družba. 1992. 29.200.
- 1941 Rudolf Pečjak: Rokec: [Zgodovinska] povest za mladino (Vrtčeva knjižnica). 2004. 30.500.
- 1941–42 Janez Gregorin: Zavetje v pečevju. *Slovenski dom*. 143.300.
- 1941–43 Joža Lovrenčič: Gospod ga je klical. *Glasnik presvetega srca Jezusovega*. 43.400.
- 1942 Janez Jalen: Bobri, 1: Sam (Slovenčeva knjižnica, 26). Ponatisi. Nem. prevod. 73.100.
 Janez Jalen: Bobri, 2: Rod (Slovenčeva knjižnica, 57). Ponatisi. Nem. prevod. 70.100.
- 1943 Jože Dular: Krka umira. Klas. Ponatisi, 1944 s podnaslovom. Roman z Dolenjske. 186.000.
 Radivoj Rehar: Argonavti, 1–2: Roman (Slovenčeva knjižnica, 53, 67). 1996, 2008 (avdio CD). 148.800.
 Janez Jalen: Bobri, 3: Vrh (Slovenčeva knjižnica, 71). Ponatisi. Nem. prevod. 66.000.
- 1945 Anton Cerar – Danilo: Dimež, strah kranjske dežele: Zgodovinska povest iz preteklega stoletja. Herzog. 21.600.
- 1946 Anton Slodnjak: »Pogine naj – pes!«, 1–2: Zgodovinski roman v treh delih. SKZ. 514.100.
- 1950 Julija Bračič: Graščinski strdarji: Povest. Celje: MD (SV 100). 75.200.
 Ilka Vašte: Upor: Zgodovinski roman. SKZ. 89.200.
 Karel Mauser: Puntar Matjaž: Povest iz časov kmečkih puntov in turških bojev. Celovec: MD (Družinske večernice, 3). 45.900.
- 1951 Jože Pahor: Pot desetega brata: Jurčičevo življenje. Roman. DZS. 152.600.
- 1952 Janko Moder: Sveta zemlja: Kronika slovenskega rodu, 1: Neznano ljudstvo se budi. MK. 182.100.
- 1953 Branko Rudolf: Ob vrtincih: Zgodovinska povest. *Naša obzorja*. 11.300.
 Ilka Vašte: Svet v zatonu: Roman. SKZ. 100.600.
- 1954 Bernard Ambrožič: Tonče s Sloma: Zgodovinska povest. Celovec: MD (Družinske večernice, 8). 73.300.
 Alojz Rebula: Devinski sholar: Roman. Trst: Literarne vaje. 49.600.

- 1955 Stanko Cajncar: Sloven iz Petovije: Povest iz 9. stoletja. Celje: MD (SV 106). 65.100.
- 1955–56 Oskar Hudales: Pot v neznano. Obzorja (Bilo je nekoč, 7). 11.400.
- 1956 France Bevk: Iskra pod pepelom: Zgodovinska povest. Prešernova družba. 56.200.
Oskar Hudales: Rdeči polmesec. Obzorja (Bilo je nekoč, 5). 10.000.
Ilka Vašte: Gričarji: Zgodovinski roman (Knjižnica Janeza Trdine, 4). 140.700.
Anton Ingolič: Ugasla dolina: Povest. Kmečka knjiga. 49.500.
Marijan Marolt: Zôri, noč vesela! Buenos Aires: SKA. 144.500.
- 1957 Mimi Malenšek: Bratstvo: Roman. Obzorja. 161.300.
Mimi Malenšek: Plamenica: Roman o Trubarju. Lipa. 2008. 201.600.
- 1957–58 Mimi Malenšek: Vigenci: Roman. Kranj: Gorenjski glas. 108.500.
- 1958 Oskar Hudales: Vrnitev v življenje: Zgodovinska povest (Kmečka knjiga). 53.100.
- 1959 Janez Jalen: Tri zaobljube. Celje: MD (SV). 51.500.
Mimi Malenšek: Črtomir in Bogomila. CZ (Nova ljudska knjižnica). 169.500.
Mimi Malenšek: Tecumseh: Indijanska kronika. 112.900.
- 1960 Ilka Vašte: Izobčenec: Roman o Janezu Trdini. Dolenjska založba. 123.200.
- 1962 Oskar Hudales: Križar Lenart: Zgodovinski roman. Obzorja. 149.600.
- 1962–63 Oskar Hudales: Med dvema svetovoma, 1–2. Pomurska založba. 224.900.
- 1964 Mimi Malenšek: Inkvizitor: Roman. Lipa. 244.100.
- 1965 Metod Turnšek: Stoji na rebri grad: Zgodovinski roman. Gorica: (Slomškova založba, 2). 85.400.
Metod Turnšek: Božja planina: Zgodovinska višarska povest. Celovec (Slomškova založba, 1). 60.000.
- 1966 Stanko Lapuh: Žena s Poljan: Povest iz davnih dni. Celovec: MD (Družinske večernice, 20). 70.100.
- 1967 Jože Dular: Udari na gudalo, Jandre. Obzorja in Dolenjska založba. 123.600.
Franc Jeza: Moč ljubezni: Povest iz časa naselitve Slovencev. Celovec: MD (Družinske večernice, 21). 54.200.
- 1968 Mimi Malenšek: Noriška rapsodija: Roman. Obzorja in Dolenjska založba. 213.900.
Mimi Malenšek: Poslušaj, zemlja: Variacije na temo. Lipa. 257.400.
Alojz Rebula: V Sibilinem vetru: Roman. SM. 167.600.
- 1969 Vlado Firm: Sužnja iz Kordove: Zgodovinski roman. Celovec: MD (Družinske večernice, 23). 1990. 83.700.
Oskar Hudales: Požar krvi: Roman. Pomurska založba. 148.900.
- 1970 Lev Detela: Kraljev kip: Zgodovinski roman. London: Pika Print (Sodobna knjiga, 11). 11.600.
- 1970–71 Mimi Malenšek: Pojoči labodi, 1–2. DZS (Biografije). 346.300.

- 1970–72 Margareta Hess-Rak: Zadnji vitez plemeniti Heldenstamm: Resnična pretresljiva ljubezenska zgodba, 1–2. Prev. Marija Vutkovič. Celje: SZ. 1979–80 (MD). 58.500.
- 1972 Metod Turnšek: Črni Hanej: Zgodovinska povest. Celovec: MD. 46.800.
- 1973 Tita Kovač: Spomini barona Valvasorja: Prigode žlahtno rojenega gospoda, dičnega stotnika dolenske strani [...] CZ. 65.900.
- 1974 Jože Hudales: Orel z razprtimi krili: Roman o generalu Rudolfu Maistru, 1. Pomurska založba. 103.500.
Tita Kovač: Štefan Dečanski. Celje: MD (SV 125). 75.600.
Sandi Sitar: Z Desenic Veronika z Desenic. Partizanska knjiga in Orbital Progres. 28.300.
Vinko Trinkaus: Velika stavka. Delavska enotnost. 143.500.
Lev Detela: Marijin mojster: Sporočilo o slikarju iz starih časov. Celovec: MD. 19.000.
- 1975 Lojze Ilija: Zadnji rabin v Ljubljani: zgodovinski roman, ob 460-letnici, odkar je bil Slovenec Jurij Sladkonja posvečen za dunajskega škofa. Celovec: MD (Družinske večernice, 29). 128.600.
Anton Ingolič: Pradedje: Roman. DZS. 144.600.
Milena Mohorič: Hiša umirajočih: Zgodba iz prejšnjega stoletja. Prešernova družba. 69.000.
Lojze Kozar: Licenciat Janez, 1–2. Celje: MD (Nova Mohorjeva knjižnica, 3–4). 128.900.
Marijan Marolt: Jože Petkovšek: Življenjepisna povest. Buenos Aires, 1975 (SKA, 91). 97.700.
- 1976 Vlado Firm: Uskoška nevesta. Celovec: MD (Družinske večernice, 30). 60.000.
Vladimir Kavčič: Pustota. SM. 71.600.
Anton Slodnjak: Tujec: Roman o Cankarju (Slovenska trilogija, 3). MK. 92.800.
Andrej Hieng: Čarodej: Roman. CZ. 158.200.
- 1977 Anton Ingolič: Gorele so grmade: Roman. MK (Levstikov hram). 2000. 99.000.
- 1978 Drago Jančar: Galjot: Roman. Pomurska založba. Ponatisi. Prevodi. 96.900.
Mira Mihelič: Tujec v Emoni: Roman. CZ. 84.600.
Zora Piščanc: Blagovestnika Slovanov: Zgodovinski roman. Gorica: MD. 123.100.
Saša Vuga: Erazem Predjamski ali vsa drzna in predrzna dejanja stotnika cesarjeve telesne straže [...], 1–3. Lipa. 259.300.
Janez Kajzer: Macesen: Roman o Ivanu Groharju. CZ. 1988. 133.400.
- 1979 Tita Kovač: Najbogatejši Kranjec: Zgodovinski roman. CZ. 104.900.
Zora Piščanc: Pastirica Urška: Ob 400-letnici prikazanja Matere božje na Sveti gori. Gorica: MD. 61.200.
- 1980 Andrej Hieng: Obnebje metuljev. MK (Nova slovenska knjiga). 145.200.

- Jože Smej: Po sledovih zlatega peresa: Roman. Murska Sobota: Pomurska založba. [Biografski roman o Miklošu Küzmiču.] 133.400.
- 1981 Jože Hudales: General: Roman o Rudolfu Maistru, 2. Maribor: Obzorja. 132.700.
- Mira Mihelič: Cesta dveh cesarjev: (Zgodovinski) roman. CZ. 106.200.
- Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo. SM. 113.700.
- 1981–82 Karel Mauser: Le eno je potrebno: Roman o škofu Frideriku Baragi, 1–2. Celovec: MD. Prva knjiga že v *Božji besedi* 1968–70 in v Torontu v knjigi kot *Unum est necessarium*: Prva knjiga romana o Frideriku Baragi, 1972. 192.500.
- 1982 Andrej Capuder: Rapsodija 20. SM. 126.500.
- Dimitrij Rupel: Maks: Roman o maksizmu ali boj med večino in veličino. Lipa. 86.700.
- Zdenka Žebre: Akomfu Anoči. DZS. 185.500.
- 1983 Jože Dular: Krka pa teče naprej. MK (Nova slovenska knjiga). 166.100.
- 1984 Drago Jančar: Severni sij. Pomurska založba. 55.900.
- Milan Lipovec: Slovenci pod Jelševo brezo. Lipa. 46.600.
- 1985 Zlata Vokač: Marpurgi. Obzorja. 60.200.
- Mimi Malenšek: Skobci nad dolino: Domačijska povest. Ljubljana: Kmečki glas. 70.500.
- 1986 Tone Peršak: Vrh: Zgodba iz 14. stoletja. CZ. 118.400.
- Feri Lainšček: Raza: Roman. Borec. 47.200.
- 1987 Mimi Malenšek: Purgarji. Kmečki glas. 159.800.
- Saša Vuga: Krtov kralj, 1–2. CZ. 352.800.
- 1988 Ivanka Čadež: Kontrabant: Roman iz drugih časov. Kmečki glas (Kmečka knjižna zbirka, 109). 56.800.
- Slavko Dokl: Uskoška princesa: Zgodovinska povest. Kmečki glas. 2005. 117.900.
- Mimi Malenšek: Marčni veter: Freska iz »pomladi narodov«. SM. 255.400.
- Mimi Malenšek: Zlati roj: Roman o Janši. Kmečki glas. 66.400.
- Alojz Rebula: Jutri čez Jordan: Roman. Celje: MD (Nova Mohorjeva knjižnica, 7). 135.700.
- 1989 Lev Detela: Stiska in sijaj slovenskega kneza: Roman. Celovec: MD. 39.300.
- Ignac Jereb: Prekletstvo. Kmečki glas. 71.100.
- Katarina Marinčič: Tereza. Wieser. 79.500.
- Jože Moškrič: Domovina: Zgodovinska povest. SZ Milan Dolgan (Literarna zapaščina Jožeta Moškriča, 4). 21.100.
- Dimitrij Rupel: Levji delež. DZS. 80.000.
- 1990 Tita Kovač: Slovenski oratar dr. Janez Bleiweis. Amalietti (Veliki Slovenci). 94.900.

- Bogdan Novak: V senci dvoglavega orla (Lipa zelenela je: Slovenska saga, 1–2). Kmečki glas. 163.100.
- 1991 Ivan Sivec: In večno bodo cvetele lipe: Roman o Petru Pavlu Glavarju, župniku komende sv. Petra, velikanu dobrote, ljubezni in obnove človeških src. Celje: MD. 82.700.
Jože Topolovec Haložan: Hudičeva pravica. Stranice: Oznanjenje. 47.000.
- 1992 Miloš Mikeln: Veliki voz. Mihelač. 151.200.
Drago Kuhar: Karantanovci: Ego roman o spominu. Pomurska založba (Domača književnost). 44.400.
Mimi Malenšek: Pesnikov nokturno: Roman. MD (Družinske večernice, 47). 168.000.
- 1993 Bogdan Novak: Krvave reke (Lipa zelenela je: Slovenska saga, 3–4). Kmečki glas. 164.500.
Ivan Sivec: Jutro ob kresu: Povest o Adamu Ravbarju, slovenskem vitezu, izdano ob 400-letnici zmage nad Turki. Kmečki glas. 75.300.
Zlata Vokač: Knjiga senc. Obzorja. 66.400.
Franček Štefanec: Zlata ura: Saga iz Sv. Trojice. Murska Sobota: Franc-Franc (Novi obrazi). 52.200.
Feri Lainšček: Ki jo je megla prinesla: Roman. Prešernova družba. 44.300.
- 1994 Ivan Sivec: Triglavski kralj: Črtice iz življenja župnika Jakoba Aljaža. Družina. 60.800. [ZSLB](#)
Kajetan Kovič: Pot v Trento: Prizori iz navadnega življenja Franca M. Pomurska založba (Domača književnost). 123.500.
- 1995 Bogdan Novak: Goljufive sanje (Lipa zelenela je: Slovenska saga, 5–6). Enotnost. 172.000.
Jani Virk: 1895, potres: Kronika nenadejane ljubezni. Mihelač (Roman). 66.100.
Florjan Lipuš: Stesnitev: Kosi še ne raziskane zgodovine, razgrnjeni na podlagi novo odkritih spomenikov. Wieser (Dela, 7). 1997. Nem. prevod. 34.300.
Ernest Tiran: Razbojnik Guzaj. Celje: Perfekta, 1995. 71.800.
- 1996 Kajetan Kovič: Profesor domišljije: Ljubljanska zgodba. Mihelač. 29.000.
Vladimir Kavčič: Somrak. SM. 83.000.
Ivan Sivec: Biseri bolečine: Slike iz življenja goriškega slavčka. Družina. 55.000.
Dušan Merc: Galilejev lesteneč [: Roman]. Literatura. Nem. prevod. 80.900.
Alojz Rebula: Maranathà ali Leto 999: Roman. Celovec: MD (Družinske večernice, 53). Nem. prevod. 64.100.
Josip Jurčič in Barica Smole: Janez Gremčič: Povest iz viteških časov. Mondena. 26.800.
- 1997 Igor Škamperle: Kraljeva hči. Trst: Devin. 128.100.

- Drago Kuhar: Prekmurska zgodba: Zgodovinjani roman (Protestantiana v prekmurjani, kolobarijana reformiana). Skledar. 55.400.
- Franček Štefanec: Sij nad reko. Celje: MD. 53.700.
- Ivan Sivec: Krvava grajska svatba: Povest iz turških časov iz Mengša. Mengeš: ICO (Slovenska zgodovina, 1). 55.500.
- Feri Lainšček: Skarabej in vestalka: Roman o plenilcih duš. Murska Sobota: Franc-Franc (Križpotja). 63.600.
- Jože Felc: Divje jezero ali Življenje in smrt Lepe Vide. Prešernova družba. 83.700.
- 1998 Lev Detela: Jantarska zveza. Celovec idr.: MD (Družinske večernice, 55). 88.200.
- Vinko Korošak: Ob zeleni reki: Nasvidenje čez dvajset let. Nova Gorica: Branko. 99.400.
- 1999 Bogdan Novak: Ugasla ognjišča. MK (Lipa zelenela je: Slovenska saga, 7). 76.000.
- Bogdan Novak: Rdeči sneg. MK (Lipa zelenela je: Slovenska saga, 8). 77.900.
- Saša Vuga: Na rožnatem hrbtu faronike. MK (Nova slovenska knjiga). 47.200.
- Franc Hrastelj: Otrok luči: Zgodovinska povest o Antonu Martinu Slomšku. Družina. Več izdaj. 263.100.
- Vinko Korošak: Veliko sonce nad Evropo: Na poti od Etrurije do Baltika: Roman. Nova Gorica: Branko; Ljubljana: Jutro. 114.200.
- 2000 Vinko Korošak: Nadškofove ječe: Zgodovinska povest. Maribor: Drumac (Od srca do srca, 40). 52.600.
- Drago Jančar: Katarina, pav in jezuit: Roman. SM. 2002. Prevodi. 165.300.
- Vladimir Kavčič: Vrnitev v izginule kraje. SM. 55.800.
- Marko Simšič: Jantarina: Mitološki roman. 22.120. [HTTP](http://)
- 2001 Jože Rode: Spopad pri Mrzli reki. Celje: MD (SV 150). 138.500.
- Frančišek Jerant: Umbrijski biser: Sv. Frančišek Asiški. Slovenska minoritska provinca sv. Jožefa. 44.900.
- Ivan Sivec: Mojster nebeške lepote: Skice iz življenja in dela Jožeta Plečnika. Celje: MD (Slovenske večernice, 151). 2002. 54.900.
- 2002 Janez Švajncar: Gostilna na ovinku: Zgodovinska povest. Maribor: Unigrafika. 58.300.
- Valerija Skrinjar-Tvrz: Bosna in Soča. Prev. Stanka Rendla. Kobarid: Kobariški muzej. 91.200.
- Dušan Merc: Čista ženska. Image management (Glamurjev roman). 54.200.
- Ivan Sivec: Povest o Janezovi sreči: V spomin Janezu Ciglerju, prvemu slovenskemu povestičarju. Kamnik: Ico (Slovenske legende, 5). 47.000.
- 2003 Ivanka Mestnik: Grenki kruh: Zgodovinski roman. Grosuplje: Mondena. 150.000.

- Lucijan Vuga: Hiša na meji: Romansirana kronika: Nova Gorica: Grafika Soča. 36.500.
- Vinko Korošak: Kmečka dinastija: 1500–2000: Prlekija. Bilje: Studio Ro – Humar. 132.500.
- Dušan Merc: Jakobova molitev: Roman. Literatura (Prišleki). 112.100.
- 2004 Dušan Merc: Potopljeni zvon: Operetni roman: Dogaja se na Bledu – poleti 1904. SZ. 74.800.
- Ivan Sivec: Planinska roža: Dragojila, neizpeta ljubezen goriškega slavčka. Karantanija. 31.500.
- Janko Moder: Sveta zemlja: Kronika slovenskega rodu, 2: Vladař Samo. MD. 199.700.
- 2005 Milan Dekleva: Zmagoslavje podgan. CZ. 92.200.
- Silvo Fatur: Oče in sin in Zagorski zvonovi. Koper: Libris. 97.800.
- Slavko Dokl: Uskoška princesa, 2. Kmečki glas. 96.600.
- Francek Mukič: Garaboncijaš: Porabska legenda. Murska Sobota: Franc & Franc. 49.900. [Prevod v slovenščino 2007 pod naslovom Črnošolec. 69.000.]
- 2006 Daniel Artiček: Glažarjev sin: Zgodovinski roman. Kamnik: SZ. 51.000.
- Lucijan Vuga: Prah preteklosti: Zgodovinski roman. Jutro. 78.100. [HTTP](http://www.jutro.si)
- Bogdan Novak: Pasja grofica: Napoleonova resnična ljubezen. CZ. Ponatisi. 104.600.
- Ivan Sivec: Julija iz Sonetnega venca: Ob 190. obletnici Julijinega rojstva. Karantanija. 43.100.
- Ivan Sivec: Brodnikova oporoka: Balade in romance iz življenja največjega slovenskega epika. Kamnik: Ico (Slovenske legende, 6). 41.900.
- Lojze Ilija: Zadnja velesovska nuna. Celje: MD (SV 156). 56.100.
- Feri Lainšček: Muriša: Roman. Študentska založba (Beletrina). 62.700.
- Karel Gržan: Friderik in Veronika. MD; Jurklošter: Odon. 10.200.
- Gregor Majdič: Gabrijelov pasijon. Mengeš: Ciceron. 57.300.
- 2007 Ivan Sivec: Slovenska pravljičica Maksima Gasparija, 1: Povest o Gasparijevem življenju ter dokumentarno gradivo. Koper: Ognjišče. 31.200.
- Ivan Sivec: Kamen nad gladino: O življenju in delu evropsko priznanega jezikoslovca, Jerneja Kopitarja. Kamnik: Ico (Slovenske legende, 7). 52.300.
- Ivan Sivec: Prvi kranjski ropar: Povest o razbojniškem življenju, čudni ženitvi in bridki smrti Anžeta Koširja, imenovanega Hudi Kljukec. Kmečki glas. 49.200.
- Ivan Sivec: Kraljica Slovencev: Povest o brezjanski Mariji Pomagaj. Koper: Ognjišče (Žepna knjižnica Ognjišča, 42). 2009. 54.600.
- 2008 Rudi Šimac: Legenda o sveti Heleni in sveti Marjeti: Zgodovinska povest: Brginska pripoved o porazu Turkov pri Kobaridu. Nova Gorica: SZ. 54.600.
- Rasto Božič: Mesto situl: Arheološko-zgodovinska-domišljajska pripoved. Novo mesto: Goga. 43.800.

- Lev Detela: Tri zvezde: Roman o celjskih grofih in Veroniki Deseniški, 1–2. Ved. 129.400.
- Ivan Sivec: Moji edini, ki jo ljubim: Kajuhova prva ljubezen. Karantanija. 50.800.
- Ivan Sivec: Ribčev dohtar: Po Sloveniji po poteh Franceta Prešerna. Kamnik: Ico (Srce je popotnik, 6). 54.000.
- Evelina Umek: Po sledih fate morgane: Marica Nadlišek Bartol 1867–1940. Trst: Mladika. 63.900.
- Lojze Kozar ml.: Mučenec ob Muri. Družina (Čas in ljudje, 19). 49.900.
- Anton Gričnik: Jurij Vodovnik, 3: Jaz hočem bit' fraj: Romansirana biografija oziroma pripovedi iz življenja pohorskega ljudskega pesnika – poslednjega evropskega »trubadurja«, pojočega mežnarja in tkalca, v štirih delih, s prologom in epilogom. Celje: Grafika Gracer. 337.800.
- Frančišek Jerant: Goreči škof. Koper: Ognjišče (Žepna knjižnica Ognjišča, 43). 52.800.
- Frančišek Jerant: Umbrijski biser, 2: Pri svetem Damijanu in Porciunkuli. Brat Frančišek (Frančišek med nami, 9). 31.900.
- Slavko Dokl: Uskoška princesa, 3. SZ. 88.200.
- 2009 Ivan Sivec: Hudomušni ljubljanski hribolazec: Po evropskih gorah po poteh Janka Mlakarja. Družina (Srce je popotnik, 7). 29.700.
- Vilma Purič: Burjin čas. Trst: Mladika.

Najdaljše zgodovinske pripovedi

- 514.100** Anton Slodnjak, »Pogine naj – pes!«: Zgodovinski roman, 1946.
- 352.800** Saša Vuga, Krtov kralj: Roman, 1987.
- 346.300** Mimi Malenšek, Pojoči labodi, 1970
- 337.800** Anton Gričnik, Jurij Vodovnik: Jaz hočem bit' fraj: Romansirana biografija, 2008.
- 263.100** Franc Hrastelj, Otroci luči: Zgodovinska povest o Antonu Martinu Slomšku, 1999.
- 259.300** Saša Vuga, Erazem Predjamski ali vsa drzna in predrzna dejanja [...], 1978.
- 257.400** Mimi Malenšek, Poslušaj, zemlja: Variacije na temo, 1968.
- 255.400** Mimi Malenšek, Marčni veter: Freska iz »pomladi narodov«, 1988.
- 244.100** Mimi Malenšek, Inkvizitor: Roman, 1964.
- 238.700** Anton Slodnjak, Neiztrohnjeno srce: Zgodovinski roman, 1938.
- 224.900** Oskar Hudales, Med dvema svetovoma, 1962.
- 213.900** Mimi Malenšek, Noriška rapsodija: Roman, 1968.
- 201.600** Mimi Malenšek, Plamenica: Roman o Trubarju, 1957.
- 199.700 Janko Moder, Sveta zemlja: Kronika slovenskega rodu, 2: Vladar Samo, 2004.
- 192.500** Karel Mauser, Le eno je potrebno: Roman o škofu Frideriku Baragi, 1981.

Literatura

- Hugo Aust: *Der historische Roman*. Stuttgart; Weimar: Metzler, 1994 (Sammlung Metzler, 278).
- Anton R. Bauer: *Der historische Trivialroman in Deutschland im ausgehenden 18. Jahrhundert*. Disertacija. Plauen: Otto Adam, 1930.
- Aleksandra Belšak: Žanri v slovenski daljši prozi. *Slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003 (Obdobja, 21). 151–60.
- Matjaž Birk: Nemška zgodovinska povest na Slovenskem v prvi polovici 19. stoletja. *Slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003 (Obdobja, 21). 473–82.
- Katarina Bogataj-Gradišnik: *Grozljivi roman*. Ljubljana: DZS, 1991 (Literarni leksikon, 38).
- — Literarne konvencije v slovenskem zgodovinskem romanu 19. stoletja. *Primerjalna književnost* 17/1–2 (1994). 1–34.
- Raimund Borgmaier in Bernhard Reitz (ur.): *Der historische Roman, 1–2*. Heidelberg: Winter, 1984 (Anglistik und Englischunterricht, 22, 24).
- Anthony Cuddon: Historical novel. *A Dictionary of Literary Theory*. Cambridge: Blackwell, 1991. S. v.
- Lennard J. Davis: *Factual Fictions: The Origins of the English Novel*. New York: Columbia University Press, 1983.
- George Dekker: *The American Historical Romance*. Cambridge itd.: University Press, 1987 (Cambridge Studies in American Literature and Culture).
- A. T. Dickinson, jr.: *American Historical Fiction*. Metuchen: Scarecrow, 1986.
- Blahoslav Dokoupil: *Český historický román 1945–1965*. Praga: Československý spisovatel, 1987.
- Willem Drop: *Verbeelding en historie: Verschijningsvormen van den Nederlandse historische roman in den negentiende eeuw*. Disertacija [1958]. Utrecht: Hes, 1979.
- Henryk Dubowik idr.: *Polska powieść historyczna: Wybranie zagadnienia z dziejów recepcji i warsztatu twórczego*. Bydgoszcz: Bydgoskie towarzystwo naukowe, 1986 (Prace wydziału nauk humanistycznych, B/3).
- Günter Dux: *Die Zeit in der Geschichte: Ihre Entwicklungslogik von Mythos zur Weltzeit; mit kulturvergleichenden Untersuchungen in Brasilien [...]* Frankfurt: Suhrkamp, 1989.
- Hartmut Eggert: *Studien zur Wirkungsgeschichte des deutschen historischen Romans 1850–1875*. Frankfurt: Klostermann, 1971 (Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts, 14).
- Berthold Emrich: Literatur und Geschichte. *Reallexikon der deutschen Literaturgeschichte*, 2. Berlin: Gruyter, 1965. 111–43.
- Neil McEwan: *Perspective in British Historical Fiction Today*. Basingstoke in London: MacMillan, 1987.

- Avron Fleishman: *The English Historical Novel: Walter Scott to Virginia Woolf*. Baltimore in London: John Hopkins, 1971.
- Petra Gallmeister: *Der historische Roman. Formen der Literatur in Einzeldarstellungen*. Ur. Otto Knörrich. Stuttgart: Kröner, 1981 (Kröners Taschenausgabe, 478).
- Daniel D. McGarry in Sarah Harriman White: *Historical Fiction Guide: Annotated Chronological, Geographical and Topical List of Five Thousand Selected Historical Novels*. New York: Scarecrow Press, 1963.
- Hans V. Geppert: *Der »andere« historische Roman: Theorie und Strukturen einer diskontinuierlichen Gattung*. Tübingen: Niemeyer, 1976 (Studien zur deutschen Literatur, 42).
- Konrad Górski: *Poliskij istoričeskij roman i problema historizma*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1963.
- Donald McGrady: *La novela histórica en Colombia 1844–1959*. Austin in Bogota: Institut of Latin-American Studies; University of Texas, 1962.
- Malcolm Hayward: Genre recognition of history and fiction. *Poetics* 22 (1994). 409–21.
- Harry B. Henderson: *Versions of the Past: The Historical Imagination in American Fiction*. New York: Oxford Press, 1974.
- Rainer Hess, Gustav Siebenmann idr.: *Literaturwissenschaftliches Wörterbuch für Romanisten*. Tübingen: Franke, 1989 (UTB).
- Robert Hodel: Fiktivno in dejansko v *Selitvah* (1929) M. Crnjanskega (Zgodovinski roman?). *SR* 41 (1993). 245–52.
- Jozef Hvišč: *Slovenská historická próza*. Bratislava: Lita, 1988.
- Wolfgang Iser in Fritz Schalk (ur.): *Dargestellte Geschichte in der europäischen Literatur des 19. Jahrhunderts*. Frankfurt: Klosterman, 1970 (Studien zur Philosophie und Literatur des 19. Jahrhunderts, 7).
- Tatjana Jovičević, Srpski istorijski roman XIX. veka. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije, 2007 (Biblioteka za književnost i jezik, 20).
- Janko Kos: Walter Scott in rojstvo zgodovinskega romana. Walter Scott, *Waverley*, 1. Ljubljana: CZ, 1973 (Sto romanov, 64). 5–41.
- — Evropski izviri slovenskega romana v 19. stoletju. *SR* 33 (1985). 41–49.
- Marijan Kramberger: *Visoška kronika: Literarnozgodovinska interpretacija*. Ljubljana: DZS, 1964 (Tokovi časa, 18).
- Maurice Lemire: *Les grandes thèmes nationalistes du roman historique canadien-français*. Québec: Les Presses de l'Université Laval, 1970 (Vie des lettres canadiennes, 8).
- György Lukács: *Der historische Roman*. Berlin: Aufbau-Verlag, 1955. Prvi natis v madžarščini 1937.
- Miodrag Maticki (ur.): *Istorijski roman: Zbornik radova*. Beograd-Sarajevo: Institut za književnosti, 1992–96 (Zbornici, 10).

- Marija Mitrović: Položaj in značaj zgodovinskega romana druge polovice 19. stoletja v jugoslovanskih literaturah. *Obdobje realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Boris Paternu idr. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1982 (Obdobja, 3). 169–78.
- Günter Mühlberger, Kurt Habitzel: The German Historical Novel (1780–1945): Aspects of a developing genre. *Reisende durch Zeit und Raum / Travellers in Time and Space: Der deutschsprachige historische Roman*. Ur. Osman Durrani in Julian Preece. Amsterdam, 2001 (Amsterdamer Beiträge zur neueren Germanistik, 51). 5–23.
- — Gewinner und Verlierer: Der historische Roman und sein Beitrag zum Literatursystem der Restaurationszeit (1815–1848/49). *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 21/1 (1996). 91–123.
- — »Wiederkehr des Gleichen?« Oder: Einige Bemerkungen zu einer strukturellen Poetik des deutschsprachigen historischen Romans: Mit einem Anhang zum deutschsprachigen Historischen Roman bis 1945 in den Grenzen des heutigen Slowenien. *Slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003 (Obdobja, 21). 405–12.
- — in Wolfgang Wiesmüller: Habsburgische Landschaften im historischen Roman vor 1850. *Die habsburgischen Landschaften in der österreichischen Literatur. Beiträge des 11. Polnisch-Österreichischen Germanistentreffens*. Ur. Stefan H. Kaszynski in Slawomir Piontek. Poznan: Uniwersytet Adama Mickiewicza, 1995. 23–56.
- Heinz-Joachim Müllenbrock: *Der historische Roman des 19. Jahrhunderts*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag, 1980 (Forum Anglistik).
- Gilles Nélot: *Panorama du roman historique*. Pariz: Editions Sodi, 1969.
- Krešimir Nemec: Historizam i povijesni roman. *Historizem v raziskovanju slovenskega jezika, literature in kulture*. Ur. Aleksandra Derganc. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2002 (Obdobja, 18). 619–26.
- Fran Petrer: Literarno ozadje Prešernovega Krsta pri Savici. *Sodobnost* 1940. 300–08.
- John Lloyd Read: *The Mexican Historical Novel 1926–1910*. Disertacija. New York: Russel & Russel, 1973. Najprej izšlo na Instituto de las Españas [...], 1939.
- David Roberts in Philip Thomson (ur.): *The Modern German Historical Novel: Paradigms, Problems and Perspectives*. New York in Oxford: Berg, 1991 (Berg European Studies).
- Le roman historique. *La grande encyclopédie Larousse*. Pariz: Larousse, 1976. S. v.
- Janez Rotar: Nekatere značilnosti današnjega zgodovinskega romana v jugoslovanskih književnostih. *19. SSJLK*. Ur. Helga Glušič-Krisper. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1983. 33–47.
- Kurt Rötgers: *Der Kommunikative Text und die Zeitstruktur von Geschichten*. Disertacija. München, 1982 (Alber-Broschur Philosophie).
- Irena Samide: Zmuzljive podobe slovenskega biografskega romana. *Slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2003 (Obdobja, 21). 231–40.

- Margaret Scanlan: *Traces of Another Time: History and Politics in Postwar British Fiction*. New Jersey: Princeton University Press, 1990.
- Ina Schabert: *Der historische Roman in England und Amerika*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1981 (Erträge der Forschung, 156).
- Helmut Scheuer. Biographie – Ästhetische Handlungsmodelle und historische Rekonstruktionen. *Ästhetik der Geschichte*. Ur. Johann Holzner in Wolfgang Wiesmüller. Innsbruck: Institut für Germanistik, 1995 (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft: Germanistische Reihe, 54).
- Walter Schiffels: *Geschichte(n) Erzählen: Über Geschichte, Funktionen und Formen historischen Erzählens*. Kronberg: Scriptor, 1975 (Theorie-Kritik-Geschichte, 7).
- Rainer Schönhaar: Historische Erzählung. – Historischer Roman. *Metzler Literatur-Lexikon: Begriffe und Definitionen*. Ur. Günther in Irmgard Schweikle. Stuttgart: Metzler, 1990. S. v.
- Mira Seretić: Stilske osobine hrvatskog historijskog romana. *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima od narodnog preporoda k našim danima*. Ur. Aleksandar Flaker in Krunoslav Pranjić. Zagreb: Liber, 1970. 175–255.
- Harry E. Show: The historical novel. *Encyclopedia of Literature and Criticism*. Ur. Martin Coyle idr. London: Routledge, 1990. 531–43.
- Clara Sieper: *Der historische Roman und die historische Novelle bei Raabe und Fontane*. Weimar: A. Duncker, 1930 (Forschungen zur neueren Literaturgeschichte, 62).
- James C. Simmons: The Novelist as Historian: Essays on the Victorian Historical Novel. Pariz: Mouton, 1973 (Studies in English Literature, 88).
- Nadežda N. Starikova: *Slovenskij istoričeskij roman 1920–30-h godov: Tipologija, genealogija, poetika*. Moskva: Rossijskaja akademija nauk; Institut slavjanovedenija, 2006.
- Josef Štěpan: On the quantitative syntactic characteristics of fiction and non-fiction historical texts of the twentieth century. *Prague Studies in Mathematical Linguistics*, 9 = *Linguistic and Literary Studies in Eastern Europe*, 34. Amsterdam in Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1986. 75–84.
- John Tebbel: Fact and fiction: Problems of the historical novelist. *The Burton Lecture*. Lansing: Historical Society of Michigan, 1962.
- Claus Träger: Historischer Roman. *Wörterbuch der Literaturwissenschaft*. Leipzig: VEP Bibliographisches Institut, 1986.
- Leon Twarog: Historical novel. *Handbook of Russian Literature*. Ur. Victor Terras. New Haven in London: Yale University Press, 1985. 159–60.
- Elisabeth Wesseling: *Writing History as a Prophet: Postmodernist Innovations of the Historical Novel*. Amsterdam idr.: John Benjamin, 1991 (Utrecht Publications in General and Comparative Literature, 26).
- Hayden V. White: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth Century Europe*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1973.
- — *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1978.

- Gerald J. Whitrow: *Time in History: Views of Time from Prehistory to the Present Day*. Oxford in New York: Oxford University Press, 1990.
- Erwin Wickert: *Von der Wahrheit im historischen Roman und in der Historie*. Stuttgart: Steiner, 1993 (Abhandlungen der Klasse der Literatur; Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1).
- Theodore A. Wilson: Recreating the past: Narrative, objectivity, and creativity in international history: Predavanje na University of Kansas, Lawrence, 15. sept. 1994.
- Annette Wittkau: *Historismus: Zur Geschichte des Begriffs und des Problems*. Göttingen: Wandenhoek, 1992.
- Erwin Wolff: Sir Walter Scott und Dr. Dryasdust: Zum Problem der poetischen Genre bei Puškin. *Dargestellte Geschichte* [...] Ur. Wolfgang Iser in Fritz Schalk. Frankfurt: Klosterman, 1970. 15–37.
- Zgodovina in njeni literarni žanri: Četrty mednarodni komparativistični kolokvij = History and its literary genres: 4th international comparative literature colloquium*. Ur. Vanesa Matajč in Gašper Troha. Ljubljana: Slovensko društvo za primerjalno književnost; Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, Univerza v Ljubljani, 2006.

Razprave za to knjigo

- Mohorjanska pripovedna proza. *SR* 30/4 (1982). 389–414.⁵²³
- Pot slovenske zgodovinske pripovedne proze v 20. stoletje. *19. SSJLK*. Ur. Helga Glušič. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1983. 63–77.
- Tipi slovenske trivialne proze na začetku tega stoletja. *Obdobje simbolizma, 2. del*. Ur. Franc Zadravec idr. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1983 (Obdobja, 4). 125–36.
- Pregljeva mohorjanska literatura. *Pregljev zbornik*. Ur. Joža Mahnič. Ljubljana: Slovenska matica, 1984. 137–48.
- Slovenski romani o luterancih. *20. SSJLK*. Ur. Jože Koruza. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1984. 155–67.
- Srednji vek v slovenski zgodovinski povesti. *Srednji vek v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ur. Jože Toporišič. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989 (Obdobja, 10). 189–95.
- Recept mohorjanske zgodovinske povesti. Ivan Zorec, *Beli menihi: Povest iz prve polovice 12. stoletja, Prva knjiga: Ustanovitev samostana*. Ljubljana: Založništvo slovenske knjige, 1991 (Slovenska povest, 2). 177–84.

⁵²³ Vse razprave so dosegljive tudi preko osebne bibliografije Miran Hladnik – knjige, razprave in članki in s spletišča Slovenski zgodovinski roman .

- Z zgodovinskim romanom čez strankarskega nasprotnika. Miroslav Malovrh, *Opatov praporščak: Zgodovinska povest*. Ljubljana: Založništvo slovenske knjige, 1991 (Slovenska povest, 7). 156–63.
- Miroslav Malovrh. *Enciklopedija Slovenije*, 6. Ljubljana: MK, 1992. 387.
- Fran Jaklič v slovenski literarni zgodovini. Fran Jaklič, *Pèklena svoboda*. Ljubljana: Mihelač, 1994 (Slovenska povest, 33). 165–73. — Tudi v: *Fran Jaklič – Podgoričan (1868–1937)*. Ur. Anka Novak in Miran Hladnik. Dobrepolje: Občina, 2006. 39–46.
- Zgodovinska povest o verskih bojih na Slovenskem. Andrej Budal, *Križev pot Petra Kupljenika: Zgodovinska povest*. Ljubljana: Mihelač, 1994 (Slovenska povest, 33). 77–83.
- Slovenska zgodovinska povest v 19. stoletju. 30. *SSJLK*. Ur. Martina Orožen. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1994. 127–53.
- Temeljni problemi zgodovinskega romana. *SR* 43/1–2 (1995). 1–12; 183–200.
- Temeljni problemi historijskog romana. V srh. prevedla Damijan Šinigoj in Vedad Spahić. *Razlika/Difference: Časopis za kritiku i umjetnost kritike* (Tuzla) 1/1 (2001). 197–222.
- Slovenska diskusija o zgodovinski povesti in zgodovinskem romanu. *SR* 44/2 (1996). 201–21.
- Kako smo prevajali zgodovinski roman. *Prevod besedila. Prevajanje romana: 20. zbornik*. Ur. Majda Stanovnik. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev, 1996. 61–69.
- Slovani v slovenski zgodovinski povesti. 32. *SSJLK*. Ur. Aleksandra Derganc. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1996. 109–27. — Deloma skrajšano pod naslovom Uskoki v slovenski povesti in romanu. *Nova Atlantida* 4/13–14 (1997). 201–17.
- Protestanti v slovenskem zgodovinskem romanu. *Evangelikičanski koledar za navadno leto 1997*. Murska Sobota: Evangelikičanska cerkev v Republiki Sloveniji, 1997. 115–23.
- Turška zgodovinska povest in Sivčeva *Svatba*. Ivan Sivec, *Krvava grajska svatba: Povest iz turških časov iz Mengša*. Mengeš: ICO, 1997 (Slovenska zgodovina, 1). 183–86.
- Ideja slovanstva v slovenski zgodovinski povesti. *SR* 46/1–2 (1998). 117–31. — Tudi v: *Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti: Imagološko berilo*. Ur. Tone Smolej. Ljubljana: Oddelek za primerjalno književnost, 2002. 53–66.
- Pregljeva zgodovinska pripoved. *Ivan Pregelj*. Ur. Marjan Dolgan. Ljubljana: Nova revija, 1998 (Interpretacije, 9). 104–25.
- Slovenski zgodovinski roman danes. 35. *SSJLK*. Ur. Erika Kržišnik. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1999. 117–36.
- Čas v slovenskem zgodovinskem romanu. 36. *SSJLK*. Ur. Irena Orel. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2000. 113–37.
- Dve povesti v verzih iz prve polovice 19. stoletja. *Romantična pesnitev: Ob 200. obletnici rojstva Franceta Prešerna*. Ur. Marko Juvan. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2002 (Obdobja, 19). 189–202.

- Pa začnimo pri Krpanu. *Sodobnost* 66/3 (2002). 227–37.
- Druge vas junake. *Sodobnost* 66/3 (2002). 375–85.
- Ni take je [o junakinjah]. *Sodobnost* 66/4 (2002). 501–11.
- Sto milj do domačije [o tujem]. *Sodobnost*. 66/5 (2002). 652–62.
- Dela vitezov junaške [o Miroslavu Malovrhu]. *Sodobnost*. 66/6 (2002). 785–95.
- Vašte, Ilka. *Enciklopedija Slovenije*, 14. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000. 154.
- Zorec, Ivan. *Enciklopedija Slovenije*, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2001. 224.
- Ne, na parnas pa že ne! 37. *SSJLK*. Ur. Boža Krakar-Vogel. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2002. 115–38.
- Troje podob domačega in tujega. *Zbornik Slavističnega društva Slovenije: Nacionalno, regionalno, provincialno*. Ur. Marko Jesenšek. Maribor: SDS, 2002. 96–111.
- Alamut* in slovenski nacionalni interes. *Filozofija na maturi* 9/24 (2002), 42–49.
- Nam bo *Alamut* ubranil vstop v Nato? *Delo* 23. dec. 2002. 3.
- Nevertheless, Is It Also a Machiavellian Novel? [Michael Biggins, Against Ideologies. V: Vladimir Bartol, *Alamut*. Seattle: Scala House Press, 2004.] *Slovene Studies* 26/1–2 (2004): 107–15. Slovenska predloga članka pod naslovom Vendarle tudi makiavelistični roman?
- Alamut* in slovenski nacionalni ponos. 3. radijski program Ars. Okt. 2004.
- Luteranci, rokovnjači in pesniki [Kranj v slovenskem zgodovinskem romanu]. *Kranjski zbornik*. Ur. Drago Štefe. Kranj: Občina, 2005. 169–80.
- Tavčarjeva *Visoška kronika*. *Esej na maturi 2006*. V: Vinko Cuderman idr. *Esej na maturi 2006: V vrtincu zločina in krivde* (Matura 2006). Ljubljana: Intelego, 2005. 61–105. — V skrajšani obliki v: Ivan Tavčar. *Visoška kronika*. Ljubljana: Delo; Intelego; Študentska založba, 2006 (Domača branja). 195–225.
- Kaj nam sporoča *Visoška kronika*. Zvočni posnetek prispevka v rubriki Trojna spirala na Radiu Ars 26. 1. 2006.
- Sv. Martin iz Toursa in Martin Krpan z Vrha. Prispevek v forumu SlovLit 2. maja 2006.
- Fenomen Bartol in metafora Alamut. *Gledališki list Slovenskega narodnega gledališča Drama Ljubljana* 85/3 (2005/06). 11–16.
- Das Dilemma der Nation: Vladimir Bartols *Alamut*. Prev. Madita Šetinc Salzmann. Salzburger Festspiele 2005: *Alamut*. 20–23.
- Z njihovimi ženskami se poročajte ali Soočanje kultur v slovenskem zgodovinskem romanu. 41. *SSJLK*. Ur. Marko Stabej. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2005. 11–19.
- Razmerje med Bartolovo kratko in dolgo prozo (*Al Araf* in *Alamut*). *Slovenska kratka pripovedna proza*. Ur. Irena Novak-Popov. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2005 (Obdobja, 23). 137–44.
- Zum Konzept der Nation im slovenischen historischen Nachkriegsroman. *Geschichte (ge)brauchen: Literatur und Geschichtskultur im Staatssozialismus: Jugoslavien und Bulgarien*. Ur. Angela Richter idr. Berlin: Frank & Timme, 2006. 261–67.
- Pozabljeni Prešernov rojak Jožef Žemlja. *Gorenjski glas – Snovanja* 3. 8. 2007. 12–13. Tudi na 3. radijskem programu, junij.

Die Strategien des sozialen Verhaltens in der slowenischen historischen Erzählkunst. Prev. Urška Perenič. *Sozialgeschichte Sloweniens. Mitteilungsblatt des Instituts für soziale Bewegungen* 41. Ur. Sabine Rutar in Rolf Wörsdörfer. Bochum, 2009. 71–88. — Slovenska predloga članka pod naslovom Strategije socialnega obnašanja v slovenskem zgodovinskem pripovedništvu., 2008.

Seznam grafikonov, tabel in slik

<i>Grafikon 1: Dinamika vrstnih oznak.....</i>	16
<i>Grafikon 2: Uporaba terminov</i>	17
<i>Grafikon 3: Produkcija nemškega zgodovinskega romana.....</i>	73
<i>Grafikon 4: Zgodovinske povesti po predstavljenih obdobjih.....</i>	75
<i>Grafikon 5: Dolžinske preference zgodovinske pripovedi</i>	178
<i>Grafikon 6: Obsegovni tipi zgodovinske proze po obdobjih</i>	179
<i>Grafikon 7: Obsegi zgodovinske povesti skozi čas.....</i>	180
<i>Grafikon 8: Obsegi zgodovinskega romana skozi čas.....</i>	180
<i>Grafikon 9: Predvidljivost podnaslova glede na dolžino.....</i>	182
<i>Grafikon 10: Obsegovni profil vrst.....</i>	182
<i>Grafikon 11: Povprečne dolžine vrst</i>	183
<i>Grafikon 12: Zgodovinska pripoved v periodiki</i>	208
<i>Grafikon 13: Katoliške objave v razmerju do celotne produkcije.....</i>	208
<i>Grafikon 14: Avtorice in junakinje v kmečki povesti in zgodovinskem romanu</i>	220
<i>Grafikon 15: Produkcijaska dinamika</i>	221
<i>Grafikon 16: Avtorska kondicija</i>	223
<i>Grafikon 17: Avtorski opusi po dolžini.....</i>	224
<i>Grafikon 18: Socialno poreklo zgodovinskih romanopiscev.....</i>	225
<i>Grafikon 19: Pisatelji po poklicu</i>	226
<i>Grafikon 20: Rojstne pokrajine pisateljev.....</i>	227
<i>Grafikon 21: Produkcija zgodovinske in kmečke povesti.....</i>	236
<i>Grafikon 22: Volumen zgodovinske in kmečke povesti</i>	236
<i>Grafikon 23: Povprečni obsegi zgodovinske in kmečke proze po obdobjih.....</i>	238
<i>Grafikon 24: Daljšanje proze brez vrstne oznake</i>	239
<i>Grafikon 25: Daljšanje povprečnih obsegov zgodovinske in kmečke povesti.....</i>	239
 <i>Tabela 1: Žanrski tipi zgodovinske povesti v času.....</i>	 88
<i>Tabela 2: Pripovedne hitrosti</i>	177
<i>Tabela 3: Mohorjanska pripovedna proza po žanrih.....</i>	229
<i>Tabela 4: Avtorji zgodovinske in kmečke proze po povprečni dolžini</i>	237
 <i>Slika 1: Dimeževo slovo od Katrce, Anton Cerar – Danilo, Dimež, 1945.....</i>	 19
<i>Slika 2: Naslovnica v Alojzij Carli Lukovič, Zadnji dnevi v Ogleju, 1924.....</i>	45
<i>Slika 3: Portreti najproduktivnejših avtorjev.....</i>	224
<i>Slika 4: Rojstni kraji pisateljev</i>	228
<i>Slika 5: Peter Žmitek, ilustracija v F. S. Finžgar, Pod svobodnim soncem, 1905.....</i>	285

<i>Slika 6: M. Zarnik, ilustracija v Ivan Janežič, Gospa s Pristave, 1894</i>	328
---	-----

Kazalo povzetkov

<i>Ferdo Kočever, Mlinarjev Janez (1859)</i>	311
<i>Josip Jurčič, Jurij Kozak, slovenski janičar (1864)</i>	311
<i>Franc Valentin Slemenik, Križem sveta (1877)</i>	311
<i>Anton Koder, Luteranci (1883)</i>	312
<i>Ivan Tavčar, Janez Solnce (1885–86)</i>	312
<i>Matija Prelesnik, Naš stari greh (1903)</i>	313
<i>Matija Prelesnik, V smrtni senci (1904)</i>	313
<i>Miroslav Malovrh, Opatov prapoščak (1903)</i>	313
<i>Miroslav Malovrh, Kralj Matjaž (1904)</i>	314
<i>Miroslav Malovrh, Strahovalci dveh kron (1907)</i>	314
<i>Miroslav Malovrh, Zadnji rodovine Benalja (1909)</i>	315
<i>Lea Fatur, Za Adrijo (1909)</i>	315
<i>Miroslav Malovrh, Zaljubljeni kapucin (1911)</i>	316
<i>Ivan Pregelj, Tlačani (1915–16)</i>	316
<i>Ivan Pregelj, Zadnji upornik (1918–19)</i>	316
<i>Ivan Tavčar, Visoška kronika (1919)</i>	317
<i>Ivan Pregelj, Plebanus Joannes (1920)</i>	317
<i>Ivan Pregelj, Peter Pavel Glavar (1922)</i>	317
<i>Ivan Pregelj, Bogovec Jernej (1923)</i>	318
<i>Ivan Pregelj, Zgodbe zdravnika Muznika (1923)</i>	318
<i>Fran Jaklič, V graščinskem jarmu (1925) in Pèklena svoboda (1926)</i>	319
<i>Joža Lovrenčič, Publius in Hispala (1927)</i>	319
<i>Ivan Pregelj, Peter Markovič, strah ljubljanskih šolarjev (1929)</i>	319
<i>Ivan Pregelj, Regina Roža ajdovska (1929)</i>	320
<i>Ivan Pregelj, Zdravnika Muznika štiri vigilije (1929)</i>	320
<i>Ivan Pregelj, Magister Anton (1929–30)</i>	320
<i>Gustav Strniša, Francozi in rokovnjači (1930)</i>	321
<i>Vladimir Bartol, Alamut (1938)</i>	321
<i>Jože Pahor, Matija Gorjan (1940)</i>	321
<i>Alojz Rebula, V Sibilinem vetru (1968)</i>	322
<i>Andrej Hieng, Obnebje metuljev (1980)</i>	322
<i>Miloš Mikeln, Veliki voz (1992)</i>	323
<i>Jani Virk, 1895, potres (1995)</i>	323
<i>Kajetan Kovič, Profesor domišljije (1996)</i>	323
<i>Alojz Rebula, Maranathà ali Leto 999 (1996)</i>	324
<i>Vladimir Kavčič, Somrak (1996)</i>	324
<i>Feri Lainšček, Skarabej in vestalka (1997)</i>	325
<i>Igor Škamperle, Kraljeva hči (1997)</i>	325

Povzetki pripovedi

Ferdo Kočever, *Mlinarjev Janez* (1859)

Celjski grof Ulrik (Urh) zalezuje lepo Pengarjevo Marjetico iz Teharij, kar pa ni všeč njenemu fantu Mlinarjevemu Janezu. Grof pošlje na vas v meniha preoblečenega ovaduha, da bi ugrabil Marjetico. Fantje odkrijejo nakano, grofa ujamejo in mora jim obljubiti poplemenitenje, če hoče, da ga izpuste. Pri volitvi Janeza za vaškega načelnika to res stori. Urhu, ki slovi zaradi nemoralnega življenja – onečastil je že več deklic v okolici in je v sporu s cesarjem in papežem –, prinese papežev poslanec izobčilno pismo. Da se stvar ne bi razvedela, Urh poslanca zapre v ječo, Teharčane z Janezom na čelu pa pošlje ječo stražit. Fantje poslanca osvobodijo. Pride do spopada med Teharčani in grofom. Janez grofa v tri ure dolgem dvoboju premaga, pokončati pa si ga ne upa. V strahu pred grofovo jezo zapusti Janezova skupina domači kraj in se gre pred Beograd bojevat s Turki. V boju se odlikujejo, vendar Janez skupaj z Voglarjevim Mihom pade v turško ujetništvo. Sužnjuje v Carigradu, z Mihom se ločita, pa se v Alžiru na ladji spet srečata. Šele tedaj Janez v Mihiu prepozna v fanta preoblečeno Marjetico, ki mu je veskozi sledila in mu v boju reševala življenje. V obupu se že hočeta pognati v morje, ko pride mimo papežev odposlanec, ki je Janezu dolžan zahvalo za rešitev, in jima pove, da jima je kupil svobodo. Odpotujeta domov, ker so medtem Urha v Beogradu ubili. Pridno delata in še dolgo živita.

Josip Jurčič, *Jurij Kozjak, slovenski janičar* (1864)

Dobri ovodveli graščak Marko živi na gradu Kozjak s sinom Jurijem in grbavim bratom Petrom. Potuhnjeni Peter je na svojega brata ljubosumen, in ko gre Marko na vojno, proda nečaka Jurija ciganu Samolu, ta pa naprej Turkom. Ko se Marko vrne, mu Peter natvezi, da so mu sina ugrabili. Marko se od žalosti umakne v samostan in prepusti grad Petru, ki pa nima sreče pri gospodarjenju, ker ga cigan ves čas opominja na zločin in ga izsiljuje. Po 18 letih spet pridejo na Kranjsko Turki. Pozornost vzbuja orjaški hrabri janičar, za katerega cigan razodene, da je Jurij Kozjak. Janičarja ujamejo in ga pripeljejo k očetu Marku. Jurij se v ujetništvu spomni svojih slovenskih korenin, prestopi na krščansko stran, ukani Turke, reši menihe in prevzame grad, izdajalski stric Peter pa si sam vzame življenje.

Franc Valentin Slemenik, *Križem sveta* (1877)

Dvojčka Jelica in Bogdan Pečarski z Levovega gradu, brodnik Job in babica komaj uidejo smrti, ko se vračajo z vožnje po Vrbskem jezeru. Stari sovražnik rodbine, ki jim je pred leti ob turškem napadu ugrabil strica Benjamina in ga odpeljal neznano kam, jim je namreč našagal brv čez prepad. Ta stari sovražnik so bratje Jon, Jošt in Mihalj, ki se maščujejo, ker je stari Pečarski dal obesiti njihovega očeta, bogatega roparskega poglavarja Urha Grobekarja. Jon je v Carigradu postal visoki vojskovodja Ali paša. Naslednjič Joštu uspe ugrabiti Bogdana Pečarskega in Lenarta Kolničarja, sina koroškega glavarja, in ju izročiti Turkom, ti pa Jošta za plačilo kot ničvrednega človeka ubijejo.

Deset let pozneje kristjani v bitki pri Trbižu premagajo Turke. Pri pokopavanju sovražnikov se Job krščansko zavzame za še živega Ahmet ago, ob katerem toži njegov sluga Hasan, in izve, da je kristjan. Užaljen, ker ga domačini sumijo izdajstva, z njim ter Hasanom odpotuje v Carigrad. Ahmet aga je ugrabljeni Benjamin z Levovega gradu, ki si je pridobil svobodo in bogastvo in zdaj odkupuje sužnje in jih osvobaja. Rešil je tudi brata in sestro čerkeškega rodu, Hasana in Fatimo. Fatima ju zdaj čaka doma v Carigradu. Pri njej je Lenart Kolničar, ki se zdaj imenuje Ibrahim. Fatima ga je odkupila, tik preden so ga hoteli usmrtiti, ker se kot vojaški poveljnik pri Ali paši ni hotel poturčiti. Ali paša napade Fatimin dvorec. Ibrahim ga brani, da Fatima lahko pobegne, njega pa ujamejo in ga živega zazidajo. Na srečo se pravočasne vrne Ahmet aga z družbo in Ali paša se mu mora ježno vdati.

Medtem Turki spet razgrajajo po Koroškem. Mihalj jim izda Levov grad, vendar Jelica odkrije prevaro, Mihalja ubije in prežene Turke. V bitki s Turki pri Hrušici je hudo ranjen Bogdan, ki so ga domačini iz Otoka pred leti rešili iz turških rok in je ostal kar pri njih, ker ni vedel, od kod je doma. Pri Hrušici se bojuje tudi Matej Pečarski, vendar ne prepozna svojega sina. Istega dne dospe do Hrušice tudi krščanska slovenska družba, ki se vrača iz Carigrada. Po svetinjici prepoznajo Bogdana, ki se je sam izkopal izpod trupel. Ko okreva, odpotujejo proti Otoku, kjer ga čakata nevesta Dorka in njen oče, poveljnik Boleslav.

V bitki pri Beljaku so leta 1493 Turki strašno premagani in Lenart ubije še zadnjega od sovražnih treh bratov, Ali pašo oz. Jona, potem ko je temu z ogromnimi žrtvami uspelo zavzeti Levov grad in ujeti Jelico. V bitki se najdejo vsi po svetu raztepeni in rešijo Jelico. Bogdan se vrne v Otok, kjer si bo ustvaril družino, Matej Pečarski pa potuje med Slovenci in jim oznanjuje: »Rojaki, bodimo složni, združimo se!«

Anton Koder, *Luteranci* (1883)

Aprila 1555 Urban Tekstor v Kranju izobči duhovnike Knaflja, Arniča in Rokavca iz rimske cerkve. Predikant Jernej Knafelj se pred katoliškimi preganjalci zateče na grad Strmol kot kočijaž domače gospodične Lavre Koronini in se zaljubi vanjo. Luteranci se zbirajo v Bobkovi hiši v Podgorju pri Kamniku. Kmalu Knafelj svojim ljudem ni več dovolj goreč; posebej njegova bivša ljubica, lepa vdova Katarina Stobe, zaradi katere je bil prestavljen v Kranj, mu na shodu v Cerkljah očita odpadništvo. Z ljubico Lavro se Knafelj pripravlja na pobeg, a ga fanatični protestant Matija Goriček izda. V pretepu med kamniškim sodnikom Kramarjem in luteranci je izdajalec ubit, luteranca Arniča ujamejo in obesijo, Knafelj pa pobegne v tujino. Luteranstvo je razcepljeno v zmerno Knafljevo in fanatično Stobejkino skupino. Lavra gre v mekinjski samostan med klarisinje, kovač Gogala jo po Knafljevem naročilu skuša ugrabiti, vendar akcija ne uspe. Pač pa s pomočjo kamniškega pisarja Nagliča ugrabijo sodnika Kramarja. Kramar umre, Lavra postane opatinja. Knafelj se vrne iz tujine in zahaja k Lavri, dokler je ne odstavijo. Zaradi medsebojnih prepиров luteranstvo opeša. Knafelj sklene oditi v Nemčijo, vendar prej utone v Bistrici kot žrtev Stobejkinega maščevanja. Stobejka v ječi napravi samomor, Knafljev sodelavec krojač Kriškar gre v Nemčijo, Gogala se spet poprime kovaške obrti, Lavra umre v Trstu.

Ivan Tavčar, *Janez Solnce* (1885–86)

Vitez Janez Solnce se je poročil z lepo ranarjevo hčerko Ano Rozino in si s tem nakopal izključitev iz viteškega zbora, saj se kot plemič ne bi smel poročiti z meščanko. Njegov

najstrastnejši nasprotnik je Jurij Ljudevit, nezakonski sin turjaškega grofa in deželnega glavarja Engelbrehta Auersperga. V izsiljenem dvoboju odbije Janez Solnce nadutežu prst in zato ga deželni zbor graja. Ljubljancani vznemirjeno in s častni sprejmejo mladega cesarja Leopolda. Jurij Ljudevit ugrabi Solncovo ženo. S skupino rokovnjačev, ki jih vodi vagabund Kljukec, se Solnce odpravi na turjaški grad reševati ženo. Avantura se skoraj tragično konča, če ne bi posredoval cesar Leopold. Juriju Ljudevitu se sproži pištola in pade mrtev, cesar pa na slavlju v Ljubljani odlikuje Ano Rozino in Janeza Solnca, češ da velja tudi plemenitost srca in ne le plemenitost rodu.

Matija Prelesnik, *Naš stari greh* (1903)

Viljenica, hči bodriškega kneza Gotšalka, ki je na skrivaj poganka, se pridruži skupini starešin, ki pripravlja državni udar, da bi se osvobodili odvisnosti od Nemcev. Gotšalk v Ljubeku (danes Lübeck) vzgaja sinova Henrika in Budivoja v krščanstvu, ker edino to lahko ohrani Slovane sredi Nemcev. Duhovnik Eppo hoče, da se Viljenica poroči s saksonskim kraljevičem Magnusom, vendar Viljenica ženina ne mara. Na otoku Rujan (danes Rügen), kamor gredo v slovansko svetišče prosit za blagoslov, se zaljubi v slovanskega kneževiča Kruta. Pri sorodniku Pluzonu se srečata Krut in Magnus, rivala pri Viljenici – Krut nažene Magnusa, Gotšalk pa pokliče Viljenico domov. Ta s pomočjo Slavice reši poganskega duhovnika Slavomira iz ječe, kamor ga je zaprl Gotšalk, in pripravi upor, v katerem ubijejo očeta Gotšalka in duhovnika Eppa ter postavijo Viljenico za knežno. Ljudstvo začne preganjati kristjane, ker je bila letina slaba in krivijo za to Gotšalka. Viljenica spozna strašne posledice svojih dejanj in napravi samomor, Krut postane knez.

Matija Prelesnik, *V smrtni senci* (1904)

Po ustoličenju v Velegradu je Krut prisiljen izpustiti svojega nasprotnika, Gotšalkovega sina Henrika s pomočnikoma Godmirom in Gojnikom, ki so bili ilegalno v deželi in so jih razkrinkali ter ujeli v neki gostilni; zanje je prosila mlada deklica Slavina. Gotšalkov sin Budivoj se hoče poročiti s Slavico, vendar se umakne, ko vidi, da ta ljubi Kruta. Slavico njena učiteljica Filomena pripravi, da spet postane kristjanka. Slavica h krščanstvu nagovarja tudi Kruta, ki pa to grobo zavrne. Slavica odide na misijon, v Kruta zaljubljena Vanda pošlje za njo morilca, vendar Godmir in Godivoj umor preprečita. Skupaj s Slavino in Tugomirjem se pridružijo uporniškim bodriškim četam pod Budivojevim poveljstvom. Zasedejo Lenčin, potem pa jih Krut premaga in brez milosti pobije, ker se je razširila govorica, da uporniki delajo silo ženskam. V boju ubije tudi v vojaka preoblečeno Slavico, ki se mu pred smrtjo razkrije in obtoži Vando za spletke; Krut da Vando pokončati. Čez leta se zaljubi v Slavino, ki nadaljuje Slavičin boj za krščanstvo, vendar ga ona zavrne; za Slavino stoji in jo podpira Henrik, sin umorjenega Gotšalka. Bralec zasluti, da se bo v tretji knjigi trilogije vojna sreča obrnila v prid krščanstva.

Miroslav Malovrh, *Opatov prapošček* (1903)

Piše se leto 1404. 20-letni Andrej Rovani, sin oskrbnika gradu Smreka, je praporščak (osebni varuh) stiškega opata Albertusa pl. Lindeka. Vest mu narekuje, da reši patra Albo, ki ga je zaprl pokvarjeni opat, ker ga je Alba zatožil nadrejenim ter priklical nadenj cerkveno vizitacijo, pred nadležnim ženinom Pavlom Glogvicem pa mimogrede reši še opatovo sestro Margareto. Opat v Andrejevi odsotnosti zlorabi njegovo nevesto Polonico, ki konča v vaškem vodnjaku. Andrej še enkrat rešuje Margareto, tokrat pred kmeti, ubije

Glogvica in doseže začasno zamenjavo opata. Ko se Albertus vrne, Rovana zapre. Iz ječe ga reši sluga, ozdravi pa vanj zaljubljena grofica Helena. Na koncu opat le prepusti vodstvo samostana nasledniku, poboljša se in blagoslovi zvezo med Andrejem in Margareto.

Miroslav Malovrh, *Kralj Matjaž* (1904)

Pred samostanom Bistra na Vrhniki se spomladi 1570. leta zbere množica kmetov, ki jih vodi Anton Magajna. Zahtevajo pojasnilo za zločin, ki se je zgodil prejšnji dan v gozdu. Magajna je naletel na samostanskega meniha, ki je posilil mlado ciganko in ustrelil proti njemu. Pater Celestin, ki je osumljen zločina, po krivem priseže nedolžnost, a cigani se zvečer maščujejo s požigom. Požar je pogašen, prior Ahacij spozna resnico, vendar nič ne ukrene, temveč še bolj ostro nastopi proti menihu Erazmu Obričanu, ki hoče zaradi pokvarjenosti samostanskih mož zapustiti samostan. Znajde se v ječi skupaj s cigani, med katerimi je tudi posiljena Ester. Pater Celestin pridobiva oblast nad menihi s prirejanjem poedin in s pijančevanjem, dokler ga cigani s pomočjo patrovega zaupnika Simona Kozine ne zajamejo in zamenjajo za zaprte tovariše in Erazma. Erazem se zateče v Polhov Gradec in se zaljubi v sodnikovo hčer Anko, cigani pa čakajo na priložnost za maščevanje Celestinu. V napadu na samostan je ubit prior Ahacij, umre pa tudi ciganski kralj David. Pater Celestin postane prior in poostri nadzor nad podložnimi kmeti. Vrhnški meščani, ki so prej vdano zaupali rimskokatoliški veri, se ob poslušanju grozodejstev, ki jih izvaja prior Celestin, začnejo nagibati k Antonu Magajni in Erazmu, ki izkoristita razburjenje za širitev protestantske vere in Lutrovih nauk. V oporo jima je žena vrhniškega sodnika Završana Regina, ki ostane častilka čiste evangelijske besede tudi potem, ko so kljub podpisu listine o verski enakopravnosti protestanti odrinjeni iz javnega življenja in pregnani. Skrivnost njenega vztrajanja je v njeni nesrečni ljubezni do Magajne. Cigani ujamejo Celestina in ga obesijo pred samostanska vrata, novi prior Hugon pa išče krivce za umor med upornimi kmeti. Veliko jih zapre in jim z mučenjem izsili priznanje, Magajna še zadnjič neuspešno prepričuje ljudi o pomembnosti boja za staro pravdo. Le malo kmetov se zbere, upor je zadušen, Anton Magajna se vrže v jamo Pekel.

Miroslav Malovrh, *Strahovalci dveh kron* (1907)

Plemič Andrej Kržan s slugom Tomom in s skrivnostnim tujcem, prekupčevalcem s konji, v viharni noči reši s potapljaljoče se ladje v reškem zalivu beneškega vojvodo Dall Ferra in njegovo hčerko Asunto. Sovražni piratski uskoki, ki so tako ob plen, iz jeze ranijo Andreja in Asunta ga v neznančevi hiši zdravi. Izpovesta si ljubezen, vendar so z njene strani ovire za združitev. Kakšne? Obljubi, da ga bo že poklicala, ko bo čas. Ko ozdravi, se Andrej in sluga napotita iz Opatije v Benetke, da bi bil bliže Asunti, in tam se Kržan vpiše v beneško vojsko. V svojem generalu della Croceju prepozna svojega dobrotnika, skrivnostnega prekupčevalca s konji. Ta mu prepreči odhod za Asunto, ki se mora poročiti s piratskim poglavarjem Ladislavom Gjačičem, če hoče rešiti življenje svojih dveh ujetih bratcev. Na otoku Antikytiri Dall Ferro izroči Asunto Gjačiču. Odplujejo, ona pa se mu kljub poroki ne vda, pri tem ji pomaga celo narava – vihar na morju. Gusarsko ladjo zasleduje Asuntin zaveznik kapitan Desantič. Skupaj s turškim admiralom Piali pašo mu uspe ugrabiti Asunto Gjačiču.

Turki napadejo Ciper, ki ga za Benečane branijo Andrej in pirati. Andrej, preoblečen v Turka, reši Asunto z goreče turške ladje in jo odpelje v hribe pri Famagusti. Sam gre mestu na pomoč. S Tomom odkrijeta podzemni rov, ki ga uporabljajo pirati, in po njem na skrivnem

preskrbujeta mesto. Ujameta Gjačiča, ta pa od meščanov zahteva Kržanovo življenje, če hočejo, da jim pirati pomagajo v boju proti Turkom. Asunta prihiti, preoblečena v Ciganko, pred Famagusto in Piali paši izda podzemni rov. Mesto pade, Gjačič pobegne brez Asunte in brez Andreja. Ljubimca sta končno združena, tudi Tomo je dobil svoje dekle, della Croce se izkaže za Andrejevega strica, ki se želi maščevati Dall Ferru, ker je ta ubil njegovega brata, Andrejevega očeta, ko sta se spopadla za Asuntino mater. Zaradi mladih dveh se della Croce ('Kržan') odpove maščevanju. Pirati končajo v lastni pasti v boju s Turki.

Čez leta obišče Andreja in Asunto, ki živita nad Devinom, siv berač; izkaže se za oslepelega Gjačiča, prosi odpuščanja in umre.

Miroslav Malovrh, *Zadnji rodovine Benalja* (1909)

Renata se poroči z ostarelim baronom Benaljo, da bi rešila svojo družino propada. Vanjo zaljubljeni Mihael Kržinar se na očetovo željo poroči z bogato vdovo Terezijo Ahčinovo. Spletkarski vitez Štefan Ogulin zatoži Mihaela staremu Benalji, češ da ljubimka z njegovo ženo. Mihael izpove Renati ljubezen, pogovoru prisluškuje rokovnjač Lenard, ki je Benaljev sorodnik in Ogulinov prijatelj. Mihael ju pozove na dvoboj in premaga, ranjenca pa naklepata maščevanje. Lenard se želi s pomočjo rokovnjaškega poglavarja Rdečega Jakoba, kateremu za plačilo ponudi svojo sestro Eleonoro, polastiti Benaljevega premoženja. Rokovnjaški napad spodleti, ker jih Lenard izda, Benalja od razburjenja umre, Jakob pa pošlje Mihaelu pisma, ki dokazujejo Lenardove grehe. Lenard ustrelji Mihaela in potem še sebe. Mihael okreva in se poroči z Renato.

Lea Fatur, *Za Adrijo* (1909)

Uskoki so 1609 v nezavidljivem položaju med Turki in Benečani. Nadvojvoda Ferdinand jim ne daje plače, ker niso redna vojska, pa tudi ropati Turke in Benečane jim ne pusti. Ko pridejo v Senj, kjer je uskoško središče, beneški odposlanci, da bi se tu sestali z avstrijsko komisijo, ki naj kaznuje uskoške grehe, se v uskoškega poglavarja Jurišo Senjanina zaljubi Cecilija Foscarijeva, njen brat Ivan Foscari, svak admirala Venierja, pa v Juriševo sestro Zoro, ona pa vanj. Možnosti za srečo mladih parov so bedne. Cecilija se mora po vrnitvi v Benetke omožiti z dožem Erizzom Dandolo, Ivana pa silijo v poroko s strastno in bogato Klaro Mocenigo. Juriša za srčne stvari noče imeti nobenega posluha, prvo sta mu ropanje in vojaška služba. Sestro Zoro sili v poroko z bogatim uskoškim knezom Milanšićem, čemur se ona upira. Z zadnjega pohoda nad Turke se Uskoki vrnejo brez Juriše. Ker se zdaj Milanšić hoče poročiti z Zoro, ta pobegne čez Krk v Benetke k svojemu Ivanu. Tu povzroči ljubezenski trikotnik in se spre s Foscarijem zaradi njegove omahljivosti. Klara, Foscariji, dož in Venier spravijo Zoro v beneško ječo Orfano, medtem ko jo Ivan išče po vsem Sredozemlju in jo šele v zadnjem trenutku reši iz ječe. Vmes so Benečani ujeli njenega ženina Milanšića, zvedelo pa se je tudi, da Juriša ni mrtev, ampak da je bil samo ujet v Bosni. Juriša pride, preoblečen v ranjenega starčka, z avstrijskim odposlanstvom v Benetke, sestane se s še vedno vanj zaljubljeno Cecilijo, doževo ženo, zmaga v veslaškem tekmovanju in se pri tem izda, reši s pomočjo Foscarija in avstrijskih diplomatov sestro Zoro in skupaj s Foscarijem pobegne. Na begu v spopadu z Benečani Foscari pade. Beneški najemniki Arbanasi porazijo Uskoke na morju, Uskoki jim vrnejo in ubijejo Venierja. Avstrijci zaprejo Jurišo Senjanina zaradi ropov; na begu je ubit. Zora se končno poroči z Milanšićem, ki ga je dož izpustil iz ječe. Je

samo še sled nekdanje lepote, zdaj vzgaja otroke v junake za »svobodo Jugoslavije – za Adrijo!«

Miroslav Malovrh, *Zaljubljeni kapucin* (1911)

Razgrajški pater Angelik pobegne iz samostana z nuno Adelgundo, za spomin nabijeta na vrata samostana nunsko srajco. Popivata po gostilnah in se zabavata, dokler njega ne zapro in se mora ona začeti preživljati na prastari način. V mesto pride stari grof Panigaj, išoč sina, ki ga je nekoč naredil neki ljubljanski lahkoživki. Zagleda se v Adelgundo. Ta ima poleg Angelika še enega neuslišanega ljubimca, obubožano plemiško karikaturu barona Rovetto di Kadono, ki se udinja za grofovega slugo. Ko Angelika zaradi razgrajanja pod Adelgundinim oknom že tretjič zapro, se pri zaslišanju izkaže, da je on Panigajev izgubljeni sin Ignacij Kozamernik, Magdalena Hudošpičnica, članica po Angeliku v znamenju figovega lista ustanovljene bratovščine neutolažljivih vdov, pa njegova mati. Angelik obogati, Adelgunda zdaj sama pride k njemu, kapucini pa morajo leta 1809 iz Ljubljane.

Ivan Pregelj, *Tlačani* (1915–16)

Skrivnostni potepuh Peter Duša organizira kmečki upor. Njegovi pristaši so Lovrenc Kragulj, pravičniški župan Andrej Laharnar, ubežnika iz zapore Janez Gradnik in Martin Munih, gostilničar Tinče Munih, Šimen Golja, ki hrani listine z 200 let starimi tolminskimi privilegiji, izdajalski Andrej Golja, skopi Valentin Lapajne, krojač Anže Rink z veliko lačno družino in drugi. Tolminski sodnik prestreže kmečko pritožbo na cesarja in jo izroči grofu, ki pozove nezadovoljne, da mu povedo za krivice. Ker sklicevanje na stare privilegije ne zaleže in morajo še naprej plačevati nove davke na vino in meso, se upro. Eno skupino premaga grofova četa, druga izropa mitnico čez Sočo, reši iz Gorice ujete tovariše in ubije izkoriščevalskega davčnega zakupnika Jakoba Bandela, ki je dal povod za upor. Tolminci napadajo gradove, zločinski mitničar Andrej Karnel se obesi. Hrvaški graničarji in nemški vojaki upor kruto zadušijo, usmrtijo kolovodje in zapro na desetine kmetov. Peter Duša pobegne in umre v visoki starosti kot oglar v hribih, kazni se je izognil tudi pisar Jakob Defacis, kasnejši učitelj zdravilca Toneta Muznika. Upor tolminskih kmetov proti davkom in grofovski oblasti 1713 se je končal z neuspehom.

Ivan Pregelj, *Zadnji upornik* (1918–19)

Zgodba o merjenju moči med trmastim župnikom in posvetno oblastjo. Kneški župnik Štefan Golja, sin tolminskega upornika Šimna, se noče pokoravati glavarju v Tolminu, grofu Coroniniju, in se pri tem sklicuje na cerkveno oblast v Čedadu. Nad Goljo se zvale nesreče: zlobni gostilničar Tagliat ga pobije, mu ukrade dokument o rodu njegove lepe rejenke Lucije (Golja je v mladosti ljubil njeno mater) in ga opravlja, da je njen oče. Golja želi dekle poročiti z nerodnim mežnarjem Petrom, vendar ona pobegne z laškim ljubimcem, cesarskim uradnikom Kamilom Formentinijem. S trmastim upiranjem grofu spravlja Golja v težave svoje župljane. Grof ga pretenta, da s podpisom prizna grofovsko nadoblast, in ga ovadi njegovim nadrejenim, da ima razmerje z Lucijo. Klatež Locatelli, ki je narisal Goljo v podobi hudiča na izvesek Tagliatove krčme, priča tudi o Goljevem mladostnem pretepaštvu, zato vicedom Foramiti Goljo v Čedadu zapre. Ko se zadeve razjasnijo, mu je odpuščeno, medtem pa Lucija skupaj pri porodu z otrokom umre. Lucijin pravi oče, pijani knežanski

mitničar Edmondo Zucco, se obesi, potem ko je iz Golji ukradenega pisma spoznal, da je bil zvodnik lastni hčeri. Tagliata ubije in razmesari njegova noseča dekla Tinca, sama pa skoči v prepad. Starega grofa Jakoba Antona Coroninija zadane kap, ko na cesti sreča Goljo – ta ga pred smrtjo spove. Ostareli Golja umre za srčno boleznijo.

Ivan Tavčar, *Visoška kronika* (1919)

Leta 1707 odsluženi ranjeni vojak Izidor Khallan popisuje zgodbo svojega očeta Polikarpa, ki je posest kupil z denarjem, prisvojenim v 30-letni vojni. Silaški oče, trd, temen in brezsrčen človek, je edini protestant v okolici, družino drži v strahu, strašno preklinja, vendar je tudi sam nesrečen in trpi zaradi umora vojnega tovariša Jošta Schwarzkoblerja, ki bi si moral z njim razdeliti vojni plen. Da bi popravil krivico, mu mora pred smrtjo Izidor obljubiti, da se bo poročil z Joštovo vnukinjo Agato oziroma ji izročil polovico dediščine. Izidor gre na Nemško po Agato in razdre zaroko s sorodnico Margareto Wulffingovo iz Davče. V Agato pa se zaljubita še njegov pet let mlajši brat Jurij in bratranec Marks Wulffing. Potem ko ga Agata zavrne, jo Marks obtoži čarovništva. Na procesu se namesto Izidorja zanjo zavzame Jurij, Izidor pa spozna svojo neodločnost, paru prepusti gospodarstvo, sam pa gre na vojsko. Ko se čez 12 let ranjen vrne, se poroči z Margareto, ki ga je ves čas čakala. V epilogu Izidorjev sin Georgius Postumus, ki namerava za duhovnika, na kratko poroča, da je oče že tri leta po poroki umrl, kužna bolezen je pobrala tudi Jurija in na kmetiji sta zagospodarili obe ženski, njegova mati Margareta in Agata z dve leti starejšo hčerko Suzano, do katere ni čisto hladen.

Ivan Pregelj, *Plebanus Joannes* (1920)

Zgodba o župniku, ki se bori proti svojim strastem. Tolminski vikar Janez Potrebujež (plebanus Joannes), svojčas v Firencah učenec Hieronima Savonarole, ki je bil zažgan kot krivoverec, želi, da bi njegov varovanec Peter, sin pokojne sestre, postal duhovnik, zato ga da v šole. Rejenko siroto Katrico, hčer duhovskega kolega Jožefa de Menezeisa iz Volč – dekle v njem vzbuja mesene skušnjave – pa želi poročiti s cerkovnikom Matevžkom. Peter je v študiju neuspešen, vrne se in zapelje Katrico. Plebanus je v sporu z de Menezeisom in s tolminskim glavarjem. Ko mu Jožef namigne, da je Katrica noseča, ga udari, njo pa zapre v kostnico, kjer dekleta znori. Otrok ji po porodu umre. Čedajski naddiakon prepove Janezu maševati, dokler se ne opraviči de Menezeisu, vendar ta prej za kugo umre. Na poti iz Čedada v Tolmin najde Petra, ki umre za spolno boleznijo. Umrejo še drugi bližnji. Janez zboli, neguje ga Katrica in ga skuša podojiti kot otroka – po ozdravitvi mu gospodinji. Janez se do naslednjega spora pobota z naddiakonom in glavarjem in ju preživi za nekaj mesecev.

Ivan Pregelj, *Peter Pavel Glavar* (1922)

Zgodba o duhovniku, ki mora najti svojega očeta, da bi dobil mašniško posvečenje. Mlada nezakonska mati pusti pred vrati župnika Roglja v Komendi dojenčka Petra Pavla Glavarja, čigar poteze spominjajo na Ciprijana, nečaka komendatorja Petra Giacoma (Jakoba) Testaferrate, ki je v Komendi preživel zadnje počitnice. Župnik da fantka v rejo k sosedom Jerasovim. Nauči ga brati in poskrbi, da ga pošljejo za domačim sinom Jernejem v Ljubljano v šole. Jernej pobegne k vojakom in postane general, Peter Pavel pa

v Gradcu doštudira za duhovnika, vendar mašniškega posvečenja ne more prejeti prej, dokler ne najde staršev oziroma dobi dispenzo. Zato odpotuje za domnevnim sorodnikom Testaferrato. V Senju pol leta čaka na ladjo za Malto in medtem poučuje družino komisarja Zandonattija; vanj se zaljubi komisarjeva hči Ana Marija. V Ascoliju mu sicer neprijazni komendator le napiše priporočilo, potem ko mu nečak Ciprijan, ki ga ravno tedaj prinesejo smrtno ranjenega iz pretepa, prizna svoj mladostni ljubezenski greh. Na poti nazaj ladjo zajame vihar, vendar kljub temu srečno pristane na Reki, kjer v cerkvi na Trsatu sreča Ano Marijo. Ta ga priporoči škofu, da dobi posvečenje, sama pa gre v samostan. Po smrti župnika Roglja prevzame skrb za komendo, streže mu Jerasova Manica, ki ga ljubi od otroških let. Postane dobrotnik, umen gospodar in čebelar. V pokoju se preseli na graščino Lanšprež na Dolenjskem.

Ivan Pregelj, *Bogovec Jernej* (1923)

Ostarelemu protestantskemu predikantu Jerneju Knaflju, zadnjemu predikantu na Slovenskem, ki živi na gradu Brdo, potem ko v Kranju ne sme več pridigati, na porodu skupaj z otrokom umre posiljena hči Gertruda. Vanjo je bil zaljubljen Erazem Wassermann, ki spremlja bogovca in ga varuje, za Erazmom pa gleda Snedčeva Agata, vendar je on ne mara. Knaflja na Brdu vznemirja katoličanka baronica Judita. Prinesejo mu novico, da mu je v Gradcu umrl sin Luka, še prej pa je sprejel katoliško vero – bogovec se razočaran zapija. Z Erazmom gre spovedat brata Jute iz Kokre, ki mu je gams razparal trebuh. Brat se v bolečinah konča, z njim noseča Juta pa se vrže v Kokro, potem ko brat naroči, naj bo otroku ime Gregor – bogovec ji je namreč povedal, da bo Antikrist rojen iz brata in sestre in da mu bo ime Gregor. Na božični večer v jezi nad katoličani podre razpelo otročnic. Kmet najde pri podrtem razpelo bebastega Tilna Čatuljico in ga v misli, da je on storilec, ubije. (Tilen je bil kriv, da se je v zvoniku smrtno ponesrečil prvi Knafljev sin.) Jernej zboli, Erazem in Agata ga stražita in negujeta. Erazma vojaki škofa Tomaža Hrena posekajo, žalujočo Agato ob njegovem trplju pa raztrgajo sestradani volkovi. Bogovca najdejo preganjalci mrtvega na Beli v koči revne vlačuge Mrete, ki jo je pred dnevi spreobrnil v luteranstvo. Luteranskemu učitelju Johannesu Dachs upe pobegniti na Hrvaško.

Ivan Pregelj, *Zgodbe zdravnika Muznika* (1923)

Kako iz vaše sirote postane deželni zdravnik. Zlatoperjevo Tono z Modreja posili hrvaški graničar, medtem ko je njen oče zaprt kot upornik. Brat Jurij vojaka rani in zbeži, mati umrje. Lenart Muznik, ki je Juriju pomagal pri begu, se iz usmiljenja poroči z nosečo Tono. Zeliščar oče Matic poučuje njunega otroka Antona v zdravilstvu. Lenart umrje za jetiko, po romanju na Sveto goro mati in Anton zbolita za kozami in mati umrje, domov pa se iz ječe vrne stari Zlatoper. Po njegovi smrti vzame Antona k sebi oče Matic. Pet let pozneje ga na sejmu zajamejo biriči in ga dajo v vojake – ovadil ga je zlobni vrstnik Blaže, da bi ga odvrnil od dekleta Polonice. Deset let je Muznik pomočnik pri polkovnem zdravniku. Ko se vrne iz bojev v Italiji, je Polonica nesrečno poročena z Blažetom in ima dva otroka. Matic umrje. Muznik na poti v Celovec pomaga grofu Harschu, ki je padel s konja, in se med zdravljenjem zaljubi v njegovo hčer konteso Leonoro. V avstrijsko-pruski vojni sreča svojega fizičnega očeta in je ranjen. Na poti domov je v Mariboru priča usmrčitvi zločinskega Blažeta. Doma najde le še hromelega vojaškega vrstnika Pavleta in Poloničinega sina Antona in ga vzame v rejo. Postane goriški deželni zdravnik, hoče se poročiti z Leonoro, vendar mu ta

nenadoma umrje. Njegov rejenec Tone se poroči z Vito, hčerko njegovega družabnika v starosti, upokojenega pravnika Ignacija Gorčarja.

Fran Jaklič, *V graščinskem jarmu* (1925) in *Pèklena svoboda* (1926)

Graščinski gozdar Menat, Italijan po rodu, krati gozdno pravico kmetu Glavanu, ker ga je njegov sin Janez spodnesel pri vaškem dekletu Cecmanovi Manci in se zdaj s šaljivo pesmico cela vas norčuje iz njega. Ker se Glavana upreta – ne pomagajo ne prošnje Menatu ne oskrbniku ne grofu na Turjaku –, morata pred sodnika. Na sodišču stari zmaga in je oproščen, sin Janez pa mora zaradi grožnje fizičnega obračuna z Menatom za eno leto v zapor. Medtem pri desetini Menat še naprej grdo odira kmete v korist graščini. Ko se Janez ob letu vrne, ima njegova nevesta otroka z zapeljivim Menatom, brat Jože, ki ga je graščina vrgla iz službe, pa je podedoval kmetijo, da ga ne bi poklicali k vojakom. Besen se z oblubo maščevanja odpravi nazaj v Ljubljano.

V Pèkleni svobodi postane glavna oseba »učeni« potepuh Tone Krivanoga, ki je že v prejšnji povesti ob robu skrbel za dobro razpoloženje. Na Ižanskem podpihuje kmete, naj obračunajo z grajsko gospodo. Ti res razdenejo Ljubljano in dve gosposčini in ponižajo turjaškega grofa. Pri Turjaku jih vojaki s topovi, nabitimi s starimi cunjami, naženejo v paničen beg; njihov socialni gnev dobi zadoščenja le v uboju osovraženega grajskega gozdarja Menata.

Joža Lovrenčič, *Publius in Hispala* (1927)

Sekta svetega Duha zemlje hoče žrtvovati Publiusa v eni izmed svojih orgij, pri tem jo spodbuja Publiusov očim Sempronij, ki se želi polastiti Publiusovega gospodarstva. Skušajo ga zastrupiti, vendar ga s protistrupom reši ljubica, osvobodjena sužnja Hispala, ki se zaveda nevarnosti razvratnih bakanalij, ker je na njih po ukazu svoje gospodarice že morala sodelovati. Potem ko ga mati Dufronija razdedini, ker ne verjame, da ga je očim zastrupil, in ker nasprotuje sinovi ljubezni s Hispalo, se ljubimca zatečeta k teti. Hispala izda ilegalno sekto konzulu. Ta jo razpusti, sekta pa se maščuje tako, da zažge Hispalino hišo in umori Sempronija, ki ga ima za izdajalca. Oblast sekto zatre, sužnja Hispala dobi v zahvalo pravice svobodne meščanke in se pod konzulovim pokroviteljstvom poroči s Publiusom; mati uvidi svoje napake in se opraviči Publiusu.

Ivan Pregelj, *Peter Markovič, strah ljubljanskih šolarjev* (1929)

Zgodba o preganjanem dijaku, ki se pod tujim imenom izkaže in uredi svoje življenje. Župnik fra Jože Glavinic v Moščenicah vzgaja za svojega naslednika Jurija Mihajloviča, ki pa pri reševanju otroka iz viharnega morja zboli in umrje. Vračajoč se s pogreba na Reki župnik reši preganjanega Jurijevega sošolca in najboljšega prijatelja Petra Markoviča, ki je iz maščevanja ubil zapeljivca svoje sestre, svojega sošolca plemenitega Cattinija. Župnik mu da Jurijeva spričevala in ga priporoči prijatelju v Ljubljani kot svojega gojenca. Fant v viharne noči na Učki zaide in od groze osivi. V Ljubljani je Peter Markovič najboljši med dijaki in njihov nadzornik. Zaradi sivih las se ga boje. Kot inštruktor mladega Leopolda, sina bogatega trgovca Snedca, se zaljubi v Leopoldovo sestro Katarino. Življenje mu greni spletkarski Gregor Kavčmar, ki iz ukradenih pisem razbere njegovo identiteto in pretepe (spolno zlorabi?) Leopolda, da ta

v strašnih bolečinah umre. Tudi zaradi tega dogodka se spopadejo ljubljanski dijaki s svojimi sovražniki čevljarскими vajenci – pretepaški dijaki pobegnejo iz mesta. Peter po smrti svojega varovanca hudo zboli. Med boleznijo odkrijejo, kdo je, vendar ga ne preganjajo, ker si je s poštenostjo pridobil naklonjenost. Za pobeglimi tovariši odide branit Dunaj pred Turki. Tu je sel in oglednik. Odkrije izdajalca Gregorja Kavčmarja, ki konča naboden na obrambni palisadi, sam pa v spopadu oslepi in je odlikovan. V Ljubljano se vrne kot junak skupaj s prijateljskima, enim brez roke in drugim brez ušesa, in se poroči s Katarino.

Ivan Pregelj, *Regina Roža ajdovska* (1929)

Zgodba o kontesi, ki iz ljubosumja umori svojo sorodnico. Peter Pavel Glavar pripoveduje o trikotniškem ljubezenskem razmerju med priljudno, svetlolaso, bogato in sirotno konteso Klaro, hladno temnolaso konteso Regino Rožo in lanšpreškim oskrbnikom Jurijem Kajetanom Bobičem, bivšim sholarjem in vojakom, ki trdi, da je plemenitega porekla. Na obisku Glavarjevih pri baronih Apfaltrernih na Križu pri Komendi se obudi nekdanja otroška ljubezen med Kajetanom in Klaro. Klara od domačih pobegne v Lanšprež, se zaroči z oskrbnikom in odpotuje nazaj na Križ, da bi pripravila vse za poroko. Oskrbnik odjaha za njo, vendar jo najde mrtvo: Regina ji je iz ljubosumja zabodla zlato iglo v glavo. Nesrečo razlagajo z izročilom o ajdovski deklici, ki je nekoč graščakom naklonila bogastvo, zato pa za plačilo od vsake generacije zahtevala eno žrtev. Obnorelo Regino Rožo imajo zaprto na gradu. Prej vestni oskrbnik se zapije in se poroči s sosednjo griško vdovo Rodrigo, ki je že ves čas gledala za njim.

Ivan Pregelj, *Zdravnika Muznika štiri vigilije* (1929)

Zgodbe o neuresničeni ljubezni, porodu in smešnih ter žalostnih dogodkih iz življenja deželnega zdravnika. V prologu Muznik meditira o zvestobi maternemu jeziku. V prvi vigiliji pripoveduje, kako se je zaljubil v konteso Leonoro Harschevo in prišel v Gorico za zdravnika. V drugi vigiliji poroča o težkem porodu svoje »snahe« Vite in o drugovanju z njenim očetom Gorčarjem. Tretja vigilija govori o čudaškem goriškem zdravniku Hektorju Alojziju Degrazii, ki ga udarijo vse nesreče tega sveta, ostane mu le še zvesti pes Seladon, pa še ta skrivnostno umre na grobu mrtvega gospodarja. V zadnji vigiliji govori Muznik, kako je pomagal do poroke dvema revnima, se na njuni svatbi opil in šel vasovat k stari babi. Epilog je v znamenju pričakovanja večnosti.

Ivan Pregelj, *Magister Anton* (1929–30)

Zgodba o nerodnem duhovniku Antonu Antonovu iz Mahničev, ki širom po svetu sledi izgubljenega varovanca. Po 15 letih potepanja in študija se kot *magister artium* vrne v Štanjel k svojemu varuhu župniku Jožetu, od katerega je kot ministrant ušel – župnik ga zaradi nerodne pojave hudomušno kliče Kajfež. Jože in njegova duhovska tovariša Luka iz Tomaja in Matej iz Kobje Glave kot neutrudni žerjavi bdijo nad katolištvom na Krasu: prvi s poučevanjem (*docens*), drugi s silo (*militans*) in tretji z molitvijo (*contemplans*). Antonova mladostna ljubezen Polona je zdaj ljubica verskega odpadnika Jurija Stradiota. Ta je tudi oče enemu od škofovih gojencev v Rimu, Pavletu Skalcu, sinu Antonove sorodnice Jerice. Anton sprejme od škofa Urbana Tekstorja

duhovniško posvečenje, noče pa prej brati prve maše, dokler ne reši Pavleta Skalca izpod vpliva njegovega očeta – Stradiot je namreč vzel sina ven iz jezuitskega zavoda in ga vzgaja v duhu svobodomiselnega Erazma Rotterdamskega. Anton se odpravi za Pavletom v Rim, mu sledi v Padovo (tam Stradiot Antona težko rani, Luko pa ubije), v Donauwörth, kjer je Pavle polil stopnice z vodo, da se je na ledu ubil škof Tekstor, preko Tübingena, kjer posluša učene dispute, in Wittenberga, kjer govori z Melanchtonom. Pavle popiva in Antona okrade. V zimskem metežu ga Anton nazadnje najde razjedenega od črnih koz ter ga pred smrtjo spreobrne v katolištvo. Doma se je medtem Stradiot obesil, Polona pa znorela. Zdaj lahko bere prvo mašo.

Gustav Strniša, *Francozi in rokovnjači* (1930)

Francoski vojaki na kranjskem sejmu ujamejo postavnega in iznajdljivega rokovnjača Matevža, ki jim ga je izdal tekmeč za srce lepe Urške. Matevž že naslednje jutro stoji pred vojaškim sodiščem z zavestjo, da bo umrl, saj imajo Francozi zelo hude kazni za rokovnjače. Ko ga že nameravajo odpeljati, jih preseneti nenadni obisk samega Napoleona, ki mu drzni Kranjec ugaja, in ga pomilosti. Matevž mora obleči vojaško suknjo. Življenje v rokovnjaškem taboru teče dalje in vsak dan se pripeti kaj novega: tekmovanje za cekine v visokem mlaju, sprejemanje novih članov ipd. V Urško se zaljubi tudi rokovnjač Mahne. Kljub silnemu prigovarjanju ona ne popusti. Izdajalski prijatelj tudi Mahneta zvabi v francosko zasedo, njemu pa poglavar Dondež pripravi mučno smrt na mravljišču. Poglavar klone pod težo vesti zaradi številnih smrti, ki jih je povzročil, in se v spletu nerazrešljivih okoliščin odloči za samomor. Matevž se kot francoski vojak vrne iz Rusije in najde Urško na osamljeni kmetiji, kjer gospodari s pomočjo očetovega prijatelja. Srečnemu snidenju sledi poroka.

Vladimir Bartol, *Alamut* (1938)

Poglavar verske ločine izmailcev v Iranu 11. stoletja Hasan Ibn Saba na gradu Alamut ('orlovsko gnezdo') vzgaja v slepo pokorščino vojake fedaije, da bi kot »živa bodala« s samomorilskimi atentati pripomogli k osvoboditvi Irancev izpod turških Seldžukov. V fanatizem jih pripravi s prevaro: s hašišem jim priključijo iluzijo raja, ki ga bodo deležni po smrti. Najmodrejši med učenci, Ibn Tahir, se pritiho taji v tabor oblegovalcev in umori velikega vezirja Nizama al Mulka, on pa mu pred smrtjo razodene Hasanovo prevaro. Razočarani Ibn Tahir se sklone svojemu učitelju maščevati, vendar ga ta uspe prepričati o upravičenosti svojega ravnanja. Roman se ob vrsti osebnih tragedij konča z zmago Hasanovega političnega načrta: lahko se umakne iz javnosti in prepusti krmilo naslednikom; Alamut okliče svojo neodvisnost od seldžuške dinastije, ki vlada Iranu. Ibn Tahir pripozna Hasanovo duhovno očetovstvo in postane dedič njegove manipulativne ideje.

Jože Pahor, *Matija Gorjan* (1940)

Za veliko noč 1514 se iz Nürnberga vrneta v Ljubljano, kamor prihaja na obisk cesar Maksimilijan I., študenta Matija Montanarus (Gorjan) in njegov plemiški prijatelj Vid Kissel z gradu v Fužinah. V mestu vlada napetost med nadutim plemstvom in meščani, ki nimajo politične moči. Vid najprej ljubimka z natakario Majdo, potem pa se zaljubi v plemkinjo Klaro de Ruspi in dobi sovražnika v njenem prvem ljubimcu mladem

grofu Lambergerju, vodji plemiške mladine v Ljubljani. Njegovega družjenja s plemiči je konec, ko mu kočevski fevdalec Jörg Thurn zapre očeta (ta se ne strinja z Matijevo plemiško ljubezensko izbiro), čeprav bi ga kot svobodnega kmeta ne smel. Ker Matiji očeta ne uspe rešiti, postane organizator kmečkega upora; Klara se medtem samoglavo poroči s starim Lambergerjem. Thurn usmrti Matijevega očeta, kmetje se maščujejo s požigom gradov. Zaradi razkola v kmečkih vrstah – spretno ga podpihuje cesarska diplomacija – je kmečka vojska poražena in vojskovodji Dietrichstein in Herberstein se nad uporniki kruto zneseta. Gorjana ujamejo, potem ko kaznuje izdajalca in ubije nekdanjega prijatelja Kissla. Klara ga za ceno svojega življenja reši iz ječe na ljubljanskem gradu in Matija se po porazu ostanka vojske pri Brežicah zateče k Majdi in otroku v Jastrebarsko na oni strani Gorjancev.

Alojz Rebula, *V Sibilinem vetru* (1968)

Roman se dogaja v času cesarja Marka Avrelija in rimskih vojn s Kvadi, Parti in Sarmati. Starec Nemezian, romanizirani Jacig, pripoveduje zgodbo svojega življenja. Njegov rod je živel v okolici Ptuja in padel v sužnost, potem ko se je uprl rimskim osvajalcem. Še otroka ga dodelijo kurjaču v hipokavstu rimske vile. Ker je pameten, ga tribun Kvint Furij Apulej, ki je njegov gospodar, osvobodi in skupaj s sinom Lateranom pošlje študirat v Grčijo. Tam prijateljuje s sošolcem, gorečnim kristjanom Internuncijem. Platonično je zaljubljen v nekdanjo sosužnjo Psiho, ki pa umre, ko se je hotela ubraniti nasilnosti svojega lastnika. Apulej je tako zadovoljen z Nemezianom, da ga posinovi in mu v oporoki nameni del svojega bogastva. Po Apulejevi smrti se Nemezian odpove dediščini in vdovi Mamei, ki ga je vpeljala v svet spolnosti, in gre raje za vojaka v rimsko legijo IV. Fidelis ter z njo potuje po cesarstvu. Zboli za kugo in preživi. Postane upornik proti cesarstvu. Izda ga tovariš Organik, ki dela za rimsko obveščevalno službo. Zaprejo ga v rudnik Lotosove poljane na Sinaju, kamor pripeljejo po nekaj letih tudi vojaka rojaka Profutura. Z njim pobegne in po čudežu preživi. Z ljubico Elektro, ki ga je čakala, da se vrne iz zapore, obišče Internuncija, ki nevarnosti navkljub vzdržuje krščansko občino. Spet se pridruži legiji in na vojnih pohodih ureja zapiske vojskovodji in cesarju Marku Avreliju. Naposled se kot odsluženi vojak preko Vindobone (Dunaja) vrne na Slovensko. Zadržuje se v Poetoviu (Ptuj) in Emoni (Ljubljani) in se nazadnje ustali ob Timavi, reki Argonavtov, na zdajšnji skrajni zahodni slovenski meji.

Andrej Hieng, *Obnebe metuljev* (1980)

Španski uradnik Alonso se v venezuelskem mestu Caracas ob prizadevanjih lokalnih oblastnikov za osvoboditev izpod španske krone vedno bolj zaveda svoje nepotrebnosti. Potuje po širni deželi in služi s tem, da hacienderom izdeluje uradne listine o njihovem plemskem poreklu. Alonsova ekspedicija nima sreče: po divji pokrajini kruto gospodarijo vojaki in spremljevalci mu po vrsti umirajo čudnih smrti. Znajde se na posestvu političnega nasprotnika dona Amadea Menendeza. Tu se zaplete v vročo ljubezen s svojo bivšo strežnico Cuno, ki se tu imenuje dona Mercedes in je Amadeova priležnica. Ko mu jo hoče iztrgati, pride z Amadejem v odkrit konflikt in komaj uspe pobegniti s haciende. Po vrnitvi v Caracas njegove službe ni več. Poroči se s čudaško, sprva versko blazno, potem pa razpuščeno Izabelo, hčerko svojega nekdanjega predstojnika, in z njo odpotuje nazaj v Španijo, kjer ona s kvartanjem zapravi vse premoženje. Alonsa vara in muči s strastnim in neuravnovešenim obnašanjem. Po njeni smrti emigrira v bližino hčere Izabele, ki je v Trstu

gospodarica nekakšnega inštituta za vzgojo lepih mladih deklet. V zaledju Trsta premleva o vplivu nemške vere in denarja, ki sta kriva za propad španske oblasti v Južni Ameriki (kralj Carlos V. je namreč dal Venezuelo v zakup nemškim bankirjem Welserjem). Nadležno starost mu lajša domačinka Angelca, plemski napuh pa mu skuša izkoreniniti lokalni župnik Merkun. Španija se je preveč ozirala v preteklost in se premalo prilagajala sodobnosti, zato ni mogla obdržati čezmorskih kolonij. Alonso zažge svoje zapiske in zgodovinske dokumente in umre.

Miloš Mikeln, *Veliki voz* (1992)

Revna samorastniška brata iz brkinske vasi, Franc in Štefan Vidovič, ki ju je ločila prva svetovna vojna, se srečata v Celju na pogrebu borca za severno mejo, poročnika Franja Malgaja. Franc je bil na ruski fronti in med borci za severno mejo, po vojni pa je postal celjski župan. Štefan je bil nekje pri Čakovcu ujet in ranjen, rešila ga je revolucionarka Barica, s katero se je civilno poročil, si kupil opekarno in vinsko trgovino, vendar bankrotiral in se zaposlil kot trgovski potnik pri nemški firmi Rakusch. Tri sinove vzgaja v ateizmu in vključijo se med komuniste, medtem ko se Franc v konservativni stranki povzpne do senatorja in predsednika narodne skupščine v Beogradu. V drugi svetovni vojni, ki jo pripovedovalec upoveduje tudi iz lastnih izkušenj in se zato tu zgodovinski roman neha, se uvrste vsak na svojo stran. Franca Nemci zaprejo in izženejo, njegova sinova Jernej in Franček pa gresta med belogardiste – po zmagi partizanov gre Franček v emigracijo, Jerneja pa zmagovalci pokončajo v Teharjah. Štefan je vohunil za partizane, sina Miha mu je Gestapo ubil, drugi sin Gašper je visok partijski funkcionar, ki se ga oblastna nomenklatura po vojni znebi tako, da ga pošlje v tujino, ker je preveč udrihal čez povojne partijske povzpeticnike, tretji sin Bolt pa je ranjen, se zdravi v Bariju in je slednjič v Trstu obtožen špijonaže ter zaprt. Po vojni se odtujena brata ponovno snideta, vendar se ne spravita in nekdanjega prijateljstva ne obnovita.

Jani Virk, *1895, potres* (1995)

V Ljubljano prispe lepotica Maria de Majo, mlada vdova po rimskem fičfiriču. Na večernem kolesarskem izletu trči z jezdecem, faliranim študentom Ivanom Lapajnetom, in se na mestu nesreče na travi ob poti nemudoma zaplete z njim v strastno erotično razmerje. Medtem ciganska vedeževalka spelje konja, ki si ga je Lapajne sposodil od kvartopirskega kolega, poročnika Bullowa. Omamne ljubezenske noči prekine potres. Lapajne reši hčerko svoje gospodinje in priležnice Ane Langus, potem pa gre po mestu iskat svojo novo ljubico. Meščani ga v sumu, da je tat, ujamejo, pretepejo in izroče vojski, kjer pride v roke Bullowu. Ta ga izpusti in na vlaku proti Trstu se po naključju dobita z ljubico, ki ga je vse dotlej zama iskala po Ljubljani in medtem marsikaj zanimivega doživela: poskus posilstva, nezavest in dva dni dolgo krepčilno spanje pri delavski družini.

Kajetan Kovič, *Profesor domišljije* (1996)

V opravljivo in zadušno Ljubljano pride trgovec s petrolejem in romunski častni konzul Kristjan Ravbar ter na željo prijatelja iz šolskih let, sramežljivega in nerodnega »profesorja domišljije in zavetnika praznih rok« Jerneja Petriča postane ljubezenski posrednik pri poročni Ursuli Berginc, v katero je prijatelj platonsko zaljubljen. Ko ji

pokloni Jernejeve pesmi, za katere gospa misli, da so Kristjanove, sam pade v strastno ljubezensko razmerje, spričo katerega se mora Jernej sprijazniti z vlogo pomočnika. Ko hočeta ljubimca pobegniti v tujino, Ursulinega moža, poslovneža Feliksa, ustreli davni maščevalec – skrbno načrtovan ženin pobeg z naslovom »operacija Pont« pade v vodo in iz mesta odpotuje ljubimec sam. Ursulin mož umre in Ljubljana doživi potres, ki ga potresni strokovnjak Jernej ni znal napovedati. Noseča Ursula prepozna v Jerneju pravega avtorja poklonjenih ji pesmi in se mu zdi naklonjena, vendar se ji omahljivec še vedno ne upa približati.

Alojz Rebula, *Maranathà ali Leto 999* (1996)

Iluminator Nitard iz Auxerra v Burgundiji je ob koncu prvega tisočletja prepričan, da se bliža konec sveta. Doživeti ga hoče v svetem mestu Jeruzalemu. Poslovi se od ljubljene žene Amelije in z vojvodo Arnulfom, ki mora v Jeruzalem za pokoro, ker je oklofotal škofa, odpotuje proti vzhodu. Prej hoče videti Alpe in čim več drugega sveta. Na poti je Arnulf nepoboljšljiv, poganja se za vsako žensko in zavlačuje pot, zato Nitard nadaljuje pot sam. Ker je neroden, mu ukradejo konja, ves premočen se zateče v samostan v Štivanu pri Trstu. Tu se naveže na umirajočega opata Ulderiha, vsak večer mu bere iz Apokalipse in se pogovarja z njim. Sklene, da bo konec sveta dočakal kar v Štivanu med brati benediktinci. Ti so asket in gobar Geodulf, pijanček Leoncij, preprosti Akakij in strastni ter spletkarski vizionar Geroncij. Vsak dan se v duhu poslovi od kake reči: od oblakov, voda, gozdov, morja. Ogleda si Štivan in izvir Timave, piše pisma Ameliji in sanja o njej. V gozdu pade v roke sekti »vesele svežine«, pa se reši. Priča je žalostni smrti Hedvige, žene razvratnega devinskega graščaka Rajmunda, ki si je za bližajočo katastrofo zgradil podzemno zaklonišče in vanj naselil priležnico. Ugotovi, da si v nebesih ne želi nič drugega kot kopijo obstoječega prelepega sveta. Menihi za »konec sveta« pripravijo napis Maranathà (aramejsko 'pridi gospod'), se zapijejo in po polnoči ugotovijo, da se ob prelomu tisočletja ni zgodilo nič usodnega. Opat umre, Nitard bo prepisal še eno knjigo in se potem vrnil proti domu. Arnulfa, ki je medtem zamenjal že več žensk, ugrabijo roparji in zahtevajo zanj odkupnino – zvito jo od čedajskega patriarha izpuli veseljaški brat Leoncij, potem ko se je podobrikal patriarhovemu samoljubju.

Vladimir Kavčič, *Somrak* (1996)

Jakob se z neobetavne Pustote napoti iskat bogatega strica Orzonarja, kanonika v čedajskem kapitlju. Na poti ga ujamejo roparji, od njih ga odkupi trgovec Henrius de Egger, ki mu mora za zahvalo dve leti služiti. Na poti ga doleti zapor na podlagi krive obtožbe, da je ubil svojega gospodarja. Iz ječe pobegne, zasledovalci pod vodstvom roparja Falcherinija ga zajamejo še dvakrat, naposled ga izčrpanega vržejo v reko, da bi utonil, ker bi se radi sami polastili bogate Eggerjeve dediščine, vendar ga reka po čudežu odloži na breg, najdejo ga kmetje in mu rešijo življenje. Zateče se na grad Villa Alta, se tam ustali v službi stricu in postopoma postane upravnik njegovega premoženja. V ljubezni je razpet med dekle Pavlino in grofico Marijo-Luizo, ki jo nezmožni mož sadistično pretepa, zraven pa je tudi Orzonarjeva ljubica – obe čakata Jakobovega otroka. Orzonar umre, zastrupljen od roparske družine, katere kolovodja je. Jakob prevzame stričevo dediščino in s tem povezano poglavarstvo v skrivni roparski družini, ki mu je prej stregla po življenju. Z njo gre na pohod v svoje rojstne kraje.

Feri Lainšček, *Skarabej in vestalka* (1997)

Skrivnostna družčina se ukvarja z nadčutnimi pojavi. Glavna oseba Karla Marchlewska v sanjah doživlja prizore iz življenja dekleta Njo iz daljne, časovno nedoločene, najbrž prazgodovinske preteklosti. Zgodbi sodobne Karle in davne Njo sta paralelni. Njo odrašča v žensko, žrec jo obredno razdeviči, priča je uboju zapeljivke iz sosednjega plemena Gjerkošev. Postane žena kneza Nagra, Gjerkoši jih napadejo in premagajo, ona pa reši kneza in njegovega konja tako, da se obljubi vdati zmagovalcu Butorju. S svojim vplivom reši še nekaj rojakov Agrov, vendar jo ti zaničujejo in mož, ki se vrne, jo prebode, potem ko so njegovi volkovi raztrgali tudi Butorja. Nasilje se nadaljuje.

Igor Škamperle, *Kraljeva hči* (1997)

Tržaški univerzitetni profesor zgodovine Ernest Fabian na skrivnostno povabilo odpotuje v Prago. Že na vlaku se zalubi v sopotnico Katko Živan, ki živi med Ljubljano in Prago, in se spusti z njo v razmerje. Mojster Karl Belehar ga snubi v prostozidarsko ložo, kjer naj bi v projektu nove evropske ureditve zastopal slovanske in slovenske interese. Tik pred seanso lože Katkin mož Mathias Breital, ki je tudi pomemben član združbe, odkrije njun ljubavni odnos. Ljubimca se umakneta v gorsko samoto, vendar tam ne zdržita. Ernest se po premisleku odloči priti na seanso, Katka pa odpotuje v Ljubljano. S pomočjo skrivnostnega antikvarja Karla Mardoheja Zalmana (za katerega bralec kmalu posumi, da je reinkarnacija habsburškega cesarja Rudolfa II., ki je živel na prelomu 16. in 17. stoletja) v samostanski knjižnici zaloti prostozidarje pri simbolični igri s kartami, ko pod vodstvom Nemcev ter njihovih interesov odločajo o usodi dežel. Pokvari igro in odide – odločil se je za privatnost, za ljubezen s Katjo.

Vzporedno gre zgodovinska pripoved o cesarjevem alkimistu Mihaelu Meierju – z njim se Ernest identificira tako zelo, da čuti celo njegove rane –, ki leta 1592 z Andrejem Vokom Rožnberkom išče živosrebrno rudo po čeških gorah, se speča s kmečko vdovo Jerino, doživi razvrat kresne noči, potem pa njo zažgejo kot čarovnico, medtem ko sam komaj pobegne nazaj na dvor. Cesar Rudolf II. leta 1599 potrdi versko svobodo, vendar jo mora že leta 1609 preklicati in tri leta za tem duševno bolan umre. Rudolfov naslednik cesar Matija Habsburški nima več posluha za alkimistične načrte, s katerimi je hotel Rudolf ozdraviti dušo (iz kemičnih reakcij »so mojstri skleпали na analogni proces preobrazbe človeške duše«), zato projekt poprave sveta propade in s porazom Čehov pri Beli Gori 8. novembra 1620 se začne 30-letna vojna.

The Slovene Historical Novel

Summary

This analysis of Slovene historical narratives encompasses their complete production from 1845 to 2008, a total of 369 tales and novels by 143 authors representing a total of 26 million words. Included are texts whose genre is clearly indicated in the title or subtitle, or that readers, critics, and literary historians understood as such because the work deals with historical facts, or due to other genre markers. Another condition of inclusion is that the action does not take place in the author's lifetime and that the work exceeds ten thousand words, regardless of whether it was published in a periodical or in book form.

The author acknowledges the need to supplement the corpus with foreign-language novels, which were co-equal parts of the nineteenth-century, bilingual (i.e., Slovene- and German-speaking) Slovene urban readers' literary consumption, as well as with short historical prose, poetry, drama, films, and works in other media. An overview of translations of foreign novels in one of the later chapters points in this direction. The term "historical novel" ought to be understood as a catch all that takes in texts regarded as tales in the nineteenth century, then as novels in the twentieth, but today usually free of genre markers in their titles.

The monograph resembles a number of foreign studies, for the most part in German and English, and shares their conclusions. These studies have been concerned with changes in apprehension of time periods, whether the genre originates with Walter Scott or possibly earlier, whether it ends with modernism, the blending of the fictive and historical, the typical temporal distance from events, how to classify the novels and set them in a chronological scheme (i.e., continuities between Romanticism, Realism, and popular literature), and their national functions. The study reviews these themes in the context of Slovene criticism on the genre, with special reference to Josip Vidmar's negative view of it. A full chapter is devoted to describing a University of Innsbruck empirical study of 6,700 German historical novels that supplies a wealth of significant comparative material.

A general overview of Slovene historical novels is ordered first chronologically, by the centuries in which their action takes place, and then the most widespread and prominent genre types are presented—novels and tales about Antiquity, novels devoted to Slovenes' early settlement and Christianization, chivalrous novels, novels about the Celje dukes, about the Turkish incursions, the religious battles between Catholics and Protestants, peasant uprisings, local history (especially tales about Ljubljana), about secret societies, witches and bandits, Uskoki, family chronicles, and the largest corpus,

the biographical novel. The oeuvre of prolific writers and their key works are analyzed in more detail: these are works by Miroslav Malovrh, Ivan Tavčar's *Visoška kronika* (1919), Ivan Pregelj's tales of cleric's quest, Ferdo Kočevar's *Mlinarjev Janez* (1859), and Fran Detela's tales.

The chapter on aspects of the genre's identity first considers how titles, subtitles, and opening paragraphs shape genre expectations by citing dates and other historical data. Further, the chapter addresses the corpus's quantitatively definable characteristics, in part with select statistics and in part considering the corpus as a whole. For example, there is an analysis of the Slovene Walter Scott, Josip Jurčič's narrative time, narrative tempo, the relation between texts' length and their genre delineation, settings, and repertoire of motifs. Vladimir Bartol's *Alamut* (1938) is used to show how the historical novel deals with national antagonists and thus fulfills its national political role. It has been necessary to refresh the memory of the now ignored ties between Slovendom and the Slavic world, point out the significantly greater interest of women writers in this genre as compared to others, and to highlight the genre's artistically unambitious language and style.

The tables illustrate a rise in publishing and reveal its quantitative peak between 1925 and 1935. A count identifies the most prolific writers: at the top of the scale are authors of biographical novels (Mimi Malenšek, Ivan Sivec, and Anton Slodnjak), followed by France Bevk (who was at the same time the first author of a rural tale), the energetic liberal Ilka Vašte; and Bogdan Novak, author of a family saga. Of interest are their experiential and social profiles, as well as regional associations. The chapter on the important publishing house Mohorjeva družba points to the tense relations between traditionally liberal and clerical outlooks and respective historical and political affiliations, and the way the genre articulates them.

The study fits into the literary historical context by showing the genre antecedents and similarities to and differences with related genres, in particular the rural tale, for which there exists empirical comparative material. Jožef Žemlja's epic poem *Sedem sinov* (1843) receives detailed attention in comparison with France Prešern's narrative poem *Krst pri Savici* (1836), as does Fran Levstik's construction of a Slovene hero in *Martin Krpan* (1858).

The concluding chapter, "Models of Confronting the Other or Strategies for National Survival," reviews the leading works in the genre as they position Slovenes in relation to other nations and how Slovenes choose among possible strategies for dealing with the Other: the elimination of the Other, ignoring the Other, adaptation to the Other, or assimilation of the Other. A chronological list of all Slovene historical narratives, a list of works cited, a list of the author's previous publications that formed the basis of this study, and summaries of select novels and tales are found in the monograph's back material.

Prevedel Timothy Pogačar.

Slika 6: M. Zarnik, ilustracija v *Ivan Janežič, Gospa s Pristave*, 1894